Published by
The Kaivalyadhāma S. M. Y. M. Samiti,
Lonavla, Dist. Poona

Printed by Mr. S. N. Chapekar, at the Ulhāsa Mudraṇālaya,
689/1/5 Sadāshiv Petha, Poona 2, Pages 1 to 162,
and
the rest by Mr. D. K. Kakanurkar, at the Prakāsha Mudraṇālaya,
395/4 Sadāshiv Peth, Poona 2.

ॐ

सोऽहम् ।

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः

श्रीमत्परमहंसमाधवदासशिष्येण कैवल्यधामसञ्चालकेन
कुवलयानन्देन स्वामिना
तथा
तर्कसाङ्ख्यतीर्थ-धर्मपारीण-पदवीभूषितेन
कोकजे इत्युपाह्वगोपालसूनुरघुनाथशास्त्रिणा
च
संशोध्य सूचीटिप्पण्यादिभिः संयोज्य च
संपादिता ।

सा च
पुणेमण्डलान्तर्गतलोणावळेनगरस्थया
कैवल्यधामश्रीमन्माधवयोगमन्दिरसमित्या
प्रकाशिता ।

शकाब्दः १८७३]　　　　[क्रिस्ताब्दः १९५१

मूल्यं रूप्यकदशकम्

ग्रन्थाङ्गसूची

प्रस्तावना

बहुधा श्रुतो विद्वद्भिर्बहुशश्चोद्धृतो निबन्धकारैर्बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनामधेयकोऽयं ग्रन्थो न केनापि मुद्रितपूर्व इत्यपूर्वमेवेदं प्रकाशनमस्याः स्मृतेः। कैवल्यधामश्रीमन्माधवयोगमन्दिरसमितेः प्रथममेवेदं संस्कृतग्रन्थप्रकाशनमिति चापूर्वमेव। आधुनिकप्राचीनविद्यासमन्वयेन योगविद्यासंशोधनपराऽपूर्वैवेयं समितिरिति चापूर्वत्रयस्यास्य संगमोऽयं त्रिवेणीसंगम इवात्यन्तमादरणीयः सर्वेषामेव भवेदित्यत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि।

अत्यन्तप्रसिद्ध-बहुधामुद्रित-याज्ञवल्क्यस्मृतितोऽस्याः स्मृतेर्भिन्नत्वं सर्वसंमतमेव। सुप्रसिद्धा याज्ञवल्क्यस्मृतिर्मुनीन् प्रत्युपदिष्टा। इयं तु शिष्यमुमुक्षु–जनकादिनृपवर-सहितान् मुनीनुद्दिश्य प्रोक्ता इति वैलक्षण्यमुपदेश्यानामुभयस्मृतिप्रस्तावयोः स्पष्टमेव। सर्वेऽपि निबन्धकाराः ‘ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ’, ‘ तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन ’ इति पार्थक्येनैवैतयोः स्मृत्योः श्लोकानुदाहरन्ति। अग्रे मुद्रिताया बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिगतविषयानुक्रमण्याः सुप्रसिद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रातिपादितविषयानुक्रमणिकया साकं तुलनयात्येतदेव स्मृत्योरनयोर्भिन्नत्वं स्पष्टं भविष्यति। सुप्रसिद्धायां याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्यायः, व्यवहाराध्यायः, प्रायश्चित्ताध्यायश्चेत्यध्यायत्रयमेव विद्यते। अस्यां तु द्वादशाध्यायाः। तत्राप्यस्यां स्मृतौ व्यवहारस्य गन्धोऽपि नास्ति। प्रायश्चित्तमपि स्वल्पमेव वर्णितम्। आचारस्तु महता विस्तरेण प्रतिपादितः। तत्रापि संस्काराः, वर्णधर्माः, आश्रमधर्माश्च नास्यां स्मृतौ समुपदिष्टाः। किन्तु स्मृतावस्यां स्नानम्, तर्पणम्, पूजा, संध्या, सूर्योपस्थानम्, जप इत्यादय आह्निकान्तर्गता एव केचन विषयाः प्राणायामध्यानादयश्च योगशास्त्रीया विषयाः प्रतिपादिताः। अतश्च स्मृत्योरनयोः परस्परं विषयभेदादपि भिन्नता स्पष्टैव।

तदेवमेतयोः स्मृत्योः परस्परं भिन्नत्वेऽपि तयोः कर्ता भिन्नोऽभिन्नो वेति निश्चयेन न वक्तुं शक्यते। यतः पक्षद्वयेऽपि प्रमाणं समुपलभ्यते। एतद्ग्रन्थद्वयस्य कर्त्रोरैक्यं तु न केवलं याज्ञवल्क्य इति संज्ञया किन्तूभयोर्मिथिलास्थत्वेनापि वक्तुं सुवचम्। यथा—

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन्। याज्ञ. १.२
मिथिलास्थं महात्मानं......याज्ञवल्क्यम्। बृया. १.१

तथैव—

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता। याज्ञ. ३.११०

इति वचने याज्ञवल्क्यस्मृत्युपलब्धे योगशास्त्रपदेन यदीयं बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरेव विवक्षिता तदा ग्रन्थद्वयमिदमेककर्तृकमित्येव सिद्धं भवति। अपरं च याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थस्य

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः। याज्ञ. १.२२

एतद्वचनस्य परामर्शकम्

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ। बृया. ७.१

एतद्वचनमस्यां स्मृतौ समुपलभ्यते। उभयत्रस्मृतावुपलभ्यमानाः केचन सर्वांशेन केचित् तु बह्वंशेन समानाः श्लोका अप्येतदेवोपोद्बलयन्ति। यथा—

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः।
हिताऽहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम्॥ याज्ञ. ३.१०८;
हिता नाम हि ता नाड्यः। बृया. ९.१९३–९४

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः।
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु॥
याज्ञ. ३.१०९; बृया. ९.१९४–९५

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः।
सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः॥ याज्ञ. ३.११९;
मपास्याथ...सहस्रधा। बृया. ९.१९२–९३

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि।
सितासिताः कर्बुनीलाः कपिला नीललोहिताः॥ याज्ञ. ३.१६६;
कद्रुनीलाः ... पीतलोहिताः। बृया. ९.१६७–६८

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्॥ याज्ञ. ३.१६७;
ते यान्ति परमां गतिम्। बृया. ९.१६८–६९

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम्।
तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते॥ याज्ञ. ३.१६९;
यदस्य स्याद्रश्मि...मेवमवस्थितः।
तेन देवनिकायानां स्वधा......। बृया. ९.१६९–७०

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा॥
याज्ञ. ३.१९८; बृया. ९.१८८–८९

निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः॥
याज्ञ. ३.१९९; बृया. ९.१८९–९०

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्॥ याज्ञ. ३.२००;
संनियम्येन्द्रियग्रामं पाषाण इव निश्चलः। बृया ९.१९०–९१

इत्यादयः श्लोका उभयत्र प्रायशः समाना एव। ततः प्रतिभाति यदेतयोरेक एव कर्ता इति। विश्वरूपाचार्यस्तु 'स्नानविधिराचार्येणान्यत्र दर्शित' इत्यादि (अधिकं तु ५३तमे पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तिटिप्पण्यां व्यक्तम्।) प्रतिपादयन्, वीरमित्रोदयश्च 'योगियाज्ञवल्क्यवृद्धमनु ... ... स्मरणानि षट्त्रिंशत्स्मृतिकार कर्तृकाण्येव। अवस्थाभेदेन तैरेव करणात्।' (याज्ञ. वीमि. १७; वीमि. परि. १६) इति प्रतिपादयन्नेतदेवानुमोदते।

एवमेतयोः स्मृत्योरेककर्तृकत्वसाधकबहुप्रमाणसत्त्वेऽपि स्मृत्योरनयोः केषुचिद्विषयेषु परस्परविरुद्धं प्रतिपादनमेतयोरेककर्तृकत्वे शङ्कामुपजनयति। तथा हि—

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्। याज्ञ १.१९
पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे।
ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं तु सौमिकम्॥ बृया. ७.७५

इत्येवं स्मृतिद्वये विप्रदक्षिणकरस्था तीर्थसंख्या विभिन्ना दृश्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतौ चत्वार्येव तीर्थानि प्रतिपादितानि। योगियाज्ञवल्क्येन तु पञ्चैव। विरोधस्यास्य परिहाराय विश्वरूपाचार्येण या युक्तिः प्रदर्शिता (सा त्वग्रे १५८ तमे पृष्ठे २५तमपङ्क्तौ व्यक्ता) न सा परितोषाय विदुषां प्रभविष्यतीति संभावयामः।

प्रतिदिनानुष्ठेयसंध्यासंख्याविषयेऽप्येवमेव वैमत्यं गोचरीभवति। तथा हि—

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्।
संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्॥
याज्ञ. १.२४–२५

इत्यत्र याज्ञवल्क्यस्मृतौ सायंसंध्या–प्रातःसंध्येति संध्याद्वयमेव नित्यानुष्ठेयतया समुपदिष्टमुपलभ्यते। एवमेव मनुस्मृतौ (२.१०१–१०३), आश्वलायनगृह्यसूत्रे (३.७), आपस्तम्बधर्मसूत्रे (१.११.३०.८), गौतमधर्मसूत्रादौ (११.१७) च संध्याद्वितयपक्षपातो दृश्यते। योगियाज्ञवल्क्येन च—

संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । बृया. ६.२५

इत्यादौ नित्यं संध्यात्रयमुदिष्टं दृश्यते । गृहस्थानुष्ठेयप्रतिदिनस्नानसंख्यायामपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते । तथा हि—

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा । याज्ञ. १.१००

इत्यत्र याज्ञवल्क्येनैकमेव स्नानं गृहस्थस्योपदिष्टम् । परं योगियाज्ञवल्क्येन—

उभे संध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः । बृया. ६.२६

इत्येवं तस्य स्नानद्वयमुपदिष्टम् । तदिदं वैमत्यं भेदमेवैतयोः स्मृत्योर्द्रढयतीति मन्यामहे ।

परकीयनिपानस्नानप्रसंगे स्नानकर्त्रा प्रथमं निपानतः कतिपयान् मृत्पिण्डानुद्धार्यैव तादृशे निपाने स्नानं कर्तव्यमिति स्मृतिकृतामादेशः सुप्रसिद्ध एव । तत्र कति मृत्पिण्डाः स्नात्रा समुद्धर्तव्या इत्यत्र—

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु । याज्ञ. १.१५९.

सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥ बृया. ७.१०९

इति वचनद्वये उद्धार्यमृत्पिण्डानां पञ्चेति सप्तेति च विभिन्नैव संख्या समादिश्यत इति विभिन्नादेशदानमिदमनयोर्लक्षणीयमापतति ।

केषां गुणानां सर्वधर्मसाधनत्वमित्यस्मिन् विषयेऽपि—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ याज्ञ. १.१२२
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दमः शमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ बृया ७.१५९

इति श्लोकद्वये किञ्चिदेव वैमत्यं दृश्यते । यद्यप्युभयत्र नवैव गुणाः प्रोक्तास्तथापि याज्ञवल्क्यस्मृतिपरिगणितदयाक्षान्तिगुणयोः स्थाने योगियाज्ञवल्क्येन शमार्जवे विनिवेशिते इति वैलक्षण्यमेव । तदेवमुभयविधं प्रमाणं विचार्य स्मृतिद्वयस्यास्य कर्ता याज्ञवल्क्याभिध एको भिन्नो वेति विचक्षणैरेव कक्षीकर्तव्यम् ।

एवं विचार्यमाणे स्मृतिद्वयस्यास्यैककर्तृकत्वेऽन्यथात्वे वैकान्तिकप्रमाणाभावेऽपि स्मृतेरस्या योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरिति नामधेयमुचितम् । तथापि अस्याः स्मृतेः संपादनाय परिगृहीते आदर्शपुस्तके बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरित्यस्या नामधेयोपलब्धेस्तदेवास्या नाम निर्धारितम् । निबन्धकारैस्तु सर्वत्र 'तदुक्तं

योगियाज्ञवल्क्येन', 'यथाऽऽह योगियाज्ञवल्क्यः' इत्यादिरूपेण ग्रन्थकृन्नामैव सर्वत्र प्रयुज्यमानं दृश्यते । अतस्तेषु ग्रन्थस्यास्य नामधेयं न दृष्टिपथमवतरति । अन्यच्च नामनिर्धारणे प्रमाणं नोपलब्धमित्युपलब्धादर्शपुस्तकस्थमेव तदवधारितम् । अस्मिन्नाम्नि विद्यमानेन बृहदिति विशेषणेन सूचिता काचित् लघुयोगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरासीन्नवेति शङ्कां समाधातुं नैवेदानीं वयं समर्थाः ।

अस्याः स्मृतेः प्रणेतुर्नामधेयम् 'योगयाज्ञवल्क्यः', 'योगियाज्ञवल्क्यः' इति द्विविधं निबन्धेषु विनिवेशितं दृश्यते । तथापि बाहुल्येन योगियाज्ञवल्क्य इति प्रयोगदर्शनादादर्शपुस्तके च तथैवोपलम्भात् 'योगियाज्ञवल्क्यः' इत्येव नाम स्मृतेरस्याः कर्तुर्निर्धारितमित्यवगन्तव्यम् ।

'योगयाज्ञवल्क्यसंहिता' इति नाम्ना मोहमय्यां मुद्रितम् 'योगयाज्ञवल्क्यम्' इति नामधेयेन च कुम्भकोणे मुद्रितं यदस्ति पुस्तकं तत्तु सर्वथा अत्र मुद्र्यमाणस्मृतितो भिन्नमेव । यतस्तत् याज्ञवल्क्य-गार्गीसंवादरूपेणोपलभ्यते । इयं तु स्मृतिः प्राक्प्रदर्शितप्रकारेण जनकादिराजर्षिसहितमुनिभ्यः कथिता । एवं च उपदेश्यवैलक्षण्याद् ग्रन्थभेदः स्पष्ट एव । यद्यपि मोहमयी-कुम्भकोणमुद्रिते पुस्तकेऽष्टाङ्गो योगः प्रतिपादितस्तथापि तस्य प्रामाण्ये महान् संशय एव । यतोऽस्या इव तत्पुस्तकस्थानि वचनानि न महानिबन्धेषूदधृतानि समुपलभ्यन्ते । अन्यच्च तस्मिन् गार्गी याज्ञवल्क्यपत्नीत्वेन समाम्नाता । एतच्च—

भार्यया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोधनः । योया. १.४३

इत्यादिभिर्वचनैस्तत्पुस्तकगतैर्व्यक्तमेव । परन्तु न तद् युक्तं प्रतिभाति । यतो हि मैत्रेयी कात्यायनी चेति भार्याद्वयमेव याज्ञवल्क्यस्य श्रुतीतिहासप्रसिद्धम् । गार्गी याज्ञवल्क्यपत्नीति न कुत्रापि श्रुतचरम् । तदेवंविधैः प्रमाणैर्यद्यपि मोहमय्यां कुम्भकोणे च मुद्रितस्य पुस्तकस्याप्रामाणिकत्वं निर्णेतुं शक्यते तथापि संक्षेपादत्र केवलं मुद्रितपूर्वात् पुस्तकादत्र मुद्र्यमाणो ग्रन्थः सर्वथा भिन्न इत्येव विदुषामग्रे समुपस्थापयामः ।

प्रागुक्तरीत्या निबन्धकारैर्बहुधा प्रमाणीकृतापीयं स्मृतिरद्यावधि न केनाऽपि मुद्रितेति विस्मयावहम् । तथैव निखिलेऽपि संसारे स्मृतेरस्याः पुस्तकद्वयमेवोपलभ्यत इत्यपरं विस्मयकारणम् । तथापि पुस्तकद्वयमेवोपलब्धं संगृह्य तयोः प्रथमम् **आ.** इति द्वितीयं च **इ.** इति संकेत्य उभयोरपि पाठभेदान् संकलय्य तारतम्येन समीचीनपाठनिर्धारणं कृत्वाऽग्रे बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिग्रन्थस्य मूलसंहिता समुपस्थापिता विदुषां विनोदाय । तत्राऽपि संगृहीतपुस्तकद्वयमध्ये प्रथममेवादर्शपुस्तकमिति प्रमाणीकृतम् । द्वितीयं तु न तथा समादृतम् **इ.** संज्ञकम् । पक्षपातस्य चास्य कारणं संगृहीतपुस्तकद्वयवर्णनेनैव व्यक्तं भविष्यतीत्यतः समुपलब्धपुस्तकद्वयवर्णनमेव समुचितं पश्यामः ।

तत्र प्रथमं पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरपुस्तकालये 354/of 1875-76 इति संकेतितम्। एतच्च प्रायशः शुद्धम्, ३०पत्रात्मकम् प्रतिपृष्ठे ११पङ्क्तियुतं १०″×६″ परिमिताकारं चास्ति। पुस्तकमिदं कागदे देवनागराक्षरेणाधुनिकेन लिखितं दृश्यते। अनुस्वारस्य परसवर्णमकृत्वैव च पदच्छेदं लेखनमत्र संलक्ष्यते। द्वादशाध्यायात्मकं संपूर्णं चेदं पुस्तकमिति 'आदर्शपुस्तकम्' 'आ.' इति वास्यां प्रस्तावनायामग्रे च संकेतितम्।

द्वितीयं तु ब्रिटिशम्यूझियम्-ग्रन्थालये ३४९ तमत्वेनाङ्कितम्। पुस्तकं चेदं तालपत्रलिखितं ५७मितपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं पञ्च पङ्क्तियुतम् ११३″×१३″ परिमिताकारं च। एतच्च मध्ये १६तमे २७तमे च पत्रे अन्ते च खण्डितत्वादपूर्णमेव। अग्रे मुद्रितस्य ग्रन्थस्य द्वादशाध्यायगत१६तमश्लोकपूर्वार्धपर्यन्तमेव ग्रन्थभागोऽत्र समुपलभ्यते। क्रिस्ताब्दीयनवमत एकादशीं शताब्दीं यावन्नेपालप्रान्ते प्रचालितेन देवनागराक्षरेण लिखितमिदमिति लिपिज्ञाः। पुरातनमप्येतत् खण्डितत्वादशुद्धिबहुलत्वाच्च न पूर्ववर्णितआ.पुस्तकवदुपयोगाय संवृत्तम्। इत्यतो यावदभिलषितमेवास्य पाठभेदा विविच्याऽग्रे प्रदर्शिताः। पुस्तकेऽस्मिन् विद्यमानमशुद्धम्—

स व्याहृती स प्रणवा गायत्री शिरसा स्मह्ः।
त्रिं पठेदानतं त्प्राण प्राणायामस्स उच्यते॥

एवं लिखितादष्टमाध्यायगतद्वितीयश्लोकादवगतं भविष्यति। एतच्च पुस्तकं इ. इति संकेतेनात्र प्रस्तावनायामग्रे च सर्वत्र व्यपदिष्टमित्येष्टव्यम्।

स्मृतेरस्या यद्यपि केवलं पुतकद्वयमेव समुपलब्धं तथापि मूलसंहितापाठनिर्धारणे नातीव परिश्रमः समापतितः। यतो ग्रन्थान्तरेषु बहुषु समुपलब्धान्यनेकशो वचनान्येतत्स्मृतिगतान्युद्धृतानि ग्रन्थकारैः। तेषां नामधेयानि सति संभवे च तत्रत्याः पाठभेदा अपि मूलसंहितापाठाऽधस्ताद्यथापङ्क्ति प्रदर्शितान्येवाऽग्रे। मूलसंहितायामग्रे स्थूलाक्षरैर्मुद्रितायां सर्वत्र प्रायश **आ.**पुस्तकमेव प्रमाणीकृतमिति वेदितव्यम्। यत्र तु सुस्पष्टमेव सदोष **आ.**पुस्तकपाठः परिदृष्टस्तत्रान्यपुस्तकदृष्टं समीचीनं पाठं मूलसंहितायां समावेश्य टिप्पण्यां प्रथमतस्तद्ग्रन्थनाम संनिवेश्यानन्तरमेवादर्शपुस्तकपाठो दर्शितः। सोऽयं द्वितीयोऽभ्युपायः पाठनिर्धारणार्थमालम्बितो वेदितव्यः। यत्र पुनर्मार्गद्वितयमप्येतदशक्यमासीत्तत्राऽनन्यगत्या आदर्शपुस्तकस्थमशुद्धमेव पाठं मूलसंहितायां संमुद्रय शुद्धः पाठः संपादककल्पितः ( ) एतादृक्कुण्डलाङ्कितस्तदग्रे एव प्रदर्शितः। तदेवं मूलसंहितायां समुचितं पाठं स्थूलाक्षरैः संमुद्रयाधस्तात् यथापङ्क्ति तत्तत्पङ्क्तिस्थलानि ग्रन्था-

न्तरगतानि यथासंभवं केवलानि पाठभेदसहितानि वा टिप्पण्यां सत्साक्षैः प्रदर्शितानि।

एवं ग्रन्थान्तरसमुपलभ्यमानस्थलपाठभेदसहिता मूलसंहिताऽग्रे प्रथमतो मुद्रिता। तदनन्तरं चादर्शपुस्तकेऽनुपलभ्यमानान्यपि तु निबन्धकारैर्योगियाज्ञवल्कीयत्वेनोद्धृतानि वचनानि पृथक् प्रथमे परिशिष्टे संगृहीतानि। तानि च १२७ संख्याकान्यग्रे मुद्रितान्येव। येषु ग्रन्थेषु वचनान्यादर्शपुस्तकस्थान्युपलभ्यन्ते तेष्वेव प्रथमपरिशिष्टनिविष्टान्यपि वचनानि सन्तीति चित्रमिव प्रतिभाति। विषये चात्रैक एव तर्कः संभवति। स यथा। कासुचित्प्राचीनतमासु एतत्स्मृतेः संहितासु उभयविधान्यपि वचनान्यभूवन्। किन्तु कालवशात् प्रथमपरिशिष्टनिर्दिष्टैर्वचनैः सह ताः संहिता अपि प्रनष्टा इति। महता परिश्रमेणाऽन्वेषणे कृते कदाचिन्द्भवेदपि समुपलब्धा तादृशी संहिता यत्रास्मत्परिगृहीतादर्शपुस्तकादभ्यधिकाः श्लोका भवेयुः। परं यावन्न तादृशं पुस्तकमुपलभ्यते तावदुपलब्धमेव प्रमाणीकृत्य प्रस्तावनायामस्यां किञ्चिदुच्यते।

तत्र प्रथमतः प्रामाण्ये स्मृतेरस्या नास्ति संदेहलेशोऽपीत्यङ्गीकरणीयमेव। यतः समुपलभ्यन्ते बहुषु शिष्टपरिगृहीतेषु ग्रन्थेष्वस्या वचनानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि। तेषु केषाञ्चन ग्रन्थानां नामधेयान्यधः कालक्रमेण प्रदर्श्यन्ते—

ग्रन्थनाम	समयः (क्रिस्ताब्दमनुसृत्य)
वालक्रीडा (विश्वरूपाचर्यप्रणीता)	८००
वाचस्पतियोगव्याख्या	८४१
मेधातिथिभाष्यम्	९००
मिताक्षरा	११००
अपरार्कः	११२५
स्मृतिचन्द्रिका	१२००
मन्वर्थमुक्तावली	१२५०
चतुर्वर्गचिन्तामणिः	१२६०
पराशरमाधवः	१३००
मदनपारिजातः	१३६०
वीरमित्रोदयः	१६१०

एतेषु प्राचीनतमः समुल्लेखोऽस्याः स्मृतेर्बालक्रीडायां विश्वरूपाचार्यविरचितायां (अ. १ श्लो. २२) समुलभ्यते। तत्प्रकारश्चाग्रे ५३ तमपृष्ठस्यचतुर्थपङ्क्तिटिप्पण्या व्यक्त एव। उपरिनिर्दिष्टतालिकया ग्रन्थस्यास्य क्रिस्ताब्दीयाष्टमशताब्दीतः कथमपि नार्वाचीनत्वमिति ज्ञातं भवेत्। सोऽयमस्याः स्मृतेः समयस्यो-

चरावधिः। पूर्वावधिस्तु श्रीमदुद्योतकरस्य समय इति संभाव्यते। तथा हि अस्यां स्मृतौ—

नैयायिकार्थमालोक्य तथा हीश्वरकारणम्। बृया. १२.१८

इति ईश्वरकारणताप्रतिपादकस्य नैयायिकस्योल्लेखो विद्यते। स पुनर्विशेषतः कमुद्दिश्य भवेदिति विचार्यमाणे नायमुल्लेखः सूत्रभाष्ये समुद्दिशतीति न्यायशास्त्रेतिहासपरिशीलनपराणामतिरोहितमेव। यतो न्यायसूत्रे न्यायभाष्ये च ईश्वरकारणतावादो न प्रतिपादितः। प्रत्युत न्यायभाष्ये—

निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमाविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुम्? न्यायभाष्यम् ४.१.२१

इति स्पष्टमेवोक्तत्वात् तत्र ईश्वरकारणताबोधकतर्कप्रतिपादनं न शक्यशङ्कम्। न्यायभाष्यमधिकृत्य प्रवर्तमानं वार्तिकं तूद्योतकरप्रणीतम्—

कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः? न्यायवार्तिकम् ४.१.२१

इति प्रश्नमुपस्थाप्य महता विस्तरेण ईश्वरकारणत्वसाधकान् तर्कान् वर्णयति। ततश्च वार्तिककारमुद्योतकरमपरं वा तादृशमुद्दिश्यैवायमुल्लेख इति स्वीकर्तव्यमापतति। उद्योतकरसमयश्च किस्ताब्दीया षष्ठी शताब्दिरित्यङ्गीक्रियते चेदियं स्मृतिः किस्ताब्दीय६००तः ६५०पर्यन्तं योगियाज्ञवल्क्येन निबद्धा इत्यनुमीयते। महामहोपाध्यायकाणेमहोदयैः—

The work must have been composed between 200 and 700 A. D. (History of Dharmashastra, Vol. I, p. 190.)

इति प्रतिपादयद्भिरस्याः समयस्तु २००तः ७००पर्यन्तमवधारितः। विशेषतोऽस्याः कालनिर्धारणे समुचितप्रमाणाभावेऽपि केवलं प्राचीनत्वमस्या वैदिकमन्त्रघटितकर्मप्राचुर्यादनुमातुं शक्यते। आर्षप्रयोगबाहुल्यादप्यस्याः प्राचीनत्वं व्यक्तं भवत्येव। ते च—

पृच्छामहे (१.११), **वदस्व** (१.१९), **उपास्तुः** (२.४५); **शब्दब्रह्मात्** (२.४९), **इच्छते** (२.१२७), **स्थाप्य** (२.१३९), **जायन्ति** (३.१७), **जपते** (४.५२), **विश्वासः** (४.७९), **पाव्य** (७.५१), **जिह्वौष्ठौ** (७.१४०), **भाप्य** (७.१४९), **विशते** (९.१२१), **प्रलपते** (११.८), **पठते** (११.१२), **सत्पथा** (१२.४३), **शिरस्य** (१२.४५)

इत्यादयो बहवः समुलभ्यन्ते। अपरे च विशेषाः केचनास्या स्मृतौ समुपलभ्यमाना अग्रे टिप्पण्यामेव १५०तमपृष्ठतः १६२तमपृष्ठपर्यन्तं दर्शिता इति पुनरुक्तिभयान्न तेऽत्र प्रदर्श्यन्ते।

इदानीं योगशास्त्रविषये किमस्या वैशिष्ट्यमस्तीति विवरणायाऽल्पः प्रयत्नः प्राप्तावसर इति प्रतिभाति। तेन हि अस्याः स्मृतेः कर्तुर्नामधेयस्य योगपदघटितत्वं कथमुचितमस्तीति व्यक्तं भविष्यति।

ये हि ग्रन्थाः समुपलभ्यन्त इदानीं योगशास्त्रे तेषु द्विविधा परिपाटी दृष्टचरा। तत्राद्या योगसूत्रभाष्यादिषूपलभ्यमाना पातञ्जलयोगपरिपाटिः। हठग्रन्थेषूपलभ्यमाना तु द्वितीया। अस्यां स्मृतौ पुनस्तदुभयभिन्नैव परिपाटी गोचरीभवति। तथा हि। प्रथमोक्तपरिपाटिद्वये वैदिककर्मकाण्डसंबन्धविषये औदासीन्यमेव दृश्यते। योगाभ्यासकैर्वैदिकं कर्मकाण्डमनुष्ठेयं न वेत्यत्र पातञ्जलपरिपाटीग्रन्था हठप्रदीपिकाद्यश्च हठतन्त्रग्रन्था न किमप्यादेशं ददति। अस्यां तु स्मृतौ स्पष्ट एवाऽस्मिन् विषये समुपलभ्यत आदेशः। अत्र हि स्नान-संध्या-मार्जन-तर्पण-सूर्योपस्थानादि-वैदिककर्मकलापपङ्क्तावेव प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणेत्यादि योगाङ्गजातमाह्निके वर्णितं दृश्यते। ततश्च वैदिककर्मकाण्डेन साकं योगाङ्गक्रियाविशेषाणां घनिष्ठसंबन्धप्रदर्शनेन इयं स्मृतिरत्रनिर्दिष्टपरिपाटिद्वयाद्भिन्नां परिपाटिं प्रकाशयतीत्यस्याः स्मृतेः प्रथमो विशेषः।

ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य प्रकृष्टत्वेन विधानमप्यपरोऽस्या विशेषः। तथा हि। अन्ये योगग्रन्था योगक्रियातिरिक्तं सर्वं कर्मकाण्डमुपेक्षमाणा दृश्यन्ते। अस्यां तु स्मृतौ केवलं ज्ञानं न मोक्षदायकं न वा केवलं कर्म तथा। किन्तूभयमेव परस्परोपकारेण मोक्षदायकमिति पक्षः सुस्पष्टतया प्रतिपादितः। तथा हि—

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम्।
तस्माद् द्वयोरेव भवेत सिद्धिः
न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति॥ बृया. ९.२९

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम्।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः॥ बृया. ९.३४

इत्यादि।

पातञ्जलहठयोर्मध्येर्यद्यप्येषा स्मृतिः पतञ्जलिपरिगृहीतां सरणिमनुसरति तथापि क्वचित्ततोऽपि भिद्यमाना दृश्यते इति तृतीयमस्या वैशिष्ट्यम्। यथा—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राणसंयमैः।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना॥ बृया. ९.३५

इत्यत्र यद्यपि पतञ्जलिप्रोक्त एव योगाङ्गानां क्रमः प्रदर्शितस्तथापि पतञ्जलेर्धारणाध्यानसमाधिरिति क्रमं व्यत्यस्यात्र ध्यानधारणासमाधिरिति क्रमः प्रदर्शितः।

हठविद्यायां हि नाडीनिरूपणं प्राधान्यं भजते। तत्रापि इडासुषुम्णापिङ्गलानां प्राधान्यं वरीवर्ति। एतास्वपि इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्णास्थानमिति सर्वेषु हठतन्त्रेषु प्रसिद्धमेव। परमस्यां स्मृतौ विभिन्नैव परिभाषा समुपलभ्यते। तथा हि—

इडासुषुम्णे द्वे नाड्यौ रश्मिसंज्ञे व्यवास्थिते।
पाचिकाप्यायिके ह्येते अग्नीषोमात्मके स्मृते॥
एतौ तु पार्श्वगौ ज्ञेयौ पन्थानौ ह्यग्निहोत्रिणाम्।
देवपित्रात्मकौ ह्येतौ शाश्वतौ जगतः समौ॥
तयोर्मध्ये अमा ह्येषा यत्र संतिष्ठते शशी। बृया. ९.९६-९८

अत्र मध्यमाया नाड्या अमा इति संज्ञा संदृश्यते। हठयोगे पिङ्गलेति नाम्ना प्रसिद्धा चात्र सुषुम्णाशब्देन बोध्यते। ततश्चेदानींतनहठतन्त्रपरिभाषानिर्धारणात् पूर्वतनीयामेव परिभाषामालम्ब्येयं स्मृतिः प्रावर्तत इति चतुर्थोऽस्या विशेषः सुव्यक्तो भवति। तदेवमनेके सन्ति विशेषा ये पश्चात् प्रकाश्यमाने विस्तृते योगेतिहासप्रबन्धे यथासमयं प्रतिपादयिष्यन्ते।

स्मृतेरस्याः संपादनाय बहुविधं साहाय्यं दत्तमनेकैः। तत्र मूलभूतमादर्शपुस्तकं **भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरसञ्चालकैः** कृपया परिशीलनाय दत्तम्। द्वितीयस्य तु इसंज्ञकस्य पुस्तकस्य छायाचित्रं **ब्रिटिशम्यूझियम्ग्रन्थालयाध्यक्षैः** प्रेषितम्। इ.पुस्तकलिपिवाचनार्थं डेक्कन–कॉलेज–रीसर्च–इन्स्टिटयूट् संस्थया किञ्चित्कालं विसृष्टा **डॉ. मो. गं. दीक्षितमहोदयाः**। डॉ. दीक्षितमहोदयैश्च महता परिश्रमेण इ.पुस्तकलिपिवाचनं कृतम्। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनमावश्यकं पश्यद्भिर्महामहोपाध्यायपदवीभूषितैः **पां. वा. काणेमहोदयैरसकृदुत्साहितौ** संपादकौ ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनाय। व्याकरणरत्नकाव्यतीर्थोपाध्यलङ्कृतैः **बा. वा. भागवतमहोदयैर्मुद्रणयोग्यलिखितप्रतिनिर्माणाय** एतत्स्मृतिगतापाणिनीयपदविवेचनाय च बहूपकृतम्। मुद्रितशोधनेऽन्यप्रकारेण च **डॉ. शि. अ. शुक्लमहोदयैरनवरतं** साहाय्यं दत्तम्। सर्वैरप्येभिर्नितान्तमुपकृताः स्म इति समश्रयं विनिवेदयामः।

यच्चात्र ग्रन्थे न्यूनं तत्सर्वं

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः॥ बृया. ७.३४

इति वचनेनास्यामेव स्मृतावुपलब्धेन संपूर्णं भवत्विति प्रार्थयामः।

विदुषां वशंवदौ

लोणावळें, जि. पुणें
चैत्री पूर्णिमा, शकः १८७३

कुवलयानन्दश्च
रघुनाथशर्मा च

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिस्थ-

विषयानुक्रमणी

ग्रन्थनामसंक्षेप-चिह्नविशेष-बोधिनी

अग्नि. अग्निपुराणम्, पुण्यपत्तनस्थाऽऽनंदाश्रममुद्रितम् ।
अत्रि. अत्रिस्मृतिः, पुण्यपत्तनस्थाऽऽनंदाश्रममुद्रिता ।
अत्रिसं. अत्रिसंहिता, ,,
अथ. अथर्ववेदसंहिता
अप. अपरार्कविरचिता याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका ।
आ. आदर्शपुस्तकम्, भाण्डारकरप्राच्यविद्यामंदिरग्रन्थालये 354/of 1875-76 इति संकेतितम् ।
आम. आचारमयूखः, भट्टनीलकण्ठविरचितः, घारपुरेसंपादितः ।
आर. आचाररत्नम्, लक्ष्मणभट्टविरचितम्, निर्णयसागरमुद्रितम् ।
आश्रौ. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
इ. ब्रिटिशम्यूझियमग्रन्थालये 349 इति संकेतितं पुस्तकम् ।
उ. उपनिषद्
ऋ. ऋग्वेदसंहिता
कठ. काठकोपनिषद्
काश्रौ. कात्यायनश्रौतसूत्रम्
कासं. काठकसंहिता
कुल्लू. मन्वर्थमुक्तावली कुल्लूकभट्टविरचिता ।
खिल. खिलसूक्तानि
ग. गरुडमहापुराणम्
गीता. श्रीमद्भगवद्गीता
छा. उ. छान्दोग्योपनिषद्
तैआ. तैत्तिरीयारण्यकम्
तैत्ति. उप. तैत्तिरीयोपनिषद्
तैब्रा. तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तैसं. तैत्तिरीयसंहिता
दक्ष. दक्षस्मृतिः
दान. दानखण्डः
दीप. दीपकलिका, शूलपाणिविरचिता, घारपुरेसंपादिता ।
ध्या. ध्यानबिन्दूपनिषद्

पमा. पराशरमाधवः, माधवाचार्यविरचिता पराशरस्मृतिव्याख्या, बॉम्बेसंस्कृत-सीरीज्-मुद्रिता ।
परि. परिभाषाप्रकाशः, परिशिष्टम् वा ।
पृ. पृष्ठम्
प्राणाग्निहोत्रोप. प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्
प्राम. प्रायश्चित्तमयूखः, घारपुरेसंपादितः ।
बृ. बृहस्पतिस्मृतिः, रंगस्वामी ऐयंगारसंकलिता ।
बृप. बृहत्पराशरसंहिता
बृया. बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः
बौ. बौधायनधर्मसूत्रम्
ब्र. सू. शां. भा. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
ब्रह्मसूत्र शां. भा. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
मद. मदनपारिजातः
मदी. मंत्रार्थदीपिका (चौखंबा सं. सी.)
मनु. मनुस्मृतिः
मा. आ. माण्डूक्यकारिकायामागमप्रकरणम्
मुण्डक. मुण्डकोपनिषद्
मेधातिथिः मनुस्मृतिभाष्यम्, मेधातिथिप्रणीतम् ।
मैआ. मैत्रायणीयमारण्यकम्
मैसं. मैत्रायणीसंहिता
याज्ञ. याज्ञवल्क्यस्मृतिः
याज्ञ. वीमि. याज्ञवल्क्यटीकात्मकः वीरमित्रोदयः
योया. योगयाज्ञवल्क्यसंहिता (याज्ञवल्क्यगार्गीसंवादरूपा)
लघुशंखस्मृ. लघुशङ्खस्मृतिः
वासिष्ठस्मृ. वसिष्ठस्मृतिः
वासं. वाजसनेयिसंहिता
विश्वरूपः विश्वरूपाचार्यविरचिता याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका
वीमि. वीरमित्रोदये आह्निकप्रकाशः
वै. वैद्यनाथीयम्, स्मृतिमुक्ताफले आह्निककाण्डम् ।
व्रत. व्रतखण्डः
शंख. शंखस्मृतिः
शतपथ. शतपथब्राह्मणम्
शान्ति. शान्तिपर्व (महाभारतीयम्)

श्रा. श्राद्धकाण्डम्
सं. संध्यावन्दनविधिः, पं. हरदेवशर्मविरचितः ।
सम. समयमयूखः, समयप्रकाशः वा ।
स्मृच. स्मृतिचन्द्रिकायामाह्निकप्रकरणम्, घारपुरेसंपादितम् ।
स्मृत. स्मृतितत्त्वे आह्निकतत्त्वम्
हठ. हठप्रदीपिका
हठप्रटी. हठप्रदीपिकाटीका ज्योत्स्ना ।
हे. हेमाद्रिविरचितः चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।
॰॰ पत्रात्मकपुस्तकस्य निरङ्कपृष्ठद्योतकं चिह्नम्
( ) मूलसंहितायां संपादककल्पितः पाठः सर्वत्रैवंविधकुण्डलाङ्कितः ।

सूचना—ग्रन्थसंक्षेपस्पष्टीकरणमिषेणात्रानेके पाठभेदार्थमालोचिता ग्रन्थाः सूचिता एव । ततोऽप्याधिका **अमृतनादोपनिषद्, ब्रह्मविन्दूपनिषत्, मिताक्षरा, मुण्डकोपनिषत्, श्वेताश्वतरोपनिषच्चेति** पाठभेदार्थमालोचिता इति विज्ञेयम् ।

FOR FAVOUR OF REVIEW

अथ

श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः

प्रथमोऽध्यायः

मिथिलास्थं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वरम् ।
५ भगवन्तं याज्ञवल्क्यं मुनिसङ्घैः समावृतम् ॥ १ ॥
जनकाद्यैर्नृपवरैः शिष्यैश्चान्यैर्मुमुक्षुभिः ।
योगसिद्धैस्तथान्यैश्च संवृतं ब्रह्मवादिभिः ॥ २ ॥
सुखासीनं मुनिवरं ध्यानयोगपरायणम् ।
सर्वसंशयच्छेत्तारं ब्रह्मकल्पं महामुनिम् ॥ ३ ॥
१० तं पृच्छन्ति महात्मानमृषयः संशितव्रताः ।
संसारतारणार्थाय गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ॥ ४ ॥
भगवन् सर्वयोगीश ब्रूहि नः संशयो महान् ।

---

४. 'श्रीगणेशायनमः ॥' इति प्रारम्भवाक्यमाधिकम् आ.
'ओं नमो योगेश्वराय' इति प्रारम्भवाक्यमाधिकम्; सर्वयोगेश्वरेश्वरः इ.
५. भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु मुनि... इ.
६. शिष्यैश्चैव मुमुक्षुभि: इ.
७. सिद्धैस्तथा योगे इ.
८. तत्रासीनं इ.
९. संशयछेत्तारं आ.., ब्रह्मकल्पाम्महाद्युतिम् इ.

१ यः सारः सर्ववेदानां वेदान्तानां तथैव च ॥५॥
सिद्धान्तानां च सर्वेषां स्मृतीनां च महामुने ।
चतुर्दशानां विद्यानां यस्तु सारः प्रकीर्तितः ॥६॥

आत्मज्ञानं परं यच्च यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
५ ओंकारं व्याहृतींश्चैव गायत्रीं तच्छिरस्तथा ॥७॥

प्राणायामं तथा ध्यानं संध्योपासनमेव च ।
मार्जनाभ्युक्षणे स्नानं तथैवान्तर्जलं जपम् ॥८॥

गायत्र्याश्चैव माहात्म्यं जपयज्ञप्रयोजनम् ।
उपस्थानं तथार्कस्य सारूप्यमपि चैव हि ॥९॥

१० तस्या(स्य)चान्तर्गतो ह्यात्मा कथं विज्ञायते तु सः ।
त्वं हि जानासि तत्त्वेन स्वेन योगबलेन च ॥१०॥

यजूंष्यभ्यस्यमानेन पुरस्ताद्भास्करोह्ययम् ।
साक्षाद्भगवता दृष्टस्तेन पृच्छामहे वयम् ॥११॥

आर्षं छन्दश्च मन्त्राणां दैवत्यं ब्राह्मणं तथा ।
१५ विनियोगं च मन्त्राणामोंकारादेश्च यद्विभो ॥१२॥

किमुक्तं भवतीत्येतज्ज्ञातेऽज्ञाते च किं भवेत् ।
ब्राह्मण्यं च भवेत् केन किं वा नित्यमुपास्यते ॥१३॥

किं वा सत्यं भवेद्ब्रह्म संध्या येन उपास्यते ।
कथं संमार्जनं कुर्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ॥१४॥

२० अन्तर्जलं च कतमैः कतमैः प्राणसंयमम् ।
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैः किमात्मकैः ॥१५॥

केनाक्षरेण मन्त्रेण धारणा धार्यते कथम् ।

२०. इ.; प्राणसंयमैः आ.

१ किं ध्यानं किं च वै ध्येयं किं लक्ष्यं किं स्वरूपकम् ॥१६॥
यच्चोपास्य विमुच्येत तत् परं ब्रूहि नो विभो ।
होमकाले तथाग्नौ तु मध्ये किं परिचिन्तयेत् ॥१७॥

यस्य चैवाहुतिं दद्यात् किं ते (तद्) ब्रह्म किमात्मकम् ।
५ तथान्नयज्ञकाले तु स्वदेहे चिन्तयेत् कथम् ॥१८॥

का विद्या का ह्यविद्या च किं वा निःश्रेयसं परम् ।
किमधीयीत वै विप्र एतत् सर्वं वदस्व नः ॥१९॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनां भावितात्मनाम् ।
तथा राजर्षीणां च स्वशिष्याणां तथैव च ॥२०॥

१० ब्राह्मणानां हितार्थाय सर्वयोगविदां वरः ।
आविष्कर्तुमनाः प्रश्नं विस्तरेण महामतिः ॥२१॥

भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु प्रत्युवाच मुनींस्तदा ।
श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि यत् सारं ज्ञानमुत्तमम् ॥२२॥

वेदान्ताभिहितं यच्च स्मृतिसिद्धान्तयोरपि ।
१५ तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि योगसारसमुच्चयम् ॥२३॥

येन यत् क्रियते कर्म नैत्यकं यद्द्विजातिभिः ।
ब्राह्मण्यं लभते येन ब्रह्मसायुज्यतां व्रजेत् ॥२४॥

ओंकारो व्याहृतयश्च गायत्री सशिरास्तथा ।
वैदिकं च तथा कर्म अब्लिङ्गं चाघमर्षणम् ॥२५॥

२० प्राणायामस्तथा संध्या मार्जनान्तर्जलं जपः ।
सर्वमेव हि कर्तव्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥२६॥

४. कस्य चैवाहुतिं इ.

१ आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥२७॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यपनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलं भवेत् ।
५ आपद्यते स्थाणुगर्ते स्वयं वाऽपि प्रमी(ली)यते ॥२८॥

यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यल्पफलान्यपि ।
अन्तर्जलादिके जप्ये इतरेषामजानताम् ॥२९॥

नाधिकारोस्ति मन्त्राणामेवं श्रुतिनिदर्शनम् ।
अल्पमात्रं फलं तस्य होमादन्तर्जलाज्जपात् ॥३०॥

१० स्वाध्यायाद्याजनाच्चैव भवतीह न संशयः ।
यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ॥३१॥

---

१. वीमि परि. ८५, स्मृत. ३८३, ४७६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७; विनियोगं आ.; छन्दो दैवतं च विनियो...आर.४*

२. ब्राह्मणेन विशेषतः वीमि. २६८. स्मृत. ३८३, ४७६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४; ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता आर. ४*

३. स्मृत. ३८५, ४७६, आर. ४*; ध्यापनादिकम् वीमि. परि. ८५; ध्ययनं जपम्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

४. स्मृत. ३८५, ४७६, हे. दान. १०४, व्रत. २४७, आर. ४*; होममन्यत्रयत् किञ्चित् स्मृत.४७७

५. गर्तं स्वयं चापि प्रलीयते वृप. २.५०, इ.

६. भवन्त्यफलदान्यपि वृप. २.५०;...ल्पबलान्यपि इ.

११. यश्च जानाति वीमि. परि. ८६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७

१ विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्मणी ।
एकैकस्या ऋचः सोऽपि वन्द्योह्यतिथिवद्भवेत् ॥३२॥

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ॥३३॥

५ अधिकारो भवेत्तस्य रहस्येषु च कर्मसु ।
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु ॥३४॥

विज्ञाते परिपूर्णं तु स्वाध्यायफलमश्नुते ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति सफलान्यपि ॥३५॥

श्रेयश्च लभते सोऽपि धर्ममायुश्च विन्दति ।
१० दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थानमृषिभिः सह ॥३६॥

संतिष्ठते तु तैः सार्धं तत्तुल्यो वेह जायते ।
फलं चैवापवादं च एवं बुद्ध्वा विधानतः ॥३७॥

ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ॥३८॥

---

१. ज्ञानकर्म च वीमि. परि. ८६, इ., याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७

२. एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वीमि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८

३. वीमि. परि. ८६

४. वीमि. परि. ८६; पूर्वोक्तेन प्रकारेण, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८

५. रहस्यादिषु कर्मसु वीमि. परि. ८६; अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

१२. बुध्वा आ.

१४. वीमि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

१ मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषिभावस्तदार्षकम् ।
छादनाच्छन्द उद्दिष्टमाकृतेर्वाससी यथा ॥३९॥

आत्मा संछादितो देवैर्मृत्युभीतैश्च वै पुरा ।
आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ॥४०॥

५ यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।
तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते ॥४१॥

पुराकल्पे समुद्दिष्टा मन्त्राः कर्मार्थसिद्धये ।
अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥४२॥

निरुक्तं यत्र मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।
१० प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥४३॥

---

१. .... मृषेर्भाव वीामि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
२. उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽ कृतेः बृप. २.४१;वाससी इव चाकृतेः वीामि. परि. ८७; वाससी इव चाकृते, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
३. भीतैस्तु वीामि. परि. ८७; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे.दान.१०४, व्रत. २४८
४. वीामि. परि. ८७; .... भिरुद्रैस्तेन छन्दस्तु वै श्रुतम्। आ. याज्ञल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४
५. वीामि. परि. ८७; याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४
६. वीामि. परि. ८७; देवत्वं देवतोच्यते, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान.१०४
७. समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च वीामि. परि. ८७; कर्मार्थ एव च, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४
८. वीामि. परि. ८७ स्मृत. ३८७; अनेन चेदं कर्तव्यं, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४
९. वीामि परि. ८७; निरुक्तं यस्य आ.; नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोग-प्रयोजनम्, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४
१०. वीामि. परि.८७; याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. १०४; ब्राह्मणः सोभिधीयते आ.; ब्राह्मणः स विधीयते इ.

१ एतत् पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुसरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये यजने तथा ॥४४॥

इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (मन्त्रयोगनिर्णयो नाम)
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

---

१. एवं पञ्च.... .... जप्यकाले वीामि. परि. ८८; एवं. ...जयार्थं गृह्यनुस्मरेत्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान.१०४; एतत् पृचाविधं प्रोक्तं जप्यकाले आ.; जाप्यकाले अनुस्मरेत् इ.
२. याजने वीामि. परि. ८८, यागे स्वाध्याये याजने वीामि. २६८, इ., याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८
३. अत्र इ. पुस्तके अध्यायसमाप्तिद्योतकं किमपि नास्ति । कुण्डलितः ठपाः आदर्शपुस्तके नास्ति।

द्वितीयोऽध्यायः

प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ।
तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै ॥१॥

मङ्गल्यः पावनो धन्यः सर्वकामप्रसाधनः ।
५ ओंकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ॥२॥

प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपःसिद्धस्य वै पुरा ।
तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मार्षं (ब्रह्माऽऽर्षं) च स्वयंभुवः ॥३॥

गायत्री च भवेच्छन्द अग्निर्दैवतमुच्यते ।
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेव कर्मसु ॥४॥

१० विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतो वर्ण उदाहृतः ।
त्रिमात्रश्च प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वदा ॥५॥

तिस्रः सार्धास्तु कर्तव्या मन्त्रतत्त्वार्थचिन्तकैः ।
देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः ॥६॥

१५ तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाग्जं प्रणवास्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित् ॥७॥

---

४. वीमि.२७६, अप.४४
६. अप.४४; प्रजापातिर्मु... वीमि. २७६
७. अप.४५, वीमि.२७६; तेनोपात्तस्य तस्तस्य आ.
८. वीमि.२७६, अप.४५; ...च्छन्दोऽग्निदै...आ.
९. वीमि.२७६, अप.४५
१०. वीमि. २७६
१४. बृप. ३.२६; तैलधारामिवाच्छिन्नं ध्या. १८
१५. बृप. ३.२७; अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं ध्या. १८

१ वक्रं तद्भवति ह्यादौ ओंकारं चतुरक्षरम् ।
ऋजुत्वं संप्रपद्येत पदं प्राप्य तु पञ्चमम् ॥८॥

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥९॥

५ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥१०॥

उद्गीथाक्षरमेद्ब्रह्मविदो ब्रह्मणो योगम् ।
पाशुपताश्च वदन्ति हि साङ्ख्याश्चाध्यात्मतत्त्वज्ञाः ॥११॥

मात्रास्तिस्रो व्यक्ताऽव्यक्ता तथा परा सूक्ष्मा ।
१० अध्यात्मामधिभूतामथाधिदैवीं विजानीयात् ॥१२॥

सिद्धान्तानां तु सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।
अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाकारमुच्यते ॥१३॥

प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥१४॥

१५ ओंकारः प्रणवस्तारस्त्र्यक्षरस्त्रिगुणः स्मृतः ।
उद्गीथश्च तथादित्यो हंसो नारायणो विभुः ॥१५॥

---

१. वक्रं तु भवति बृया. ९. १०
३.-६. गीता. १७. २३-२४
१३. ....द्यास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः आत्रि.१.९; ...द्यास्तथा वे... पर्यवास्थिताः वसिष्ठस्मृ.२५.१०
१४. वसिष्ठस्मृ.२५.१०; प्रणवे सर्वं अत्रि.१.९
१५. ओंकारं प्रणवं तारं त्र्यक्षरं त्रिगुणं स्मरम् इ.
१६. उद्गीथं च तथादित्यं हंसं नारायणं विभुम् इ.

१ सूर्यस्यान्तर्गतं सूक्ष्मं विष्णुं दिव्यं निरञ्जनम् ।
पर्यायैश्च तथा चान्यैः शास्त्रेभ्यः संप्रगीयते ॥१६॥

ओंकारसंज्ञं त्रिगुणं त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम् ।
त्रिब्रह्म त्रिरवस्थानं त्रैकाल्यं त्रिप्रतिष्ठितम् ॥१७॥

५ त्रिप्रज्ञं च त्रिधामं च त्रिरवस्थं त्रिलिङ्गकम् ।
त्रिधातुकं समुद्दिष्टं सर्वगं परमेश्वरम् ॥१८॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन स स्मृतः ।
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥१९॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिदैवत्य उदाहृतः ।
१० अग्निवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥२०॥

ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्म इति संज्ञितः ।
भूर्भुवः स्वस्त्र्यवस्थानं हृत्कण्ठं तालुकेति च ॥२१॥

तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रैकाल्यं तेन चोच्यते ॥२२॥

१५ अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो घनप्रज्ञ उदाहृतः ।
गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयस्त्रिधामकम् ॥२३॥

शान्तो घोरस्तथा मूढस्त्रिरवस्थ इति स्मृतः ।
स्त्री पुं नपूंसकं चेति त्रिलिङ्ग इति स स्मृतः ॥२४॥

वातः पित्तं तथा श्लेष्मा त्रिधातुः समुदाहृतः ।
२० त्रिप्रकारं विदित्वा तु ओंकारं मुच्यते द्विजः ॥२५॥

---

१७. शान्तो घोरं तथा मूढं आ.; शान्तघोरं तथा मूढं इ.

१ एकैका तु भवेन्मात्रा त्रिगुणा सा तु वै पुनः ।
तासां सर्वं वाङ्मयं यदोतं प्रोतं व्यवस्थितम् ॥२६॥

प्रथमा तस्य अकारो वाक् सत्वं भूहुताशनो विष्णुः ।
स्थूला जाग्रद्वृत्तिर्विज्ञेया योगतत्त्वज्ञैः ॥२७॥

५ ब्रह्मान्तरिक्षसंज्ञो मनोरजः सोमसंज्ञक उकारः ।
मात्रा स्वप्नविकल्पा (वि)सृष्टिसंज्ञा द्वितीया तु ॥२८॥

रौद्री मकारसंज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया तु ।
संहरति जगत् समस्तं (सर्वं) सौषुम्णाख्या
महानिद्रा ॥२९॥

१० आद्या परतरा सूक्ष्मा शान्ता गान्धर्वनिरवयवा ।
अनभिलक्ष्या सौम्या मकारसंज्ञा विज्ञानाकाश-
संबद्धा ॥३०॥

प्रपञ्चो ब्रह्मणश्चोक्तः सार्धमात्रात्रयं बुधैः ।
अउमिति तिस्रो मात्रा मकारश्चार्धमात्रकः ॥३१॥

१५ तिस्रो मात्रा लयं यान्ति अर्धमात्रे न संशयः ।
अर्धमात्रात्वमात्रे तु लयं याति निरामये ॥३२॥

अकारे पीड्यमाने तु उकारं प्रतिपद्यते ।
उकारे पीड्यमाने तु मकारं प्रतिपद्यते ॥३३॥

मकारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
२० जिह्वायां पीड्यमानायां निरालम्बं तदा भवेत् ॥३४॥

---

६. विसृष्टिसंज्ञा द्वितीयस्य इ.
१४. ... मितितिस्तिसो ... आ.

१ एकमात्रं द्विमात्रं च त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतं शान्तं शान्तेन मनसोद्धरेत् ॥३५॥

समाहितमना भूत्वा तत्त्वध्यानपरायणः ।
ओंकारं यस्त्वभिध्यायेदध्यात्मैक इति स्मृतः ॥३६॥

५ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥३७॥
एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
१० एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥३८॥

सर्व द्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥३९॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुसरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्॥४०॥

१५ आद्यं यदक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥४१॥

यथा वै शङ्कुना पर्णं संवृता एव सर्वतः ।
एवं सर्वास्तु वै वाचः संतीर्णाः प्रणवेन तु ॥४२॥

५.-८. कठ. १. २. १५
९. एतद्ध्येवा ... ध्येतदेवाक्षरं कठ. १. २. १६
१०. एतद्ध्येवाक्षरं कठ १. २. १६
११.-१४.गीता. ८. १२, १३; योगधारणम् आ.; श्लोकद्वयमिदं नास्ति। इ.

१ क्लेशकर्मविपाकैश्च वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥४३॥

वाच्यो यश्चेश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेन तु विज्ञातो वाच्य एव प्रसीदति ॥४४॥

५ तदर्थं प्रणवं जप्यं ध्यातव्यं सततं बुधैः ।
ईश्वरः पुरुषाख्यस्तु तेनोपास्तुः(स्तः) प्रसीदति ॥४५॥

यथा हि गौर्वत्सकृतं निशम्य
हुङ्कृत्यवत्साभिमुखी प्रयाति ।
ब्रह्मापि तद्वत् प्रणवोपहूतं
१० वक्तारमागच्छति आशु वक्त्रे ॥४६॥

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥४७॥

अन्तःशरीरप्रभवमुदानप्रेरितं च यत् ।
वागुच्चार्यं श्रोत्रवृत्ति शब्दब्रह्म तदुच्यते ॥४८॥

१५ शब्दब्रह्मात् परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तदक्षरं सदा ध्यायेद्यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥४९॥

अकारश्चाप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।
मात्रास्तद्विनियोगश्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ॥५०॥

---

३. वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो स्मृत. ३८३
४. वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव स्मृत. ३८३; वाक्य एव आ.
११.-१२. मैत्रायणीयमारण्यकम् ६. २२; द्वे विद्ये वेदितव्ये तु श ...
...धिगच्छति ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १७

१ ओंकारः प्रणवे योज्यो ब्रह्माणि प्रणवस्तथा ।
आनन्दं तत् परं ब्रह्म तत् प्रविश्यामृती भवेत् ॥५१॥

वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते यः प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥५२॥

५ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥५३॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥५४॥

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
१० ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥५५॥

शब्दस्पर्शादिभिश्चैव रसरूपैरलक्षितः ।
देवतायाः परस्यास्तु आलम्बः प्रणवः स्मृतः ॥५६॥

कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै ।
तदाराधनसिद्ध्यर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा ॥५७॥

१५ धातुदार्वादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
भक्त्या श्रद्धादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥५८॥

आर्यः प्रपूजितो यत्र प्रत्यक्षे च फलप्रदः ।
ओंकारेण तथा ह्यात्मा उपास्तः स प्रसीदति ॥५९॥

५.–६. बिभेति कदाचन तैत्ति. उप. २.४
७.–८. मुण्डकोपनिषद् २. २. ४; गुणवत्तन्मयो इ.
९.–१०. श्वेताश्वेतरोपनिषद् १. १४; ... भ्यासादापश्ये... इ.
१२. आलयं प्रणवं स्मृतम् इ.
१८. उपास्येवं न संशयः इ.

१ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥६०॥

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योंकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ।
५ तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ॥६१॥
ब्रह्मविदोऽनेकविधाः सततं येन प्रवर्तन्ते ।
गूढव्रतस्य हि सदा विशुद्धबुद्धेः स(सु)गूढचित्तस्य ।
प्रणवध्यानपरस्य च स(सु)गूढतपसो भयं
नास्ति ॥६२॥

१० एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥६३॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥६४॥

आद्यास्तु व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रींस्वशिरोय(यु)ताम् ।
१५ ओंकारं विन्दते यस्तु स मुनिर्नेतरो जनः ॥६५॥

---

१. कठ. १. २. १७
२. ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते कठ. १. २. १७; ॥५९॥, इतः प्रभृत्यादर्श-पुस्तके श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः एकया न्यूना।
९. ... परस्य सगूढतपसो इ.
१०.–११. अग्नि. २१५. ५; नास्ति पावनं परमं स्मृतम् अत्रि. १. ११
१२. सव्याहृतिषु सप्तसु अत्रि. १. १०; प्रणवेन नियुक्तस्य इ.; ...युक्तः स्यात् वसिष्ठस्मृ. २५. ९
१३. अत्रि. १. १०, वसिष्ठस्मृ. २५. ९; त्रिपदायां तु सावित्र्यां इ.
१४. आद्या व्याहृतयस्तिस्रो गायत्री सशिरस्स्मृताः इ.

१ एक एव हि विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् ।
गृहीतः सप्तसिद्धान्तैरन्यैश्च ब्रह्मवादिभिः ॥६६॥

हिरण्यगर्भैः कपिलैरपान्तरतमैस्तथा ।
सनत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैस्तथा पाशुपतैरपि ॥६७॥

५ पाञ्चरात्रैः सदोद्युक्तैः सिद्धान्तैरपि सप्तभिः ।
भेदैस्त्रिषष्टिभिर्भिन्नमेकैकं नवधा पुनः ॥६८॥

त्रिमात्रं चैव त्रिब्रह्म त्र्यक्षरं प्रणवं प्रभुम् ।
हिरण्यगर्भा इच्छन्ति योगसाधननिश्चितम्
(....नमुत्तमम्) ॥६९॥

१० अग्निर्वायुस्तथादित्यस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्मेति प्रकीर्तितम् ॥७०॥

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ।
ओंकारः परमं धाम ओंकारः परमा गतिः ॥७१॥

ओंकारं विन्दते यस्तु तस्य जन्म न विद्यते ।
१५ त्रिब्रह्मं च त्रिगुणं त्रिकारणमिति कापिलाः ॥७२॥

व्यक्तोऽव्यक्तस्तथाज्ञश्च त्रिब्रह्म इति स स्मृतः ।
ओंकारस्त्रिगुणं सर्वं व्यञ्जनं निर्गुणं विदुः ॥७३॥

---

१. एकमेव तु विज्ञेयं प्रणवं योगसाधनम् अप. १३
२. गृहीतसप्तसिद्धान्तैरन्यैर्ब्रह्मविदैस्तथा अप. १३
३. हैरण्यगर्भैः अप. १३; हैरण्यगर्भैः कापिलैरपा... इ.
४. सानत्कुमारै ... अप. १३
५. पाञ्चरात्रैरपीत्येतैः सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः अप. १३, पाञ्चरात्रैश्च इत्येतैः
सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः इ.

१ त्रिमुखं च त्रिदैवत्यं त्रिप्रयोजनमेव च ।
अपान्तरतमैश्चैव ओंकारस्तु प्रकीर्तितः ॥७४॥

गार्हपत्यो दाक्षिणाग्निराहवनीयस्तृतीयकः ।
त्रिमुखः स तु विज्ञेयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥७५॥

५ एतत् त्रिदैवतं ज्ञेयं धर्मश्चैवार्थ एव च ।
कामेन सहितो ह्येतौ त्रयं प्रोक्तं प्रयोजनम् ॥७६॥

भूर्भुवःस्वरिति चैव चतुर्विंशाक्षरा तथा ।
गायत्री चतुरो वेदा ओंकारः सर्वमेव तु ॥७७॥

ऋग्वेदे स्वरितोदात्त एकाक्षर उदाहृतः ।
१० त्रैस्वर्यं च तथोदात्तो यजुर्वेदे च पठ्यते ॥७८॥

दीर्घप्लुतः सामवेदे ओंकारस्तु न संशयः ।
संक्षिप्तोदात्तमेवाहुरेकाक्षर उदाहृतः ॥७९॥

अकारश्च उकारस्तु प्रविष्टो ह्येकदा यदा ।
अउवर्णसमायोगादोंकारः समपद्यत ॥८०॥

१५ अनुस्वारो मकारस्तु ओंकारस्य शिरो यदा ।
प्रकृतिः साधनं कृत्वा व्यञ्जनादौ तु लुप्यते ॥८१॥

नपुंसकस्तथोंकारो वेदानां परिकीर्तितः ।
अपांतरतमो ज्ञेयो वेदसिद्धान्तयोरपि ॥८२॥

---

४. ब्रह्मा विष्णुस्तथेश्वरः इ.
१०. यजुर्वेदेषु, एतदन्तरं ' अर्थवेदमुद्दिष्टमुदात्तान्नात्र संशयः '
इत्यधिकं, ७९ तमः श्लोको नास्त्येव इ.
१८. अपांतरतमं ज्ञेयं वेदसिद्धान्तमेव हि इ.

१ त्रिकालं च त्रिलिङ्गं च त्रिसंज्ञं च तथा विदुः ।
सनत्कुमारसिद्धान्ते ओंकारः समुदाहृतः ॥८३॥

भूतं भव्यं भविष्यं च कालत्रयमुदाहृतः ।
स्त्रीपुंनपुंसकश्चैव त्रिलिङ्ग इति स स्मृतः ॥८४॥

५ बहिःसंज्ञो मध्यसंज्ञ अन्तःसंज्ञ इति स्मृतः ।
उद्गीथमक्षरं ह्येतदुद्गीथश्च उपास्यते ॥८५॥

ओमित्युद्गीयते ह्येष भूते भव्ये भविष्यति ।
त्रिस्थानं त्रिपदं चैव त्रिसंज्ञं च प्रकीर्तितम् ॥८६॥

ब्रह्मिष्ठानां भवेदेवं गुह्योपनिषत्सु च ।
१० हृत्कण्ठतालुकादीनि स्थानानि समुदाहरेत् ॥८७॥

जाग्रत् स्वप्नं सुषुप्तं च पदान्येतानि तस्य तु ।
बहिःसंज्ञस्तथान्तश्च घनप्रज्ञः स्वयं विभुः ॥८८॥

एतदक्षरमोंकारं भूतं भव्यं भविष्यति ।
त्रिप्रज्ञं त्रिपदं चैव सर्वव्यापि तथोच्यते ॥८९॥

१५ बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्व अन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्रोक्त एक एव त्रिधा भवेत् ॥९०॥

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः।
आकाशे तुर्यदप्राज्ञास्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥९१॥

---

८. प्रकीर्तितः इ.
१५.–१६. बहिःप्रज्ञो ... ह्यन्तः प्र ... प्राज्ञ एक एव ...स्मृतः मा. आ. १
१७. मा. आ.२
१८. आकाशे च हृदि प्रज्ञा इ. आकाशे च हृदि प्राज्ञः मा. आ. २

१ स्थूलो वैश्वानरो नित्यं तैजसोन्तः प्रकृतिभुक् ।
आनन्दभुक् तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा भवेत् ॥९२॥

सत्वाश्चैव प्रयत्नेन ब्रह्मा(ह्म)भवति मानवः ।
स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ॥९३॥

५ आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ।
त्रिपु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यस्तु प्रकीर्तितः ॥९४॥

उभयं विन्दते यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।
प्रभवः सर्वभूतानां सतामिति विनिश्चयः ॥९५॥

प्रणवः सूयते सर्वं वेत्ता यः पुरुषः स्मृतः ।
१० त्र्यवस्थानं त्रिभोक्तारं त्रिभोज्यं च तथा परम् ॥९६॥

एवं पाशुपते विद्यात् सिद्धान्ते प्रणवं विभुम् ।
शान्तं घोरं तथा मूढं त्रिरवस्थानमेव तु ॥९७॥

शरीरमापः सोमश्च त्रिभोज्यमिति कीर्तितम् ।
प्राणोह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता इति स स्मृतः ॥९८॥

---

१. प्रवृत्तभुक् इ.
२. त्रिधा भोगं विजानथ इ.; त्रिधा भोगं निबोधत मा. आ. ३
४. मा. आ. ४; स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तस्तु तैजसः इ.
स्थूलसंतर्प्यते विश्वं प्रविभक्तं तु तैजसम् आ.
५. आनंदं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विजानत आ.
६. यश्च प्रकी. ... मा. आ. ५
७. वेदैतदुभयं यस्तु स.... मा. आ. ५
८. सर्वभावानां मा. आ. ६
१०. इ.; तथा परा आ.
१२. इ.; तथा सूक्ष्मं आ.

१ ओंकारं समभिध्यायेद्हृदि कृत्वा तु धारणाम्।
ऋषिपुत्रो महातेजा वाग्विशुद्धो महेश्वरः ॥९९॥

त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च।
पाञ्चरात्रे स्मृतो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ॥१००॥

५ बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मा इति संज्ञितः।
ज्ञानैश्वर्यं तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः ॥१०१॥

सङ्कर्षणोथ प्रद्युम्नो(म्नः) अनिरुद्धस्तथैव च।
त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओंकारो विष्णुरव्ययः ॥१०२॥

भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा।
१० व्यक्ताऽव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा।

वाथुलेरेकमात्रस्तु ओंकारः समुदाहृतः ॥१०३॥
यदक्षरं वेदविदो वदन्तिं विशान्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेणाभिधास्ये ॥१०४॥

१५ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१०५॥

---

१. धारणम् इ., आ.
२. महाचैष वाग्विशुद्धो इ.
११. वाथुलेरित्यादितः १०७ तमश्लोकपूर्वार्धपर्यन्तं नास्ति इ.
१२.-१४. .... हेण ब्रवीमि गीता. ८.११; ... णाभिधास्ये इति
आनन्दवर्धिनीपाठः
१५.-१६. गीता. ८. १३

१ एवं त्रिपष्टिभेदैस्तु सिद्धान्तेपु प्रगीयते।
स्थूलभेदेन चोंकारश्चतुःपष्टि(ष्टि)स्तु
निष्कलः ॥१०६॥

विष्णुर्निरञ्जनं शान्तमानन्दं सर्वदेहिनाम्।
५ अक्षरं तं विजानीयात् स्थूलं च क्षरसंज्ञितम् ॥१०७॥

न च स्थूलं न च ह्रस्वं न च दीर्घं न च प्लुतम्।
न लोहितं न कृष्णं च सर्ववर्णविवर्जितम् ॥१०८॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च तत्त्वैश्च परिवर्जितम्।
ध्रुवं च शाश्वतं नित्यमचलं लयवर्जितम् ॥१०९॥

१० अक्षरं चाजरं चैवमनुत्पन्नमनाशि च।
सर्वमात्राविनिर्मुक्तमानन्दं ब्रह्म निष्कलम् ॥११०॥

अघोपमव्यञ्जनमस्वरं च यत्
कव्य (ण्ठ) तालव्यमनासिकं च।
अरेफजातस्वरमोष्ठवर्जितं तदक्षरं स्वरति
१५ स्वयं भवम् ॥१११॥

ओंकारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माकारं
ध्रुवमचलं शिवं पुराणम्।
तद्विष्णोः पद (पदं) मुखपङ्कजप्रसूतं देहान्तःस्थं
मनसि च यत् स्थितिं करोति ॥११२॥

१२.-१५. अघोप ... यत्तालुकण्ठोष्ठमनासिकं च तत्।
अरेफजातमुभयोष्मवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथं चित् ॥
अमृतनादोपनिषद् २५

१ दश नामानि नैरुक्ता ओंकारस्य प्रचक्षते ।
अन्वर्थं कानि तानीह वेदितव्यानि धीमता ॥११३॥

ओंकारं प्रणवं चैव सर्वव्यापिनमेव च ।
अनन्तं च तथा तारं शुक्लं वैद्युतमेव च ॥११४॥

५ हंसं तुर्यं परं ब्रह्म इति नामानि जानत ।
निष्कलस्य तु सर्वज्ञः पर्यायेण हि कीर्तितः ॥११५॥

उच्चार्यमाणः सर्वत्र आपादतलमस्तकम् ।
उन्नामयेच्छरीरं तु ओंकारस्तेन चोच्यते ॥११६॥

ऋग्यजुः सामाथर्वाणि देवताश्चाक्षरत्रयम् ।
१० शरीरं वाङ्मनश्चैव प्राणनात् प्रणवः स्मृतः ॥११७॥

शरीरं चैव विश्वं च विद्यास्थानानि सर्वशः ।
व्याप्य संतिष्ठते यस्मात् सर्वव्यापी ततः स्मृतः ॥११८॥

अनन्तं नयते स्थानं तस्य चान्तो न लभ्यते ।
ऋषिदेवमनुष्येषु अनन्तस्तेन कीर्तितः ॥११९॥

१५ सर्वदुखसमुत्थानाद्भवग्राहार्णवाकुलात् ।
चिन्तितस्तारयेद्यस्मात्तेन तारो निगद्यते ॥१२०॥

वर्णेन च भवेच्छुक्लः शुद्धं च नयते पदम् ।
त्रिविधं शोषयेत् पापं तेन शुक्ल इति स्मृतः ॥१२१॥

---

२. अन्वर्थकानि तानीह ... धीमताः इ.
७. उच्चार्यमाणं सर्वं तु आपाद ... इ.
९. सामथर्वाणि आ.
१६. तारस्तेन निगद्यते इ.

१ आविष्करोति स यतेज्योतीरूपं भ्रुवो(र)न्तरे ।
विद्योतते तमो भित्त्वा वैद्युतस्तेन कीर्तितः ॥१२२॥

हृदि ध्यानं सदा यस्मादादित्योद्गीथमेव च ।
भित्त्वा शरीरं नयति तस्माद्धंस इति स्मृतः ॥१२३॥

५ जाग्रत् स्वप्नं च सुप्तं च तुर्यं चैव चतुर्थकम् ।
ज्ञातस्तु त्रायते यस्मात् तुर्यस्तेन निगद्यते ॥१२४॥

वाङ्मयस्य तु सर्वस्य ब्रह्मणस्त्रिविधस्य च ।
मुखमेतत् समुद्दिष्टं शब्दब्रह्ममयं विभु ॥१२५॥

परं ब्रह्म नयत्येव परब्रह्म इति स्मृतः ।
१० एवं नैरुक्तकैर्दृष्टमृषिभिश्च तथा परैः ॥१२६॥

याष्कलैरेकमात्रस्तु ओंकारः समुदाहृतः ।
रुचकायन आचार्यो द्विमात्रं चेच्छते सदा ॥१२७॥

द्विमात्रश्चार्धमात्रस्तु नारदस्य मतेन तु ।
मौद्गल्यस्य त्रिमात्रस्तु ओंकारो नात्र संशयः ॥१२८॥

१५ वासिष्ठस्य मतेनैव मात्रा चात्र चतस्त्रिका (?) ।
त्रिमात्रो मनुना चोक्तस्तथान्यैर्ऋषिसत्तमैः ॥१२९॥

पाराशरैश्चतुर्मात्रस्तथा स्वध्यात्मचिन्तकैः ।
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं शान्तं चतुर्धा संप्रकीर्तितम् ॥१३०॥

---

६. व्यतस्तु त्रायते यस्मात् तुर्यस्तेन इ.
८. विभुं आ.
१२. सालंकायन आचार्यो...इ.
१६. द्विमात्रो मनुना प्राज्ञैस्तथान्यै....इ.
१७. तथाऽध्यात्मविचिन्तकैः इ.

१ भवेत् कर्मवशादेवमन्यथा तु त्रिरक्षरम् ।
भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु अमात्रं चेच्छते सदा ॥१३१॥

यः शब्दमय ओंकार उच्चार्यः स्थूल एव सः ।
अमात्रश्चाप्यनुच्चार्य परोंकारः स उच्यते ॥१३२॥

५ तिस्रः सार्धास्तथा मात्राः स गृह्णाति यथाक्रमम्
परं ब्रह्म तमेवाहुश्चात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः ॥१३३॥

यत् पूर्वं तु समुद्दिष्टमोंकाराग्रे व्यवस्थितम् ।
अक्षरैश्च पदैश्चैव अतीतं पञ्चमं पदम् ॥१३४॥

यं(यत्)प्राप्य विन(नि)वर्तन्ते ओंकारस्य पथि स्थिताः ।
मनसात्र समाधाय शरीरं लिङ्गमानवम् ॥१३५॥

संकल्पं व्यवसायं च अभिमानाख्यसंज्ञकम् ।
चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव तु ॥१३६॥

ओंकारपद्मनालेन हृद उध्दृत्य योजयेत् ।
परमे व्योम्न्यनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ॥१३७॥

---

६. ॥१३१॥ इतः प्रभृति श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः द्वाभ्यां न्यूना अ.

९. ओंकारपथमाश्रिताः इ.

१०. मनस्तु प्रसमाधाय शरीरं लिङ्गमातृकम् इ.

११. इ.; संकल्पोध्यवसायं च अभि......आ.

१३. .....नालेन उध्दृत्य परियोजयेत् इ.

१ तस्मिंस्तावन्निरोद्धव्यं मनश्चोंकारमेव च ।
यावन्निर्मलतां याति एष योग उदाहृतः ॥१३८॥

मनो युञ्ज्यात्तथोंकारे ओंकारं प्रणवे तथा ।
प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥१३९॥

५ प्रणवो विमलः शुद्धो निःशब्दो व्योमसंज्ञकः ।
तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ॥१४०॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।
दुःखे भयाभिघातार्थे सर्वथा प्रणवं स्मरेत् ॥१४१॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
१० प्रणवो ह्यादिः सर्गस्य अन्तो मध्यस्तथैव च ॥१४२॥

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा विशन्ति ब्रह्म निष्कलम् ।
अपूर्वोऽनन्तारोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥१४३॥

प्रणवो हीश्वरो देवो हृदि सर्वस्य धिष्ठितः ।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्त्वा धीरो न सीदति ॥१४४॥

१५ अमात्रं च त्रिमात्रं च अद्वैतं ब्रह्म तत् परम् ।
स्थूलं चाप्यतिसूक्ष्मं च सर्वतः किमपि स्थितम् ॥१४५॥

---

३. युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् मा. आ. २५

७. मा. आ. २५

९. मा. आ. २६

१०. ह्यादिसर्गस्य अन्ते मध्य......अ.; सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च मा. आ. २७

१२. मा. आ. २६;...न्तरो बाह्यो ह्यपरः प्रणवोऽलयः अ.; प्रणवोऽव्ययः इ.

१३. प्रणवं ईश्वरं वेद....धिष्ठितम् इ.; प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदि संस्थितम् मा. आ. २८

१४. न शोचति इ., मा. आ. २८

१ ओंकारं विन्दते यस्तु स भवेद्वेदविद्विजः ।
यथा पत्रं फलं पुष्पं शङ्कुनैकेन धार्यते ॥१४६॥
तथा जगदिदं सर्वमोंकारेणैव धार्यते ॥
जप्येन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् ॥१४७॥
५ ध्यानेन जन्म निर्घातं धारणाभिश्च मुच्यते ।
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥१४८॥
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ।
प्रोक्षणे पोषणे चैव प्रतिष्ठाने प्रतिग्रहे ॥१४९॥
आश्रावणे वषट्कारे प्रत्याश्रावे जपेऽपि च ।
१० सामसु ब्रह्मसुख्येषु ऋग्यजुस्तोत्रशस्त्रयोः ॥१५०॥
सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते ।
तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति च ॥१५१॥
सर्वमन्त्राधिराजेन ओंकारेण न संशयः ।
यदूनं चातिरिक्तं च यच्छिद्रं यदयाज्ञिकम् ॥१५२॥

---

२. यथा पर्णं पलाशस्य इ.
६. मनु. २.७४
७. विशीर्यति मनु. २.७४; स्रवत्यनोङ्कृतामितिवचनात् विश्वरूप. १.१५
८. प्रतिष्ठाने च संभवे इ.
९. प्रत्याश्रावे यजेति च इ.
१०. सामसुब्रह्मण्याख्येषु इ.
११. वीमि. परि. ७९;...मिति प्रथमोच्यते आ.
१२. भवन्ति हि वीमि. परि. ७९
१३. ....धियज्ञेन वीमि. परि. ७९
१४. यन्न्यूनमति....द्रं यच्च याज्ञियम् वीमि. परि. ७९

१ यदमेध्यमशुद्धं वा यातयामं च यद्भवेत् ।
ओंकारेण प्रयुक्तेन सर्वं चाविफ(क)लं भवेत् ॥१५३॥
अनूनं नातिरिक्तं च अच्छिद्रं याज्ञिकं तथा ।
मेध्यं शुद्धायातयामं पवित्रं मङ्गलं तथा ॥१५४॥
५ सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वब्रह्ममयं विभुम् ।
पावनं मोक्षदं पुण्यं सर्वदेवमयं विभुम् ॥१५५॥
विदित्वा मुच्यते क्षिप्रं जन्मसंसारबन्धनात् ।
मुक्तो न जायते भूयो ब्रह्मभूतः सनातनः ॥१५६॥
एतत् संक्षेपतः प्रोक्तमोंकारगुणवर्णनम् ।
१० विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि ॥१५७॥
योगाचार्येण संचिन्त्य याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ओंकारनिर्णयो ह्येष प्रोक्तः शिष्यहितैषिणा ॥
श्लोकानां द्वे शते प्रोक्ते निर्णयः समुदाहृतः ॥१५८॥

इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये
१५ ओंकारनिर्णयो(नाम)द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

---

१. ...मशुद्धं च वीमि. परि. ७९.
२. तत्तदोंकारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत् वीमि. परि. ७९; तत्रोंकारप्रयुक्तेन मन्त्रश्चाविकलो भवेत् इ.
३. याज्ञियं तथा इ.
६. ...मयं स्थितम् इ.
१३. शते पूर्णे निर्णयं समुदाहृतम् इ.; ॥५६॥ आ.
१५. इति बृह...निर्णयो द्वितीयोध्यायः आ.; योगयाज्ञवल्क्य ओंकारनिर्णयो नामाध्यायः प्रथमः ॥ः॥ इ.

तृतीयोऽध्यायः

१ अतः परं प्रवक्ष्यामि व्याहृतीनां च निर्णयम् ।
सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुराकल्पे स्वयंभुवा ॥ १ ॥
तान्येव सप्त च्छन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः ।
त्रिधा चतुर्धा विज्ञेया(ः) पंचधा सप्तधा पुनः ॥ २ ॥
५ भूर्भुवःस्वरिति ज्ञेया अभ्यस्तास्ताः प्रकीर्तिताः ।
पश्च व्याहृतयः प्रोक्ताः सामगानां च सामसु ॥ ३ ॥
पुरुषं च तथा सत्यं भूर्भुवःस्वस्तथैव च ।
विद्याप्रकरणापाये यजमानस्तु वै सदा ॥ ४ ॥
१० सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामेषु नित्यशः ।
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥ ५ ॥
भूराद्याश्चैव सत्यान्ता महाव्याहृतयस्तु वै ।
लोकाह्येतास्तु सप्तैते उपर्युपरि संस्थिताः ॥ ६ ॥
चतुर्दशविधं सर्गं दृष्ट्वेदं व्याहृतं स्वयम् ।
१५ सप्त लोका भविष्यन्ति तस्माद्व्याहृतयः स्मृतः(ताः)॥७॥
अव्याहृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुरमानुषम् ।
संसत्यं व्याहृतं पूर्वं प्रजापतिरिति श्रुतिः ॥ ८ ॥

---

१०. इति सप्त व्याहृतयः प्राणा...आर. ३९; प्राणायामेन नित्यशः स्मृच. १४१

११. आर. ३९

१ भूर्भुवःस्वस्तथा पूर्वं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तेन व्याहृतयः स्मृताः ॥ ९ ॥
एतास्तु व्याहृतीः सप्त यः स्मरेत् प्राणसंयमे ।
उपासितं भवेत्तस्य विश्वं भुवनसप्तकम् ॥१०॥
५ सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारश्च जायते ।
एषा लोकवती ज्ञेया तनुराद्या प्रजापतेः ॥११॥
सप्तान्ता देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
व्याहृतीनां च सर्वासामृषिश्चैव प्रजापतिः ॥१२॥
सप्त च्छन्दांसि यान्यासां तानि सम्यक् प्रकीर्तयेत् ।
१० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥१३॥

---

१. स्मृत. ३८३

२. स्मृत. ३८३

३. य एता व्याहृतीः सप्त स्मृच. १४०, वै. ३२६

४. वै. ३२६; उपासीनं स्मृच. १४०; उपासीतं आ.

५. स्मृच. १४०; वै. ३२६

७. अप. ४३

८. वीमि. २७६, अप. २४५; सर्वासामार्षं चैवं प्रजापतिः स्मृत. ३८६; व्याहृतीनां तु सर्वासामार्षं चैव स्मृच. १४१., सं. ३८; व्याहृतीनां तु वै. ३२५;...मृषिरेव प्रजापतिः अग्नि. २१६. ३६

९. स्मृच. १४१; ततश्छन्दांसि...सम्यक् प्रदर्शयेत् अप. ४५; प्रवर्तयेत् वीमि. २७६; सप्त च्छन्दांसि प्रोक्तानि छान्दसानि तु सर्वशः सं. ३८

१०. वृद्धहारीतस्मृ. १०. ५३, अग्नि. २१६. ३९, वीमि. २७६, स्मृच १४१, अप. ४५, वृप. २.६४; त्रिष्टुबेव च स्मृत. ३८६; ...ष्टुप् च जगती त्रिष्टुबेव च सं. ३८; आग्नेयवचनमिति आर. ४०*

१　त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ।
अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पत्याप एव च　॥१४॥

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
अनादिष्टेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तेषु सर्वशः　॥१५॥

५　प्रणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ।
भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः　॥१६॥

कल्पान्ते ह्युपभोगाय भुवस्तेन प्रार्कीर्तितम् ।
शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्त्येतानि वै ततः　॥१७॥

आलयः सुकृतीनां च स्वर्लोकः समुदाहृतः ।
१०　अधरोत्तरेभ्यो लोकेभ्यो महांश्च परिमाणतः　॥१८॥

हृदयं सर्वलोकानां महस्तेन निगद्यते ।
कल्पदाहे प्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः　॥१९॥

---

१. वीमि. २७६, स्मृच. १४१, अप. ४५; छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् बृप. २. ६४; पङ्क्तिश्च जगती स्मृत. ,३८६; पङ्क्तिश्च बृहती चेति सप्त च्छन्दांसि तानि वै सं. ३८; चेति छन्दास्याहुरनुक्रमात् अग्नि.२१६.३९. चेति छन्दांस्यनुक्रमात्, आग्नेयवचनामिति आर. ४०*;...स्येतान्यनुक्रमात्-बृद्धहारीतस्मृ. १०.५३

२. वीमि. २७६, स्मृच. १४१, वै. ३२५,... स्तथा सूर्यो बृप. २. ६३; ...स्तथा सूर्यो बृहस्पातिरपां पातिः स्मृत ३८६;...स्तथादित्यो बृहस्पातिरपां पतिः सं. ३८,....स्तथा सूर्यो, आग्नेयवचनमिति आर. ४० *

३. वीमि. २७६, स्मृच. १४१. वै. ३२५, अप. ४.५, सं. ३८ आग्नेयवचनमिति आर. ४०*

४. वीमि. २७६

५. वीमि २७६, स्मृच.१४१, अप. ४५, प्राणस्यायमने चैव स्मृत. ३८६

६. ॥१७॥ आ.आदर्शपुस्तके श्लोकाङ्काः इतःप्रभृति मुद्रितसङ्ख्यातः एकाधिकाः

१　जायन्ते तु पुनः सर्गे जनस्तेन उदाहृतः ।
सनकाद्यास्तपः सिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः　॥२०॥

अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तपः ।
सत्यं तु सप्तमो लोको ब्रह्मणः सदनं हि तत्　॥२१॥

५　सर्वेषां चैव देवानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा ।
ज्ञानकर्मस्वनुष्ठानात्तथा सत्यस्य भाषणात्　॥२२॥

प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः ।
सत्यं तु सप्तमो लोकस्तस्मादूर्ध्वं न विद्यते　॥२३॥

आसप्तमात्तु पातालादूर्ध्वमेतदुदाहृतम् ।
१०　अधस्ताद्राजतं ह्यण्डमूर्ध्वमर्धं हिरण्मयम् ।　॥२४॥

प्रधानादेव संभूतं ब्रह्मनीडं हिरण्मयम् ।
भूराद्यैःसप्तभिर्व्याप्तं सत्यान्तैः पुरुषसंमितैः　॥२५॥

अर्द्धोर्द्धं छिद्रितं ह्यण्डं सप्तप्रकृतिलौकिकम् ।
अनन्ताकाशमध्यस्थं जीवभास्करभासितम्　॥२६॥

अजस्य नाभावुद्भूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
१५　महदादि विशेषान्तमव्यक्ते गच्छते लयम्　॥२७॥

अपुनर्मरणायैव ब्रह्मणः सदने स्थिताः ।
अधिकारं विना चैव ब्रह्मणः सदृशाश्च ते　॥२८॥

अव्यक्ते वै दिनस्यान्ते मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ।
१९　विशन्ति परमं धाम पुरुषं भास्करप्रभम्　॥२९॥

---

५. चैव लोकानां....यदा इ.

८. सत्यस्तु इ.

१९. भास्करं परम इ.

१ व्याहृतीर्व्याहरंश्चैव प्राणैर्यदि विमुच्यते ।
विलयं याति च व्यक्तमव्यक्तं पुरुषे क्षणात् ॥३०॥

एष संक्षेपतश्चोक्तः सप्तव्याहृतिनिर्णयः ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते विद्वान् भवग्राहाकुलार्णवात् ॥३१॥

५ निर्णयो व्याहृतीनां तु श्लोका द्वित्रिंशकस्तथा ॥३२॥

इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये व्याहृतिनिर्णयो नाम
तृतीयोध्यायः ।

---

५. इदमर्धं नास्ति इ.
६. ...व्याहृतीनिर्णयस्तृतीयोध्यायः आ.,
योगयाज्ञवल्क्यव्याहृतिनिर्णयो नामाध्यायः द्वितीयः ॥*॥ इ.

चतुर्थोऽध्यायः

१ अतः परं प्रवक्ष्यामि गायत्र्या निर्णयं शुभम् ।
यं ज्ञात्वा याति वै विप्रः सायुज्यं ब्रह्मणा सह ॥ १ ॥

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगश्च ब्राह्मणम् ।
शिरश्चाक्षरदैवत्यमावाहनविसर्जनम् ॥ २ ॥

५ ध्यानं जपप्रयोगश्च येषु कर्मसु यादृशम् ।
ज्ञातव्यं ब्राह्मणैर्यत्नाद्ब्राह्मण्यं येन वै भवेत् ॥ ३ ॥

सविता देवता ह्यस्या मुखमग्निस्तादित्यृचः।
विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री तु विधीयते ॥ ४ ॥

विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्रः प्रजापतिः।
१० विनियोग उपनये प्राणायामे तथैव च ॥ ५ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं ब्रह्माण्डं ब्राह्मणानि तु ।
वेदोपनिषच्छाखासु ब्राह्मणानि विधानतः ॥ ६ ॥

---

३. विनियोगोथ ब्राह्मणम् इ.
७. देवता यस्या...मिस्त्रिराच्च या वीमि. ७७, स्मृच. १४१,...मिस्त्रि-
पात्तथा अप. ४५,...मिस्त्रिपात्स्थिता आर. ४०*
८. इ.; गायत्री सा विशिष्यते वीमि. २७७, स्मृच. १४१, अप. ४५,
आर. ४०*; गायत्री सवितेष्यते स्मृत. ३८६
१०. वीमि. ७७, अप. ४५; विनियोगस्तूपनये स्मृच. १४१; जपहोमो-
पनयने विनियोगो विधीयते स्मृत. ३८६
११. ब्राह्मणं ब्राह्मणानि तु अप. ४५; ब्राह्मणं समुदाहृतम् इ.
१२. वेदोपनिषदोच्छाखा ब्राह्मणान् विविधानि च इ.

१ पुराणधर्मशास्त्राणि गायत्र्याः पावनानि तु ।
कीर्तितानि त्वनेकानि गायत्र्याः पावनानि च ॥ ७ ॥

षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तच्छिरः स्मृतम् ।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो यः परिकीर्त्यते ॥ ८ ॥

५ तस्य प्रजापतिश्चार्षिर्यजुश्छन्दो विवर्जि(र्णि)तम् ।
ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च दैवत्यं समुदाहृतम् ॥ ९ ॥

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
गायत्र्याः शिरसा सार्धमेवं श्रुतिनिदर्शनम् ॥१०॥

तपसा सुसमुद्धृत्य आदिसर्गे स्वयंभुवः ।
१० ओंकारपूर्वा गायत्री निर्जगाम ततो मुखात् ॥११॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥१२॥

---

२. इ.; वेदेषु यान्यनेकानि गायत्र्याः कीर्तितानि तु आ.; वेदेष्वन्यान्यनेकानि गायत्र्याः कीर्तितानि तु अप. ४५

३. ...स्तु शिरः स्मृतम् वै.३२६; स्मृतः आ.; षोडशाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु स्मृत. ३८५

४. मन्त्रो वै तैत्तिरीयकः वै. ३२३; मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते स्मृच. १४१ अप. ४५; ज्योतिरस इति मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते वीमि. २७७; आपो, ज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्र...आर.४० *

५. प्रजापतेरार्ष अप. ४५;...पतिश्चार्षं स्मृच. १४१;...पतिश्चार्षं यजुश्छन्दो विवाक्षितम् वीमि. २७७;...श्छन्दोऽधिवर्णितम् आर. ४०

६. देवताः समुदाहृताः वीमि.२७७, आर. ४०; ब्रह्माग्निर्वायुः सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः अप. ४५; ब्रह्मा वायुश्च सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः स्मृच. १४१

७. स्मृच. १४१; प्राणायामप्रयोगे च अप. ४५

११-१२. मनु. २.७६

१ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥१३॥

यथाग्निर्वै देवतानामृतूनां कुसुमाकरः ।
ब्राह्मणो द्विपदानां च गावश्चैव चतुष्पदं (दाम्) ॥१४॥

५ तेजस्विनां सहस्रांशुरिन्द्रियाणां यथा मनः ।
मेरुः शिखारिणां श्रेष्ठो गायत्री छन्दसां तथा ॥१५॥

यथा मधु च पुष्पेभ्यो घृतान्मण्डं रसात् पयः ।
एवं हि सर्ववेदानां गायत्री सारमुच्यते ॥१६॥

गायत्री प्रकृतिर्ज्ञेया ओंकारः पुरुषः स्मृतः ।
१० ताभ्यामुभाभ्यां संयोगात् जगत् सर्वं प्रवर्तते ॥१७॥

संवत्सरतनुर्ह्येषा अरणीति निगद्यते ।
चतुर्विंशत्यात्मिकैषा तत्त्वन(व)त्यपि सा स्मृता ॥१८॥

प्रणवः सर्ववेदानां गायत्री छन्दसामिह ।
अक्षराणि च यान्यस्याः स्मृतान्यङ्गानि तानि तु॥१९॥

१५ चतुर्विंशति तत्त्वानि ओंकारः पञ्चविंशकः ।
चतुर्विंशाक्षरा देवी त्रिपदाष्टाक्षरं पदम् ॥२०॥

गेयकाले सामगानां यकारोस्याः प्रजायते ।

१-२.मनु .७७

८. ॥१७॥ इतःपरमस्मिन्नध्याये २३ तमश्लोकपर्यन्तमादर्शपुस्तके श्लोकाङ्काः मुद्रितसङ्ख्यातः एकाधिकाः ।

१२. चतुर्विंशात्मिका ह्येषा इ.

१३. प्रणवः सर्ववेदेषु गीता.७.८; गायत्री छन्दसामहम् गीता १०.३५ एतच्छ्लोकार्धानन्तरं, अक्षराणामकारोस्मिन् द्वन्द्वः सामासिकस्य च (गीता १०.३३) इत्यधिकम् इ.

१ चतुर्विंशः स विज्ञेयो अलक्ष्यः शान्तिमस्तुवः
(चान्तिमस्तु सः) ॥२१॥

केचिदिच्छन्ति निष्कान्तं यकारान्ते प्रतिष्ठितम्।
अन्तिमो यो भवेद्वर्णो व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम् ॥२२॥

५ तत्तालुनि निविष्टं तु तुर्याख्यं सोमरूपकम् ।
चतुर्विंशतिसंख्येयमक्षरं ब्रह्म निष्कलम् ॥२३॥

तेनैवारभ्यते देवी तेनैवेषा समाप्यते ।
सार्धमात्रिकरूपेण ओंकारान्ते व्यवस्थितम् (॥२४॥)

प्रधानः स तु विज्ञेयस्तत्परः पुरुषः स्मृतः ॥२५॥

१० ओंकारः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवःस्वस्ततःपरम् ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतः ॥२६॥

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ।
श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्कारैश्च भूषिता ॥२७॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकगताथवा ।
१५ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥२८॥

---

८. अत्रादर्शपुस्तके श्लोकांकः नास्ति स चास्माभिः कल्पितः ।
९. इतः प्रभृति मुद्रितश्लोकसङ्ख्या आदर्शपुस्तकानुरूपा एव ।
१०. वीमि. २२८; प्रणवं पूर्वमुच्चार्य स्मृत. ३९२; ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवस्वस्तथैव च अर. ४७, स्मृच. १४९, अग्नि. २१५.१४
११. ...मुदाहृता स्मृत. ३९२; गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः स्मृच. १४९; जपो ह्येवमुदाहृतः अर. ४७; जपे चैवमुदाहृतम् अग्नि. २१५.१५
१२. वीमि. २८८, अर. ४६, आर. ४४, ग. २१३.७०
१३. वीमि. २८८, अप. ४६, सं. ६४, आर. ४४
१४. वीमि. २८८, स्मृच. १४३;...लोकनिवासिनी अप. ४६;...लोकगत। तथा आर. ४४
१५. वीमि. २८८, स्मृच. १४३, आर. ४४, ग. २१३.७०

१ आवाह्य यजुषा तेन तेजोसीति विधानतः ।
एतद्यजुः पुरा दृष्टं देवैर्दर्शनकाङ्क्षिभिः ॥२९॥

तत्रावाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत्
प्रणवं भूर्भुवःस्वश्च अङ्गानि हृदयादयः ॥३०॥

५ त्रिरावर्त्य ततः पश्चादार्षं छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै ॥३१॥

सर्वावयवसंपूर्णा ध्याता सिद्धिकरी भवेत् ।
षड्जश्च ऋषभश्चैव धैवतश्च तृतीयकः ॥३२॥

त्रिभिः स्वरैर्यदा गीता त्रैस्वर्येति ततःस्मृता ।
१० भूर्लोकश्चान्तरिक्षं च स्वर्लोकश्च तृतीयकः ॥३३॥

पदैस्त्रिभिर्यदा त्या(व्या)प्ता त्रिपदेति ततः स्मृता ।
सविता देवता यस्मात् सावित्री तेन चोच्यते ॥३४॥

गायनं(न्तं) त्रायते यस्मात् गायत्रीति ततः स्मृतः(ता)।
श्येनो भूत्वाऽऽहरत् सोमं त्रिदिवात् स्वेन तेजसा॥३५॥

---

१. ग. २१३.७१; यजुषानेन वीमि. २८८, स्मृत. ३८९; आवाह्य यजुषानेन स्मृच. १४३; आवाह्य यजमानो हि ओजोसीति अप. ४६; ओजोसीति इ.
२. पुरा देवैर्दृष्टिदर्शन ग. २१३.७१
३. तत्र वाह्य जपित्वा च वीमि. २८८; आवाह्य पूजयित्वा तु अप. ४६; तामावाह्य जपित्वा च स्मृत. ३८९; जपित्वातो — नमस्काराद्विसर्जयेत् ग. २१३.७२
४. प्रणवो वीमि. २८८: ३१०; याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृत. ३८९
५. त्रिरावृत्य वीमि. २८८; त्रिरावार्य वीमि. ३१०
६. वीमि. २८८
८. गांधारश्च तृतीयकम् इ.
११. यदा व्याप्ता: त्रिपदा ततः स्मृता: इ.

१ छन्दसां पोषणात् तस्मात् गायत्री वा ततः स्मृता ।
वेदेषु पठ्यते चान्या.जप्यकालेऽन्यथा पुनः ॥३६॥

प्राणायामे तथा ध्याने होमकालेषु चान्यथा ।
निग्रहे चापि शत्रूणामन्यथा परिपठ्यते ॥३७॥

५ ओंकारं व्याहृतीस्तिस्रः प्रथमं संप्रयोजयेत् ।
ओंकाराद्या त्रिरावर्त्या वेदस्यारम्भणे तथा ॥३८॥

प्रणवाद्या तु विज्ञेया जप्ये व्याहृतिभिः सह ।
ताभिस्तु सप्तभिः सार्धं सप्तोंकारसमन्विताम् ॥३९॥

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे प्रयोजयेत् ।
१० प्रणवव्याहृतिभिः सार्धं स्वाहान्तां होमकर्मणि ॥४०॥

प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताऽऽभिचारिके ।
एवं यस्तु विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः ॥४१॥

अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद्वेदानामपि पारगः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ज्ञातव्या ब्राह्मणेन सा ॥४२॥

१५ व्याहृत्योंकारसहिता सशिराश्च यथार्थतः ।
सशिराश्चैव गायत्री यैर्विप्रैरवधारिता ॥४३॥

ते जन्मबन्धनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति वै ।
षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्री सशिरास्तथा ॥४४॥

---

२. वेदादौ पठ्यते चान्या जाप्यकाले तु अन्यथा इ.
८. सप्त व्याहृतिभिः सार्धं...न्वितः इ.
१०. व्याहृतीसार्धं स्वाहान्तो होमकर्मणि आर . ४५ *
११. प्रकर्तव्या ...भिचारके आर. ४५ *
१४. ब्राह्मणैस्तु सा इ.
१८. द्वादशाक्षरकं इ.

१ सकृदावर्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
सोंकारं चतुरावर्त्या विज्ञेया सा शताक्षरा ॥४५॥

शताक्षरा(रां) समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ।
ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥४६॥

५ त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ।
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥४७॥

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ।
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ॥४८॥

सन्ध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ।
१० सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ॥४९॥

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ।
सप्तावृत्या पुनेद्देहं दशभिः प्राप्यते दिवम् ॥५०॥

---

२. सोंकार आ.
३. सर्ववेदफलं इ.
४. ...व्ययः आ.; अग्नि. २१५.३; मनुवचनमिति वीमि.२५३;मनु.२.८३
५. मनुवचनमिति वीमि. २५३; अग्नि. २१५.३;चैव सावित्री मनु. २.८१
६. ...हन्येषा इ.; चान्वहं चेतां त्रीणि, योगीश्वरवचनमिति मद. ८२;
...न्यतास्त्रीणि अग्नि. २१५.४
७. अग्नि. २१५.४; योगीश्वरवचनमिति मद. ८२
८. मनु. २.७८
९. मद. ८२; ...योर्वेदविद्विप्रो मनु. २.७८, इ.
१०. मनु. २.७९; .... कृत्वस्तु बहिर्जपमेतत् त्रिकं द्विजः, योगीश्वरवचनमिति
मद. ८२
११. मनु. २.७९; योगीश्वरवचनमिति मद. ८२.
१२. सप्तावर्तो द्वरेद्देहं इ; समावर्तात् पुनात्येवा दशभिः प्राप्नुयाद्दिवम् , योगीश्वर-
वचनमिति मद. ८२; सप्तावर्ता पापहरा दशभिः प्रापयेद्दिवम् अग्नि. २१५.६

१ विंशावृत्या तु सा देवी नयते ह्यीश्वरालयम् ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते जन्मसागरम् ॥५१॥

तीर्णो भूयो न पश्येत जन्ममृत्युं सुदारुणम्
गायत्रीं जपते यस्तु सोमवद्भासते तु सः ॥५२॥

५ पादार्धं पादमर्धं वा समस्तामृचमेव वा ।
सर्वेषां भवपापानां संकरे समुपास्थिते ॥५३॥

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ।
रुद्रकूष्माण्डजप्यैश्च जप्यैः सौरार्णकैस्तथा ॥५४॥

ऋषिभैर्विरजाजाप्यैर्गायत्री च विशिष्यते ।
१० ब्रह्महत्यां सुरापानं सुवर्णस्तेयमेव वा ॥५५॥

---

१. योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; विंशावर्ता तु अग्नि. २१५.६, इ.
२. तारयेज्जन्मसागरात् मद. ८२, इ.; तीर्णः संसारसागरात् आग्नि. २१५.७
५. ... मृतमेव वा आ.
६. सर्वेषां चैव, योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; सर्वेषामेव पापानां अत्रि. ८.८, वसिष्ठस्मृ. २५.११
७. योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री अत्रि. ८.८.; गायत्र्याः साधनं परं इ.; अभ्यासो दशसाहस्रः सावित्र्याः शोधनं महत् वसिष्ठस्मृ. २५.१२
८. ...ण्डरूपैश्च जपैस्तैर्विविधैस्तथा अत्रि. ८.९
९. वैराजर्षिभिर्जप्यैश्च गायत्र्यास्तु विशेषतः अत्रि. ८.९
१०. ... हत्या सुरा ... अग्नि. २१५.९

१ गुरुदारागमं चैव जप्येनैव पुनाति सा ।
यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ॥५६॥

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जपनं तथा ।
वायुभक्षो दिवा तिष्ठत् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ॥५७॥

५ जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद् ब्रह्मवधादृते ।
शतेन गायत्र्याः स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ॥५८॥

अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
सायं प्रातस्तु यः संध्यां सऋक्षां सेवते द्विजः ॥५९॥

जपन् वै पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम् ।
१० स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः ॥६०॥

---

१. गुरुदारागमश्चैव अग्नि. २१५.९
२. याज्ञ. ३.३१०, याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृच. १५२; संकीर्णं पश्यत्यात्मन्यसंशयम् लघुशंखस्मृ. ७१
३. वाचनं तथा याज्ञ. ३.३१०; जप एव वा, याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृच. १५२ गायत्र्यावर्तनं तथा लघुशंखस्मृ. ७१
४. तिष्ठन् याज्ञ. ३.३११; प्यसूर्यदृक् इ.; दिनं तिष्ठे... मद. ८३; दिनं स्थित्वा रात्रिं नीत्वा तु सूर्यदृक् वै. ३३५.
५. याज्ञ. ३.३१०, मद. ८३; शुचिर्ब्रह्म... वै. ३३५
६. स्नायात् शतेन गायत्र्याः वै. ३३५
७. पीत्वा च वै. ३३५; आपः शतेन आ.
८. संध्यामस्कन्नामुपातिष्ठते वै. ३३५
९. देवीं पवित्रां वेदमातरम् वै. ३३५
१०. धूतकल्मषः वै. ३३५

१ न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं चससागराम् ।
गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥६१॥

ब्रह्महा हेमहारी च यस्तु विप्रः सुरां पिबेत् ।
गायत्र्याः शतसाहस्रे जपे भवति वै शुचिः ॥६२॥

५ अक्षराणि च दैवत्यं संप्रवक्ष्याम्यतःपरम् ।
आग्नेयं प्रथमं ज्ञेयं वायव्यं च द्वितीयकम् ॥६३॥

तृतीयं सूर्यदैवत्यं चतुर्थं वैद्युतं स्मृतम् ।
पञ्चमं यमदैवत्यं वारुणं षष्ठमुच्यते ॥६४॥

बार्हस्पत्यं सप्तमं च पार्जन्यमष्टमं विदुः ।
१० ऐन्द्रं तु नवमं ज्ञेयं गांधर्वं दशमं स्मृतम् ॥६५॥

पौष्णमेकादशं ज्ञेयं द्वादशं मैत्रवारुणम् ।
त्वाष्ट्रं त्रयोदशं ज्ञेयं वासवं च चतुर्दशम् ॥६६॥

मारुतं पञ्चदशकं सौम्यं षोडशकं स्मृतम् ।
सप्तदशं त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतःपरम् ॥६७॥

---

१. वै. ३३'५
२. अग्नि. २१'५. ११
३. ब्रह्मघ्नः स्वर्णहारी च सुरापो लक्षजाप्यतः अग्नि. २१'५. ११
४. गायत्र्या लक्षजापेन पातकेभ्यो विमुच्यते वै. ३३'५
५. इतः प्रभृति जप्यकालेषु संचिन्त्य इत्यादि (४.७० पू.) श्लोकार्धपर्यन्तो भागः ग्रह्योक्तत्वेन निर्दिष्टः स्मृच. १४४
७. तृतीयं शशिदैवतम् बृप. ४.१८
११. त्वाष्ट्रमेकादशं बृप. ४.२०
१२. पूष्णस्त्रयोदशम् बृप. ४.२१

१ आश्विनं चैकोनविंशं प्राजापत्यं तु विंशकम् ।
सर्वदेवमयं ज्ञेयमेकविंशकमक्षरम् ॥६८॥

रौद्रं द्वाविंशकं प्रोक्तं त्रयोविंशं तु ब्राह्मणम् ।
वैष्णवं तु चतुर्विंशमेता अक्षरदेवताः ॥६९॥

५ जप्यकालेषु संचिन्त्य विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
एतस्यां ज्ञातमात्रायां वाङ्मयं विदितं भवेत् ॥७०॥

उपासितं भवेत् सर्वं विश्वं भुवनसप्तकम् ।
अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यात् परिहीयते ॥७१॥

अपवादेन संयुक्तो भवेच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
१० येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ॥७२॥

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ।
एतया चापि संयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥७३॥

विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गृहाणां पतिसाधुषु ॥(?)
ओंकारो व्याहृतीः सप्त सावित्री प्राणसंयमः ॥७४॥

१५ संध्या न वन्दिता येन ब्राह्मण्यं तस्य वै कुतः ॥७५॥

सावित्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः ॥
गायत्रीमात्रसंतुष्टो वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥७६॥

---

२. एकविंशं कुबेरस्य बृप. ४.२४
३. रौद्रं द्वादशकं आ.
१०.११. मनु. ११. १९१
१६. सावित्रीमात्रसारोपि मनु. २.११८

१ नायन्त्रितश्चतुर्वेदः सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदः स्मृताः ॥७७॥

ताभ्यः सारं तु गायत्री गायत्र्या व्याहृतित्रयम् ।
व्याहृतिभ्यस्तथोंकारस्त्रिवृद्ब्रह्म स उच्यते ॥७८॥

५ त्रिवृद्ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मधुवत् संभृतं ह्येतद्विप्रासो विष्णुना स्वयम् ॥७९॥

गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् ।
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीमेकतः समा (म्) ॥८०॥

एषा हि त्रिपदा देवी सर्वब्रह्ममयी शुभा ।
१० तपसा महता दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥८१॥

संवत्सरं वा षण्मासान् यो जपेद्विधिवद्द्विजः ।
सोऽचिरात्सर्वकामांश्च प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥८२॥

गायत्रीनिर्णयश्लोकाः सप्ततिर्नव एव च ।

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये गायत्रीनिर्णयो (नाम)
१५ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

१. नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि मनु. ११८
१४. गायत्रीनिर्णयश्चतुर्थोऽध्यायः आ.;
योगयाज्ञवल्क्य गायत्र्या निर्णयं नाम तृतीयप्रकरणम् ॥*॥ इ.

पञ्चमोऽध्यायः

न्यासं तु संप्रवक्ष्यामि ओंकारादि यथायथम् ।
येन विन्यस्तमात्रेण ब्रह्मीभवति ब्राह्मणः ॥१॥

अकारं विन्यसेन्नाभ्यां सत्त्वरूपं निरञ्जनम् ।
५ उकारं हृदये तद्वद्राजसं तद्गुणं स्मृतम् ॥२॥

मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य तमोमात्रं तृतीयकम् ।
ब्रह्मरूपं तदात्मानं ध्यायेद्विगतकल्मषम् ॥३॥

कुर्याद्व्याहृतिभिर्न्यासं वक्ष्यमाणक्रमेण तु ।
पूर्वमेव तु याः प्रोक्ता भूराद्यास्ते समासतः ॥४॥

१० भूर्लोकं पादयोर्मध्ये भुवर्लोकं तु जानुनोः ।
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥५॥

जनलोकं कण्ठदेशे मुखबिम्बे तपस्तथा ।
भ्रुवोर्ललाटसंधौ तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ।
हिरण्मये परे कोशे ध्येयः परमनिष्कलः ॥६॥

१५ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
गायत्रीं विन्यसेत् पश्चाच्छरीरे चात्मनो बुधः ॥७॥

चतुर्विंशतिस्थानेषु पादो(द) मूर्धान्तमस्तकम् ।
पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जङ्घयोर्जानुनोस्तथा ॥८॥

---

२. अयमध्यायः इ पुस्तके नास्ति ।
४. अकारं नाभिदेशे तु उकारं हृदि विन्यसेत् आर. २४
६. मकारं मूर्ध्नि विन्यस्येदेष न्यासो विमुक्तिदः आर. २४
१७. पादोमूर्धान्त आ.

१ ऊरुभ्यां गुह्यवृषणे कटौ नाभ्यां तथैव च ॥
जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुनि ॥९॥
श्रोत्रे चक्षुर्भ्रुवोर्मध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ।
याम्यपश्चिमके चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ॥१०॥
५ अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परब्रह्म स उच्यते ।
गुह्ये चक्षुषि वक्त्रे च समीके (?) हृदये तथा ॥११॥
पद्भ्यां नाभ्यां ललाटे तु नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ।
इदं न्यासचतुष्कं तु सकृन्न्यस्याति यो द्विजः ॥१२॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ।
१० इति श्रीवृद्धयोगियाज्ञवल्क्ये ओंकारगायत्रीन्यासो
(नाम)पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

---

१०. '''गायत्रीन्यासः पंचमोध्यायः आ.

षष्ठोऽध्यायः

अतःपरं प्रवक्ष्यामि संध्योपासननिर्णयम् ।
अहोरात्रकृतात् पापात् यामुपास्य विमुच्यते ॥१॥
संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता।
५ जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥२॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥३॥
सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः संध्योपासनतत्परः ।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत सोऽन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥४॥
१० ओंकारो व्याहृतीः सप्त गायत्री सशिरास्तथा ।
आपोहिष्ठा ऋचस्तिस्रः सूक्तं चैवाघमर्षणम् ॥५॥

---

२. वीमि. २५६, स्मृच. १३४
३....कृतैः पापर्याम्... प्रमुच्यते वीमि. २५६, स्मृच. १३४
४. संध्या नैवाप्युपासिता वीमि. २५६; ज्ञात्वा नैव (संध्या येन, न च संध्या) ह्युपासिता वृप. २.८५
५. श्वा चोपजायते वीमि. २५६; गोभिलवचनमिति वै. ३११
६. वीमि. २५६; न तिष्ठति तु यः पूर्वां... माम् मनु. २.१०३
७. वीमि. २५६, मनु. २.१०३
८. वीमि. २५६; सर्वावस्थासु स्मृच. १३४
९. अन्यजन्मगतोपि सः स्मृच. १३४; अन्य...पि सन् वीमि. २५६
१०. प्रणवो व्याहृतीः स्मृत. ३८६
११. स्मृत. ३८६

१ आदित्यरक्षणार्थं तु सायंप्रातर्दिने दिने ।
सृष्टं स्वयंभुवा पूर्वं ब्राह्मणानां मुखे स्थितम् ॥६॥

सातत्यं कर्म विप्राणामहोरात्राद्यसो(घनो)दनम् ।
पापं तु जायते तस्मादनार्तस्तन्न चोत्सृजेत् ॥७॥

५ अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसंमितः ।
प्रायश्चित्तीभवेद्विप्रो लोके भवति निन्दितः ॥८॥

यावन्तोस्यां पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजातयः ।
तेषां तु पावनार्थाय संध्या सृष्टा स्वयंभुवा ॥९॥

या संध्या सा तु गायत्री त्रिधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।
१० संध्या ह्युपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः ॥१०॥

ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।
संध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ तु सा समा ॥११॥

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मंदेहा नाम राक्षसाः ।
प्रद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥१२॥

---

१. स्मृत. ३८६
२. ब्रह्मणस्तन् मुखं स्मृतम् स्मृत. ३८६
५. वीमि. २५६; याज्ञवल्क्यवचनमिति पमा. १. १. ३०१
६. भवेच्चैव वीमि. २५६, स्मृच. १३९
७. वीमि. २५६;...न्तोस्या विकर्मस्थाः पृथिव्यां बालिशा द्विजाः आ.
८. वीमि. २५६; सृष्टा संध्या स्मृच. १३४; स्वयंभुवः आ.
११. कुल्लू. २.१०१, हे. ३.२. पृ. ६९६
१२ अप. ४९; मासे वृद्धौ आ; ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता वीमि. २६१; च सा स्मृता कुल्लू. २०१
१३. वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वृप. २.७४, वै. ३१२
१४. वीमि. २५६, वै. ३१२; प्राद्रवन्ति स्मृच. १३४

१ अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।
अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥१३॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
संध्येति (संध्यां तु) समुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥१४॥

५ ओंकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
तेन दह्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥१५॥

एतद्विदित्वा यो विप्र उपास्ते संश्रितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैश्च मुच्यते ॥१६॥

पूर्वा संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
१० या भवेत् पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥१७॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

---

१. वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वै. ३१२
२. वीमि.२५६, वै. ३१२; अतः सूर्यस्य तेषां तु स्मृच. १३४
३. वृप. २.८१, वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वै. ३१२
४. यत् संध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत् वृप. २.८१; संध्येति तमुपासीना वीमि. २५६; संध्यां तु समुपासीना यत् क्षिपन्ति स्मृच. १३४; संधौ संध्यामुपासीना यत् क्षिपन्त्यन्वहं जलम् वै. ३१२
५. वीमि. २५६, वृप. २.८२, गायत्र्या च समन्वितम् आ.; ब्रह्मव्याहृतिसंयुक्तं स्मृच. १३४, वै. ३१२
६. वीमि २५७; दह्येरन् (दह्यन्ते) तेन ते दैत्या वृप. २.८२; दह्याति आ.; वज्रभूतेन स्मृच. १३४; तेनादह्यन्त वै. ३१२
७. यः संध्यामुपास्ते संशितव्रतः स्मृच. १३४, वै. ३१२
८. सर्वपापैः प्रमुच्यते वीमि. २५७, स्मृच. १३४, वै. ३१२
९. स्मृच. १३५, अप. ४९; च गायत्री स्मृत. ३९०
१०. स्मृच. १३५, अप. ४९; विज्ञेया सा स्मृत. ३९०
११. अप. ४९; श्वेता भवति सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका वीमि. २५३; श्वेता भवति गायत्री सावित्री शुभ्रवर्णिका स्मृच. १४३; गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका वै. ३१२

१ कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्यास्तिस्र उदाहृताः ॥१८॥
त्रयाणां चैव देवानां संगमस्तूभयोर्भवेत् ।
मध्यमायां च संध्यायां सर्वदेवसमागमः ॥१९॥
संधिः सर्वसुराणां च तेन संध्या उदाहृता ।
५ गरीयसी हि भूतानां तस्मात्त्यैत्री (त्रैती) तनुर्हि सा॥२०॥
संधिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनी ।
प्रधानपुरुषातीते सा संध्या संधिरुच्यते ॥२१॥
अनूदकी तु या संध्या लेपस्नेहविवर्जिता ।
संधिनी सर्वभूतानां शोधिनी भवनाशिनी ॥२२॥
१० हृद्याकाशगता सूक्ष्मा आदित्यरश्मिरेखया ।
सोमसूर्याग्निसंस्कृत्या अण्डं भित्त्वा विनिर्गता ॥२३॥
बद्धमेतं सुषुम्णायां दीर्घघण्टानिनादवत् ।
ईश्वरं मनसा ध्यायेदेषा संध्या अनूदकी ॥२४॥
संधौ संध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ ।
१५ संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ॥२५॥
उभे संध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ।

---

१. संध्यात्रयमुदाहृतम् वीमि. २५३, स्मृच. १४३, अप. ५०; सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः वै. ३१२
२. ...... भयो भवेत् आ.
५. तस्मात्त्यैत्री तनुर्हि सा आ.
१४. हे. ३.१.८८२, पमा. १.१.२६०, २८९, वै. ३१०; नोदिते रवौ स्मृच. १३४; नास्तंगे अप. ५०; सायं संध्यामुपासीत नास्तगे हे. ३.२. पृ. ६९५
१५. वीमि. २५४, २५९, अप.५०
१६. हे. ३.१. पृ. ७०४; संध्ये च कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि अप. ५०; ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः वीमि. १५८

१ तिसृष्वपि च संध्यासु स्नातव्यं ब्रह्मवादिना ॥२६॥
कालदोषादसामर्थ्यान्नशक्नोति यदा ह्यसौ ।
तदाऽऽज्ञातो ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टैस्तु मार्जनम् ॥२७॥
शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्षणः ।
५ एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैस्तु मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥२८॥
स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥२९॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥३०॥
१० एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
ऋषयः संयतात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयम् ॥३१॥
इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये संध्यानिर्णयो (नाम)
षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

---

१. हे. ३.२. पृ. ७०४: स्नातव्यं च तपस्विना वीमि. २५८
२. स्मृच. १३४, वीमि. १९४
३. स्मृच. १३४; तदा ज्ञ त्वा...दृष्टं हि मार्जनम् आ.; तदा ज्ञात्वा ऋषिभिस्तु-मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् वीमि. १९४
४. ...घमर्पणम् वै. २९१; हे. ३.१. पृ. ८५३
५. एतैश्च पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्र ...वै. २९१;...र्मन्त्रैर्मन्त्र...वीमि. १९४, हे. ३. १. पृ. ८५३
६. वीमि. १९४, याज्ञ. १.२२
७. वीमि. १९४
८. वीमि. १९४; प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने स्नानमेव विधीयते स्मृच. १२१; स्नानमेवं तु करयेत् हे. ३.१. पृ. ८५३
९. स्मृच. १२१; मार्जनं भवेत् वीमि. १९४, हे. ३.१. पृ.८५३
१०. ..त्वाथ वचनं..स्यं वै तदा वीमि. २२१;..स्य वै तदा हे. ३.१.पृ.८८७
११. संशितात्मानः हे. ३.१. पृ. ८८७; संशितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिश्चयम् वीमि. २२१
१२. संध्यानिर्णयः षष्ठोऽध्यायः आ.; समाप्तिद्योतकं किमपि नास्ति इ. पुस्तके।

सप्तमोऽध्यायः

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ ।
तदाचक्ष्व विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥ १ ॥
तांस्तु प्रोवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्यो महामुनिः ।
५ शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापहरं शुभम् ॥ २ ॥
मृद्गोमयतिलान् दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च ।
आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थी प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥
गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत् तत् पृथक् क्षितौ ।

---

२. वीमि. २२१, याज्ञ. वीमि. २७०, वीमि. परि. १६, हे. ३.१. पृ. ८८७
३. वीमि. २२१, हे. ३.१. पृ. ८८७
४. प्रीत्यात्मा आ.; तान् प्रत्युवाच... ल्क्योऽमितद्युतिः वीमि. २२१, हे. ३.१. पृ. ८८७
५. .. पापप्रणाशनम् वीमि. २२१; हे. ३.१. पृ. ८८७; शृणुध्व वक्ष्य... सर्वपापप्रणाशनम् अप. १२८
६. ग. २१४; मृतिलान् गोमयं दर्भान् वीमि. २२१, स्मृच. १८२; हे. ३.१. पृ. ८७८; मृत्तिका गोमयं दर्भान् अप.१२८; मृत्तिका गोमयं दर्भान् वै. २५९; याज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २५
७. स्नानार्थं स्मृच. १८२, हे. ३.१. पृ. ८७८, वै. २५९; आहरेद्यावदर्थानि स्नानार्थं अप. १२८; आहरेद्यावदर्थानि स्नानार्थे आर. २९
८. पमा. १.१. २७२, स्मृच. १२८, वै. २५९; ...न्तं विविक्तं स्थाप्य चैतान् पृथक् आ. ; ... न्तं विविक्तमास्थाप्यैतत् पृथक् वीमि. २२१; स्थापयेत्तु पृथक् अप. १२८; गन्धोदकान्तं विविक्ते स्थापयेत्तान्यक्षितौ ग. २१४.२; क्रमात् स्थाप्यं पृथक् क्षितौ हे. ३.१. पृ. ८७८

१ त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः ॥४॥
उत्तमाधममध्यानामङ्गानां क्षालनं च तैः ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसंकरः ॥५॥
प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।
५ नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीश्चो(चो)त्सृज्य कृत्रिमे ॥६॥
मृद्भिरद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ।
उरुं हीति ऋचा तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ॥७॥
आवर्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति त्र्यृचा ।
१० सुमित्रिया इत्यञ्जलिमुद्धरेद्दैवतं स्मरन् ॥८॥

---

१. ग. १३३. ३, वीमि. २२१, स्मृच. १. १८२, अप. १२८, हे. ३. १. पृ. ८८९; मृदं तां च आ.; त्रिधा कुर्यान्मृदं तां वै. २५९ गोमयं तद्विचक्षणः पमा. १.१. पृ २७२
२. अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु वै वीमि. २२१; अधमोत्तम... नं तु तैः पमा. १.१. पृ. २७३, स्मृच.१८२, अप. १२८, हे. ३.१. पृ. ८८९, प्राम. १६
३. पमा. १.१. पृ. २७२, वीमि. १६७, हे. ३.१. पृ. ८८९; क्षालनं मृदसंकरः स्मृच. १८२, अप. १२८
२.-३. अधमोत्तममध्यानामङ्गानां मृदसंकरः वै. २५९
४. हे.३.१. पृ. ८७३, वीमि. १६७, स्मृच. १२९, अप. २३५; स्नानविधिराचार्येणान्यत्र दर्शितः- 'विद्यमाने प्रभूते हि नाल्पे स्नानं समाचरेत् इति' विश्वरूपः १.२२: विद्यमानेऽपि, वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २८
५. वीमि. १६७, अप. २३५; नदीं चो ...स्मृच.१२९,हे.३.१. पृ.८७३: वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २८
६. स्मृच. १८२; अद्भिर्मृद्भिश्च वीमि. १६७, हे. ३.१. पृ. ८८९; अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याथ करौ तथा ग. २१४.३
७. वीमि. २२१: उरुं राजेत्यृचा तोय......ग. २१४. ४; हीति त्र्यृचा हे. ३.१. पृ. ८९२
८. वीमि. २२१, ग. २१४.५;......मिति त्र्यृचा हे. ३.१. पृ. ८९२
९. वीमि. २२१;.....त्रिया न इत्यञ्जलि.. हे. ३.१. पृ. ८९२

१ दुर्मित्रिया इति द्वि(द्वे)ष्यं ध्यायंश्चापः प्रसेचयेत् ।
मृद्भिरद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववनेजयेत् ॥९॥
एकया च शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
कटिबस्त्यूरुजङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥१०॥
५ प्रक्षाल्य हस्तौ चाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
यत्किंचिदिति मन्त्रेण नमस्येत् प्रयताञ्जलिः ॥११॥
यत्र स्थाने च यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।
तां ध्यायन् मनसाऽऽवाह्य अन्यत्रेष्टं विचिन्तयेत् ॥१२॥
गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कुत्रिमादिषु संस्मरेत् ।
१० उदुत्यमिति प्रदिशेज्जलं तु प्राङ्मुखं शुचिः ॥१३॥

---

१. त्रिया न इति द्वेष्यं हे. ३.१. पृ. ८९२; द्वेष्यं वीमि. २२१; प्रसंचरेत् आ.
२. आद्भिरद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववने जपेत् हे. ३.१. पृ.८९४; 'शीर्षा. द्यानाभि सर्वाणि स्मरन् विष्णुनाममयम्' इत्यधिकम्, योगिवचनमिति प्राम-१६, स्वायंभुवं वचनमिति विश्वरूपः ३.३२;
३. ... या तु वीमि. २२१, कूर्मपुराणे इति स्मृच.१८३
४. हे.३.१. पृ. ८९४; वीमि. २२१; कटिं बास्तिमुरुजङ्घे चरणौ तु त्रिभिस्त्रिभिः आ.; पादौ जङ्घे कटिं चैव पूर्वं मृद्भिस्त्रिभिस्त्रिभिः ग. २१४.८; पादौ जङ्घकटिश्चैव पूर्वं मृद्भिस्त्रिभिस्त्रिभिः इ.
५. ग.२१४.८; जलं तु तत् वीमि. २२२;तथैव हस्तावाचम्य हे. ३.१. पृ. ८९४
६. यत्किंचेति च वीमि.२२२; ...त्किंचेदमिति मन्त्रेण हे.३.१.पृ. ८९४ योगिवचनमिति प्रा .१६
७. वीमि.२२२; च यत्तीर्थे आ.
८. वीमि.२२२
९. वीमि.२२२, स्मृच.१८३
१०. उदुत्तमामिति विशेत्तज्जलं वीमि.२२२, हे. ३.१. पृ.८९६

१ येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्भनं त्रिभिः ।
महाव्याहृतिभिः पश्चादाचम्य प्रयतोऽपि सन् ॥१४॥
आलभेद्वै मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति त्र्यृचा ।
भास्कराभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति त्र्यृचा ॥१५॥
५ ततो निघृष्य गात्राणि निमज्योन्मज्य वै शनैः ।
गोमयेन तु यः स्नायादापादतलमस्तकम् ॥१६॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु पूतः संवत्सरं भवेत् ।
आचम्य गोमयेनातो मानस्तोक्या समालभेत् ॥१७॥
ततोऽभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रमम् ।
१० इमं मे वरुणेत्यृग्भ्यां त्वन्नः सत्वन्न इत्यपि ॥१८॥
इदमापउदुत्तमामित्येतन्मुञ्चन्त्ववभृथेति च ।
अभिषिञ्च्य तयाऽऽत्मानं निमज्याचम्य वै पुनः ॥१९॥

---

१. वीमि.२२२, हे. ६.१. पृ. ८२६
२. दाचमेत् प्र... हे. ३.१. पृ. ८९६; एतदर्धमादर्शपुस्तके गङ्गादि... संस्मरेत् (१३पृ.) इत्यर्धानन्तरं दृश्यते । वीमि. क्रमं प्रमाणीकृत्यास्माभिस्तदत्र निवेशितामिति विभावनीयम् ।
३. आलभेत्तु...रिति ऋचा वीमि. २२२; आलभेत मृदा, योगीवचनमिति प्राम.१६, हे. ३.१. पृ. ८९६; मार्जयेद्वै मृदाङ्गानि ग.२१४.१०
४. हे. ३.१. पृ ८९६, ग. २१४.१०; निति ऋचा वीमि.२२२
५. ततोवमृश्य.... वै पुनः वीमि. २२२; ततोवघृष्य पात्राणि ग. २१४.२; ततोवघृष्य ...वै पुनः हे. ३.१. पृ.८९७
८. गोमयेनापि वीमि.२२२, हे. ३.१. पृ. ८९७; गोमयेन विलिप्याथ मानस्तोक इत्यृचा ग.२१४. १२
९. ततोभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैस्तु वीमि.२२२; वारुणैस्तु ग. २१४. १४; वारुणैश्च हे. ३.१. पृ.८९९
१०. वीमि. २२२; वरुण इति द्वाभ्यां आ.;वरुणे द्वाभ्यां त्वन्नः ग. २१४. १४
११. ...मिति मुञ्चन्त्ववभृथेति च वीमि. २२२, हे. ३.१. पृ. ८९९
१२. अभिषिच्य तदात्मानं हे. ३.१. पृ. ८९९, वीमि. २२२; तथात्मानं ग. २१४.१७

१ दर्भैश्च पावयेन्मन्त्रैरब्लिङ्गैः पावनैः शुभैः ।
आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीः ॥२०॥
देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवा इति त्र्यृचा ।
द्रुपदादिव इत्यृचा शन्नोदेवीरपां रसम् ॥२१॥
५ आपो देवीति नवभिः पावमानीभिरेव च ।
पुनन्तु मायि(पि)तर इति पावमानीः प्रयोजयेत् ॥२२॥
चित्पतिर्मेति च शनैः गाव्यात्मानं समाहितः ।
हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथाऽपराः ॥२३॥
तरत्समाः शुद्धवत्यः पवित्राणि च शक्तितः ।
१० वारुणीश्च ऋचः सूक्तं शक्तितश्च प्रयोजयेत् ॥२४॥
जलमध्यास्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ।
ओंकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥२५॥

---

१. दर्भैस्तु वीमि. २२२; दर्भैस्तु...रब्लिङ्गैः पाव ... हे.३.१.पृ. ९००
दर्भेण पावयेन्मन्त्रैरालिङ्गैः पावनैरिमैः ग. २१४. १७; ...रब्लिलैः
पावनैः आ.
२. वीमि. २२२, ग. २१४.१८, हे. ३.१. पृ ९००
३. ग. २१४.१८; इति ऋचा वीमि. २२२;...मापो देवीरिति त्यृचा हे. ३.१
पृ. ९००
४. हे. ३.१. पृ. ९००, वीमि. २२२; .... दिव इति च ग. २१४. १९
५. आपोदेवीः पावमान्यः पुनन्त्वाद्या ऋचो नव वीमि. २२२, हे. ३. १.
पृ. ९००; आपो देवो पावमान्यः पुनन्त्वाद्या ऋचो नव ग. २१४.१९
७. हे. ३.१. पृ. ९००, वीमि. २२२; ग्लाव्यात्मानं ग. २१४.२०
८. ग. २१४.२०; हे. ३.१. पृ. ९००
९. ग. २१४.२१; शुद्धवतीः पवित्राण्यपि वीमि. २२२, हे. ३.१. पृ. ९००
१०. वारुण्या बहवः पुण्याः शक्तितः संप्रयोजयेत् ग.२१४.२१; शक्तितः संप्रयोज-
येत् वीमि. २२२; वारुण्यश्च ऋचः सूक्तं शक्तितः संप्रोजयेत् हे. ३.१. पृ. ९००
११. जलमध्ये हे. ३.१. पृ. ९००; जलमध्यं वीमि. २२२; ...मध्ये स्थितो...
भावे हरिं वै. २६१
१२. हे. ३. १. पृ. ९००; ...त्र्या च समान्वितः ग. २१४.२२

१ आद्यावन्ते च कुर्वीत अभिषेके यथाक्रमम् ।
अपां मध्ये स्थितस्यैवं मार्जनं तु विधीयते ॥२६॥
अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वस्त्वघमर्षणम् ।
द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येदायं गौरिति वा जपेत् ॥२७॥
५ हंसः शुचिषदिति च त्रिरावर्त्य जपेदथ ।
अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥२८॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं त्रिर्जपेदथ ।
आवर्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥२९॥
विष्णोरायतनं ह्यापः स एवाप्य(प्यो) निरुच्यते।
१० तस्यैव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्तं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥३०॥
नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः।
ता एवास्यायनं ह्यापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥३१॥

---

१. अभिषेकं ग. २१४.२२, वीमि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९००
२. जलमध्यस्थितस्यैव ग. २१४. २३; अपां मध्ये वीमि. २२३; अपां मध्य-
स्थितस्यैवं हे. ३.१. पृ . ९००
३. हे. ३. १. पृ.९०१; त्रिः कृत्वात्वघमर्षणम् वीमि. २२३; जपेन्मत्रं त्रिः
कृत्वात्वघमर्षणम् ग. २१४. २३
४. गौरिति वा त्र्यृचम् वीमि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१; द्रुपदाद्यात्रिरा-
वर्तदयं गौरिति च त्र्यृचम् ग. २१४.२४
५. ...षदित्युक्तं त्रिरावृत्य जपेदथ वीमि. २२३; ...षदित्यृचं त्रिरावर्त्य जपेदथ
हे. ३.१. पृ. ९०१
६. हे. ३.१. पृ.९०१, वीमि. २२३; अन्यांश्चैव तु मन्त्रान् वा स्मृतिदृष्टान्
समाहितः ग. २१४.२४
७. हे. ३.१. पृ. ९०१, वीमि. २२३, गायत्रीं वा जपेद्बुधः ग. २१४.२५
८. ग. २१४.२५, वीमि. २२३, हे. ३.१. पृ.९०१
९. त्वापः स एवाप्पाति रुच्यते ग. २१४.२६; स ह्यपां पतिरुच्यते वीमि.
२२३, हे. ३. १. पृ. ९०१
१०. वीमि. २२३, ग. २१६.२६; श्वेतास्तस्मात्तं हे. ३.१. पृ. ९०१
११. वीमि. २२३, हे. ३. १. पृ. ९०१
१२. वीमि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१

१ यं (यो) हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।
भोक्तारं यज्ञतपासां ध्यायिनां ध्येयमेव च ॥३२॥
ध्यायेन्नारायणं देवं नित्यं स्नानादिकर्मसु ।
प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्माद्दुष्कृतान् मुच्यते पुमान् ॥३३॥
५ प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥३४॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः ।
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥३५॥
पादेन पाणिना वापि यष्ट्या वस्त्रेण वोदकम् ।
१० न हन्यान्नैव रुन्धीत न च प्रक्षोभयेद्द्विजः ॥३६॥

---

१. वीमि. २२३; यो हि मतानां हे. ३. १. पृ. ९०१
२. वीमि .२२३; ध्यायिनां ध्यानमेव च हे. ३. १. पृ. ९०१
३. स्मृत. श्रा. १९७; ध्यायन्नारा ... वीमि. २२३; ... णं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु हे. ३. १. पृ. ९०१
४. स्मृत. श्रा. १९७, हे. ३. १. पृ. ९०२; प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु वीमि. २२३.
५. स्मृत. श्रा. १९७, हे. ३.१. पृ. ९०२; अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रच्य- ... वीमि. ७४, २२३
६. स्मृत. श्रा. १९७, वीमि. २२३; ... दिति स्मृतिः हे. व्रत. ३८
७. स्मृत. श्रा. १९७, वीमि. २२३, हे. ३. १. पृ. ९०२, निमज्याप्सु पुनः पुनः ग. २१४. २७; तद्विष्णो इति मन्त्रेण, याज्ञवल्क्यवचनामिति वै. २६१; तद्विष्णोरिति मन्त्रोयं स्मर्तव्यं सर्वकर्मसु वै. ३४१
८. स्मृत. श्रा. १९७, वीमि. २२३, हे. ३. १. पृ. ९०२., ग. २१४. २७ याज्ञवल्क्यवचनामिति वै. २६१; ह्येषा प्रोक्तेदं विष्णुरित्यपि वै. ३४१
९. वस्त्रेण चोदकम् हे. ३. १. पृ. ८६४; पाणिना चापि यद्वा वस्त्रेण (शस्त्रेण) चोदकम् वीमि. २२३, १६८
१०. .. नैव वादेच्च न च प्रक्षोभयेद्बुधः हे. ३.१. पृ. ८६४, वीमि. १६८, २२३

१ न कुर्यात् कस्यचित् पीडां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
आचरन्नाऽभिषेकं च कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥३७॥
स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥३८॥
५ अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥३९॥
यावद्देवान् ऋषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत् ।

---

१. ... पीडां कर्मणा मनसा गिरा वीमि. १२८,२२३, हे. ३.१. पृ. ८६४.
२. आचरेन्नाभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि वाऽऽचरन् वीमि. १६८,२२४; आचरेन्नाभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् हे. ३.१. पृ. ८६४; आचरन्नाभिषेकं तु... नि चाचरन् वीमि. परि. ९२
३. ... धौते अच्छिन्ने ग .२१४. ३०, पमा. १.१. पृ. २६३, वीमि. २४७, हे. ३. १. पृ. ९०९, स्मृच. ११३; धूते अक्लिन्ने मद. २७४; धौते अक्लिन्ने आर. ३२
४. हे. ३. १. पृ. ९०९, पमा. १.१. पृ. २६३, वीमि. २४७, स्मृच. ११३; हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा आर. ३२; प्रक्षाल्य च मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तदा ग. २१४.३०; ... ल्योरु मृदा चाद्भिर्हस्तौ प्रक्षाल्य वै पुनः आ.; मृदा वाद्भिर्हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा मद. २७४
५. हे. ३.१. पृ. ९१५, वीमि.२४४, अप. १३४; शाणक्षौमादिकानि च आ.; जिनानि च मद. २७५, आर. ३३; अलाभे धौत..वै. २५२, पमा.१.१. २६५.
६. वीमि. २४४; पट्टं च विवासा आ.; येन तद्भवेत् अप. १३४; द्विवासास्तु यथा भवेत् नृप. २.१६१; येन वा भवेत् आर. ३३;...पट्टं च विवासास्तु न वै भवेत् वै. २५२; कुतपं यज्ञसूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत् मद. २७५; कुतपं योगपट्टं च विवासास्तु न वै भवेत् पमा. १.१.२६५
७. पमा. १. १. पृ. २६३; पितॄंश्चैव वीमि. २४२, हे. ३.१.पृ. ९०७; पितॄंश्चापि स्मृच.१९७,वै. ३८२; पितॄन् वै यो न तर्पयेत् वै. २४९

१ तावन्नपीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥४०॥
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ॥४१॥
न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीन्याचरेद्बुधः ।
५ वस्त्रनिष्पीडनं प्रेताः परिचार्य पिबन्ति हि ॥४२॥
व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत्
न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ॥४३॥
वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥४४॥

---

१. वीमि. २४२; येन स्नातो भवेद्विजः स्मृच. १९७; येन स्नातो भवेन्नरः वै. २४९; यो हि स्नातो भवेत् द्विजः वै. ३८३, पमा. १. १. पृ. ३६३
२. हे. ३.१. पृ.९०७, वीमि. २४३; यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च पमा. १. १. पृ. ३६३; ... यान्ति ये वस्त्रं स्नानवस्त्रमतर्पिते स्मृच. १९७; स्नानवस्त्रमबुद्धिमान् बृप. २. १०७; स्नानवस्त्रं च स्मृत. ३७९; .. याति यो वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् वै. ३८३
३. बृप. २. १०७, स्मृत. ३७९; यान्ति देवैः स.. हे. ३. १. पृ. ९०७; महर्षिभिः वीमि. २४३; पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् स्मृच.१९७, वै. ३८३, पमा. १.१. पृ. ३६३; पितरो यान्ति स्नानवस्त्रे निपीडिते वै. २४९; एतदर्धानन्तरमाधिकम् 'तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम्' वै. २४९
४. जपादीनाचरेद्बुधः वीमि. ३२३, अप. ४८, व्यासवचनमिति वै. ३४१,
५. वस्त्रनिश्चोतनं प्रेताः परिवार्य वीमि. ३२३.
६. वीमि. ३२३, अप. ४८, सं. ७०; नार्द्रवासा आचरेन्नैकवाससा व्यासवचनमिति वै. ३४१
७. वीमि. ३२३, अप. ४८, वै. ३४१
८. निष्पीडितं तोयं श्राद्धे तूच्छिष्ट(भोजनम्)भोजिनाम् वै. ३८३; निष्पीडितम् तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभाजिनाम्, स्मृत्यंतरवचनामिति स्मृच . १९७
९. वै. ३८३.

१ पूर्वं निष्पीडनं केचित् प्राग्देवपितृतर्पणात् ।
स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मात् पूर्वं न पीडयेत्॥४५॥
अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडयेत् ।
पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥४६॥
५ उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थः स्थलके शुचिः ।
पादौ स्थाप्योभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥४७॥
यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन्।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥४८॥
आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत् स्नानभोजने ।
१० द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य तथाचैवाघमर्षणम् ॥४९॥
गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।
सोपांशु प्रणवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥५०॥
आचम्य प्राव्य चात्मानं निरायाम्य
(त्रिरायम्य) शनैरसून् ।
१५ अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ॥५१॥
प्रक्षिप्योद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

---

२. तस्मादूर्ध्वं निपीडयेत् हे. ३.१. पृ. ९४५
७. – ८. वीमि. २३८; विष्णुवचनामिति स्मृच. १९२
९. वीमि. २४०, ३१७; ... न्मन्त्रं वा स्ना.. आ.; आचान्ते पुनराचामेन्मन्त्रेण स्नानभोजने ग. २१४. ३१
१०. वीमि. २४०, ३१७, ग. २१४. ३१; त्रिरावर्त्या आ.
१२. वीमि. २४०, ३१७; सोपांशु .... पीत्वा अघापहाः आ.
१३. प्लाव्य चात्मानं त्रिराचम्य ग. २१४. ३२; प्लाव्य आत्मानं त्रिरायम्य इ.
१५. ... दित्यं मूर्ध्नि पुष्पान्विताञ्जलिः ग. २१४.३२; ततोपतिष्ठे .. मूर्ध्वपुष्पान्विताञ्जलिः इ.
१६. प्रक्षिप्योदकमुद्धूय उदुत्यं चित्रमित्यपि ग. २१४. ३३

१ हंसःशुचिषदेतानि शुभानि पावनानि च ॥५२॥
एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यमीक्षन् समाहितः ।
गायत्र्या तु यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ॥५३॥
विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य तु ।
५ शिवसंकल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन तु ॥५४॥
दिवा कीर्त्यैस्तथान्यैश्च सौरैर्मन्त्रैश्च शक्तितः ।
जपयज्ञोऽपि कर्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥५५॥
पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ।
अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥५६॥
१० प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः॥५७॥

१. तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ग. २१४. ३३
३. गायत्र्या च यथाशक्त्या उपस्थाय मद. ७६
४. मद.७६, ग. २१४. ३५; पुरुषस्य च वीमि. ३१८.
५. ... ब्राह्मणेन वा वीमि. ३१८; ब्राह्मणेन च मद. ७६;... कल्पेन च तथा मण्डलब्राह्मणेन च ग. २१४. ३५
६. दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः वीमि. ३१८; दिवाकीर्त्या तथान्यैश्च ग. २१५. ३६
७. जपयज्ञो हि कर्तव्यः स्मृच. १८७, वीमि. ३१८;... यज्ञस्तु ग. २१४. ३६; सर्ववेदपवित्रकैः इ.
८. वीमि. ३१८, मद. ७६: ... पनिषदां, याज्ञवल्क्यवचनमिति वै. ३४८.
९. वीमि. ३१८; जप्यास्तु जपसिद्धये स्मृच. १८७, याज्ञवल्क्यवचनमिति वै. ३४८; अध्यात्मविद्यां विधिवज्जपेद्वा जपसिद्धये ग. २१४.३७
१०. पमा. १. १. पृ. ३४६, वीमि. ३१८, वै. ३६९; नमस्कृत्वा ... स्मृच. १८९
११. वीमि. ३१८; दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः पमा. १.१. पृ. ३४६, वै. ३६९, स्मृच. १८९

१ स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।
आदावारभ्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ॥५८॥
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।
आकेशादानखाग्राच्च परं संतप्यते तपः ॥५९॥
५ यस्तु सम्यक् द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ।
ऋचं यजुर्वा साम वा गाथां ह्यद्यामथापि वा ॥६०॥
ततः संतर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥६१॥
ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
१० तथा देवानुगान् नागान् सागरानपि पर्वतान् ॥६२॥

१. वीमि. ३१८, स्मृच. १८९, वै. ३६९; तु यथाशक्ति पमा. १. १. पृ. ३४६; ब्रह्मयज्ञार्थमेव च आ.
२. वीमि. ३१८, मद. २८१; वेदे तु स्नात्वोप... आ.; वेदं तु स्नातो... स्मृच. १९० अत्र 'यदि वा ते ऽन्वहं शक्त्या सुसंध्येया इति स्मृतिः' इत्यधिकम् वीमि. ३१८
३ स्मृच. १९०, मद. २८१
४. ... ग्रात् स परमं तप्यते तपः वीमि. ३८१
५. यः मुख्यपि द्विजो वा तैः स्वाध्यायं वीमि. ३१८
७. हे. ३. १. पृ. ९३३; ऋषीन् मर्त्यान् पितृंस्तथा वीमि. २६५
८. वीमि. २६५, पमा. १. १. ३५६, स्मृच. १९४, वै. ३८७, मद. २९१; देवीरप्सरसस्तथा वै. ३७८
९. पमा. १. १. पृ. ३५६, स्मृच १९४, वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९३३; एतच्छ्लोकार्धमादर्शपुस्तके नास्ति ।
१०. देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतांस्तथा वीमि. ३६६; देवासुरान्नागान् सागरान् पर्वतानपि स्मृच. १९४; देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतांस्तथा अप. १३८; वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् पमा. १. १. पृ. ३५६; वै. ३७८; वीमि. ३६७; हे. ३. १. पृ. ९३३; मद. २९१

१ सरितः सरसीश्चैव यक्षान् रक्षांसि मानुषान् ।
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ॥६३॥
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥६४॥
५ प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥६५॥
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥६६॥
ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् ।
१० निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान् ॥६७॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

---

१. स्मृच. १९४; सारितोथ मनुष्यांश्च यक्षरक्षांसि चैव हि वीमि. ३६६; सारितोथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि हे. ३. १. पृ. ९३३, मद. २९१, वै. ३७८, पमा. १. १. पृ. ३५६
२. वीमि. ३६६, पमा. १. १. पृ. ३५६, स्मृच. १९४, वै. ३७८, मद. २९१, अप. १३८
३. स्मृच. १९४, पमा. १. १. पृ. ३५६, हे. ३. १. पृ. ९३३; वनस्पतींश्चोष... अप. १३८, वीमि. ३६६, मद. २९१; भूतग्रामांश्चतुर्विधान् वै. ३७८
४. ...ङ्गिरसः आ. मरीचिमत्र्यङ्गि ... पद्मपुराणवचनमिति अप. १३८
५. पद्मपुराणवचनमिति अप. १३८
६. कार्ष्णाजिनिवचनमिति अप. १३८, मद. २९२
७. कार्ष्णाजिनिवचनमिति मद. २९२; वोढः अप. १३८
८. कार्ष्णाजिनिवचनमिति मद. २९२, अप. १३८; सुताः पञ्च आ.
९. वीमि. ३५२
१०. वीमि. ३५२; निवीनिकानृतीर्थेन आ.
११. वीमि. ३४५, ३५१, ३६६, स्मृच. १९४, अप. १३७, हे. ३.१. पृ. ९३७, सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ, कूर्मपुराणे इति मद. २८४

१ तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥६८॥
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान् शुचीन् ।
प्रागग्रेषु सुरान् सर्वान् दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥६९॥
नासनस्तु (आसीनस्तु) स्वधाकारैर्गोत्रेण तु समाहितः ।
५ दक्षिणे पितृतीर्थेन पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥७०॥
सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥७१॥
मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ।
प्राचीनावीत्युदकं च प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ॥७२॥
१० यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥७३॥
दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

---

१. वीमि. ३४५, ३५१, ३६६, स्मृच. १९४; अप. १३७, हे. ३.१. पृ. ९३७, सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ, कूर्मपुराणे इति मद. २८४
२. वीमि. ३३९, ३३६; कुशाञ्छुभान् स्मृच. १९२, मद. २८६, हे. ३. १. पृ. ९१८, ९३५; पूर्वं तन्मन्त्रै... कुशाञ्छुभान् । गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः वै. श्रा. ७३७
३. हे. ३. १. पृ. ९१८, अप. १३७, मद. २८६; सुरान् सम्यक् स्मृच. १९२ दक्षिणाग्रे च वै वीमि. ३३९, ३६६
६. वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९३५, अप. १३७, वै. ३७८ पमा. १. १. पृ. २५६; जानु तथोत्थाप्य आ.
७. वै. ३७८, पमा. १.१. २५६, हे. ३. १. पृ. ९३५
८. ...तर्पयेद्द्विजः वै. ३७८, पमा. १.१. पृ. २५७
१०. पमा. १. १. २५४, स्मृत. ३७६, हे. ३. १. पृ. ९२३; यद्युद्धृतेन सिञ्चेत्तु मद. २८६; यद्युद्धृतान्निषिञ्चेत्तु....येज्जये वै. ३७७
११. पमा. १.१. ३५४, स्मृत. ३७६, ३७७, हे. ३.१. पृ. ९३५; अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् मद. २८६
१२. मद. २९३, हे. ३. १. पृ. ९३६

१ दाक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥७४॥
पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दाक्षिणे ।
ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥७५॥
अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं तु दैवं ह्यङ्गुलमूर्धनि ।
५ प्राजापत्यं तु मूले स्यात् मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ॥७६॥
अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्तितम् ।
तिलानामप्यभावे तु सुवर्णं रजतान्वितम् ॥७७॥
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाग्यतः ।
कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ॥७८॥
१० अग्निष्वात्तान् सोमपाश्च तथा बर्हिषदः पितॄन् ।
यदिस्याज्जीवत्पितृक एतान् दिव्यान् पितॄंस्तथा ॥७९॥

---

१. हे. ३. १. पृ. ९३६; पितृतीर्थेन संयतः मद. २९३
३. तथा पित्र्यं हे. ३.१. पृ. ९३०
४. वीमि. परि. ७६; त्वङ्गुलिमूर्धनि अप. ३९
५. वीमि. परि. ७६, अप. ३९; मूलेषु मध्ये आ., हे. ३.१. पृ. ९३०
६. हे. ३.१. पृ. ९३०
७. वीमि. ३६६, स्मृत. ३७७, स्मृच. १९२, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. ३.१. पृ. ९२०; सुवर्णरजतान्वितम् मद. २९०
८. मद. २९०; मन्त्रेण वा पुनः स्मृच. १९२; मन्त्रेण वाप्यथ वीमि. ३६६; दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा स्मृत. ३७७
९. स्मृच. १९६, अप. १३९, पमा. १. १. ३५९; कव्यवाडनलं सोमं यममर्यमणं तथा आ., हे. ३. १. पृ. ९३६; कव्यवाहोऽनलः सोमो, वै. ३७९
१०. हे. ३. १. पृ. ९३६; आग्निष्वात्ताः बर्हिषदोऽपि च स्मृच. १९६, अप. १३९, मद. २९४, पमा. १. १. पृ. ३५९
११. हे. ३. १. पृ. ९३६; जीवपितृक एतान् विद्यात्ततः पितॄन् स्मृच. १९६; ... विद्यात्तदा पितॄन् मद. २९४, अप. १३९; यादिस्याज्जीवपितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितॄन् वै. ३७९, पमा. १. १. ३५९

१ तेभ्यो वापि पिता दद्यात् कामतस्तांस्तु तर्पयेत् ।
एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥८०॥
वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ।
एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ॥८१॥
५ आचार्यांश्च पितॄंश्चैव पितृप्रभृतिनामतः ।
मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्धनम् ॥८२॥
उदीरतामङ्गिरस आयं त्विरयूर्जमित्यपि ।
पितृभ्यश्चापि ये चेह मधुवाता इति त्र्यृचम् ॥८३॥
पिबन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्वै जपन् मन्त्रान् यथाक्रमम् ।
१० तृप्यध्वमिति च त्रिर्वै दद्याच्च सलिलाञ्जलिम् ॥८४॥

---

१. दद्यात् तेभ्य एव प्रदापयेत् वीमि. ३६६; दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् स्मृच. १९६; दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् अप. १३९, मद. २९४, हे. ३. १. पृ. ९३६; दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदीयते पमा. १. १. ३५९
२. हे. ३.१. पृ. ९३६, वीमि. ३६६; एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीत... स्मृच. १९६, अप. १३९, मद. २९४, वै. ३७९; एतांश्चैव प्रमीतांश्चाप्रमीतपितृको द्विजः पमा. १. १. पृ. ३६०
३. वीमि. ३६६, अप. १३९, हे. ३. १. पृ. ९३६; नमस्कारसमन्वितान् पमा. १. १. ३५७
४. वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९३६
५. वीमि. ३६६; ... प्रभृति नामवित् आ.; पितृन् स्वांश्च पितृ... हे. ३.१. पृ. ९३६
६. हे. ३. १. पृ. ९२०; प्रीतिवर्धनैः वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९४०
७ वीमि. ३६६; उदीरता स्मृच. १९५, हे. ३.१. पृ. ९४०; उदीरिता.. आ.
८. पितृभ्य इति ये चेह वीमि. ३६६, स्मृच. १९५, हे. ३.१. पृ. ९४०। इति त्र्यृचा आ.
९. स्मृच. १९५; मन्त्रानिमान् क्रमात् हे. ३. १. पृ. ९४०
१०. वीमि. ३६७; दद्यात् प्राञ्जलिरानतः आ.; ततः प्राञ्जलिरानतः हे. ३. १. पृ. ९४०; ... मिति च तृप्यैं ततः प्राञ्जलिना ततः स्मृच. १९५

१ नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखीन् ।
तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ॥८५॥
मातॄर्मातृष्वसॄः श्वश्रूर्मातुलानि(नीं) पितृष्वसॄः ।
दुहितॄं(तॄ)श्च स्वसॄं(सॄ)श्चैव ज्ञात्यृत्विक्छिष्यबान्धवान्
॥८६॥
५ नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।
सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णे कथंचन ॥८७॥
पूर्वजांश्च पितॄंस्तर्प्य ततोन्येषां प्रदीयते ।
नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै पितॄन् ॥८८॥
१० पिबन्ति देहनिःस्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ।
तस्मात् स्नानं प्रशंसन्ति श्रद्धयाऽश्रद्धयापि वा ॥८९॥

---

१. मातामहानपि स्मृच. १९५, हे. ३. १. पृ. ९४२
२. परममाश्रिताः हे. ३. १. पृ. ९४२
३. माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा वीमि. ३६७
४. दुहिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विग् ज्ञातिबान्धवाः वीमि. ३६७
५. ...... कौरैस्तर्प्यास्युरनुपूर्वशः वीमि. ३६७; नामगोत्रस्वधाकारै... स्मृत. ३७८, हे. ३. १. पृ. ९२०; गोत्रनामस्वधा...... मद. २९३
६. स्मृत. ३७९; सवर्गेभ्यो स्मृत. १९५; ...... जलं दद्यान्ना ...... वीमि. ३६७; नासवर्णेभ्य एव च । गोत्रनाम स्वधाकारै......वै. ३७८, पमा. १. १. पृ. ३५८, हे. ३. १. पृ. ९३६
७. संतर्प्य स्वान् पितॄन् पूर्वं पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् वीमि. ३६७
८. वीमि. ३३६, स्मृच. १९६, वै. ३८०; ... वै सुतः वीमि. ३६७, स्मृत. ३७९;... भावाद्यस्तांस्तु पमा. १.१. पृ. ३६२; वासिष्ठवचनमिति वै. २४७
९. वीमि. ३३६, स्मृच. १९६; देहरुधिरं स्मृत. ३७९, पमा. १.१. पृ. ३६२, वासिष्ठवचनामिति वै. २४७, ३८०

१ विदित्वैव सदा स्नायात् विधिनानेन नित्यशः ।
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥९०॥
तृप्त्यर्थं वै पितॄणां तु आत्मनः श्रेय इच्छता
यदेव तर्पयेदद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥९१॥
५ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ॥९२॥
सुराणामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ।
ब्राह्मवैष्णवरौद्रैश्च सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ॥९३॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ।
१० ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ॥९४॥
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेच्च पृथक् पृथक् ।
आवाहनादिकं कर्म यन्न प्रोक्तं मया त्विह ॥९५॥
तत् सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणिनः ॥९६॥

---

२. वीमि. ४३२
३. वीमि. ४३२
४. तर्पयत्यद्भिः मनु. ३. २८३; मनुशातातपयोगयाज्ञवल्क्यवचनामिति हे. ३. १. पृ. ९४६
५. मनुशातातपयोगयाज्ञवल्क्यवचनामिति हे. ३. १. पृ. ९४६; कृत्स्न. माप्नोति मनु. ३. २८३
६. वीमि. ३७७, हे. ३. १. पृ. ९४५, स्मृच. १९७; प्रक्षाल्य प्रयतः अप. १३९
७. देवानामर्चनं वीमि. ३७७, स्मृच. १९७, अप. १३९, हे. ३. १. पृ. ९४५, वै. ३८४; देवानां सवनं मद. २९९; ...... दीनाममत्सरो ग २१३. १३७
८. वीमि. ३७७, ग. २१३. १३७; ब्रह्मवैष्णव आ. विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः अप. १३९
९. वीमि. ३७७, वै. ३८४; सर्वदेवान्नमस्य च ग. २१३. १३७
१०. स्नात्वा प्रणव ...... देवतां तु स्मृत. ३९८
११. विन्यसेत्तु स्मृत. ३९८, ग. २१३.१३८

१ दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥९७॥
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥९८॥
५ विष्णुं वा भास्करं वापि सर्वदेव समर्चयेत्।
सावित्र्यै च हविर्दद्यात् यथाशक्ति समाहितः ॥९९॥
ततोवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा।
स याति ब्रह्मसदनं स्नात्वेक्षेद्योनया रविम् ॥१००॥
अदृश्रमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम्।
१० संवर्चसेति पाणिभ्यां तोयेनाविमृजेन्मुखम् ॥१०१॥
स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणा।
समावृत्य नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि।
ब्रह्मणेग्नये पृथिव्यै औषधिभ्यस्तथैव च ॥१०२॥
वाचि(चे च) वाचस्पतये विष्णवे महते तथा॥
१५ एताभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥१०३॥
दत्त्वा नमस्येत् क्रमशस्त्वन्ते वै सर्वकर्मणाम्।
नमोऽद्भ्यो नमोऽपांपतये वरुणाय नमो नमः ॥१०४॥

---

१. अप. १४०, आर. ७२, ग. २१३.१३९
२. अप. १४०, मद. २९९, आर. ७२, ग. २१३.१३९
३. मद. २९९, अप. १३९
५. सर्वदेवमयं विष्णुं भास्करं चाप्यथार्चयेत् ग. २१३. १३८
७. इदमर्धं 'एवं संपूज्य (१०६ पू.) इत्यर्धानन्तरम् दृश्यते स्मृच. २००, अप. १४१, वै. ३९०
८. स्मृच. २००, अप. १४१

१ इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनौ देवांश्च नामतः।
इदमापः प्रवहता(त) धाम्नो धाम्नस्तथैव च ॥१०५॥
एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम्।
विमोचनार्थं तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ॥१०६॥
५ देवा गातुविद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम्।
प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं कर्म आचरेत् ॥१०७॥
उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः।
निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥१०८॥
परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन।
१० सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥१०९॥
अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये।
वृथा भवति तत् स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥११०॥
स्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन्।
आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥१११॥

---

३. वै. ३९०, स्मृच. २००, अप. १४१, एतदनन्तरं 'ततोवलोकयेत्' (१०० पू.) इत्यर्धं स्मृच., अप., वै.
६. कर्ममाचरेत् आ.
७.-८. वीमि. ३४०, हे. ३.१. पृ. ८८३; अयं श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति
९. वै. २५६, हे. ३. १. पृ. ८७६
१०. सप्त पिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः हे. ३. १. पृ. ८७६, हेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्य इति वीमि. १७४, वै. २५६; सप्त पिण्डांस्ततोद्धृत्य ततः स्मृच. १२८
११. स्मृत. ३६७, हेमाद्रिलिखितं शौनकवचनमिति वीमि. १७३
१२. वृथा तस्य भवेत् स्नानं वै. २५६
१३.-१४. वीमि. ३७९; उशनावचनामिति हे. ३. १. पृ. ६२७

१ तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि चित् ॥११२॥
पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
न तेनाभ्युक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥११३॥
५ सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।
तदलाभे मृदं पात्रं स्रवते यत्न धारितम् ॥११४॥
स्नात्वैवं सर्वभूतानि तर्पयेद्योन्वहं द्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिरनामयम् ॥११५॥
स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
१० तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥११६॥
प्रातरुत्थाय यो विप्रः संध्यास्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥११७॥
उषस्युपासि यत् स्नानं संध्यास्वनुदिते रवौ ।

१. वोमि. ३७२; द्रव्यादि आ.
२. वीमि. ३७९;...कान्विाचित् आ.; उशनावचनामिति हे. ३.१.पृ. ६२४
३. वीमि. ३७२; पात्राद्विरहितं, यमवचनामिति हे. ३. १. पृ. ६२६
४. न तेन प्रोक्षणं वोमि. ३७९, यमवचनामिति हे. ३. १. पृ. ६२६
५. स्मृच. १५४, वै. ३५३; सौवर्णं राजतं पात्रं स्रवते यत्न धारितम् आ.; सुखं पात्रं वीमि. ३७९
६. स्मृच. १५४; तदलाभे स्मृतं पात्रं......यत्न धारितम् वै. ३५३
९. स्मृच. १०९, वै. २४५, हे. ३. १. पृ. ८५०
१०. वै. २४५; हे. ३. १. पृ. ८५०, श्रीपुण्यायुष्यवर्धनम् स्मृच. १०९. इतःपरं 'याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति' इत्याधिकं वै; २४५; 'याम्यं......दुःखं नित्यस्नायी' स्मृच. १०९
११. प्रातःस्नायी भवेत् सदा, दक्षवचनमिति वीमि. १३८;प्रातःस्नायी सदा भवेत् वृप. २. ९३
१२. संध्यायामुदिते रवौ, दक्षवचनमिति हे. ३. १. पृ. ८४९

१ प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥११८॥
त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥११९॥
वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।
५ वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥१२०॥
अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किंचन ।
लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥१२१॥
क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
अङ्गानि समतां गच्छन्त्युत्तमान्यधमैः सह ॥१२२॥

१. वृप. २.९२: विष्णुवचनमिति हे. ३. १. पृ. ८४९
२-३. हे. ३.१. पृ. ८४९, वीमि. १८३, स्मृच. १२९, अप.२ ३५, वै. २५५, आर. २७
४. वृथा तूष्णो... वीमि. १७६, १८३, हे. ३. २. पृ. ७१२, वै. २५८; वृथा ह्युष्णो... वृप. २.१०८; याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृच. १२८. पमा. १.१. पृ. २८७
५. वै. २५८, वृथा चाश्रोत्रिये वृप. २. १०९, स्मृच. १२८, हे. ३.१. पृ. ८७६
६. दक्षवचनमिति वीमि. १३८, वृप. २.९४; विष्णुवचनमिति हे. ३.१- पृ. ८५०
७....दुत्थितो द्विजः दक्ष. २. ११; दक्षवचनमिति वीमि. १३८; विष्णुवचनमिति हे. ३. १. पृ. ८५०
८. विष्णोर्वचनामिति हे. ३.१. पृ. ८५०; चेन्द्रियाणि क्षरन्ति (स्रवन्ति) च दक्ष. २.८; क्लिद्यन्ते हि सुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च वृप. २.९४; क्लिद्यन्ति च सुप्तस्य, दक्षवचनामिति वीमि. १३७
९. दक्ष. २.८; समतां यान्ति अधमान्युत्तमैः सह आ.; अधमान्युत्तमानि च, दक्षवचनमिति वीमि. १३८; उत्तमान्यधमैः सह वृप. २.९५; उत्तमान्यधमानि च, विष्णुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ८५०

१ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥१२३॥
तस्मात् प्रातः प्रशंसन्ति स्नानमेव हि नित्यशः ।
कालमालम्ब्य कर्तव्यं मध्यमे सवने तथा ॥१२४॥
५ सवनत्रयं तु यः कुर्यात् स्नानमेव हि नित्यशः ।
स गच्छति परं स्थानं ब्रह्मणः सदनं द्विजः ॥१२५॥
मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् ।
शोकदुःस्वप्नहृत् स्नानमोजःप्रह्लादनं तथा ॥१२६॥
स्नानहोमजपातिथ्यं नाचरेच्छक्तिमांस्तु यः ।
१० वृथा हि जीवितं तस्य परलोकात् स हीयते ॥१२७॥
स्नानं दानं जपो ध्यानं पितृदेवार्चनं तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥१२८॥
जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथा कार्यं विधानतः ।
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

---

१. दक्ष. २.७; दक्षवचनमिति वीमि. १३७, ग. २१३.५४; विष्णुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ८४९
२. स्रवत्येव...स्नानेन शुद्ध्यति बृप. २.९६; स्रवत्येव...प्रातःस्नानं विशोधनम् ग. २१३.५५; विष्णुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ८४९
७. स्मृच. १०९, हे. ३.१. पृ. ८५०, दक्ष. २.१४, मद. २३६, ग. २१३.५५; प्रसादजनकं वै. २४५
८. दुःखशोकापहं स्नानं मानदं (मौनदं) ज्ञानदं तथा दक्ष. २.१४; शोकदुः-स्वप्नहं स्नानं मोक्षदं ह्लादनं तथा स्मृच. १०९, वै. २४५; शौचं दुःस्वप्नहृत् स्नानं मोक्षदं ह्लादनं तथा मद. २३६; शोकदुःस्वप्नहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा हे. ३.१. पृ. ८५०
१३. सं. ६८; यथाशक्ति समासतः आर. ४५
१४. वीमि. ३१३

१ सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१२९॥
जप्येनैव हि संसिध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१३०॥
न च क्रमन्न विहसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
५ ना(नो)पाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्य शिरस्तथा ॥१३१॥
न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करे(रौ) ।
न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥१३२॥
प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ।
जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥१३३॥

---

१. वीमि. ३१४
२. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ३.४.३८; जप्येनैव तु मनु. २.८७, वीमि. ३१४, वसिष्ठस्मृ. २६.१२, शङ्खस्मृ. १२.२८
३. वीमि. ३१४, शङ्खस्मृ. १२.२८, मनु. २.८७, वसिष्ठस्मृ. २६.१२; मन्त्रो ब्राह्मण ब्र. सू. शां. भा. ३.४.३८
४. आर. ४५; न चङ्क्रमन्न च हसन् स्मृच. १५०, वीमि. ३१४; न च क्रमन्न विह... स्मृत. ३९१; इतः प्रभृति 'न च संश्रावयन् जपेत् (७.१३२) इत्यन्तौ द्वौ श्लोकौ व्यासीयत्वेनोक्तौ स्मृच. १५०; न विकुर्वन्नापि हसन् सं. ६८
५. स्मृच. ३१९; न प्रावृतशिरास्तथा स्मृच. १५०, सं. ६९, आर. ४५; नोपाश्रितो ... न प्रावृतशिरास्तथा वीमि. ३१४
६. पादमाक्रम्य ... तथा करौ वीमि. ३१४, सं. ६९; न चैव हि तथा करौ स्मृच. १५०; पादमाक्रम्य...न वै बहिः करौ स्मृतौ स्मृत. ३९१; पादेन पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ आर. ४५
७. वीमि. ३१४, स्मृच. १५०; नैवं विधं जपं कुर्यान्न च संश्रावयेज्जपन् आ. । नैवंविधं जपं कुर्यान्न च संश्रावयेज्जपम् सं. ६९, स्मृत. ३९१, आर. ४५
८-९. वीमि. ३१४; अङ्गिरावचनमिति स्मृच. १५१; इतःपरमधिकम्:-
(अग्रेऽनुवृत्तम्)

१ मानसः शान्तिकजप उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
सशब्दश्चाभिचारश्च जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥१३४॥
तिष्ठंश्चेद्वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो जपेत् ।
प्रागग्रेषु कुशेष्वेवमासीनश्चासने शुभे ।
५ नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः ॥१३५॥
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥१३६॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला तु कर्तव्या प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा ॥१३७॥
१० कोट्या स्यात्तु भवेद्वृद्धिरनन्ता चात्र संज्ञया ।

"उपांशुजपयुक्तस्य शं स्यात् शतगुणो भवेत्'
साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्मात् ध्यानमयो हि सः ।
ओष्ठस्पंदनमात्रेण यत्रोपांशु तदध्वनि ।
कृत्वा जिह्वां निर्विकल्पां चिन्तनं तद्धि मानसम्॥ "
इतः परम् तिष्ठंश्चेदित्यादि (१३५) श्लोकः वीमि. ३१४
३. स्मृच. १८५, सं. ६९; उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणो स्मृत. ३९१; ... माणोर्कं जपं कुर्यात् समाहितः अप. ४७, मद. ७७ ; 'अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु' इत्यधिकं वीमि. ३००, अप. ४७, मद. ७७
४. प्राक्कूलेषु वीमि. ३१४; प्राक्कुशेष्वेवमासीनो दर्भनो वाससी शुभे स्मृत. ३९१
५. वीमि. ३१४, आदर्शपुस्तके इदमर्धं नास्ति ।
६-११. आरम्भयज्ञाज्जप ... अत्रिस्मृ. २.७, वासिष्ठस्मृ. २६.१०
८. अप. ४७; रुद्राक्षैः पुत्रजीव... वै. ३४२; स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः स्मृच. १५२; सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जैकः इत्यधिकम्, कालिकापुराणवचनमिति वीमि. ३२६
९. उत्तमाह्युत्तरोत्तरा स्मृच. १५२; ह्युत्तमाह्युत्तरोत्तरा वै. ३४२ कर्तव्या देवीप्रीतिकरी परा, कालिकापुराणवचनमिति वीमि. ३२६
१०. कोट्यादिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला विशेषतः वीमि. ३१४

१ जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ॥१३८॥
अभावादक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
जप एव हि कर्तव्य एकाग्रमनसा तथा ॥१३९॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ न विचालयेत् ।
५ न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥१४०॥
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥१४१॥
जलान्ते वाग्न्यगारे वा जपेद्देवालये तथा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे ॥१४२॥
१० गृहे ह्येकगुणं प्रोक्तं नद्यां तु द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे दशाधिकम् ।
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च संनिधौ ।

१. तस्माच्छतपरापरा वीमि. ३१४
२. अभावेत्वक्ष...ग्रंथ्याग्रपाणिना वीमि. ३१४,३२७, अप. ४७
३. अप. ४७,...मनसैव तु वीमि. ३१४
४. मद. ७५; ध्यायेत मनसा...जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् वीमि. ३१४, अप. ४८; ध्यायेत्तु मनसा सं. ७०; न च चालयेत् आर. ४५
५. अप. ४८, आर. ४५, सं. ७०;...च्छिरोग्रीवां मद. ७५
६. वीमि. ३१४;...विद्याधरगणाः अप. ४८
७. वीमि. ३१५; गुप्तं तु कारयेत् अप. ४८
८. देवालयेपि वा वीमि. ३१५; अग्न्यगारे जलान्ते वा जपेद्विष्ण्वालयेपि वा स्मृच. १५०; याज्ञवल्क्यवचनमिति आर. ४५
९. याज्ञ...वचनमिति आर. ४५*; द्विजक्षेत्रे स्मृच. १५०; गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे वीमि. ३१५; इदमर्धमादर्शपुस्तके नास्ति ।
१०. वीमि. ३१५; गृहेत्वेक...शङ्खवचनमिति स्मृच. १५०; इदमर्ध-मादर्शपुस्तके नास्ति ।
११. वीमि. ३१५; शङ्खवचनमिति स्मृच. १५०
१२. वीमि. ३१५; शङ्खवचनमिति स्मृच. १५०

१ सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसंनिधौ। ॥१४३॥
शाकयावकभैक्ष्याणि पयोमूलफलानि च।
विसशृङ्गाटशालूक(कं) हविष्यान्नानि यानि तु।
दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरम् ॥१४४॥
५ चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यं नक्तमयाचितम्।
एतान्येव व्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि ॥१४५॥
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च।
एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ॥१४६॥
१० स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव पाषण्डिनं रजस्वलाम्।
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च॥ १४७॥
यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन।

---

१. वीमि. ३१५
३. वीमि. ३१५; विशशृङ्गाटकं चैव...यानि च आ.
४. ...स्तान्युत्तरोत्तरम् वीमि. ३१५
६. एतान्यनुव्रता ... वीमि. ३१५
७. अप. ४८; नापभाषेच्छतहोमादिके तथा वीमि. ३१५
८. ......सक्तस्तु अप. ४८; एतेष्वेवावसानस्य आ.;....ष्वेवावशक्तस्य, व्यासवचनमिति स्मृत. ३९१
९. अप. ४८; व्यासवचनमिति स्मृत. ३९१
१०. रासभं च रजस्वलाम् वीमि. ३१५; श्वशूद्र..रासभं च रज...बृ. ३१५; पाषण्डांश्च रज.. सं. ७०
११. स्नानकाले न संभाषेज्जपहोमा...सं. ७०; स्नानहोमादिकेषु च बृ. ३९
१२. पमा. १.१. पृ. २०६; वीमि. ३१६; वीमि. परि. ९२; स्मृच. १५०; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०७; योगीश्वरवचनमिति आर. ५: जपादिषु कदाचन स्मृत. ३९१, वै. ३४१

१ व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥१४८॥
तूष्णीमासीत तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान्।
दृष्ट्वा तीर्थमुपस्पृश्य भाष्य स्नात्वा पुनर्जपन् ॥१४९॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा जपेदशुचिदर्शने।
५ सौरान् मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥१५०॥
रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रान् राक्षसानाभिचारिकान्।
व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥१५१॥
१० एतान् व्याहृत्य रौद्रादीनस्पृष्ट्वाऽऽशौ अलं द्विजः।
ऊर्ध्वं यत् कुरुते कर्म तद्भवत्ययथायथम् ॥१५२॥
स्पर्शनाद्भिर्दूपिताभिरुद्धृताभिश्च मानवः।

---

१. पमा. १.१. पृ. २०६, वै. ३४१; जपेद्वा विष्णु...वीमि. परि. ९२; स्मरेद्वा विष्णु...वीमि. ३१६, स्मृच. १५०, स्मृत. ३९१; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०७, व्रत. ३७
२. वीमि. ३१५;...मासीत च आर. ४५;...मासीततु आ.
३. वीमि. ३१५; तोयमुपस्पृश्य बृ. ३७; दृष्ट्वा तान् वायुपस्पृश्याभाष्य स्नात्वा विशुद्ध्यति आर. ४५
६. वीमि. ३१५; तेषामाभाषणं कृत्वा स्नानमेव समाचरेत्। आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने सं. ७०
७. वीमि. ३१५
८.-९. वीमि. ३१५; अयं श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति।
१०.-११. वीमि. ३१५; इतः परं 'यदि वाग्यमलोपः स्यादि (७.१४८) त्यादि- श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति।
१२. वीमि. १७८; स्वभावदूषिताद्भिश्च उद्धृताभिश्च मानवः हे. ३.२. पृ. ७१२; अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः हे. ३.१. पृ. ८८०. स्पर्शादुष्टाभिरद्भिरुद्धृताभिस्तु आ.

१ स्नानमाचरनुष्णाभिर्न विशुद्ध्यति कर्हिचित् ॥१५३॥
अग्राह्यास्त्वग्निमा ह्यापो नद्याः प्रथमवेगगाः ।
प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थाद्विनिःसृताः ॥१५४॥
अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
५ रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥१५५॥
प्रवर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोतियजतिक्रियाः ।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥१५६॥
यदैव कुरुते स्नानं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधिं यज्ञक्रियाफलम् ॥१५७॥
१० ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

---

१. स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुद्ध्यति कर्हिचित् वीमि. १७८, हे. ३.१. पृ. ८६९; उष्णाभिराचरन् स्नानं न विशुद्ध्यति मानवः हे. ३.२. पृ. ७१२
२. ..स्त्वागता ह्यापो...प्रथमवेगिकाः हे. ३.२. पृ. ७०१; ...स्त्वाग्निमा आपो...वेगिकाः स्मृच. १३०, वीमि. १७५; अग्राह्यास्त्वक्षमा आपो ...वेगिकाः वै. २५८
३. स्मृच. १३०, वीमि. १७५; हे. ३.२. पृ. ७०१;...द्विनिर्गताः आ. विक्षोभिता वा केनापि याश्च तीर्थविनाकृताः वै. २५८
४. स्मृच. १०९, वै २४५; पापेभ्यश्च....स्मृत. ३६५, मद. २३६; पापात् पापेभ्यश्च हे. ३.१. पृ. ८५०
५. मद. २२६, स्मृच. १०९, वै. २४५; स्मृत. ३६५, हे. ३.१. पृ. ८५०; स्नानमाचरेत् आ.
६. स्मृत. ३६५, हे. ३.१. पृ. ८५०
७. जपैर्दानैरात्मान स्मृत. ३६५; जपदानैरा.. हे. ३.१. पृ. ८५०
८. यदेव कुरुते हे. ३.१. पृ. ८५०
९. विधियज्ञक्रियाफलम् हे. ३.१. पृ. ८५०
१०. ग. २१३.१४३; विष्णुवचनमिति स्मृच. १८१, वै. २५४;..विशामेव

१ तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥१५८॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दमः शमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ।
गृहीत्वा यमधनुर्वै नियमज्यातत दृढम् ।
५ संदधीत दमशरं स्वर्गलक्ष्ये प्रयत्नतः ॥१५९॥
यस्येदमायुधं नास्ति स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।
अपि जन्मसहस्रेण न साधयति तत् परम् ॥१६०॥
एष वोऽभिहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।
गुणाश्च तस्याऽऽचरतो दोषाश्चैवानिषेवणात् ॥१६१॥
१० असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्यव्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादिकान् सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥१६२॥
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥१६३॥

स्मृत. ३६४, ५०२; नरसिंहपुराणे इति वीमि. २३२; भारते इति आर. २६
१. ग. २१३.१४४, वीमि. २३२;...मेव हि शूद्रस्य...रकं मतम् स्मृत. ३६४,५०२;...मेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन, विष्णुवचनमिति स्मृच. १८१, आम. २९ शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन, विष्णुवचनमिति वै. २५४; हि शूद्रस्य...कं स्मृतम् हे. ३.१. पृ. ८८४
१०. अप. १३४; कालशक्त्याद्यपेक्षया वीमि. १९४, वीमि. परि. ८१, हे. ३.१. पृ. ८५३, वै. २८९;...स्य वैषम्याद्देशकालयोः वै. ५४९
११. वै. २८९; स्नानान्येतानि तुल्यानि मंत्रादीनि यथाबलम् वै. ५४९;...न्ति सप्त वीमि. १९४, हे. ३.१. पृ. ८५३, अप. १३४; सप्त एक इच्छन्ति वीमि. परि. ८१
१२. वै. २८९, हे. ३.१. पृ. ८५३; तथाग्नेयं स्मृच. १३३, वीमि. १९५, अप. १३४, मद. २७२; मान्त्रं पार्थिवमाग्नेय वृप. २.८६
१३. स्मृच. १३३, वीमि. १९५, हे. ३.१. पृ. ८५३, अप. १३४, वृप. २.८६; गात्र स्नानं प्रकीर्तितम् आ.; मानसं चेति सप्त वै. २८९, मद. २७२; मानसं यौगिकं चेति सप्त वै. ५४९

१ आपोहिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१६४॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥१६५॥
५ शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥१६६॥
मानसं प्रणवस्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥१६७॥

---

१. वीमि. १९५; मृदालम्भं तु आ.;...हिष्ठादिभिर्मान्त्रं हे. ३.१. पृ. ८५३; शंन आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्भं तु पार्थिवम् वृप. २.८७; मृदालम्भेन पार्थिवम् मद. २७२; आपोहीत्यादिभिर्मान्त्रं....लम्भस्तु वै. २९०;...हिष्ठादिभिर्मान्त्रं... लम्भस्तु वै. ५४९; ... हिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्मृदाल ... अप. १३४, स्मृच. १३३, मद. २७२
२. अप. १३४, वीमि. १९५, वै. ५४९, मद. २७२, हे. ३.१. पृ. ८५३; भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां रेणुभिरानिलम् वृप. २.८७; स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः स्मृच. १३३
३. अप, १३४, हे. ३.१. पृ. ८५३, वीमि. १९५, मद. २७२; दिव्यं तत् स्नानमुच्यते वै. ५४९
४. स्मृच. १३३, अप. १३४, वै. २९०; चावगाहं तु वीमि. १९५, हे. ३.१. पृ. ८५३; चावगाह्य तु आ.; चावगाह्यं च मानसं मद. २७२; मानसं ह्यात्माचिन्ता तु यौगिकं विष्णुचिन्तनम् वै. ५४९
५. समुद्दिष्टं अप. १३४; स्नानात् क्रमेण हे. ३.१. पृ. ८५३
६. कालदेशादसामर्थ्यात् मद. २७२; कालादेशादसा... वीमि. १९५, हे. ३.१. पृ. ८५३
७. प्रवरं स्नानं अप. १३५, स्मृच. १३३, वीमि १९५, हे. ३.१. पृ. ८५३; प्रवरं प्रोक्तं सेवितं ब्रह्मवादिभिः वृ. ३१०; प्रवरं स्नानं सर्वे शंसन्ति सूरयः वै. २९०
८. हे. ३. १. पृ. ८५३; वै. २९०; यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् आत्मातीर्थ...व्यासेन परिकीर्तितम् वृ. ३१२

१ योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
अशक्तस्तु न कुर्याद्वै तत्रायं विधिरुच्यते ॥१६८॥
स्नानमन्त्रर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥१६९॥
५ अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
अन्यांश्च वारुणान् मन्त्रान् कामतः
संप्रयोजयेत् ॥१७०॥
यथाकालं यथादेशं ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
वारुणानथवा मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥१७१॥

---

१. अप. १३४, वीमि. १३६; य एष विस्तरः प्रोक्तः स्मृच. १८५, वै. २६३; य एव विस्तरेणोक्तः आ.; एष विस्तरतः प्रोक्तः मद. २४६, हे. ३.१. पृ. ८८४; य एष विस्तरेणोक्तः आर. ३०; य एष विस्तृतः प्रोक्तः पमा. १.१. पृ. २७६
२. असामर्थ्यान्नकुर्याच्चेत्तत्रायं वीमि. २२४, स्मृच. १८५, मद. २४६, पमा. १.१. पृ. २७६, हे. ३.१. पृ. ८८४, आर. ३०; कुर्याद्यस्त-स्यायं, याज्ञवल्क्यवचनमिति वै. २६३
३. स्मृच. १८५, अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६, वै. २६३, मद. २४६, हे. ३.१. पृ. ८८४, आर. ३०;...र्जलं चैव वीमि. २२४; चमनं तथा ग. २१३.१४१
४. वीमि. २२४, स्मृच. १८५, अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६, वै. २६३, मद. २४६, हे. ३.१. पृ. ८८४; आर. ३०;... मन्त्रणं यच्च...परिकल्पयेत् ग. २१३.१४२
५. अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६, स्मृच. १८५, वै. २६३, मद. १४६, आर. ३१*; त्रिवारं त्वेव नित्यशः ग. २१३.१४२; इतःपरं स्नानाचरण (१७१ पू.) मित्यर्धं वीमि. २२४, वै. २६३
६. आर. ३१*; अन्यांस्तु वीमि. २२४; अन्यान् वा हे. ३. १. पृ. ८८४
७. वीमि. २२४, हे. ३.१. पृ. ८८४; दुपदिष्टं महात्मभिः पमा. १.१. पृ. २७६, अप. १३४, वै. २६३, आर. ३१*, महर्षिभिः स्मृच. १८५; महात्मनि आ.; स्नानं चरितमित्येतत् ग. २१३. १४३; ... त्येतदुपदिष्टं स्वयंभुवा मद. २४६

१ अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिश्चैवाघमर्षणः ।
अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तं च दैवतम् ॥१७२॥
अश्वमेधावभृथके विनियोगस्तु कल्पितः ।
सर्वपापापनोदार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् ॥१७३॥
५ ननु भूताण्डपिण्डस्य स्थित्युत्पत्तिलयं तथा ।
सूक्तेऽस्मिन् व्याहृतं सर्वमेतन्मन्त्रार्थमस्य वै ॥१७४॥
हत्वा लोकानपीमांस्त्रींस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
यथाश्वमेधावभथमेवं तन्मनुरब्रवीत् ॥१७५॥
अहं तु परमेत्युक्तास्त्रिरह्नो ह्युपपन्नयः । (?)
१० मुच्यते पातकैः सर्वैर्जप्त्वा त्रिरघमर्षणम् ॥१७६॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रणोदनः ।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणोदनम् ॥१७७॥

---

१. आर. ४१;... ऋषिरेवा ... वीमि. २७७, वृप. २.५३, अग्नि २१६. ४४;... ऋषिः स्यादघमर्षणः स्मृत. ३८७.
२. अनुष्टुभं भवे...वृत्तश्च दैवतम् वीमि. २७७, आर. ४१; वृत्तस्तु दै... स्मृत. ३८७, अग्नि. २१६.४४
३. वीमि. २७७; सौत्रामण्यावभृतके वृप. २.५४; विनियोगः प्रकीर्तितः स्मृत. ३८७; विनियोगोस्य कल्पितः आर. ४१
४. वीमि. २७७; स्मृत. ३८७
७. स्मृत. ३८७, वै. २६१;...नपीमांस्तु त्रिः स्मृच. १८३, अपि चाप्सु निमज्जित्वा यः पठेदघ...अत्रि. २.६
८. स्मृच. १८३; अथाश्व...एवं तं मनुर...वै. २६१;...भृथस्तथैव मनु... अत्रि. २.६
११. प्रणाशनः शंख. ९.१३; सर्वपापापनोदनः मनु. ११.२६०
१२. सवपापप्रणोदनम् आ.; प्रणाशनम् शङ्ख. ९.१३; सर्वपापापनोदनम् मनु. ११.२६०

१ सिंधुद्वीपो भवेदार्षं गायत्री च्छन्द एव हि ।
आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने ॥१७८॥
सर्वत्र मार्जनं कर्म अब्लिङ्गानामुदाहृतम् ।
कोकिलो राजपुत्रश्च द्रुपदामार्षमुच्यते ॥१७९॥
५ अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ।
सौत्रामण्यवभृथके स्नाने तद्विनियोजनम् ॥१८०॥
द्रुपदा नाम सावित्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥१८१॥
आपः पुण्याः समादाय त्रिः पठेद्द्रुपदामृचम् ।
१० तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१८२॥

---

१. ... द्वीपभवे ... आ.; गायत्रं छन्द उच्यते वीमि. २७७; गायत्रं छन्द एव च आर. ४१*
२. वीमि. २७७; आपश्च...विनियोगश्च मार्जने आर. ४१*
३. सर्वत्र पावनं वीमि. २७७,२८१
४. राजपुत्रस्तु वीमि. २७७; गाधिजो (गोभिलो) राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषि-र्भवेत् वृप. २.५२
५. वीमि. २७७; आनुष्टुभं वृप. २.५२
६. वीमि. २७७
७. नाम सा देवी स्मृच. १८३; नाम गायत्री वै. २६१; नाम यो मन्त्रो यजुर्वेदे प्रतिष्ठितः, बृहस्पतिवचनमिति सं. ५१
८. ...र्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया स्मृच. १८३;...र्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते, बृहस्पतिवचनमिति सं. ५१; त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया वै. २६१; सर्वपापहरा जप्तुर्महतोप्येनसः स्मृतम् पमा. २.१. पृ. ४२८
९. सं. ५१; अपः पाणौ समादाय स्मृच. १८३, भृगुवचनमिति हे. ३.१.पृ. ९०२; आपः पाण्योः वीमि. २८१; अपः प्राणौ वै. २६१
१०. स्मृच. १८३, सं. ५१, वै. २६१; भृगुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ९०२

१ एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां विनियोगं द्विजोत्तमाः।
संध्यां यद्वदुपासीत तथा सर्वं निबोधत ॥१८३॥
ऐशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः।
आचान्तः पुनराचामेद्दतामित्यभिमन्त्र्य च ॥१८४॥
५ आन्तरं शुध्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम्।
त्रिरावर्त्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ॥१८५॥
मार्जनं च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत्।
सार्धामृचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्द्धामधः क्षिपेत् ॥१८६॥
अधोभागविसृष्टाभिः कलुषं याति संक्षयम्।
१० सर्वतीर्थाभिषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्जनाद्भवेत् ॥१८७॥
अघमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः।
शन्न आपश्च द्रुपदां कामतः संप्रयोजयेत् ॥१८८॥
ओंकारपूर्वा गायत्री अब्लिङ्गान्यवर्पणम्।
ज्ञातव्यं ब्रह्म चैतद्वै पुरा दृष्टं स्वयंभुवा ॥१८९॥

१. मन्त्राणां प्रयोगं वै द्वि...वीमि. २६७, २६८,२८१
२. संध्यामुपासते यद्वद्यथावत्तान्निबोधत वीमि. २६८
३. ईशान्याभि...वीमि. २६६, २६८
५. वीमि. २६८; शुद्ध्यते...पानं मनीकृतम् आ.
६. वीमि. २६९; प्रणवव्याहृतिभिः सह आ.
८. वीमि. २६९;
९. वीमि. २६९;...भिरसुरा यान्ति सं. ४७
१०. वीमि. २६९;...भिषेकं च आ., सं. ४७
११.–१२. वीमि. २६९
१३. ...पूर्वा गायत्रीमब्लिङ्गाद्यच ...वीमि. २६९
१४. सातव्यं ब्रह्म आ.; सातत्यं ब्रह्म वीमि. २६९

१ एवं संमार्जनं कृत्वा बाह्यशुद्ध्यर्थमात्मनः।
अथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥१९०॥

इति श्रीवृद्धयोगियाज्ञवल्क्ये स्नानतर्पणसंध्योपासन-
जपादिविधि (निर्णयो नाम) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

१. वीमि. २७२, स्मृच. १४१; शुद्ध्यर्थमादरात् वै. ३२३
२. स्मृच. १४१; तथाभ्यन्तर...आ., वीमि. २७२; तथाभ्यन्तर... प्राणायामं समा... वै. ३२३
४. ...जपादिविधिः सप्तमोऽध्यायः आ. अत्र इ.पुस्तके समाप्तिद्योतकं किमपि चिह्नं नास्ति।

अष्टमोऽध्यायः

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् ।
प्रत्याहारं तथा ध्यानं यथावदनुपूर्वशः ।
उच्यमानं निबोधध्वं संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥१॥

५ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥२॥

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्रायसंयमः ॥३॥

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
१० प्रत्योंकारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेणियम् ॥४॥
ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥५॥

---

५. वसिष्ठ स्मृ. २५.१३; गायत्रीं च शिरस्तथा अत्रि. १.१२; सव्याहृति मनुवचनामिति स्मृच. १४१, पमा. १.१ पृ. २९२, वै. ३२३; सव्य, हृतिकां सप्र... बौ. ४.१.२९; शंख. ७.१४, योगीश्वरवचनामिति मद: ६७; स्मृत्यन्तरवचनमिति मेधातिथिः २.७५; याज्ञवल्क्यवचनामिति वीमि. २७४

६. मनुवचनमिति स्मृच. १४१, वै. ३२३, पमा. १.१. पृ. २९२; यृ. ३१४; शंख. ७.१४; बौ. ४.१.२९; अत्रि. १.१२; योगीश्वरवचनमिति. मद. ६७; वसिष्ठवचनमिति वीमि. २७४; वासिष्ठस्मृ. २५.१३

७.-८. याज्ञ. १.२३; मनुवचनामिति स्मृच. १४१; स्मृत्यन्तरवचनमिति मेधातिथिः २.७८

९. पमा. १.१.२९२, स्मृच. १४१, स्मृत. ३८५, वै. ३२३

१०. समायुक्तस्तथा पमा. १.१. पृ. २९२; वीमि. २७२; स्मृच. १४१, वै. ३२३; स्मृत. ३८५

११. पमा. १.१. पृ. २९२; स्मृच. १४१; वै. ३२३; पश्चाच्चयोजयेत् वीमि. २७२; प्रयुज्यते बृप. २.६८; स्मृत. ३८५

१ एष मन्त्रप्रयोगास्त्रिः प्राणायामे निबोधत ।
त्रिरावर्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः ॥६॥

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथा च नवधा परे ।
मृदुमध्याधिमात्रत्वादेकैकं त्रिविधं भवेत् ॥७॥

५ ओंकारं व्याहृतीः सप्त गायत्री सशिरास्तथा ।
प्राणायामोऽयं मनुना वेदेषु कथितः पुरा ॥८॥

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् ।
प्राणायामस्त्रिधा ज्ञेयः कनीयोमध्यमोत्तमः ॥९॥

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामास्त्रिलक्षणः ।
१० (कन्यसमध्यममुख्या इति त्रयं प्रोच्यते तज्ज्ञैः)॥१०॥

(द्वादशमात्रः प्रथमो मध्यम उक्तस्तथातद्द्विगुणः ।)
(उत्तम उक्तास्त्रिगुणः मात्राभेदाः
प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः ॥११॥

---

१. पमा. १.१. पृ. २९२

२. स्मृत. १८५, स्मृच. १४१, वै. ३२३,......यामः प्रकीर्तितः पमा. १.१. पृ. २९२;...यामांस्तु शक्तितः वीमि. २७२

३. वीमि. २७५, स्मृत. ३८५

९. पमा. १. १. पृ. २९२, वीमि. २७३, वै. ३२४; पूरको कुम्भको रेच्यः प्राणायामास्त्रिलक्षणः स्मृच. १४२, स्मृत. ३८५; पूरककुम्भकरेचैः प्राणायामास्त्रिलक्षणो ज्ञेयः आर. ३९; ओं पूरकः कुम्भको रेचकः प्रा...णो ज्ञेयः आ.

१०. कनिष्ठमध्यमोत्तमः स्मृतित्रयं प्रोच्यते तद्ज्ञैः आ.

११. द्वादशमात्रः कनीयान् मध्यो मात्राश्चतुर्विंशतिः आ.

१२. उत्तमः षड्विंशन्मात्रो मात्राभेदाः प्रकीर्तितास्तद्ज्ञैः आ.

१ अङ्गुलिमोक्षत्रितयं जान्वोः परिमार्जनमथापि ।
तत् कालत्रयमपि तज्ज्ञा मात्रासंज्ञां प्रशंसन्ति ॥१२॥
गोदोहमन्नपाको वा इषुक्षेपो ह्यथापि वा ।
घण्टायाः स्तानितं वाऽपि ह्यतिमात्रा उदाहृताः ॥१३॥
५ देशकालानुसारेण सेव्यमानः शनैर्यदा ।
स्वेदकंपादि जनयेदतिमात्रस्तदा भवेत् ॥१४॥
निरोधकाले प्राणस्य मात्राः संकल्पयेत् कथम् ।
तस्मात् स्मृतिर्प्रतिष्ठं तत् कल्पयित्वा तु
योगिभिः ॥१५॥
आदिप्रयत्नं प्रथमं द्वितीयं यत्र चेतसि ।
१० तृतीयं तु समुद्दिष्टमुद्वयं तमसस्परि ॥१६॥
पूर्वोक्तस्य तु मन्त्रस्य यथासंख्यं प्रकीर्तयेत् ।
मात्रायोगा यथोक्तास्तु कृता एव भवन्ति च ॥१७॥
एतन्मात्राप्रयोगेण प्राणायामत्रयस्य च ।
ग्रहणं धारणोत्सर्गं यथासंख्येन कारयेत् ॥१८॥
१५ बाह्यस्थित नासपुटेन वायु-
माकृष्य तेनैव शनैः समन्तात् ।

---

१. जान्वोः परिमार्जनं वापि अप. १०२२; अङ्गुष्ठाङ्गुलिमोक्षं त्रि-
स्त्रिर्जानुपरिमार्जनम् हठप्रदी. २. १२

२. तत्तालत्रय...संज्ञं प्र... अप. १०२२; तालत्रयमपि प्राज्ञा मात्रासंज्ञां प्रचक्षते हठप्रदी. २. १२

१५. बाह्ये स्थितं घ्रा(प्रा)णपुटेन हठप्रदी. २. ७१; माकृष्य यत्नेन शनैः स्मृच. १४२, वै. ३२४; नासापुटेनानिलमेव बाह्यमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् सं. ४०

१ नाडीश्च सर्वाः प्रतिपूरयेत्तु
स पूरको नाम मरुन्निरोधः ॥१९॥
न रेचको नैव च पूरकोऽयं
नासाग्रचारी स्थित एव वायुः ।
५ सुनिश्चितं धार्य यथाक्रमेण
कुम्भाख्यमेतत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२०॥
निष्क्राम्य नासाविवरादशेषं
प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन ।
निरुच्छ्वसंस्तिष्ठति चोर्द्ध(रुद्ध)वायुः
१० स रेचको नाम महानिरोधः ॥२१॥
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते
कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥२२॥

---

१. नाडीषु सर्वासु च पूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः सं. ४०; नाडीश्च सर्वाः परिपूरयेद्यः स...महानिरोधः हठप्रदी. २. ७१; नाड्यश्च सर्वाः परिपूरणीयाः स...महानि... वै. ३२४, स्मृच. १४२

३. पूरकोत्र नासापुटे संस्थित (पुटान्तास्थित) मेव वायुम् हठप्रदी. २. ७१;...चकं नैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे स्थितमेव वायुम् सं. ४१.

५. सुनिश्चलं धारयते क्रमेण हठप्रदी. २. ७१; सुनिश्चलं धारयति क्रमेण. ख्यमेतं प्रव... सं. ४१

७. हठप्रदी. २. ७१; निःसार्यनासा... शून्य इवा... सं. ४२

९. सं. ४२; निरुध्य सं (निरुच्छ्वसं) तिष्ठति रुद्धवायुः हठप्रदी. २.७२.

११. पमा. १. १. पृ. २९२, वीमि. २७३, स्मृच. १४२, वै. ३२४; उच्छ्वासोऽयन्तः पूरक अप. ४५; नासिकागत उच्छ्वासो ध्मातुः पूरक स्मृत. ३८५; ... सो धृतः पूरक आर. ३९

१२. स्मृत. ३८५, अप. ४५;...श्वासो रिच्यमानस्तु वीमि. २७३, पमा. १. १. पृ. २९३, स्मृच. १४२, वै. ३२४, आर. ३९

१ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ॥२३॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥२४॥

५ रेचकेनेश्वरं ध्यायेल्ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥२५॥

यदा निरोधसंयोगाद्देवतात्रयचिन्तनात् ।
अग्नेर्वायोरपां योगादात्मा शुद्ध्येत वै त्रिभिः ॥२६॥

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
१० अग्नेरापोभिजायन्ते ततोऽन्तः शुद्ध्यते त्रिभिः ॥२७॥

---

१. नीलोत्पलश्यामनिभं नाभिदेशे प्रति... वीमि. २७३, अप. ४५; नाभिदेशे व्यवास्थितम् आर. ३९; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ. वीमि. ६९; अतसीपुष्पसंकाशं ध्यानाबिन्दूप. ३०
२. वीमि. २७३, अप.४५; पूरकेनैव आ.; पूरकेण विचिन्तयेत् आर. ३९; ध्या. ३०; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ. वीमि.६९
३. वीमि. २७३, अप. ४५, आर. ३९, ध्या. ३१
४. वीमि. २७३; गौरसर्वाङ्गं अप. ४५; ब्रह्माणं गौरवर्णं च चतु... आर. ३९; रक्तगौराभं ध्या. ३१
५. रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं ध्या. ३२;... श्वरं विद्याल्ललाटस्थं महेश्वरम् वीमि. २७३, अप. ४५, आर. ३९; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ. वीमि. ६९
६. निष्फलं पापनाशनम् ध्या. ३२; वीमि.२७३, अप. ४५, आर. ३९
९. बौ. ४. १. २६; प्रजायते अत्रि.१.६; प्राणरोधात्तु वायुः स्याद्वायोरग्नि ... अग्नि. २१६. ४६;... ग्निर्हि.... वसिष्ठस्मृ. २५.६.
१०. अग्नेरापश्च जायन्ते अत्रि. १. ६; अग्नेरापस्ततः शुद्धिस्ततश्चाचमनं चरेत् अग्नि. २१६. ४७; अग्नेरापश्च जायन्ते स्मृच. १४२; तापेनापोभिजायन्ते बौ. ४. १. २६; तापेनापोथ जायन्ते वसिष्ठस्मृ. २५.६

१ सव्याहृतिप्रणवका: प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२८॥

प्राणायामा ब्राह्मणेन त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैः सार्द्धं(र्धे) विज्ञेयं परमं तपः ॥२९॥

५ दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥३०॥

अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥३१॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
१० प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥३२॥

यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः ।
एवमन्तर्गतं चैनः प्राणायामेन दह्यते ॥३३॥

---

१. मनु. ११. २४८; सव्याहृतिकाः बौ. ४. १. २९, शङ्ख. १२.१८, अत्रि. २. ५; सव्याहृतिः सप्रणवाः आ.
२. मनु. ११. २४८, शङ्ख. १२. १९; ... रहर्यता: बौ. ४.१.३१, अत्रि. २. ४
३. ब्राह्मणस्य त्रयोपि मनु. ६. ७०
४. व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता मनु. ६. ७०
५-६. मनु. ६.७१
७. मनु. ६. ६९; अह्नरात्र्या आ.
८. मनु. ६.६९
९. मनु. ६.७२; शङ्ख. ६. १३
१०. मनु. ६. ७२; ध्यानेनानैश्वरान् शङ्ख. ७. १३

१ विरजं चतुर्गुणं कृत्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
प्राणायामैश्चतुर्भिस्तु मुच्यते ह्युपपातकात् ॥३४॥

मन्त्रैर्होमैर्मार्जनाभ्युक्षणैश्च प्राणायामैर्योगसिद्धिं
जयन्ति ।

५ निर्धूतपापा विरजा विशुद्धा योगाग्निना
दग्धबीजा व्रजन्ति ॥३५॥

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपपातकजातीनामनादिष्टस्य चैव हि ॥३६॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
१० त्रिकालसंध्याकरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति ॥३७॥

ब्रह्महा च सुरापश्च अगम्यागमने रतः।
सुवर्णस्तेयि चौरश्च गोघ्नो विस्रम्भघातकः ॥३८॥

शरणागतघाती च कूटसाक्षी ह्यकार्यकृत् ।
एवमादिष्वथान्येषु पापेष्वभिरताश्चिरम् ॥३९॥

१५ प्राणायामशतं कुर्युः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥४०॥

सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला गतकिल्विषाः ।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥४१॥

---

७. सर्वपापानुतये याज्ञ. ३. ३०५
८. याज्ञ. ३. ३०५
९. यमवचनमिति मिताक्षरा ५. ३०७
१०. त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति याज्ञ. ३. ३०७
१५. प्राणायामत्रयं कृत्वा स्मृच. १४२, वै. ३२५
१६. स्मृच. १४२
१७. धौतकल्मषाः अत्रि. ८.१२
१८. भास्कराभास्ते अत्रि. ८. १२

१ ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते ॥४२॥

पूरके विष्णुसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकं ।
रेचनेन तृतीयेन प्राप्नुयादैश्वरं पदम् ॥४३॥

५ न प्राणेनाप्यपानेन वेगाद्वायुं समुत्सृजेत् ।
येन सक्तून् करस्थांश्च प्राणा(ण)योगेन चालयेत्॥४४॥

शनैर्नासापुटैर्वायुमुत्सृजेन्न च वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥४५॥

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतोऽपि सन्
१० आन्तरं स्त्रियते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥४६॥

एवं त्रिविधमुद्दिष्टं प्राणायामस्य लक्षणम् ।
स्मृतिदृष्टं भवेदेतत् सिद्धान्ते त्वेतदन्यथा ॥४७॥

मात्राप्रमाणयोगेन प्राणापाननिरोधनात् ।
ओंकारेणैव कर्तव्यः प्राणायामो यथोदितः ॥४८॥

१५ मात्रायोगप्रमाणेन प्रणवं परिचिन्तयेत् ।
मृदुमध्योत्तमत्वाच्च त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥४९॥

एवं तु त्रिविधं कृत्वा प्राणायामं विधानतः ।

---

१. अत्रि. ८. १३
२. ध्यानेनेह विशुद्ध्यति अत्रि. ८. १३
३. स्मृच. १४२, वै. ३२४
४. रेकेन स्मृच. १४२, वै. ३२४
७. ...न्नतु वेगतः स्मृच. १४२
८. स्मृच. १४२
९. वीमि. २७७, आप. ४६, स्मृत. ३८६
१०. वीमि. २७७, आ ४६: अन्तर स्मृत. ३८६
११. याज्ञवल्क्यवचनमिति वीमि. २७४
१४. ओंकारेनैव आ.

१ प्रत्याहारं ततः पश्चाच्चिन्तयेत्तन्निबोधत ॥५०॥

वायुर्बाह्यो यथा देहे गृहीतस्तत्र (तः स तु) कोष्ठगः
शनैः शनैर्निरोद्धव्यः प्रत्याहारः स उच्यते ॥५१॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां या वृत्तिस्तु प्रकीर्तिता।
५ मनसा प्रतिहर्तव्या प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥५२॥

सर्वाङ्गाणि यथा कूर्मो दृष्ट्वा संकोचयेत् क्षणात्
तथेन्द्रियाणीन्द्रियार्थात् तानि प्रत्याहरेद्बुधः ॥५३॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानस्तथैव च।
तथैव वायवः सूक्ष्मा निरोद्धव्याः प्रयत्नतः ॥५४॥

१० अतीतानागतेभ्यश्च कामेभ्यस्तु पुनः पुनः।
एकत्र धारयेद्यस्तु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥५५॥

शतत्रयं तु श्लोकानामष्टात्रिंशाधिकं तथा।
स्नानस्य निर्णयः प्रोक्तः शिष्याणां
हितकाम्यया ॥५६॥

१५ इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये प्राणायामप्रत्याहार-
निर्णयो (नाम) अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

---

१. इ.; पश्चात्येतान्निबोधत आ.
२. कोष्ठगः आ.
१०. इ.; कामेभ्यश्च सहैव तु आ.
१२. शतत्रयेण श्लोकानामष्टात्रिंशाधिकस्तथा इ.
१५.-१६. निर्णयः अष्टमोध्यायः आ.; योगयाज्ञवल्क्ये प्राणायामप्रत्याहार-
मवेत् (?) इ.

नवमोऽध्यायः

ध्यानस्य तु विधिं वक्ष्ये शृण्वन्तु ऋषयः सदा।
एभ्यस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥१॥
ध्यानं कृत्वा चतुर्थं तु न भूयो जन्म चाप्नुयात्।
५ ततः सम्यक् प्रवक्ष्यामि प्राणायामचतुर्थकम् ॥२॥
बाह्यस्तु विषयाक्षेपचित्तविक्षेपवर्जितः।
मानसं विमले शान्ते स्थितं विष्णुं हृदि क्षिपेत् ॥३॥
तद्ध्यानं तत्तु वै योगो मोक्षमार्गप्रसाधकम्।
ओं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमित्येवं ब्रह्म
१० वैदिकम् ॥४॥

एतदुच्चार्य वै विप्रः परे धाम्नि नियोजयेत्।
हृद्यग्निश्चैव वायुश्च जीवशः समुदाहृतः ॥५॥
एषां ह्यन्तःशरीरस्थं ओंकारेणोपलक्ष्यते।
ओंकारं पद्मनालेन उद्धृत्योपरि योजयेत् ॥६॥
१५ आ(अ)प्राणाच्छून्यभूतं तु चेतोऽङ्गं जीवसंज्ञकम्।
जप(जाय)ते तु यतस्तस्मात् पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥७॥
घण्टाशब्दवदोंकारमुपासीत समाहितः।
पुरुषं निर्मलं शुद्धं पश्यत्यत्र न संशयः ॥८॥
कुण्डलाकारसंस्थानं प्रसुप्तोरगसंनिभम्।
२० तन्मध्ये संस्थितो ह्यात्मा धामात्मा
बिन्दुलक्षणः ॥९॥

वक्रं तु भवति ह्यादौ ओंकारं चतुरक्षरम्।
ऋजुत्वं संप्रपद्येत पदं प्राप्य तु पञ्चमम् ॥१०॥

---

२२. वक्रं तद्भवति तृया. २.८

१ मध्यमस्तु भवेद्बिन्दुर्मूर्धन्येवावतिष्ठते ।
तत्र वाचो निवर्तन्ते सर्वे वर्णास्तथैव च ॥११॥
तस्मात् सर्वे प्रसूयन्ते वर्णास्तत्र विशन्ति च ।
वर्णात्मा हीनवर्णस्तु सर्ववर्णेषु जीवनम् ॥१२॥
५ न घोषं नैव चाघोषं दन्तौष्ठ्यं नैव तालुजम् ।
न मूर्धन्यं न चान्तःस्थं न स्वरं व्यञ्जनं न च ॥१३॥
न कण्ठ्यं(ण्ठ्यं) नैव चोष्माणं न वर्गं न विसार्गिणम् ।
जिह्वामूलमुपध्मानमनुस्वारं न चैव हि ॥१४॥
हृद्याकाशनिविष्टस्तु सोऽक्षरत्वं निगच्छति ।
१० अक्षराणि त्रिषष्टिर्वै स्थानयोगाद्भवन्ति हि ॥१५॥
एतत्तु परमं ध्येयं व्योममध्ये व्यवस्थितम् ।
व्योम्नश्चोपरि मध्यस्थमनन्ताकाशमव्ययम् ॥१६॥
यस्याकाशमयं कोष्ठमनन्तं परमालयम् ।
संयोगश्चेतनोऽस्माकं प्रकाशश्चाग्निसूर्ययोः ॥१७॥
१५ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१८॥
अन्तरेऽस्मिन्निमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ।

---

१. मूर्द्धन्ये... आ.
४. ...सर्वे वर्णेषु... आ.
८. जिह्वा आ.
९. निगछति आ.
१०. त्रिषष्टिर्वे आ.
१२. व्योम यस्य च मध्यस्थं इ.
१३. ...कोष्ठामनन्तं आ.
१५. गीता १५.१२
१६. गीता १५.१२; यश्चाग्नौ आ.

१ अग्रं च मूलकं ब्रह्म सर्वेषां चान्तरास्थितम् ॥१९॥
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२०॥
तस्मादंशं विनिष्क्रान्तं जीवभूतं सनातनम् ।
५ ब्रह्मणः परमं ब्रह्म ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ॥२१॥
हृदये सर्वभूतानां जीवभूतः स तिष्ठति ।
स एव भगवान् विष्णुर्वेदान्तैरुपगीयते ॥२२॥
ईश्वरं रुपाख्यं तु सत्यधर्माणमव्ययम् ।
भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥२३॥
१० हृद्योम्नि तपते ह्येष बाह्ये सूर्यस्य चान्तरे ।
अग्नौ वा धूमके ह्येष ज्योतिश्चित्रतरङ्गवत् ॥२४॥
हृद्याकाशे तु यो जीवः साधकैरुपगीयते ।
स एवाऽऽदित्यरूपेण बहिस्तम(र्नभ)सि राजते ॥२५॥
तस्य चान्तर्गतं धाम सूक्ष्मं प्राकाश्यमेव च ।
१५ स चात्मा सर्वभूतानां चेतोमात्रस्वरूपकः ॥२६॥
एकधा यो विजानाति ज्ञात्वा चैनमुपासते ।
स परं विद्यते व्योम ब्रह्माणं समुपाश्नुते (?) ॥२७॥
ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।
पृथग्भावे न सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रयेत् ॥२८॥

---

१. अनग्रमूलकं ब्रह्म सर्वेषु परिसंस्थितम् इ.
२.-३. गीता. १५.६
१८. याज्ञ. चौमि. ३६०, दीप. ८९
१९. तात तस्मात् दीप. ८९

१ ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।।
तस्माद्द्वयोरेव भवेत सिद्धि-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ।।२९।।

५ गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।
निःसृतं कर्मचरितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ।।३०।।

एवं सति शरीरस्थः सर्पिवत्(र्वत्) परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु ।।३१।।

कर्माणि ह्यविनाशीनि बीजवत् प्रभवन्ति च ।
१० तानि योगाग्निदग्धानि न प्ररोहन्ति वै पुनः ।।३२।।

एतस्मात् कारणाद्ध्यानं धारणां प्राणसंयमम् ।
कुर्याद्यत्नेन योगज्ञः कर्मसंन्यासचिन्तनम् ।।३३।।

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ।।३४।।

१५ यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राणसंयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ।।३५।।
अष्टाङ्गेन तु योगेन उपास्यात्मा विमुच्यते ।
अणिमादि तथैश्वर्यं प्रत्यक्षं जायते ध्रुवम् ।।३६।।

१.-४. दीप. ८९
५. स्मृत. ३८२; यथा स...स्थं गवां न कुरुते बलम् ग. २३५.२
६. ...कर्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् स्मृत. ३८३; निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाफलम् ग. २३५.३
७. तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ग. २३५.३
८. स्मृत. ३८३; विनाराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः ग. २३५.४
१३. स्मृत. ३८३; ...रेतज्ज्ञानस्य लक्षणम् आ.

१ प्रणवव्याहृतिभ्यां च सावित्र्या त्रितयेन च ।
उपास्यं त्रितयं ब्रह्म आत्मा ह्यत्र प्रतिष्ठितः ।।३७।।

विद्या जपश्च चिन्ता च एतद्धि त्रितयं स्मृतम् ।
एतेन त्रितयेनाथ उपास्यात्मा विमुच्यते ।।३८।।

५ प्रणवाद्या भवेद्विद्या प्राणायामस्तपः स्मृतम् ।
ध्यानं च धारणा चैव चिन्ता ह्येषा उदाहृता ।।३९।।

सावित्र्याश्चैव माहात्म्यं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।
तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।४०।।

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।
१० उदाहृते तु तच्छब्दे यच्छब्द उदितो भवेत् ।।४१।।

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुम् ।
ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं तच्च धीमहि ।।४२।।

चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो नः प्रचोदयात् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तीः पुनः पुनः ।।४३।।

१५ बुद्धेर्बोधयिता यस्तु चिदात्मा पुरुषो विराट् ।
सवितुस्तद्वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरम् ।।४४।।

हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेम विष्णुसंज्ञकम् ।
भेति भासयते लोकान् रेतिरञ्जयते प्रजाः ।।४५।।

---

१. ...गायत्र्या त्रितयेन च स्मृत. ३८३
२. उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र स्मृत. ३८३
११. इ.;...र्यस्यभर्ग... आ.;... सवितुर्वर्चो भर्गमन्त... स्मृत. ३८३
१२. ...ण्यं चास्य धीमहि स्मृत. ३८३
१३. स्मृत. ३८३
१४. स्मृत. ३८३; मदी. २०; बुद्धिवृत्ती... आ.
१५. बुद्धेश्चोदयिता स्मृत. ३८३
१८. लोकानितिरंजयते आ. भेति भासयते लोकान् रेति रञ्ज... मदी. २०

१ गइत्यागच्छतेऽजस्रं भरगा(णा)द्भर्ग उच्यते ।
अग्नीषोमात्मकं बिभ्रद्वैश्वरूपेण कर्मणा ॥४६॥

जगदाधानसिद्ध्यर्थं सूर्यात्मा जगतोऽपि च ।
शश्वत्प्रसूयणात् सूर्यः पावनात् पवनः स्मृतः ॥४७॥

५ आप्यायनात्तु वरुणः श्रेष्ठत्वादिन्द्र एव सः ।
भौमान्तरिक्षं दिव्यं च आ(अ)प आहू
रवीन्धनम् ॥४८॥

एता गभस्तिभिः पीता दीप्यन्ते रविमण्डले ।
एतैः पर्यायशब्दैस्तु एक एव सदोच्यते ॥४९॥

१० भ्राजते च यदा भर्गः पुरुषत्वाच्च पूरुषः ।
सर्वात्मा सर्वभावस्तु आत्मा तेन निगद्यते ॥५०॥

तत्सवितुर्वरेण्यं च चेतनात्मा महेश्वरः ।
आ(अ)पः संक्षिप्य सवितुस्ततः सर्गः प्रवर्तितः॥५१॥

सर्वेषामेव भूतानामापोज्योतिरिहोच्यते ।
१५ भ्रस्ज पाके भवेद्धातुर्यस्मात् पाचयते ह्यसौ ॥५२॥

भ्राजते दीप्यते यस्माज्जगदन्ते हरत्यपि ।
कालाग्निरूपमास्थाय सप्तार्चिः सप्तरश्मिभिः ॥५३॥

भ्राजते स्वेन रूपेण तस्माद्भर्ग इति स्मृतः ।
दीव्यते क्रीडते यस्माद्द्योतते रोचते दिवि ॥५४॥

---

१. गत्यागच्छत्यजस्रं यो भगवान् भर्ग उच्यते मदी. २०
१५. भ्रस्रो पाके आ.
१६. ..जगच्चान्ते मदी. २०
१८. भ्राजते तत्स्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते मदी. २०
१९. मदी. १९ दीप्यते क्रीडते यस्मादुद्यते द्योतते दिवि आ.

१ तस्मादेव इति प्रोक्तस्तूयते सर्वदैवतैः ।
सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते ॥५५॥

सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ।
वरेण्यं वरणीयं च जन्मसंसारभीरुभिः ॥५६॥

५ आदित्यान्तर्गतं भर्गः सेव्यते वै मुमुक्षुभिः ।
जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ॥५७॥

ध्यानेन पुरुषो यस्तु द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ।
मन्त्रोऽर्थमपि वेदादौ स्थापयत्येवमेव हि ॥५८॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्याऽपिहितं मुखम् ।
१० तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥५९॥

योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ।
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥६०॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं
तमसः परस्तात् ।

---

१. मदी. १९
२. मदी. १९; सर्वभावांश्च जायते आ.
३. मदी. १९
४. स्मृत. ३८३;...संसारभयभीरुभिः मदी. १९
५. ...गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमु...स्मृत. ३८३;...गतं यच्च भर्गाख्यं या मुमु..मदी. २०
६. त्रितयस्य च स्मृत. ३८३
७. यश्च द्रष्टव्यः स्मृत. ३८३
८. ...मपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि स्मृत. ३८३
९.-१०. ईश. १५, मैआ. ६.३५
११. मैआ. ६.३५;...दित्यपुरु...आ.
१२.-१३. गीता. ८.९

१ भर्गस्तु पुरुषो ह्यात्मा ईश्वराख्यः शुचिस्तथा ॥६१॥
हिरण्यगर्भो विष्णुश्च शुक्रश्चैव ह्यलिङ्गकः ।
ईशिता सर्वभूतानां कर्मदोषाशयैरपि ॥६२॥
न परामृश्यते यस्माद्विशेषादीश्वरः स्मृतः ।
५ शोधनाच्छुद्धनाच्चैव अक्लिन्नत्वाच्छुचिः स्मृतः ॥६३॥
हिरण्मयस्य गर्भोऽभूत् हिरण्यस्य च गर्भजः ।
तस्माद्धिरण्यगर्भेति पुराणे विनिगद्यते ॥६४॥
हैरण्यमण्डं संदीप्तं तपोज्ञानात्तु वै पुरा ।
एकं द्वादशधा गर्भमदितिर्विष्णुमजीजनत् ॥६५॥
१० तस्योल्वा (ल्ब)ह्यस्थितो मेरुरुदरात् सप्त सिन्धवः ।
पर्वताश्च जरायूस्तथा नद्यो धमनिसंज्ञिकाः ॥६६॥
दिवश्च पृथिवी चैव कपाले द्वे व्यवस्थिते ।
मध्येऽन्तरिक्षमभवत् त्रैलोक्यस्यैष संभवः ॥६७॥
एते ह्यण्डकपाले द्वे अपां मध्ये निवेशिते ।
१५ एकोऽधस्तात् समभवत् द्वितीयं नन्दनं वनम् ॥६८॥
तन्मध्याद्यः शिशुर्जातो मार्तण्डः सवितेति सः ।
सर्वाणि चास्य भूतानि ह्युपासन्ते समन्ततः ॥६९॥
एतस्य ब्रह्मणा न्यस्तं स्तूयते स(सा)र्वलो(लौ)किकम् ।
रौद्र(द्रं) तेजः स्वकीयं च अग्नीषोमौ तथैव च ॥७०॥
२० द्वादशानां तु यत्तेजस्तदेकस्य निवेशितम् ।
पौरुषं चैव यद्धाम परमं ह्यत्र तिष्ठति ॥७१॥

२०. इ; निवेशनम् आ.
२१. इ; परमात्मं च आ.

१ अमृतं चैव मृत्युश्च प्राकृतं वैकृतं तथा ।
द्विधा गर्भो भवत्येष हिताय जगतोऽस्य च ॥७२॥
वेदाश्चैवात्र चत्वारस्तपन्ते मण्डले स्थिताः ।
ऋग्यजुःसाममूर्तिस्तु रश्मयस्तस्य शब्दिताः ॥७३॥
५ रसानि यानि मेध्यानि रश्मिभिः संप्रकर्षति ।
दिव्या शिवतमा ह्यापः सौम्यास्ताः
संभवन्ति हि । ॥७४॥
अक्षेत्रेभ्यश्च एतेभ्यो ह्यमेध्याद् गृह्यते रसः । (?)
अथर्वाङ्गिरसेभ्यश्च संभवेद्वैकृतं जगत् ॥७५॥ (?)
१० अश्माशनिरवश्याया नागकूष्माण्डराक्षसाः ।
स्तेनास्तेन हि जीवन्ति सौम्येन सुरमानवाः ॥७६॥
अन्नदः सर्वभूतानां भूर्भुवःस्वर्निवासिनाम् ।
द(वृ)ष्टिप्रकाशे(शा)वश्यायनीहाराशनिमारुतैः ॥७७॥
तामसान् यक्षभूतानि नागकूष्माण्डनैर्ऋतान् ।
१५ तदन्नेन बिभर्त्येकोऽमृतवृष्ट्या चराचरान् ॥७८॥
एष धाता विधाता च ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः ।
धनदः पावकः कालो वरुणेन्द्रानिलाः शशी ॥७९॥
मित्रो धाता भगस्त्वष्टा पूषार्यमांशुरेव च ।
पर्यायनामभिश्चैष एक एव निगद्यते ॥८०॥
२० विशनात् सर्वभूतानां विष्णुरित्यभिधीयते ।
पश्यते सर्वभूतानां कर्म एष शुभाऽशुभम् ॥८१॥

५. रमभिः संप्रकर्षति आ.

१ छिन्दते पूर्वदेहस्थं विपाकं वै शुभाऽशुभम् ।
तस्माद्धाता विधाता च कीर्त्यते वेदचिन्तकैः ॥८२॥
बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च सामऋग्यजुषां तथा ।
त्रयाणां धारणाच्चैव ब्रह्मा तेन निगद्यते ॥८३॥
५ रोदनाद्रावणाद्रागाद्रंहणाद्रुद्र उच्यते ।
महानीशश्च भूतानां महेश्वर इति स्मृतः ॥८४॥
सहस्रकरपन्मूर्तिर्दृश्यते सर्वतो यतः ।
सर्वस्यैवोपरिष्टस्य पूरणात् पुरुषः स्मृतः ॥८५॥
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
१० आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥८६॥
सविता श्रियः प्रसविता धनदस्तेन चोच्यते ।
वायुः कर्म च कालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम् ॥८७॥
पावयेद्रश्मिभिः सर्वं पावकस्तेन चोच्यते ।
सूर्य आत्मा तु जगतः प्राणाख्यो हृदि संस्थितः ॥८८॥
१५ सर्वात्मा कथ्यते तज्ज्ञैर्जीवभूतः सनातनः ।
द्वितीयेन तु रूपेण साक्षिवत्तिष्ठते तु सः ॥८९॥
आदानात् सर्वभूतानामादित्य इति कीर्तितः ।
आर्यः स्वाम्यस्य जगतो ह्यर्यमा तेन चोच्यते ॥९०॥
संरक्षिता च भूतानां सविता तेन स स्मृतः ।

---

१. चित्तं यत् पूर्वदेहस्थं विपाके तु शुभाशुभम् इ.
२. कीर्त्यते दैवचिन्तकैः इ.
९. मनु. ३.७६
१०. मनु. ३.७६

१ भगसंज्ञा धनस्योक्ता स ददाति ततो भगः ॥९१॥
विश्वेषां कर्मणां कर्ता विश्वकर्मा ततः स्मृतः ।
करैर्भासयते विश्वं भास्करस्तेन चोच्यते ॥९२॥
पुष्णाति हि जगत् सर्वं पूषा तेन निगद्यते ।
५ अंशुभिर्व्याप्यते विश्वमंशुस्तेन उदाहृतः ॥९३॥
निमेषादि क्षणः कालस्तस्मादुत्पद्यते यदा(तः) ।
कालकर्ता ततो ज्ञेयः कालाख्यो विष्णुरव्ययः ॥९४॥
सहस्रच्छिद्रसंकीर्णा आपो रेतोमया घटे ।
हिरण्मयेन्तरे तिष्ठन् रविस्तेन निगद्यते ॥९५॥
१० इडासुषुम्णे द्वे नाड्यौ रश्मिसंज्ञे व्यवस्थिते ।
पाचिकाप्यायिके ह्येते अग्नीषोमात्मके स्मृते ॥९६॥
एतौ तु पार्श्वगौ ज्ञेयौ पंथानौ ह्यग्निहोत्रिणाम् ।
देवपित्रात्मकौ ह्येतौ शाश्वतौ जगतः समौ ॥९७॥
तयोर्मध्ये अमा ह्येषा यत्र संतिष्ठते शशी ।
१५ कलावशिष्टो भूयोऽपि वृद्धिं गच्छति भास्करात् ॥९८॥
तत्र तत् परमं धाम उदधेरिव निःसृतम् ।
यस्मिल्लवणवद्योगी विशत्येवैकतां गतः ॥९९॥
सा सूर्ये चैव हृदये परे ब्रह्मणि संस्थिता ।
तया गच्छन्ति विद्वांसो ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥१००॥

---

२. इ.; विश्वं करोति कर्माणि आ.
४. पुष्णाप्याति जगत्सर्वं आ.
८. सहस्रछिद्र आ.
१०. आप्यायनाचके ह्येते इ.
१४. संतिष्ठते आ.

श्रद्धायुक्ता ये ह्युपासन्ते अरण्ये
शांता विद्वांसो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
ते सूर्यस्य द्वारेण विरजाः प्रयान्ति
यत्रासौ तिष्ठति पुरुषोऽव्ययात्मा ॥१०१॥
५ हन्त्यज्ञानं ततो हंस अश्रान्तपरिवर्तनात् ।
एवं पर्यायशब्दैस्तु एक एव निगद्यते ॥१०२॥
ऋग्यजुःसाममूर्तिस्तु बिम्बं यस्य त्रयीमयम् ।
ऋग्भिस्तु तपते प्रातर्मध्याह्ने यजुभिस्तथा ॥१०३॥
सामभिश्चापराह्ने वै अथर्वाङ्गिरसो निशि ।
१० ऋचोऽस्य मण्डलं ह्येतत् सामान्यर्चींपि
यानि तु ॥१०४॥
यजुः शुक्ला च गुह्या च तनुः सूक्ष्मा च मण्डले ।
यश्च मण्डलमध्यस्थो यं च वेत्थ हुताशने ॥१०५॥
पुरुषं मण्डलान्तस्थं दीप्तिमन्तं हिरण्मयम् ।
१५ ज्वालासहस्रसंकीर्णमग्निरूपं समन्ततः ॥१०६॥
स सूर्ये ज्योतिरित्युक्तं बहिस्तेजो विनिर्गतम् ।
पुरुषान्तर्गतं सूक्ष्मं शुक्लाच्छुक्लतरं हि तत् ॥१०७॥
भूर्भुवः स्वरिति यः सूर्ये ज्योतिरितीति च ।

---

१. तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये मुण्डक. १. २. ११
२. विद्वांसो भैक्ष्चर्यां चरन्तः मुण्डक. १. २. ११
३. सूर्यद्वारेण ते विरजाः मुण्डक. १. २. ११
४. यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा मुण्डक १. २. ११
१०-११यजूंषि मण्डले गुह्य सामान्यर्चींषि यानि तु इ.
१२. यजूंषि शुक्लगुह्यानि तनुः सूक्ष्मा तु मण्डले इ.

१ अग्निर्हो(हो)त्रतनुर्ह्येष पुरुषाकृतिमण्डले ॥१०८॥
ओमापो ज्योतिरित्येतद्यजुश्चात्र प्रतिष्ठितम् ।
अष्टपादं शुभं हंस(सं) त्रिमात्रमजमव्ययम् ॥१०९॥
त्रिरात्मानं तैजसं च सर्वं पश्येत्तमव्ययम् ।
५ तस्य यद्धृदयावस्थं ज्योतिः सूर्यः स उच्यते ॥११०॥
शुक्लं तत् पुरुषं ज्ञेयमलिङ्गं ज्योतिरूपकम् ।
सत्यधर्माण(णं)भर्गं तु ईश्वरं विष्णुसंज्ञकम् ॥१११॥
तस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वं त्रयस्त्रिंशद्गुणं हि तत् ।
अग्निमध्यगतं चैव अग्नौ ज्योतिरुदाहृतम् ॥११२॥
१० अग्नावग्निः स एवोक्तस्तस्य चैवात्र हूयते ।
अग्निहोत्रे च संप्राप्ते चिन्तयेच्चैकमानसम् ॥ ११३॥
लेलिह्यमानं संदीप्तं निर्धूमं पावकः(कं) सदा ।
ज्योतिश्चित्रतरं ह्येतत्तद्ब्राह्मं वह्निसंज्ञकम् ॥११४॥
तदाऽस्य मध्यगं ध्यायेत् पुरुषं चाप्यलिङ्गकम् ।
१५ स सत्यज्योतिर्ब्रह्मा च आदित्यश्च निगद्यते ॥११५॥
ब्रह्मभूतं हि संचिन्त्य जुहुयात् सुसमाहितः ।
अवमृज्य ततो हस्तावाद्भिरामणिबन्धनात् ॥११६॥
दीर्घं प्रणवमुच्चार्य चित्तं तत्र निवेश्य च ।
यजुषा मनसा चैव जुहुयाद्विधिवद् बुधः ॥११७॥
२० ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

---

११. ...च्चैक मानसः इ.
१२. पावकस्तथा इ.
२०. गीता ४.२४

१ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥११८॥
ज्योतिषां ज्योतिरित्याहुः सत्यं सत्येषु चैव हि ।
ब्रह्मणः परमं ब्रह्म आदित्यादित्य एव हि ॥११९॥
एवं यः कुरुते विप्रः अग्निहोत्रमतन्द्रितः ।
५ शासितं ज्ञानकर्मभ्यामभिसंध्य फलेन च ॥१२०॥
स दग्धकिल्बिषो भूत्वा वैश्वानरसमप्रभः ।
विशते पुरुषं दिव्यं शुक्लीभूत्वा ह्यलिङ्गकम् ॥१२१॥
अणिमाद्यैस्तु संयुक्तस्तेनैव सह मोदते ।
न च्यवते न व्यथते पुनर्वा जायते न च ॥१२२॥
१० एवंविधं चिन्तयेत्तु आत्मयज्ञे ह्युपास्थितं ।
जीवं वैश्वानरं ध्यायेद्धृदये पद्मसंपुटे ॥१२३॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निः पृष्ठदेशे तु दक्षिणः ।
आस्ये आहवनीयोऽग्निस्त्रिधा ह्येवं निवेशयेत् ॥१२४॥
शून्योऽग्निः सत्यसंज्ञस्तु मूर्धन्येवाश्रितः सदा ।
१५ यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स उच्यते ॥१२५॥
केशबर्हि(:)समाच्छन्नमुरोवेद्यां प्रतिष्ठितम् ।
चेतोत्माधाममात्रं तु निर्भासं चात्मभासकम् ॥१२६॥
एतद्धि सोममध्यस्थममृतं ज्योतिरूपकम् ।
२० हृदिस्थः सर्वभूतानां चेतनः श्रूयते ह्यसौ ॥१२७॥
पञ्चमण्डलमध्यस्थो द्रष्टव्यो योगचक्षुषा ।

---

१४. मुर्द्धन्ये ...आ..
१८. लोमबर्हि...इ..

२ रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ॥१२८॥
तेजोमध्ये स्थितः सत्यः सत्यमध्ये स्थितोऽच्युतः ।
अग्निमध्ये रविस्थानं रविमध्ये च चन्द्रमाः ॥१२९॥
तस्य मध्येंकुसं(?) विद्यात्ततः सृष्टिः प्रजायते ।
५ सूर्यं भित्त्वा यथा चन्द्रश्चन्द्रमाश्च तथामृतम् ॥१३०॥
तन्त्रस्थं च शुभं वर्णं तद्दृष्ट्वाप्यमृती भवेत् ।
अन्नं प्राणो मनश्चैव विज्ञानानन्द एव च ॥१३१॥
प्राणो व्यानो ह्यपानश्च समानोदान एव च ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमम् ॥१३२॥
१० पञ्चमध्यगतः षष्ठो भुङ्क्ते देहगतान् गुणान् ॥१३३॥
शब्दादीनां च पञ्चानामुपलब्धिस्तु या स्थिता ।
चेतसा यस्तु गृह्णाति बुद्ध्यवस्थितमीश्वरम् ॥१३४॥
पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ।
अव्यक्तेन च रूपेण वैश्वानरमुखेन च ॥१३५॥
१५ अन्नं रसमयं कृत्स्नं प्रकृत्याऽऽपादितं च यत् ॥
सर्वं प्रत्युपभोगार्थं वर्तते परमात्मनः ॥१३६॥
त्रिविधान्नं त्रिधा भोक्ता वेदितव्यं प्रयत्नतः ।
शरीरमापः सोमश्च त्रिविधं ह्यन्नमुच्यते ॥१३७॥
प्राणस्त्वग्निस्तथाऽऽदित्यस्त्रिभोक्ता एवमेव तत् ।
२० अमृतं कल्पयित्वा च यदन्नं समुपागतम् ॥१३८॥

---

२. स्थितोऽव्ययः इ.
१०. देहस्थितो गुणान् इ.

१ प्राणाग्निहोत्रविधिना भोज्यं तद्वदघापहम् ।
महाव्याहृतिभिश्चैवमभिमन्त्र्य पुनस्ततः ॥१३९॥
उच्छिष्टमिष्टोपहतमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् ।
आपोशानं(न)क्रियापूर्वं जुहुयाद्वायवे हविः ॥१४०॥
५ प्राणो व्यानस्तथाऽपानः समानोदान एव च ।
ओंकारपूर्वाःस्वाहान्ताः पञ्च दद्यात्तथाऽऽहुतीः ॥४१॥
वाग्यतः शेषमश्नीयाद्भुक्त्वाऽऽचम्य पुनः पुनः ।
प्राणोऽग्निर्विश्व इत्याभ्यां प्रत्याहारं विचिन्तयेत् ॥४२॥
ओं प्राणोऽग्निपरात्मानं पञ्चवायुभिरावृतः ।
१० स ईशः सर्वजगतः प्राणः प्रीणाति विश्वभृत् ॥१४३॥
विश्वोसि वैश्वानर विश्वरूप
त्वं विश्वमाधारयसि याजमानः।
विश्वं च पीत्वाहुतयश्च यत्र
प्रादेशमात्रः पुरुषः स्मृतस्तु सः ॥१४४॥
१५ एषा विश्वभृतीनां तनुर्विष्णोः सनातनी ।
अन्नरूपेण विज्ञेया ययेदं धार्यते जगत् ॥१४५॥

---

१. प्राणाग्निहोत्रविधिना भोज्यं अन्नं तच्च अघापहम् इ.
६. स्वाहान्तैः इ.
७. इ.; वाग्यज्ञः आ.
८. प्राणोऽग्नि विश्वोसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् मैआ. ६.९
९. प्राणोऽग्निः परमात्मा पञ्च...इ.; प्राणोऽग्निः परमात्मा पञ्चवायु...प्राणाग्निहोत्रोपनिषद् १.१२; प्राणोऽग्निः परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः मैआ. ६.९
१०. स प्रीतः प्रीणातु विश्व विश्वभुक् मैआ. ६.९
११.–१२. विश्वोसि वैश्वानरो विश्वरूपं त्वया धार्यते जायमानम् प्राणाग्निहोत्रोप.२; विश्वोसि वैश्वानरोसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् मैआ. ६.९
१३.–१४ विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोऽसि मैआ.६.९

१ अन्नकामेन संसृष्टं ब्रह्मणा चाखिलं जगत् ।
तस्मादन्नात् परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥१४६॥
अन्नार्थी पवते वायुरन्नार्थी ज्वलतेऽनलः ।
अन्नार्थी चाप्ययं सूर्यो रसान् गृह्णाति रश्मिभिः ॥१४७॥
५ यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि आत्मयज्ञ(न्यग्न)मुपासते ॥१४८॥
यो ह्यविद्वान् समश्नाति अन्नं मोहसमन्वितः ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तद्वदन्नममन्त्रकम् ॥१४९॥
एवं ज्ञात्वा तु यो विप्रो विधिनान्नं समश्नुते ।
१० आत्मानं च तथान्नं च दातारं चैव तारयेत् ॥१५०॥
तर्पितं च भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ।
दैव्ये पित्र्ये च यद्दत्तं तदक्षय्यं भवत्यपि ॥१५१॥
एवं हि सर्वभावस्थं विदित्वा परमेश्वरम् ।
काष्ठादौ हि तृणान्ते च पाषाणान्तर्गतेऽपि च ॥१५२॥
१५ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमेवं व्याप्य स तिष्ठति ।
पाषाणमणिधातूनां तेजोरूपेण संस्थितः ॥१५३॥
वृक्षौषधितृणानां च रसरूपेण तिष्ठति ।
तन्मात्रभूतो भूतानां निश्वरूपेण संस्थितः ॥१५४॥
एवं वेत्ति य आत्मानमेकधा संप्रतिष्ठितम् ।
२० ज्ञात्वा चोपासते सम्यक् सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५५॥
आदित्ये हृदये चैवमग्नौ व्योम्नि तथा परे ।
एक एव भवेदात्मा पञ्चधाऽवस्थितस्तु सः ॥१५६॥

५.–६. यथेह...एवं...भूतान्यग्निहोत्रमुपासते छा. उ. ५. २४. ५
बृ. स्मृ. ८

१ आदित्ये चैव हृदये चैकीभूतं विचिन्तयेत् ।
सर्वोपनिषदां चैव उपास्यैषा उदाहृता ॥१५७॥
आदित्यो ब्रह्म इत्येतन्मित्राद्युपनिषत्सु च ।
छान्दोगे बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च ॥१५८॥
५ एतदेव मनुप्रोक्तं देवानां चोपजीवनम् ।
पार्श्वे बाह्ये तथा पृष्ठे द्यौरस्य परिकल्पिता ॥१५९॥
अन्तरिक्षमधश्चैव पुत्राश्चास्य मरीचयः ।
ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । ॥१६०॥
कल्पभाष्यपुराणानि उपवेदास्तथैव च ।
१० गुह्योपनिषदश्चैव पुपुष्पाणि (पुष्फुसाः)
परिकीर्तिताः ॥१६१॥
ऋचो यजूंषि सामानि मधून्येतानि कुर्वते ।
तद्वेदैः संभृतं दिव्यं रसं तदमृतं मधु ॥१६२॥
वसवश्च तथा रुद्रा मरुतोऽङ्गिरसादयः ।
१५ पूर्वादिदिग्विभागेन स्वकीयैः सवनैः स्थिताः॥१६३॥
मुखमेकं समालोक्य रथनीडे स्थिता विभोः ।
तृप्तिं समधिगच्छन्ति नाश्नन्ति न पिबन्ति च॥१६४॥
नीडमध्यगतं सूर्यं न च पश्यन्ति चक्षुषा ॥१६५॥
अर्चींषि केवलान्येव उच्चरन्ति मुहुर्मुहुः ।
२० संर(ल)क्षयन्ति कुहरे नीडान्तःस्थं घटोपमम् ॥१६६॥
हृद्याकाशगतो यो हि पद्मसंपुटमध्यगः ।
अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यो स्थितो हृदि ॥१६७॥

४. छन्दोगे इ.

१ सिताऽसिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ।
ऊर्द्ध्वमेकःस्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् ॥१६८॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
यदस्य स्याद्रश्मिशतमूर्द्ध्वमेव(क ?)मत्रास्थितः ॥१६९॥
५ तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ।
ये चैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ॥१७०॥
इह कर्मप्रभोगाय तै संसरति सोऽवशः ।
एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ॥१७१॥
दंदशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा क्रिमिः ।
१० अलाबुतन्तुसदृशं शिराजालं तु संततम् ॥१७२॥
सपद्मसंपुटं चित्रं छिद्रितं कर्णिकोज्वलम् ।
तस्य मध्यगतो ह्यात्मा रश्मिभिः परिवारितः॥१७३॥
प्रदीपतापप्रकाश्यै(शै)रवाप्नोति न चान्तरम् ।
अङ्गुष्ठपरिमाणं च ज्वलते स्वेन तेजसा ॥१७४॥
१५ प्रादेशमात्रं तपते वितस्तिं च प्रकाशते ।
तत्प्रदेशस्थितो ह्यात्मा चेतनः सर्वतो विभुः ॥१७५॥
तत्त्वानि तत्र वै देवे तिष्ठन्त्यत्र समन्ततः ।
आप्यायन्ते च तेनैव दर्शनान्नात्र संशयः ॥१७६॥
न च पश्यन्ति पुरुषं ह्यन्तस्थं परमं विभुम् ।
२० तं चिन्तयेत् समाधिस्थो यं ज्ञात्वा विप्रमुच्यते॥१७७॥
मुक्तो न जायते भूयः प्राप्य विष्णोः परं पदम् ।

१७. तिष्ठन्तेऽत्र आ.: तत्त्वानि तत्र वेदे वा तिष्ठन्ति तु समन्ततः इ.
१८. आप्यायन्तं हि तेनैव दर्शनेनात्र संशयः इ.

१ ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥१७८॥
श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते ।
ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परं तपः ॥१७९॥
ध्यानमेव परं शौचं तद्धाम(द्ध्यानं) परमं स्मृतम् ।
५ सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् ॥१८०॥
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ।
ध्यानमेव प्रवक्ष्यामि करणैः क्रियते यथा ॥१८१॥
बुद्ध्यहंकारमनसां विषयानिन्द्रियाण्यपि ।
एकस्थाननिरोधेन ध्यानमित्यभिधीयते ॥१८२॥
१० इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बुद्धावेव निवेशयेत् ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि प्रकृतावपि ॥१८३॥
प्रधानं पुरुषे योऽयं स न्यासः परिकीर्तितः ।
इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ॥१८४॥
मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
१५ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥१८५॥
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।
ऐशान्यभिमुखो भूत्वा उपविश्याऽऽसने शुभे ॥१८६॥

---

८. बुद्ध्यहंकारविषया इन्द्रियाणि मनस्तथा इ.
१०. इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहिरेव निवेशयेत् इ.
१३. पराह्यर्था कठ. १. ३. १०
१४. मनसश्च कठ. १. ३. १०
१५. कठ. १. ३. ११
१६. कठ. १. ३. ११
१७. एवान्याभि आ.; ईशान्यभि इ.

१ नात्युच्छ्रिते नातिनीचे चैलाजिनकुशोत्तरे ।
तत्रोपविश्य सुमु(मु)खं गुरुं चादौ नमस्य च ॥१८७॥
पद्मासनं च बध्वा वै दीर्घं प्रणवमुच्चरेत् ।
ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ॥१८८॥
५ उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ।
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ॥१८९॥
तालुस्थाऽचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं पाषाण इव निश्चलः ॥१९०॥
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ।
१० ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥१९१॥
धारयेत्तत्र चात्मानं धारणं धारयेद्बुधः ।
मोहजालमपास्याथ पुरुषो दृश्यते हि यः ॥१९२॥
सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रधा ।
द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ॥१९३॥
१५ हिता नाम हि ता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ।
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ॥१९४॥
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ।
अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिश्रोत्रज्ञता परा ॥१९५॥
निजं कायं समुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ।
२० अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ॥१९६॥
सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ।
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं
विशिष्यते ॥१९७॥

१ ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनुत्तमा ।
ध्यानप्रकरणं ह्येतत् षडशीत्यधिकं शतम् ॥१९८॥
इति श्रीवृद्धयोगियाज्ञवल्क्ये अध्यात्मनिर्णयो नाम
नवमोऽध्यायः ॥९॥

१.-२. च्छान्तिरन्तरम् गीता. १२. १२.; इतः परं 'मार्जनं प्राण...' इत्या (१०. १) यर्धमनन्तरं ध्यानप्रकरणं ह्येतदित्या (९.१९८) यर्धं तदनन्तरं 'योगयाज्ञवल्क्यध्यानप्रकरणं नाम ॥०॥ इति समाप्तिद्योतकं वाक्यम् ड.

३.-४. इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अध्यात्म........आ.

मार्जनं प्राणसंरोधो ध्यानं च समुदाहृतम् ।
उपस्थानं प्रवक्ष्यामि सूर्यस्य क्रियते यथा ॥ १ ॥
स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
५ सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २ ॥
उदुत्यं चित्रमित्याभ्यां प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिः ।
गायत्र्यास्तु जपं कृत्वा पूर्वमेव यथाविधि ॥ ३ ॥
उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् ।
वक्ष्यमाणैः प्रयत्नेन सूर्यस्य विपयाद्बुधः ॥ ४ ॥
१० उदुत्यं चित्रं देवानामुद्वयं तमसः परि ।
तच्चक्षुर्देव इति च जपं कुर्यात्तु वै ऋचा ॥ ५ ॥
उद्गादित्ययं मन्त्र आकृष्णेनेति वै ऋचा ।
इष्टं मनः प्रयुञ्जीत भक्त्या तानि जपेत् सदा ॥ ६ ॥
एतैर्मन्त्रैः प्रयुञ्जीत शक्त्याऽन्यानि जपेत् सदा ।
१५ दश त्रिंशत् शतं वापि गायत्र्याः परिवर्तयेत् ॥७॥
अहोरात्रं कृतं ह्येनस्तत् सर्वं विप्रणश्यति ।

२.-३. याज्ञ. १. २२, वीमि. २६९,२७०, योगीश्वरवचनामिति, मद. ६१
८. सं. ५७, वासिष्ठवचनामिति पमा. १. १. पृ. २९७
१० सं. ५७
११. ...इति च ह्येकचकेति वैधि च सं. ५७
१२. सं. ५७
१३. तृप्तात्मा संप्रयुञ्जीत शक्त्यान्यानि जपेत् सदा ।
संध्याद्वयेप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ।
तदसंयुक्तपाणिर्वा ह्येकपादो द्विपादपि ॥ सं. ५७

१ पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेन्नैशमेनो व्यपोहति ॥८॥
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ।
जपिनां होमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थसेविनाम् ॥९॥
न पर्युषन्ति पापानि ये च स्नाताः शिरोव्रतैः ।
५ नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥१०॥
गायत्र्यास्तु परं जप्यं न भूतं न भविष्यति ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥११॥
गायत्रीं च जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ।
पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमर्कदर्शनात् ।
१० पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥१२॥
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१३॥
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥१४॥

---

१. मनु. २. १०२
२. मनु.२. १०२
३. वसिष्ठस्मृ. २६. १३
४. न परिवसन्ति वसिष्ठस्मृ. २६. १३
६. यमवचनमिति स्मृच. १५१
७. अत्रि. २.९
८....त्रीं यो जपेद्विप्रो अत्रि. २. ९; ...त्रीं च जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् स्मृच. १५१
११.–१२. मनु. २. ८६, वसिष्ठस्मृ. २६. ११
१३.–१४. मनु. २. ८५; आरम्भयज्ञाज्जप...अत्रिस्मृ. २. ७, वसिष्ठस्मृ. २६. १

१ जपेनैव हि संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१५॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥१६॥
५ गायत्रीजप्यनिरता ब्राह्मणा ब्रह्मचिन्तकाः ।
सूर्योपस्थाननिरतास्तस्य सायुज्यभागिनः ॥१७॥
एवंविधास्तु ये संध्यामुपतिष्ठन्ति ते द्विजाः ।
नोदकस्य तु विक्षेपात् संध्या भवति सिद्धिदा ॥१८॥
ओंकारस्य तु गायत्र्या व्याहृतीनां शिरस्यपि ।
१० प्राणायामस्य संध्याया आत्मज्ञानस्य चैव हि ॥१९॥
मार्जनस्य च जप्यस्य ब्रह्मणः परिचिन्तनात् ।
चतुर्णां चैव वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ॥२०॥
स भवेत् सर्वविद्यानां पारगो नात्र संशयः ॥४॥

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये सूर्योपस्थाननिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

१.–२. बृया. ७. १३०; जप्येनैव तु... उच्यते मनु. २.८७; वसिष्ठस्मृ २६. १२.; जप्येनैव...मन्त्रो ब्रा.... ब्रह्मसूत्र शां. भा. ४. ३.३८
३.–४. अत्रिस्मृ. २. १०; वसिष्ठस्मृ. २६. १७
१३. अत्र आदर्शपुस्तके ॥४॥ इत्ययं संकेतः किमर्थमागत इति न ज्ञायते ।

एकादशोऽध्यायः

सर्वधर्मान् परित्यज्य योगधर्मं समाचरेत् ।
सर्वे धर्माः सदोषास्तु पुनरुत्पत्तिकारकाः ॥१॥
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
५ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥२॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥३॥
आत्मज्ञानं हि यो वेत्ति स सर्वज्ञः स सर्वकृत् ।
एवं ज्ञात्वा प्रयत्नेन योगयुक्तः सदा भवेत् ॥४॥
१० अकृतान्येव यज्ञाश्च दानानि च तपांसि च ।
तेषां फलं तु संयोज्य लोकान् सोमानव(नु?)क्रमात् ॥५॥
भुक्त्वा गच्छति तत्स्थानं यद् गत्वा न निवर्तते ।
पुरुषो भुनक्ति भोगाननौपम्यान् गुणोदयान् ॥६॥
सर्गप्रलयकाले तु न नश्येन्न भवेत्तु सः ।
१५ ऋचोऽक्षरे परमे व्योम्नि यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ॥
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥७॥
रथ्याघोषेण संतुष्टो वाक्प्रलापरतः सदा ।
२० रात्रिंदिवं प्रलपते मत्तो मार्जारवद्यथा ॥८॥

४.-५. गीता २. ४०
६.-७. गीता २. ४६
१६.-१७. ...परमे व्योमन् ऋ. १., १६४. ९

१ वेदादौ यो भवेद्वर्णः पञ्चवर्णसमन्वितः ।
तस्यान्ते तु पदं षष्ठं तज्ज्ञात्वा वेदविद्भवेत् ॥९॥
अगतिं च गतिं चैव भूतानां विन्दते तु यः ।
प्रकृतीनां विकाराणां स भवेद्वेदपारगः ॥१०॥
५ पारं गतस्तु तत्त्वानां तत्त्वातीतं तु वेत्ति यः ।
स पारग इति प्रोक्तो न स्वाध्यायस्य पारगः ॥११॥
समाम्नायैकदेशं तु गुह्योपनिषदादि च ।
विन्दते पठते चैव ह्यनुतिष्ठति कर्मणा ॥१२॥
स मे बहुमते(तो) भाति बहुविद्यासुशोभितः ।
१० स मुक्तिभाक् स एवैकः श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ॥१३॥
षडङ्गं षट्पदं वर्णं हृत्पद्मस्थं तु वेद यः ।
षडङ्गवित् स विज्ञेयो नाङ्गयोगी षडङ्गवित् ॥१४॥
केवलं लोकवृत्त्यर्थं पठितं वृत्तिहेतुकम् ।
१५ कदर्थयति वेदांश्च कुप्रतिग्रहयाजनैः ॥१५॥
असंयमेन येऽधीता न त्रायन्ति कदाचन ।
ऋगेका संयमस्थेन अधीता पारयत्यपि ॥१६॥
आमपात्रे यथा न्यस्तमापो मधु घृतं पयः ।
नश्यन्ति पात्रदौर्बल्यात्तं रसास्तस्य भाजनम् ॥१७॥
२० एवं ह्यपात्रसंयोगात्तदधीतं विनश्यति ।
पात्रदोषेण संदुष्टमपवित्रं भविष्यति ॥१८॥

९. सुशोभितः आ.
१७. संयमस्तेन आ.

१ न वेदबलमाश्रित्य पापं कर्म समाचरेत् ।
अज्ञानाद्धि कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ॥१९॥
आचारहीनं न पुनन्ति वेदा
यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ।
५ छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥२०॥
गायत्रीमात्रसंतुष्टः श्रेयान् विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदः सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥२१॥
न विद्यया केवलया तपसा वा पवित्रता ।
१० यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥२२॥
यथा रथो विनाश्वैः स्यादश्वाश्च रथिना विना ।
एवं तपो ह्यविद्यस्य विद्या चाप्यतपस्विनः ॥२३॥
यथान्नं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं स्वादुतां व्रजेत् ।
एवं विद्यातपोयोगैर्ब्राह्मणः पात्रतां व्रजेत् ॥२४॥
१५ द्विविधं तु समुद्दिष्टं गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
स्थूलसूक्ष्मं च बोद्धव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ॥२५॥

---

१. पापकर्मरुचिर्भवेत् मनु. १२. १०१ प्रक्षिप्तः
२. अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म नेतरत् मनु. १२. १०१ प्रक्षिप्तः
३.-६. वसिष्ठस्मृ. ६. ३
७. मात्रसारोऽपि वरं विप्रः मनु. २. ११८
८. तस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी मनु. २. ११८
११. यथाऽश्वा रथहीनास्तु रथाश्चाश्वैर्विना यथा अत्रि. २. ११; हारीतवचनमिति अप. ९६२; यथाऽश्वा रथहीनाः स्यू रथो वाऽश्वैर्विना यथा वसिष्ठस्मृ. २६. १८
१२. एवं तपोऽप्यविद्यस्य अत्रि. २. ११; हारीतवचनमिति अप. ९६२; तपस्त्वविद्यस्य विद्या वाप्यतपस्विनः वसिष्ठस्मृ. २६. १८

१ ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एवं ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥२६॥
आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स तु ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥२७॥
५ पलालधान्यशूकादि तुषकणसमन्वितम् ।
यत् स्थूलं तादृशं ज्ञेयं सूक्ष्मं तण्डुलवत् स्मृतम् ॥२८॥
वाक्प्रपञ्चं तु यत् स्थूलं शब्दब्रह्म महत्तरम् ।
त्रिवर्गफलदं ज्ञेयं यदि सम्यगधीयते ॥२९॥
वेदोऽधीतो ददच्छुद्धिं श्रंशितो नरकप्रदः ।
१० न्यायेनेष्टो ददत् स्वर्गं पुनरावृत्तिकारकम् ॥३०॥
सूक्ष्मं तत् परमं गुह्यं त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
वेदवेदान्तयोः सारं त्रिविधं ब्रह्मणो मुखम् ॥३१॥
मोक्षदं तु समुद्दिष्टं विदितं नात्र संशयः ।
षट्कर्मणामनुष्ठानादाश्रमाणां च सेवनात् ॥३२॥
१५ तपसा वा सुतीव्रेण सर्वविद्याविवेचनात् ।
मोक्षावाप्तिस्तु न भवेदृते ज्ञानाच्च कर्मणः ॥३३॥
इज्याचारो दमोऽहिंसा दानं स्वाध्यायकर्म च ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥३४॥
चत्वारो वेदधर्मज्ञा यत्र त्रैविध(द्य)मेव वा ।

---

१०. ...ष्टो नयेत् स्वर्गं इ.
१५. तपसा याजनात् ध्यानात् इ.
१६. ॥३४॥आ. इतःपरमादर्शपुस्तके श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः एकाधिका
१७. ...चारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् याज्ञ. १. ८
१८. याज्ञ. १. ८
१९. ...धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्य... याज्ञ. १. ९

१ स ब्रूते यः स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥३५॥
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥३६॥
ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
५ कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥३७॥
सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥३८॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
निःश्रेयसकरं ज्ञेयं द्विजानामिह सर्वशः ॥३९॥
१० कर्मणां समनुष्ठानमाश्रमाणां च सेवनम् ।
पुत्रदारादिसंसक्तिः प्रवृत्तं कर्म चोच्यते ॥४०॥
नियमानामनुष्ठानं सम्यगात्मविचिन्तनम् ।
सुतादिष्वनभिष्वङ्गो निवृत्तं कर्म वैदिकम् ॥४१॥
प्रवृत्तं सेवमानस्तु स्वर्गलोके महीयते ।
१५ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥४२॥
न तमः कारणं किञ्चिद्योगधर्मे प्रवर्तते ।
आनन्तर्यात् प्रमाणं तु सर्वमेतदकारणम् ॥४३॥

---

१. ब्रूते यं स याज्ञ. १. ९
२.–३. मनु. १. ९६
४.–५. मनु. १. ९७
६.–७. मनु. १.८५; ॥४०॥ आ. इतः परमादर्शपुस्तके श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः द्व्यधिका ।
८...त्तं च निवृत्तं च...मनु. १२. ८८
१४. प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् मनु. १२. ९०
१५. निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै मनु. १२. ९०

१ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
आत्मज्ञानेन मुच्यन्ते यत्र तत्राऽऽश्रमे रताः ॥४४॥
स्वकर्मणामनुष्ठानात् सम्यगात्मनि दर्शनात् ।
वेदान्तानां परिज्ञानाद् गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥४५॥
५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमेवार्च्य सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥४६॥
कर्मसंन्यासयोगेन ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ।
कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ॥४७॥
तेषां कर्मफलत्यागः स त्याग इति कीर्त्यते ।
१० ब्रह्मप्रधानकर्मस्था न सीदन्ति कदाचन ॥४८॥
मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टाः संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥४९॥
गण्डोपलादयो भूत्वा पदमन्यद्विगच्छति ।
ध्यानेनात्मनि संपश्येद् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥५०॥
१५ प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥५१॥

---

३. अप. ९६०; कर्मणां स्वमनु...आ.
४. ...पि विमुच्यते अप. ९६०; गृहसंस्थोपि मुच्यते इ.
५.–६. तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति गीता. १८. ४६
८. ...तु योगेनैव आ. नियतानां तु कर्मणां त्यागो नैवेह विद्यते इ.
११.-१२. मनु. ५. १०८
१४. ध्यानयोगेन संप...मनु. ६. ७३
१५.–१६. मनु. ६. ७९

१ ।ध्यानेनात्मनि पश्येच्च सर्वांश्च सुसमाहितः ।
पश्यन् हि योगयुक्तात्मा मुनिर्मोक्षपरायणः ॥५२॥
खं संनिवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पङ्क्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहयोगश्च मूर्तिषु ॥५३॥
५ वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ।
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥५४॥
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥५५॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
१० इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥५६॥

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (योगधर्मनिर्णयो नाम) एकादशोऽध्यायः ॥११॥

३. मनु. १२. १२०
४. पाक्ति....स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु मनु. १२. १२०
५.-६. मनु. १२. १२१
७.-८. मनु. १२. १२२
९.-१०. मनु. १२. १२३
११. कुण्डालितः पाठः आदर्शपुस्तके नास्ति ।

न वेदशास्त्रादन्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते ।
सर्वं विनिःसृतं शास्त्रं वेदशास्त्रात् सनातनात् ॥१॥
दुर्बोधं तु भवेद्यस्मादध्येतुं नैव शक्यते ।
५ तस्मादुद्धृत्य सर्वं हि शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम ॥२॥
पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥३॥
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विचालयेत् ॥४॥
१० सांख्यस्य कर्ता कपिलः परमार्थः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥५॥
पञ्चरात्रस्य सर्वस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

२. वीमि. परि. २०
३. निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेद...वीमि. परि. २०
४. दुर्बोध्यं वीमि. परि. २०; ... ध्येतुंनैव आ.
५. वीमि. परि. २०
६. पुराणन्याय ... याज्ञ. १. ३, वीमि. परि. २०
७. वीमि. परि. २०
८. वीमि. परि. २१; योगः पञ्च... अप. १. ७ ; शान्ति.३४९.६४
९....नं विरोधयेत् वीमि. परि. २१; ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै शान्ति. ३४९.६४
१०. वक्ता कपिलः परमर्षिः स...शान्ति. ३४९.६५, वीमि. परि. २०
११. वाचस्पतियोगटीका १. १; योगस्य वेत्ता शान्ति. ३४९.६५, वीमि. परि. २१
१२. पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् शान्ति. ३४९.६८; वक्ता तु भगवान् वीमि. परि. २१

१ अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ॥६॥
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्ति हि केचन ।
उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥७॥
प्रोक्तवानिदमत्युग्रं ज्ञानं पाशुपतं हरः ।
५ अत ऊर्ध्वं तु ये केचिद्वेदशास्त्राण्यनेकशः ॥८॥
बौद्धः कापिलकुहकौ लोकायतिकभिक्षकाः ।
वेदबाह्यास्तथान्ये तु तामसा आशिवास्तु ते ॥९॥
नैरात्म(त्म्य)वादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।
वेदशास्त्रं तु बाधन्ते पौरुषेयास्तु ते स्मृताः ॥१०॥
१० आसुरेयाः पाशुपता बृहस्पतिकृतास्तु ये ।
शुक्रं रूपं समास्थाय देवानां हितकाम्यया ॥११॥
प्रजापतिकृताश्चान्ये असुराणां प्रमोहनाः ।
येनेदं वाङ्मयं दुग्धमधर्मे विफलीकृतम् ॥१२॥
आत्मानं भूषयेन्नित्यं भोजनाच्छादनादिभिः ।
१५ स्वदेहमेव दैवत्यमन्यन्नैवात्र विद्यते ॥१३॥
असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरम् ।
अयं लोकोऽस्ति न परः पुनः संभवनं कुतः ॥१४॥
जलबुद्बुदवच्चायं संभवेच्च पुनः पुनः ।
स्वेच्छयोत्पद्यते चैव स्वेच्छया च प्रलीयते ॥१५॥

१. बीमि. परि. २१;...तमाध्येव शान्ति. ३४९. ६६
२. वीमि. परि. २१ ; प्रवदन्तीह शान्ति. ३४९. ६७
३. उमापतिर्भूतपातिः वीमि. परि. २१, शान्ति. ३४९.६७
४. उक्तवानिदमध्यग्रो...पतं शिवः वीमि. परि. २१, शान्ति. ३४९.६७
१६. गीताकारमोरपाठः;...ष्ठं ते जग...गीता. १६. ८

१ जातिप्राधान्यकं नास्ति एकजातिसमुद्भवः ।
न वेदा नैव यज्ञाश्च न दानं न तपांसि च ॥१६॥
न कार्यं नैव चाकार्यं सर्वं कुर्यादशङ्कया ।
एतदासुरकं भावं समाश्रित्य विनश्यति ॥१७॥
५ नैयायिकार्थमालोक्य तथाहीश्वरकारणम् ।
प्रतिष्ठानानि वेदस्य एते तर्का उदाहृताः ॥१८॥
प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥१९॥
यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
१० स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥२०॥
तस्माद्वेदादृते नान्यदध्येतव्यं द्विजन्मना ।
वेदबाह्यं तु यत् किञ्चिन्नाध्येतव्यं कदाचन ॥२१॥
या वेदबाह्याः स्मृतयो याः काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः॥२२॥
१५ उत्पद्यन्ते व्ययन्ते च यानि तानि तु कानिचित् ।
एतान्यर्वाक्कालिकानि निष्फलान्यनृतानि च ॥२३॥
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥२४॥
मूलस्तम्भो भवेद्वेदः शाखाश्चान्यानि यानि तु ।

१. एतावानेव ग्रन्थांशः समुपलभ्यते इ. पुस्तके ।
७.-८. मनु. १२. १०५
९.-१०. मनु. २. ७.
१३.-१४ याश्च काश्च कु...मनु. १२. ९५
१७.-१८. मनु. १२.१६८

१ मूले ह्युपासिते सम्यक् फलं भवति नान्यथा ॥२५॥
उच्छिन्नशाखा याः काश्चित्तथा वेदान्तराणि च ।
अन्तर्धानगतानीह स्मृत्वा तु स्मृतयः कृताः॥ २६ ॥
एकमेव हि विज्ञेयं श्रुतिस्मृतिविचक्षणैः ।
५ तस्मात्तुल्यबलत्वात्तु विकल्पश्च क्वचित् स्मृतः ॥२७॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ॥२८॥
योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
स विद्वद्भिर्बहिः कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥२९॥
१० हेतुशास्त्राणि योऽधीते वेदबाह्यो भवेद्द्विजः ।
तेन नास्तिक्यभावेन सर्वे(र्वं)मन्येत सोऽन्यथा ॥३०॥
तीर्थं दानं व्रतं यज्ञा वेदा विप्राश्च देवताः ।
स्वर्गापवर्गहेतूनि कुदृष्ट्या पश्यतेऽनृतम् ॥३१॥
नास्तिक्यभावान्मूढात्मा पापेषु कुरुते मतिम् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं त्यक्त्वा ततो नरकमृच्छति ॥३२॥
१५ अज्ञानतमसाऽन्धानां भ्रामितानां कुदृष्टिभिः ।
न प्रत्यक्षं भवेत्तेषां वेदविद्यान्तरं तु यत् । ॥३३॥
वेदांश्चैव तु वेदाङ्गान् वेदान्तानि तथा स्मृतिः(तीः)।
अधीत्य ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यांश्च संपठेत् ॥३४॥
आत्मज्ञाननिमित्तं तु सिद्धान्तानि विचिन्तयेत् ।

६-७. मनु. २. १०
८...ते मूले.. श्रयाद् द्विजः मनु. २. ११
९. साधुभिर्ब...मनु. २. ११
१९. निमित्तं हि सिद्धांता (न् हि) नि...अप. १६

१ केवलानि तु योऽधीते वेदबाह्यो भवेद् द्विजः ॥३५॥
वेदान्तान्यः पठेद्विप्रश्चतुरश्चानुपूर्वशः ।
तथा शाखोपशाखानि गुह्यान्यादेशकानि च ॥३६॥
सर्ववेदप्रणीतानि मन्त्रांश्चापि पवित्रकान् ।
५ स सर्वविद्भवेद्विप्रो वेदवेदान्तपारगः ॥३७॥
तथा चात्मगुणैर्युक्त आत्मोपासनतत्परः ।
वेदतुल्यो भवेत् सोऽपि ऋषितुल्यो द्विजोत्तमः ॥३८॥
एकेनापि भवेत्तेन सर्वधर्मविनिश्चयः ।
पङ्क्तिं पावयते चैव उद्धरिष्यत्यनुग्रहात् ॥३९॥
१० अनन्तं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रं सनातनम् ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन सर्ववर्गफलप्रदम् ॥४०॥
वेदमेव समभ्यस्येद्वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदप्रतिष्ठितम् ॥४१॥
अनन्तं चाप्रमाणं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ।
१५ इति संचिन्त्य मुनिना वेदाचार्येण धीमता ॥
याज्ञवल्क्येन विप्राणां त्रयीमार्गः प्रदर्शितः ॥४२॥
येन गच्छन्ति विद्वांसः सत्पथा ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
असत्पथेन विप्रस्य गमनं हि विरुध्यते ॥४३॥
वेदान्तानां हि सर्वेषां या निष्ठा समुदाहृता ।
२० उपास्या यादृशी चैव मुनिना समुदाहृता ॥४४॥
ओंकारस्याथ गायत्र्या व्याहृतीनां शिरस्य च
स्नानस्य चैव संध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥४५॥

१. केवलानि यदाधीते अप. १७

१ प्रत्याहारस्य ध्यानस्य मार्जनान्तर्जलस्य च ।
उपस्थानस्य होमस्य आत्मज्ञानस्य यो विधिः ॥४६॥
विद्याऽविद्याविचारं च त्रयीविद्याभिशंसनम् ।
तत् सर्वं मुनिना प्रोक्तं विप्राणां हितकाम्यया ॥४७॥
५ य इदं धारयेद्विप्रः स्वधीतं शृणुयाच्च यः ।
मया स ते तु यः प्रोक्तं(?)सोऽमृतत्वाय कल्पते॥४८॥
सर्वाणि भूतानि ममान्तराणि सर्वेषु भूतेष्वहमन्तरस्थः।
पश्यन्ति ये योगविदो मनुष्यास्तेषां प्रदेयं न तु
योऽन्यथा स्यात् ॥४९॥

१० इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (विद्याऽविद्या-
निर्णयो नाम) द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

---

११ ...ध्यायःसमाप्तः आ, कुण्डलितः पाठः आदर्शपुस्तके नास्ति। ॥श्रीरस्तुः॥ ॥कल्याणमस्तुः॥ ॥ शुभं भवतुः॥ इतिवाक्यत्रयमाधिकम् आ.

परिशिष्टम् १

[अत्र परिशिष्टे आदर्शपुस्तकेऽनुपलभ्यमानानां परन्तु निबंधकारैर्योगियाज्ञवल्क्यीयत्वेन निर्दिष्टानां वचनानामकाराद्यनुक्रमेण सङ्ग्रहः कृतः । तत्र च श्लोकाधस्तात् ( ) एतादृककुण्डलमध्ये संपादकसंकलिता टिप्पणी वर्तेत इत्यवधेयम् ।]

१. अग्नौ हुतं च दत्तं च देवतार्चनमेव च ।
हस्तन्यासप्रभावेन सर्वं भवति वाऽक्षयम् ॥
स्मृच. १९८

२. अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्तं समाचरेत्
(परिवर्तं, भ्रमणमित्यर्थः) आर. ४७

३. अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिक्यां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठिक्यां न्यसेद्विष्णुं हस्तमध्ये च माधवम् ।
स्मृच. १९८

४. अजा गौर्महिषी चैव ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥
सम. ९२

५. अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
मद. २९२

६. अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥
स्मृत. ३६४

७. अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नर ॥
हे. ३. १. पृ. ९१९, आर. २४, वीमि. ३४४, स्मृच. १९२,
याज्ञवल्क्यवचनमिति मद. २९०

८. अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमेण तु ।
तर्जन्यादिगताऽन्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥
मद. ८१

९. अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत् सिद्धिकारणम् ।
आर. ४ *

१०. अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिङ्मुखः ।
पितॄन् दिव्यानादिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
मद. २९२

११. अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
मद. २९९

१२. अरुणिदवा चरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ।
प्रयतो मृदमादाय दूर्वामार्द्रं च गोमयम् ॥
मद. २४३

१३. अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।
षष्ठया स्नानं प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥
मद. ३००

(चतुर्थ्या पुरुषसूक्तीयर्चा इति शेषः एवमग्रेऽपि पञ्च-म्यादौ योज्यम् ।)

१४. अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या तु विसर्जयेत् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
मद. ३००

१५. अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥
आर. २७

१६. आचमनं स्वकीयमार्गेण कृत्वा ऋषिच्छन्दोदेवता-स्मरणपूर्वकं आपोहिष्ठादितृचस्यादितः सप्तभिः पादै-रूर्ध्वं सप्त विप्रुष उत्क्षिप्य अष्टमेनैकां विप्रुषमूर्ध्वं उत्क्षिपेत् ।
. ३१५

१७. आथर्वणे समुद्दिष्ट उदात्तो नात्र संशयः
आर. ४०

१८. आद्ययाऽऽवाहयेद्देवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥
मद. २९९

[आद्यया, पुरुषसूक्तीयया ऋचा इति शेषः]

१९. आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥
मद. २९९

२०. आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते ।
सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥
अप. ४४६

२१. आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥
वीमि. २७१, मद. ६९,...ऋग्भिःसंप्रयतः शुचिः स्मृच. १३७,
शिरसि मार्जयेत् आर. ४०

२२. आसत्यर्धु च पूर्वे द्वे त्रिष्टुभौ कवयो विदुः ।
गायत्री तु तृतीया स्याच्चतुर्थी जगती तथा ॥
वै. ३७८

२३. इडया वायुमारोप्य ग्राह्यं द्वादशमात्रकम् ।
पूरयित्वोदरं तेन नासाग्रनयनद्वयम् ।
ध्यायन् विरेचयेत् पश्चान्मन्दं पिङ्गलया पुनः ॥
वै. ३२४

२४. इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोथ वरुणो यमः।
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ॥
मद. २९३

२५. उत्तरे शिखरे जाता भूम्यां पर्वतवासिनी।
ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्॥
मद. ७५ स्मृत. ३९०

२६. उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः।
निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
वीमि. १९२; ३४०; वृया. ७. १०८

२७. उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्॥

२८. उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गलावृतः।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् ॥
आर. ४५ *

२९. उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥
मद. २८४

३०. उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामपराजितादिङ्मुखः।
संपृक्ताङ्गुष्ठकाभ्यां तु सव्योत्र क्रममेव वा ॥
स्मृच. १९१; सव्योपग्रहमेव वा हे. ३. १. पृ. ९२९

३१. उष्णिक् तच्च क्षुराद्यस्य छन्द इत्युच्यते बुधैः।
हिरण्यस्तूप इत्येष ऋषिर्देवोत्र भास्करः।
वै. ३७६

३२. एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात् पितृतर्पणम्।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥
मद. २८४

३३. एतेषां संभवे वापि कुर्यात् सूर्यादिदर्शनम्।
आचम्य वा जपेत् शेषं कृत्वा वा प्राणसंयमम् ॥
आर. ४५*
(एतेषां श्वनीचादीनामित्यर्थः)

३४. एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्योगो विधीयते।
मद. २९९

३५. ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्तथैव च।
गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः।
एषा संपुटगायत्री सर्वपापप्रणाशिनी ॥
वै. ३३८-३९

३६. कामात् मोहात् भयाल्लोभात् संध्यां नातिक्रमेत् द्विजः।
संध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्यात् पतितो यतः ॥
वै. ३१२

३७. कौशेयं वाऽथवा चर्म चैलं मूलमथापि वा।
आर. ३८
(आसनं परिकल्पयेदित्यध्याहारः)

३८. क्रोधो मदः क्षुधा तन्द्रा निष्ठीवनविजृम्भणे।
श्वनीचदर्शनं निद्रा प्रलापश्च जपद्विषः ॥
आर. ४५*

३९. गङ्गायां यमुनायां च कावेर्यां च शतद्रुतौ।
सरस्वत्यां विशेषेण अस्थीनि विसृजेत् सुतः ॥
वै. ६०९

३९अ. गुणा दश स्नानपरस्य साध्ये रूपं च तेजश्च
बलं च शौचम्।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्नघातश्च
तपश्च मेधा॥
हे. ३.१. पृ. ८५०

४०. ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥
स्मृच. १२०, वीमि. १६६. वै. २७०, हे. ३. १. पृ. ८६०

४१. घृतयुक्तैस्तिलैर्वह्नौ हुत्वा तु सुसमाहितः ।
गायत्र्याः प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
वै. ३३६

४२. चतुर्णामपि वेदानां गायत्री जननी भवेत् ।
तामुपास्ते तु (यो) नित्यं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥
वै. ३३५

४३. चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥
पमा. १.२. पृ. १५३, योया. १.२९

४४. जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे ब्रह्माञ्जलिः शनैः ।
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ।
जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेत् ॥
स्मृच. १९१, हे. ३. १. पृ. ९१७

४५. जपे होमे तथा दाने दैव्ये पित्र्ये च कर्मणि ।
बध्नीयान्नासुरीं कक्ष्यां शेषे काले यथेच्छया ॥
अप. ४६१

४६. जलपूर्णं तु चुलुकं नासिकाग्रे विधृत्य च ।
प्राणान्निरुन्धन् द्रुपदां पठित्वा तज्जलं क्षिपेत् ॥
आर. ४१

४७. जानुमूलं तु वस्त्रं स्यात् त्रिकच्छं धारयेद्बुधः ।
आर. ३४

४८. ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।
अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥
मद. २९७

४९. तर्पणं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः
स्मृत. ५०१

५०. तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ।
वै. २४९

५१. तिष्ठन् यदा जपं कुर्याद्धस्तौ हृदयसंमितः ।
आसीन जप एव स्याज्जानुमात्रेण संमितः ॥
आर. ४५*

५२. तिसृभिर्मध्यमाभिर्मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः
समुपस्पृशेत् ।
(मध्यमाभिरिति । अङ्गुलीभिरिति शेषः)
वै. २२६

५३. तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥
पमा. १. १. पृ. २७९, वै. २९७, स्मृच. १२१;
आचम्य च ततः वीमि. २३१; आचम्य तु स्मृत. ३५६

५४. तृचस्यान्तेऽथवा कुर्यादृषीणां मतमीदृशम् ।
आर. ४१*

५५. तृप्यन्त्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।
विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥
मद. २८८;...दिन विषे...स्मृच. १९१;
जातुकर्ण्यवचनमिति हे. ३. १. पृ. ९३८

५६. त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
मद. २९९
(त्रयोदशीमिति । पुरुषसूक्तस्यां ऋचमिति शेषः)

५७. त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥
मद. २४७; दशम्यां चैव सर्वदा आर. २९*

५८. त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपन्नवमीद्वये ।
तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत कुर्युर्वा नवमीं विना ॥
हे. ३. २. पृ. ७१९ ; वीमि. सम. २५३

५९. दग्धं जीर्णं च मलिनं मूषकोपहृतं तथा ।
खादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यं सर्वथा द्विजैः ॥
आर. ३३ *
(दग्धादि वासः परिधानाय त्याज्यमित्यन्वयः।)

६०. दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।
पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे तयोरुन्नतिजीविते ॥
मद. २४७; पित्रोस्तु जीवतोः आर. २९* सुजीवतोः वीमि. १६२

६१. द्वादश्या दीपकं दद्यात् त्रयोदश्या निवेदनम् ।
चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदाक्षिणम् ॥
(पुरुषसूक्तस्य ऋचा इति शेषः) मद. ३००

६२. धात्रीफलैरमावास्या-सप्तमी-नवमीषु च ।
यः स्नायात्तस्य हीयन्ते तेज आयुर्धनं सुताः ॥
वीमि. १७९, स्मृच. १२६; न स्नायात्तस्य...सुतः
वै.२८०; ...फलेन यः स्नायात् सप्तमी हे. ३.२. पृ. ७१५

६३. ध्रुवोऽध्रुवश्च साम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
मद. २९२

६४. न गायत्र्या समो मन्त्रो न जपो वैदिकात् परः ।
वासुदेवात् परो देवो नेति व्यासः समब्रवीत् ॥
मद. ८३

६५. न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
मद. २९४

६६. न तावत् पापमेधीत यन्नाम्ना न हतं हरेः ।
अतिरेकभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं वृथा ॥
वै. ३५१; मधेत वै. ९३४

६७. नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत्तु सदा बुधः ।
नद्यां स्नात्वा नदीमन्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥
वै. १५७

६८. आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः संप्रयतः शुचिः ।
नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥
स्मृच. १३७; अयं श्लोकः पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्यासेन दृश्यते वै. ३१५

६९. नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ ततः परम् ॥
मद. २९९

७०. निवेदयेत्तदात्मानं तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।
आर. ८०

७१. पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
(पुरुषसूक्तीयानृचामिति शेषः) मद. २९९

७२. पञ्चम्यां च चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादशीं सप्तमीं षष्ठीं तैलस्पर्शे विवर्जयेत् ॥
वे.मि. सम. २५३; पञ्चदश्यां...तैलस्पर्शं हे. ३.२ पृ ७१९

७३. पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।
वासो गृहान्तिके देयमनुवासश्च रक्षणम् ॥
मद. ८४३; देयमन्नं वासः सरक्षणम् याज्ञ. ३.२९६

७४. परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।
धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
वीमि. परि. ८२; अप. ४६१; स्मृत. ३६४
ह्यासुरी मता, याज्ञवल्क्यवचनमिति आर. ३४
धर्मकर्माणि, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. ९१

७५. पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।
अनन्तर्गर्भितं नाग्रच्छिन्नं प्रादेशसंमितं ॥

मद. ५७'१; अन्तर्दर्भे कुशाच्छिन्ने कौशे स्मृच. श्रा. ४४५, पमा. १ ४०६; अन्तर्गर्भे कुशच्छन्ने कौशे अप. ४८०; स्थेतिमन्त्रेण....नान्तर्गर्भे कुशाच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते हे. ३.१. पृ. ६३५

७६. प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्॥
(पुरुषसूक्तीयामृचमिति शेषः) मद. २९९

७७. प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम्।
स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते॥
अनेनैव विधानेन गंधपुष्पे निवेदयेत्।
स्मृत. ३९८

७७अ. प्रथमे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी॥
हे. ३. १. पृ. ८७१

७८. प्रसार्य पादौ न जपेत् कुक्कुटासन एव च।
गतासनः शयानो वा रथ्यायां शूद्रसंनिधौ॥
आर. ४५

७९. प्राणायामत्रयं कार्यं संध्यास्वथ तिसृष्वपि।
सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च मा पिबेत्॥
आपः पुनन्तु मध्याह्वे ततश्चाचमनं चरेत्॥
अप. ४६

८०. प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः।
यतेस्त्रिषवणं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः॥
मद. ६१; प्रातः संक्षेपतः स्नानं ग. २१३. ५९-६०

८१. प्रातःसंध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च।
यथासंख्येन जप्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः॥
७५. मद
(अनेन मन्त्रेण जप्यनिवेदनं कुर्यादिति शेषः।)

८४. प्रातस्तिष्ठन् जपेत्।
वै. ३३७

८५. बाह्यानि करणानि प्रत्याहृत्यान्तःकरणं चात्मनि प्रतिष्ठाप्य स्फटिकमणिकल्पे चित्तदर्पणे प्रतिबिम्बमात्मानमुपाधेर्निष्कृष्य स्वे महिम्नि स्थितं सच्चिदानंदमहमस्मि इति किंचित्कालं ध्यायेत्।
वै. ३२०

८६. ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्राद्धिकं जपेत्॥
स्मृच. १५१, आर. ४६,* वै. ३३८, पमा. १.१.३०८

८७. ब्रह्मणोपास्यते संध्या विष्णुना शंकरेण च।
कस्मान्नोपासयेद्देवीं श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः॥
वै. ३१०

८८. ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्।
जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्
मद. ९८१

८९. ब्राह्मणं विनियोगं च छन्द आर्षं च दैवतम्।
अज्ञात्वा पश्च यः कुर्यात् न स तत्फलमश्नुते॥
वै. ३१६, स्मृच. १३६

९०. भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम्।
ततोऽपि सारस पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः॥
आम. २५

९१. मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोयमग्ना दिवानिशम्।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं क्वचित्॥
स्मृच. १८१, पमा १.१. २७१; वसन्तोऽपि च ते...नादेनि कर्हिचित्। हे. ३.१. पृ. ८८३

९२. मध्यमादिद्वयं पर्व जपकाले तु वर्जयेत् ।
एवं मेरुं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
मद. ७५

९३. मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृशेत् ॥
स्मृचौः स्मृच. ९७; चन्द्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः आर. १७*

९४. मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसंध्यागृहेषु च ।
विधिज्ञः स्नानकालेषु तथा भौमार्कवारयोः ॥
मद. २४५

९५. मोहात् प्रतिपदं षष्ठीं कुहूं रिक्तां तिथिं तथा ।
तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः सह हीयते ॥
हे. ३.२ पृ. ७१९ वीमि. सम. २५३

९६. यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ।
पुष्पं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ॥
(अष्टम्या पुरुषसूक्तीयया ऋचा इति शेषः। एवमग्रेऽपि नवम्यादौ बोध्यम्)
मद. २००

९७. यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुपवीतं स्याद्वस्त्रालाभे तदिष्यते ।
मद. २७५

९८. यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः ।
स्मृत. ३१९

९९. यस्तु तां केवलां संध्यामुपासीत स पुण्यभाक् ।
तां परित्यज्य कर्माणि कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥
वीमि. २५८, वै. ३१२.

१००. याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति
वै. २४५, स्मृच. १०९

१०१. येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते ॥
स्मृच. २००

१०२. रजोदुष्टेम्भसि स्नानं वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।
कदर्थितं रजस्तेषां संध्योपास्तिश्च तर्पणम्॥
सम. ९२

१०३. रिक्तभूम्यां च खट्वायां न जपेज्जापकः स्वयम् ।
आसनस्थो जपेत् सम्यक् मन्त्रार्थगतमानसः ॥
आर. ४५

१०४. रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रांस्तथा चैवाभिचारिकान् ।
व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥
वीमि. परि. ९१
दैवाभिचारिकान्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान पृ. १०७,व्रत. पृ.३९

१०५. वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्नमोङ्कारसमन्वितम् ।
वै. ३७८

१०६. वापीकूपगृहस्नाने सूतके मृतके तथा ।
मासोच्चारं न कुर्वीत तज्जलं रुधिरं भवेत्॥
आर. ५९

१०७. वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक्
सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलसंस्थितः ॥
मद. ७३८; दिवा तिष्ठन् ...जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्ध्येद्ब्रह्मवधादृते याज्ञ. ३.३११; वायुभक्षो दिनं स्थित्वा...त्वा तु सूर्यदृक्। जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधादृते वै. ३३५.

१०८. विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
वीमि. परि. ७१; न फलं हे. ३.१ पृ. ८८६

१०९. विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया तु यत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥
स्मृत. ४७८; भावदुष्टं...द्धया च यत्...ह्यकृतात्मनः हे. दान. ८८; त्वकृतात्मनः हे. ३.१ पृ. ८८४

११०. विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्करं द्विजः ।
कुर्यात् प्रदक्षिणं चैव उपविश्यासने ततः ॥
देवा गातुविदो मन्त्रात् कुर्याज्जपविसर्जनम् ॥
मद. ७५

१११. वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां त्वाध्यात्मिकीं जपेत् ॥
स्मृच. १९०

११२ शिरसः प्रजापतिऋषिर्यजुश्छन्दो विवक्षितम् ।
ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणायामप्रयोगे तु विनियोग उदाहृत ॥
वै.३२५ बृया. ४.९

११३. शिवे निवेदितं भक्तं सालग्रामादिवेष्टिते ।
तद्भक्तभोजने चान्द्रं कृतवान्नात्र संशयः ।
अन्यथा मांसतुल्यं स्यात्तत्तोयमसृजा समम् ॥
वै. ९१२

११४. श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥
स्मृच. ४७६, हे. दान. ८८; शुचि शुद्धेन हे.३.१ पृ. ८८४

११५. षडङ्गन्यास इत्येके उत्तरे पुरुषसूक्तके । अद्भ्यः संभूत इति हृदयाय नमः । वेदाहमिति शिरसे स्वाहा । प्रजापतिश्चरतीति शिखायै वषट् । यो देवेभ्य इति कवचाय हुम् । रुचं ब्राह्ममिति नेत्रत्रयाय वौषट् । श्रीश्चेत्यस्त्राय फट् ।
आर. ८०

११६. संध्ययोरुभयोः काले ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ।
निर्मलात्मा स्थितो दर्भे गायत्रीमारभेत्ततः ॥
वै. ३२०

११७. सकृदावर्तयन् विप्रः संसारादपि मुच्यते ।
(गायत्रीमिति शेषः)
वै. ३२६

११८. संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु स्नानाङ्गे तर्पणे द्विजः ।
तिथिवारानपिद्धेपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
आर. ६३

११९. सप्तव्याहृतिपूर्वां चेदाद्यन्तप्रणवान्विताम् ।
मनसा वा जपेच्चैव दशकृत्वो वरः स्मृतः ॥
वै. ३३८

१२०. सप्तव्याहृतिभिः सार्द्धं सप्रोंकारसमन्वितम् ।
शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥
आर. ३०

१२१. सव्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवं वा जले जपेत् ।
ध्यायेन्नारायणं देवं सर्वपापप्रशान्तये ॥
वै. ६२१

१२२. स हन्ति सूर्यं संध्याया नोपास्तिं कुरुते तु यः ।
ये हिंसन्ति सदा सूर्यं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ।
कथं मोक्षस्य संप्राप्तिर्भवेत्तेषां द्विजन्मनाम् ॥
वै. ३१२

१२३. सहस्रकृत्वः सावित्रीं जपेदव्यग्रमानसः ।
शतकृत्वोऽपि वा सम्यक् प्राणायामपरो यदि ॥
वै. ३३८

१२४. स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।
नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याच्छ्राद्धं भोजनसत्क्रियाः ॥
स्मृच. ११४; ...द्धभोजन हे.३.१ पृ.९१३

१२५. हस्तेऽश्नीयान्मृन्मये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
वै. २७७

परिशिष्टम् २

टिप्पणी

[अत्र परिशिष्टे मूलस्थाः केचन श्लोका विवृताः संपादकेन ।]

प्रथमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

२३. **स्मृतिसिद्धान्तयोरपीति** । स्मृतयः प्रसिद्धा मन्वादिप्रणीताः । सिद्धान्तास्तु हिरण्यगर्भ--कपिलादिप्रोक्ता मतविशेषाः । ते च द्वितीयाध्याये (बृया. २. ६७-६८) वक्ष्यन्ते । स्मृतिसिद्धान्तयोरित्यत्र द्विवचनं तु प्रातिस्विकजात्यैक्याभिप्रायेणेति वेदितव्यम् ।

२७. **वेदितव्यमिति** । अत्र आर्षादिज्ञानमेवावश्यकत्वेन प्रतिपादितं न तु कर्मकाले तत्पठनमपीति सुधीभिर्विभावनीयम् । ऋग्वेदसर्वानुक्रमण्यामपि ' ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुक्रमिष्यामो...न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिः । मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छतीति । एताभ्यामेवानेवंविदो यातयामानि च्छन्दांसि भवन्ति । स्थाणुं वर्च्छति, गर्तं वा पात्यते, प्रमीयते वा पापीयान् भवतीति विज्ञायते । ' इति प्रस्तावे एतदेव प्रतिपादितं वेदितव्यम् । एवं च कर्मकाले ऋष्यादिपठनं नावश्यकम् । अत एव वीरमित्रोदये (परि. पृ. ८९) ' एतेषां ज्ञानमात्रं शास्त्रार्थः न तु तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणं मानाभावात् । प्रत्युत तत्पाठे न्यायप्राप्तानन्तर्यबाधात् कर्मवैगुण्यम् ' इति प्रतिपादितं संगच्छते ।

३० **श्रुतिनिदर्शनमिति** । अत्र श्रुतिः ' यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् । ' इति आर्षेयब्राह्मणे (१.१) प्रसिद्धा । स्मृतिरप्यत्रविषये

' अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।
योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयान् जायते तु सः ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥ '

इति ऋग्वेदसायणभाष्यप्रस्तावनायामुपलभ्यते ।

३४. **रहस्येषु**, रहस्यजपादिकर्मस्वित्यर्थः ।

४०. **आत्मा संछादितो देवैरित्यादि** । अत्रात्मशब्दस्य देहवाचकत्वं स्पष्टमेव । अत्र श्लोके प्रतिपादितमैतिह्यं ' देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिरात्मानमच्छादयन्यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ' इत्यत्र छान्दोग्ये (१.४.२) समुपलभ्यते । अन्यदप्यैतिह्यं ' प्रजापतिरग्निमचिनुत । स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत् । तं देवा बिभ्यतो नोपायन् । ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् । तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् । ' इति तैत्तिरीयाः (तैसं. ५.६.६.१) समामनन्ति ।

४४. **पञ्चविधं योगमिति** । ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगब्राह्मणानां पञ्चानां मन्त्रेण संबन्धं जपकाले स्मरेदित्यर्थः । **अन्तर्जले** अन्तर्जलकार्ये स्नानादावित्यर्थः । " **योगे** योगाङ्गप्रणवजपादौ " इति वीरमित्रोदये (वीमि. परि. पृ. ८८)

द्वितीयोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३.-५. अत्र प्रणवस्यार्षादिप्रतिपादकम्—

' प्रणवस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥ '(स्मृत. ३८६)

इति संवर्तवचनमनुसंधानार्हम् ।

४३. **क्लेशकर्मेत्यादि** । अत्र ' क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इति योगसूत्रम् (१.२४) अनुसंधानार्हम् । सूत्रेऽस्मिन्नाशयशब्दो दृश्यते, बृया.स्मृतौ तु तत्स्थाने वासनाशब्दः इति यद्यपि वैरूप्यं तथापि एतत्सूत्रस्थाशयपदव्याख्यानावसरे ' तदनुगुणा (विपाकानुगुणा) वासना आशयाः ' इति व्यासभाष्ये प्रतिपादितत्वात् वैरूप्यमिदमुपेक्षार्हमित्यवधार्यम् । पुरुषं

हीश्वरंश्रुतिरिति । एतादृगीश्वरप्रतिपादिका श्रुतिः कुत्र वर्तत इत्यन्वेषणीयमेव ।

४४. **वाचकः प्रणवः स्मृत इति** । अत्र ' तस्य वाचकः प्रणवः ' इति योगसूत्रम् (१.२७) अनुसंधानार्हम् ।

६८. **भेदैस्त्रिषष्टिभिरिति** । एते च भेदा अस्मिन्नेवाध्याये इतःप्रभृति १०५तमश्लोकपर्यन्तं विस्तरेण प्रतिपादिताः । ' एवं त्रिषष्टिभेदैस्तु ' इति १०६तमश्लोके उपसंहारदर्शनात् ।

७८. **स्वरितोदात्त इति** । अत्र एतत्समानार्थकानि वचनान्यधिमाण्यनुसंधानार्हाणि--
' स्वरितोदात्त एकाक्षर ओंकार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओंकारो यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओंकारः सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर ओंकारोऽथर्ववेदे । ' (गोपथब्रा पू १.२५)

' ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तश्च यजुःश्रुतौ ।
सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स प्लुत एव च ॥ '
(वृद्धपराशरः, आर ४००)

१०२. **त्रिव्यूह इति** । अत्र

' एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः ।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ '

इति महाभारतस्थं (शान्ति. ३४८५७.) वचनमनुसंधानार्हम् ।

११३. **दश नामानीति** । एतेषां तु नैरुक्तमस्मिन्नेवाध्याये अव्यवहितोत्तरश्लोकमारभ्य १२६तमश्लोकपर्यन्तं वर्णितं वेदितव्यम् ।

१३१. अत्र श्लोके भगवानिति याज्ञवल्क्यविशेषणदर्शनादस्याः स्मृतेः संकलनकर्ता याज्ञवल्क्यभिन्नः कश्चिदस्तीति तर्क्यते । यद्यपि स्वनामनिर्देशपूर्वकं स्वमतोल्लेखः स्वग्रन्थे दृष्टचरः, तथापि तादृशे स्थले भगवानित्यादि गौरवद्योतकं विशेषणं ग्रन्थकारैर्न प्रयुज्यते इति विभावनीयम् । अमात्रः प्रणवो माण्डूक्यादौ ' अमात्रश्चतुर्थो ' इत्यादिरूपेण (माण्डू १२) प्रतिपादित एव ।

१४१.–१५१. अत्र श्लोके **प्रोक्षणे**त्यादि सप्तम्यन्तानां 'ओमित्यादौ प्रयुज्यते ' इत्यनेनान्वयः । **प्रोक्षणे**त्यत्र प्रोक्षणं ' ओं प्रोक्ष ' इति ब्राह्मणः अध्वर्युं प्रति

प्रैषः । पोषणेत्यत्र पोषणम् 'ओं प्रणय' इति ब्रह्मणोऽध्वर्युं प्रति प्रैष इति प्रतिभाति । **प्रतिष्ठाने**त्यत्र प्रतिष्ठानं नाम ' ओं प्रतिष्ठ ' इति ब्रह्मणोऽध्वर्युं प्रति प्रैषः । **प्रतिग्रहे**त्यत्र प्रतिग्रहो नाम ऋत्विग्भिर्दक्षिणाप्रतिग्रह इत्यवधेयम् । **आश्रावणे**त्यत्र आश्रावणम् नाम ' आश्रावय ' इत्यध्वर्योराग्नीध्रं प्रति प्रैषः । **वषट्कारे**त्यत्र वषट्कारो नाम 'वौषट् ' इति होतुर्याज्यान्ते उक्तिविशेषः । **प्रत्याश्रावे**त्यत्र प्रत्याश्रावो नाम 'अस्तु श्रौषट् ' इति देवानुद्दिश्य आग्नीध्रप्रोक्त उक्तिविशेषः । **स्तोत्रशस्त्रयोरि**त्यत्र स्तोत्रं तृचे गीयमानः सामविशेषः, शस्त्रं तु सूक्तशंसनमित्यवधेयम् । अत्र आश्रावणादीनां प्रणवपूर्वकत्वप्रतिपादनं ' ओश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओंशोमिति शस्त्राणि शंसन्ति ' (तै. उ. १.८) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमेव । याज्ञिकैस्तु " वौषट् " " अस्तु श्रौषट् " एतौ प्रैषौ प्रणवरहितावेव प्रयुज्येते । श्रौतसूत्रकारा अपि याज्ञिकसंप्रदायमेवानुमोदन्ते । एवं च मूले प्रत्याश्रावे वषट्कारे च यदुक्तमोङ्कारपूर्वकत्वं तत् कथं संगच्छते इति चिन्तनीयम् ।

तृतीयोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

६. **महाव्याहृतयस्त्विति** । अत्र भूरादीनां सप्तानां महाव्याहृतित्वं प्रतिपादितम् । एतच्च ' आद्यास्तिस्रो महा प्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ' इति बृहत्पराशर (बृप. २.६२)वचनविरुद्धमित्यवधेयम् । एतास्तु सप्त (व्याहृतयः) एते उपर्युपरि संस्थिता लोका इत्यन्वयः । उपर्युपरिस्थितानां भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यमिति सप्तानां लोकानां नामधेयान्येव सप्त व्याहृतय इत्यर्थः ।

चतुर्थोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

६. **वेदोपनिषच्छाखास्विति** । अत्र ' गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च ' इति छान्दोग्ये (३.१२.१) ' गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किं च ' इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्सु (४.३) च दृश्यमानं वचनमनुसंधेयम् ।

१८. अस्य श्लोकस्यार्थो नातीव स्फुटः ।

२१. अत्र श्लोके चतुर्थः पादः ' अलक्ष्यः शान्तिमांस्तु सः ' इत्यपि भवितुमर्हति ।

२९. **तेजोऽसीति विधानत इति** । तेजोऽसि तेजो मयि धेहीति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

३५. अत्रत्या श्येनरूपेण गायत्र्याः सोमाहरणकथा ' कद्रूश्च वै सुपर्णी च ' (तैसं. ६.१.६) इत्यनुवाके ' तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् (तैब्रा. ३.२.१) इत्यनुवाके च प्रसिद्धा ।

५४. **रुद्रकूष्माण्डेत्यादि** । मन्त्रविशेषसंज्ञा एताः । तत्र रुद्रजप्यं प्रसिद्धं शत-रुद्रीयाख्यम् ' नमस्ते रुद्र मन्यव ' इत्यादि । कूष्माण्डमन्त्राः ' यद्देवा देव हेडनम् ' इत्याद्याः । सौरा मन्त्राः 'नमो मित्रस्य' इत्यादयः । आर्णका मन्त्राः ' ऋचं वाचं प्रपद्ये ' इत्याद्या आरण्यकमन्त्राः ।

५५. **विरजाजप्यै**रित्यत्र विरजाजप्यम् विरजामन्त्राः ' ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा ' इत्यादयः ।

५५–५६. अत्र ब्रह्महत्या, सुरापानं, सुवर्णस्तेयं, गुरुदारगमनं चेति चत्वार्येव महापातकानि निर्दिष्टानि । ततश्च 'संसर्गश्चापि तैः सह' (मनु.११.५४) यश्च तैः सह संवसेत् (याज्ञ. ३.२२७) इत्यादिना मन्वादिभिरुक्तं महापातकिसंसर्गिणां महापातकित्वमस्य ग्रंथकारस्य संमतं नवेति विचारणी' यमेव । इतःपरं ६१तमे श्लोकेऽपि महापातकिसंसर्गिणां नास्त्युल्लेख इत्यवधेयम् ।

५६. **संकीर्णमिति** । अशुद्धमित्यर्थः ।

६१. **गोघ्नेत्यादि** । अत्र गुरुतल्पगादीनां महापातकित्वं यद्यपि सर्वसंमतं तथापि गोघ्नस्य न तथात्वम् मनुस्मृतौ (११.५९) याज्ञवल्क्यस्मृतौ (३.२३४) च गोवधस्य उपपातकेष्वेव परिगणनात् । एवं च महापातकिनां पङ्क्तौ प्रथमत एव गोघ्नस्योल्लेखः कथं संगच्छते इति चिन्तनीयम् । इतः पूर्वं ५५ तमे ५६ तमे च श्लोके चत्वार्येव महापातकानि प्रतिपादितानि सन्ति । तत्र गोवधोल्लेखः न दृश्यते ।

षष्ठोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

५. **ऋचस्तिस्र इति** । ' आपो हि ष्ठा मयोभुव ' इत्येका ' यो वः शिवतम- इत्यपरा ' तस्मा अरं गमाम ' इत्यन्या एवं तिस्रः । अघमर्षणं सूक्तम् ' ऋतं च सत्यं च ' इत्यादि ।

१२–१५. **मंदेहा नाम राक्षसा इति** । इतः प्रभृति श्लोकचतुष्टयेन प्रतिपादि-

तोऽर्थः ' रक्षांसि ह वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त ' इत्याद्यनुवाके तैत्तिरी-यारण्यकस्थे (२.२) समुपलभ्यते ।

२८. **शन्न आपास्त्वित्यादि** । शन्न आपो धन्वन्याः इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । **द्रुपदा** इत्यनेन द्रुपदादिवेन्मुमुचान इत्यादि मन्त्रः सूचितः । **आपोहिष्ठे**-त्यनेन आपो हिष्ठेत्यादि मन्त्रत्रयात्मकं सूक्तं विवक्षितम् । अघमर्षणसूक्तं तु ऋतं च सत्यं चेत्यादि ऋक्त्रयात्मकं प्रसिद्धमेव । **एतैश्चतुर्भिरिति** । यद्यपि आपोहिष्ठेत्यादि मन्त्रत्रयं मन्त्रत्रयं चाघमर्षणीयामिति सर्वं मेलयित्वा संपूर्णा मन्त्रसंख्या अष्टपरिमिता भवन्त्यनश्चतुर्भिरिति न समञ्जसं तथापि ' आपोहि-ष्ठेति ऋक्त्रयात्मकसूक्तस्य अघमर्षणसूक्तस्य चैकत्वाभिप्रायेण चतुर्भिरित्युक्ता संख्या संगमनीया । ' इति वीरमित्रोदये (आह्निक पृ. १९४) समाधान-मस्याः शङ्काया वेदितव्यम् ।

सप्तमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

१. **यत्त्वयोक्तमिति** । अयं खलु मुनीनां योगियाज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नः । स च स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैरिति प्रतीकेन सूचित एव । तच्च अस्यामेव स्मृतौ (६.२९) उपलभ्यते । तथापि तस्या उक्तेरतिसमीपभूतकालीनत्वात् ' पुरा त्वया उक्तम् ' इत्युल्लेखो न संगच्छते । अतः ' स्नानमब्दैवतैः ' इत्यादि याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थ(१.२२)विधानपरामर्शकोऽयं प्रश्न इत्यङ्गीकर-णीयम् । तथा सति विद्यमानयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रणयनानन्तरं तेनैव याज्ञवल्क्ये-नेयं योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिर्निबद्धा इत्यापतति । परंतु याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थात् 'योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं' (३.११०) इति वचनादियं स्मृतिर्याज्ञव-ल्क्यस्मृतितः पूर्वं तेन प्रणीता इत्यापतति । विसंवादस्यास्याभिज्ञैः परिहारः करणीयः ।

६. **नदीमिति** । अत्र नदीलक्षणम् ' धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ ' इति कात्यायनोक्तादव-गन्तव्यम् ।

७. **उरुंहीति** । उरुं हि राजा वरुणश्चकारेत्यादि ऋचा इत्यर्थः ।

८. **सुमित्रिया इति** । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्विति यजुषा इत्यर्थः अयं च मन्त्रपाठः वाजसनेयीसंहितायाम् (३५.१२) दृश्यते । तैत्तिरीये तु

'सुमित्रा' इत्येव पाठः (तैसं. १.४.४५.२) ।

९. **दुर्मित्रिया इति** । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्वित्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । अवनेजयेत् क्षालयेदित्यर्थः । अत्रापि तैत्तिरीयाणां 'दुर्मित्रा' इत्येव पाठः ।

११. **यत्किंचिदितीति** । अत्र 'यत्किञ्चेतिच मन्त्रेण' इति मूलपाठमनुसृत्य 'यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये' इत्यादि मन्त्रः वीमि.(पृ. २२४) संमतः । यत्किञ्चिद्दुरितं मयीत्यादि मन्त्रस्तु तैत्तिरीयारण्यके आन्ध्रपाठे (१०.६४) समुपलभ्यते ।

१२. **अन्यत्रैणं विचिन्तयेदिति** । अत्र 'अन्यत्र उद्धृतजले, इदं तीर्थं प्रयागादि' इति वीरमित्रोदयः (पृ. २२४) ।

१३. **उदुत्यमिति** । उदुत्यं जातवेदसमित्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः । अत्र उदुत्तममिति वीरमित्रोदयसंमतः पाठः । तस्मात् 'उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं' इत्यादि मन्त्रस्तेन वर्णितः (वीमि. २२४) ।

१५. **इदं विष्णुरितिचेति** । 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्येका 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इत्यपरा 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' इत्यन्या एवं तृचा इत्यर्थः ।

१७. **मानस्तोकेति** । मा नस्तोके तनयेत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः ।

१८. **इमं मे वरुणेत्यृग्भ्यामिति** । इमं मे वरुणश्रुधीत्याद्या एका ऋक्, तत्त्वा यामि ब्रह्मणेत्याद्यपरा एवं मन्त्रद्वयेनेत्यर्थः । **त्वन्न इति** । त्वं नो अग्ने वरुणस्येत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । **स त्वन्न इति** । स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोतीत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१९. **इदमाप इति** । इदमापः प्रवहतेत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्र माप उदुत्तममिति वीमि. पाठः । तन्मते च मापो मौषधीरित्यादि मन्त्रः । **उदुत्तममिति** । उदुत्तमं वरुणपाशमित्यादिमन्त्रेणेत्यभिप्रायः । **मुञ्चन्त्ववभृथेति** । मन्त्रद्वयमत्रप्रतीकेन सूचितं, तच्च मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् इत्यादि अवभृथ निचुम्पुण इत्यादि चेति विभावनीयम् ।

२०. **पावयेदिति** । पावनं कुर्यादित्यर्थः । अत्र पावनशब्दार्थस्तु आह्निकाध्याये २३तमश्लोकटिप्पण्यां वर्णितोऽस्माभिः । **हविष्मतीरिति** । हविष्मतीरिमा आप इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

२१. **देवीरापमिति** । देवीरापो अपां नपादित्याद्येको मन्त्रः, द्वितीयस्तु कार्षिरसि समुद्रस्य । त्वा इत्यादिकः एतन्मन्त्रद्वितयेनेत्यर्थः ।

२२. अत्र पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्याद्या एका, पुनन्तु मा पितामहा इत्याद्या अन्या, अग्न आयूंषि पवस इत्याद्या अपरा, पुनन्तु मा देवजना इत्याद्या अन्या, पवित्रेण पुनीहि मा इत्याद्या अन्या, यत्ते पवित्रमर्चिषि इत्याद्या अन्या, पवमानः सो अद्य न इत्याद्याऽपरा, उभाभ्यां देवसवितरित्याद्याऽन्या, वैश्वदेवी पुनती देव्यागादित्याद्याऽन्या ' एवं नव मन्त्रा **वीरमित्रोदये** (आह्नि. पृ. २२६) निर्दिष्टाः ।

२३. " **चित्पतिर्मेति** । चित्पतिर्मा पुनातु अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्येको मन्त्रः । वाक्पतिर्मा पुनातु इत्यनन्तरमच्छिद्रेणेत्याद्यनुषङ्गेण द्वितीयः । देवो मा सविता पुनात्वित्यनन्तरमच्छिद्रेणेत्याद्यनुषङ्गेण तृतीयः । एवं त्रिभिर्मन्त्रैः पावनमिति **कल्पतरुः** । संख्याया अश्रवणादेक एव मन्त्रो ग्राह्य इति कात्यायनसूत्रव्याख्यायां **श्रीदत्तः** । एभिर्मन्त्रैः पावय पावयित्वेत्यर्थः । पावनं च नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्यन्तं सोदकदर्भैर्मार्जनमिति कात्यायनसूत्रव्याख्यायां **हरिहरः** । शिरसि उदकप्रक्षेपरूपमभिषेचनमेव पावनशब्दार्थ इति **श्रीदत्तः** । शिष्टाश्च कातीयस्नानमनुतिष्ठन्तः नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्यन्तं सोदकदर्भैर्मार्जनमाचरन्ति । " वीमि. २२६ **हिरण्यवर्णेति** । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्या ऋक्, **अपराः पावमान्यः** पावमानीः स्वस्त्ययनीरित्याद्या ऋचः शक्तितश्च प्रयोजयेदित्यग्रिमेणान्वयः ।

२४. **तरत्समाः** तरत् स मन्दी धावति इत्याद्याश्चतस्र ऋचः इत्यर्थः । सर्वेषां तरत् स मन्दीपदघटितत्वात् । **शुद्धवत्यः** एतोन्विन्द्रं स्तवामेत्याद्यास्तिस्र ऋचः ।

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । **वारुणी ऋचः** वरुणदेवताका ऋचः तादृशमेव च सूक्तं प्रयोजयेदित्यनेनान्वयः ।

२७. **अघमर्षणम्** , ऋतं च सत्यं चेत्येतत् सूक्तम् । **द्रुपदामिति** । द्रुपदादिवेन्मुमुचानः इत्यादि ऋचमित्यर्थः ।

३४. **प्रमादादित्यस्य** प्रच्यवेतेत्यनेनान्वयः । **इति श्रुतिरिति** । इयं श्रुतिः कुत्र वर्तत इति चिन्त्यम् ।

३५. **तद्विष्णोरितीति** । तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिमन्त्रेण अप्सु पुनः पुनर्मज्जनं कार्यमिति श्लोकपूर्वार्धार्थः ।

३९. **कुतपं** नेपालकम्बलः इति वीमि. (२४४) । **कुतपः** अजलोमसूत्रैः कम्बल-

कारः पटः इति **मेधातिथिः**(३.२२४)। **वैद्यनाथदीक्षितास्तु**' कुतपं योग-पट्टं च विवासास्तु न वै भवेत्' इति पाठं स्वीकृत्य ' कुतपं योगपट्टं **च न** धारयेदिति शेषः' इति तात्पर्यं वर्णयन्ति (वै. २५२)।

४०. **येन स्नात इति** । येन वस्त्रेण स्नातः तद्वस्त्रं तावन्न पीडयेत्, न च तर्पणा-दनन्तरं तद्वस्त्रमपि उदके निष्पीडयेदिति निषेधद्वयमत्र वेदितव्यम् ।

४४. **श्रुतिः प्राह इति** । इयं श्रुतिः कुत्र विद्यत इति चिन्त्यम् ।

५२. **उद्वयमित्यादि** । ' उद्वयं तमसस्परि०' ' उदुत्यं जातवेदसं०' ' **चित्रं** देवानां०' ' तच्चक्षुर्देवहितं०' इत्यादिमन्त्रान् इत्यर्थः ।

५४. **विभ्राडिति** । विभ्राट् बृहत् पिबतु सोम्यमित्याद्यनुवाकेनेत्यर्थः। **शिवसं-कल्पेनेति** । यज्जाग्रतो दूरमुदैतीत्याद्यनुवाकेनेत्यर्थः । **मण्डलब्राह्मणेनेत्यत्र** मण्डलब्राह्मणम् यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि वाक्यजातमित्यवधेयम् ।

५५. **दिवाकीर्त्यैरिति** । अध्येतृसंप्रदायाद्दिवा पठनीयैः शतरुद्रीयादिभिः । **गौरेने-**मोमित्रस्येत्याद्यैः । **सर्ववेदप्रणीतकैरिति** । सर्ववेदपठितैरित्यर्थः ।

६०. **यस्तु सम्यक् द्विजोऽधीते** इत्यत्र ' यः सुल्पपि द्विजो वा तैः ' इति पाठः, ' यः सुखवानपि भोगं कुर्वाणोऽपि तैः पूर्वोक्तमन्त्रैः स्वाध्यायं समाचरेत् स सर्वशरीरदुःखदं तपस्तप्यत इत्यर्थः ' इति तस्य व्याख्यानं च समुपलभ्यते **वीरमित्रोदये** (आह्नि. पृ. ३१८)।

७५.–७७. **पञ्चतीर्थानीति** । अत्र विप्रकरे विद्यमानानि ब्राह्म-दैव-प्राजापत्य-सौम्य-पित्र्येति पञ्च तीर्थानि प्रतिपादितानि । अस्मिन्नेव विषये—

> अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
> कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ मनु. २.५९
>
> कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
> प्रजापतिपितृब्रह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ याज्ञ. १.१९

इत्यादौ मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां ब्राह्म–प्राजापत्य–दैव–पितृ–संज्ञकानि **चत्वार्येव** तीर्थानि प्रतिपादितानि । **विश्वरूपाचार्येण** तु शाट्यायनककल्पवृद्धवसि-ष्ठयोः पञ्चतीर्थप्रतिपादकत्वमभिधाय तयोर्याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थतीर्थचतुष्टय-प्रतिपादनविसंगतिपरिहाराय ' आचार्यस्य पञ्चतीर्थानभिधानं तस्य **कमण्डलु-**पस्पर्शनादिविनियोगेनाल्पप्रयोजनात्वत् । ' इति विवेचितम् (**बालक्रीडा-**

टीका १.१९)। **प्राजापत्यं तु मूले इति** । कनिष्ठिकामूले इत्यर्थः । **मध्ये** पाणिमध्ये इत्यर्थः ।

८३. **उदीरतामिति** । उदीरतामवर उत् परास इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः। **अग्रे** च 'अङ्गिरसो नः पितरो०' 'आयन्तु नः पितरः' ' ऊर्जं वहन्तीरमृतं०' ' पितृभ्यः स्वधायिभ्यः ' ' ये चेह पितरो ये च नेह ' इत्यादयो मन्त्राः क्रमेणोक्ता वेदितव्याः । **मधुवाता इति त्र्यृचम् इति** । ' मधुवाता ऋता-यते०''मधु नक्तमुतोषसो०' 'मधुमान्नो वनस्पति०'इति मन्त्रत्रितयमित्यर्थः ।

८५. **नमो व इति** । 'नमो वः पितर इषे०' इत्यादि मन्त्राः ।

१०१. **सं वर्चसेति** । सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरित्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०२. **स्वयंभूरिति** । स्वयंभूरसि श्रेष्ठो इत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः । **सूर्यस्येति** । **सूर्यस्य** चक्षुरारुहेत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०१–१०३. अत्र श्लोकद्वये नमस्कार्यदेवताक्रमः ' नमो ब्राह्मणे नमोऽस्त्वग्नये ' इत्यादिमन्त्रमनुसृत्य विद्यत इत्यवधेयम् ।

१०५. **धाम्नोधाम्न इति** । ' धाम्नो धाम्नो राजन्नितो०' इत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०८. **तत् स्नानमिति** । केवलं जलावगाहनं न स्नानं किन्तु ' उरुं हीति ऋचा तोयम् ' (७.७) इत्यादि ' देवा गातुविद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ' (७.१०७) इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तः क्रियाकलाप एव स्नानपदार्थ इत्येव ग्रन्थकाराशय इति वेदितव्यम् ।

१०९.–११०. अत्र चाग्रिमाणि परकीयनिपानस्नान–पिण्डोद्धारविषयकाणि वचनान्य-नुसंधानार्हाणि—

> परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।
> निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥
> मनु. ४.२०१
>
> पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु ।
> याज्ञ. १.१५९
>
> उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्या स्नानमाचरेत् ।
> मनु. (वै. आह्नि. २५५)
>
> उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चाथ वा क्षिपेत् ।
> शौनकः (वै. २५६)

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य पारक्ये स्नानमाचरेत् ।
जाबालिः (वै. २५६)
अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ।
वसिष्ठः (वीमि. २३३)

सरित्सरसि वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु ।
स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा ॥
वेदव्यासः ३.७

१११. सोपानत्कजलाहरणमत्रप्रतिपादितं कस्मिन् देशे शिष्टसंमतमस्तीत्यन्वेषणीयम् नायं दाक्षिणात्यानामाचारः संमत इति प्रतिभाति ।

११४. **स्रवते यच्च धारितमिति** । यत् पात्रं धारितं सत् न स्रवते इत्यन्वयः ।

१३७. **पुत्रजीवसमुद्भवैरिति** । अत्र **पुत्रजीवः** वृक्षविशेषः ।

१५८. **तूष्णीमेव तु शूद्रस्येति** । अत्र तूष्णीमित्यनेन श्रौतस्मार्तमन्त्राभावे प्राप्तेऽपि नम इति नमस्कारमन्त्रः शूद्रस्य विधीयते एव इति **मदनपालः** । **श्रीदत्ताह्निके** तु तूष्णीमिति वैदिकमन्त्रमात्रनिषेधपरं न तु पौराणमन्त्रनिषेधः प्रतिपिपित्सित इति प्रतिपादितम् । **कल्पतरुस्तु** कर्माङ्गमन्त्रपाठः शूद्रस्येत्याह । पौराणोऽपि मन्त्रो ब्राह्मणैरेव पठनीय इति **शूद्रशिरोमणौ** ।

१५९--१६०. **सर्वेषां धर्मसाधनमिति** । अत्र अहिंसादिनवकं सर्वधर्मसाधनत्वेन प्रतिपादितम् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १.१२२

इति श्लोके अत्रत्यश्लोकीयशमार्जवे वर्जयित्वा तत्स्थाने च दयाक्षान्तिद्वयं निवेश्य नवकं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम् ।

मनुस्मृतौ तु—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ १०.६३

इति श्लोके अहिंसादिपञ्चकमेव सर्वधर्मत्वेन वर्णितमिति विभावनीयम् **स्वर्गलक्ष्ये इति** । अत्र स्वर्गपदं मोक्षपरमित्यवधेयम् । अग्रे **स्वर्गसाधनमुत्तमामित्यत्रापि** तथैव स्वर्गपदस्य मोक्षार्थकत्वं स्वीकर्तव्यम् । यमनियमश--

मसाध्यत्वेन प्रतिपादितत्वात् परमिति विशेषितत्वाच्च । नैतद्द्वयं स्वर्गे संभवति । अतोऽत्र स्वर्गपदस्य मोक्षार्थकत्वमङ्गीकार्यम् ।

१७२. **भाववृत्तमिति** । ' भाववृत्तः, भावे भावात्मके जगति वृत्तः प्रवृत्तो धाता इति कल्पतरुः ' इति वीमि. २७७

१८४. **ऋतमिति** । ऋतं च सत्यं चेत्यादि मन्त्रमित्यर्थः ।

नवमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३५. **यमैश्चेत्यादि** । अत्र ' यमनियम...धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ' इति योगसूत्रम् (२.२९) अनुसंधानार्हम् । योगसूत्रे धारणा ध्यान समाधिश्चेत्यङ्गानां क्रमः । अत्र तु ध्यानं धारणा समाधिरिति क्रमवैलक्षण्यम् । न्यायभाष्ये तु ' योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनः तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति ' इति वदता वात्स्यायनेन पुनरयमेव क्रमः स्वीकृत इति विभावनीयम् (न्या. भा. ४.२.४६) ।

एकादशोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३३. **मोक्षावाप्तिस्त्विति** । ज्ञानात् कर्मणः च ऋते मोक्षावाप्तिर्न भवेदित्यन्वयः। एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष एव योगियाज्ञवल्क्यसंमतः प्रतिभाति । अत एवाग्रे (४४) आत्मज्ञानेन गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं,(४५)' स्वकर्मणामनुष्ठानाद् गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ' (४६) ' स्वकर्मणा तमेवार्च्य सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ', (४७) ' कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ' इत्यादि चोक्तं संगच्छते ।

द्वादशोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

४. **अतिप्रमाणानीति** । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वसंशयातीतानि, सर्वथा प्रमाणान्येवेत्यर्थः । एतच्च सांख्ययोगपञ्चरात्रादिप्रामाण्यं न सर्वसंमतम् । तथाहि पद्मपुराणे (उत्तरखंडे २६३ तमऽध्याये) सांख्यपाशुपतादीनां तामसशास्त्रत्वं प्रतिपादितम् । कूर्मपुराणेऽपि (उत्तरार्धे१६.१५)

" पाञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । "

इति निषेधः स्पष्ट एव । कुमारिलशंकराचार्याद्यैरपि सांख्ययोगपाशुपतादीनां केनचिदंशेनाप्रमाणीकृतत्वादत्र योगियाज्ञवल्क्यप्रतिपादितमतिप्रमाणत्वं सांख्यादीनां न तेषां संमतमासीदिति विभावनीयम् ।

१८. **नैयायिकार्थमिति** । अत्र श्लोके नैयायिकानामीश्वरकारणताबोधकतर्काणा-

मुल्लेखो दृश्यते । न्यायसूत्रभाष्ययोस्तादृशतर्काणामदर्शनं स्पष्टमेव । उद्योतकरेण तु न्यायवार्तिके—

" कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? "

(४.१.२१)

इत्युपक्रम्य महता विस्तरेणेश्वरबोधकतर्का विवृताः । ततश्च न्यायवार्तिकमुद्दिश्यैवायमुल्लेखो योगियाज्ञवल्क्यस्येति वक्तुं शक्यते ।

२६. उच्छिन्नशाखा इति । अत्रादर्शपुस्तके उच्छन्नशाखा इत्येव पाठः । उच्छिन्नशाखा अन्तर्धानगतानि च वेदान्तराणि स्मृत्वा स्मृतयः कृता इति मुख्योऽन्वयः । अत्र वेदस्मृतिसंबन्धविषये प्रामुख्येन मतद्वयं प्रसिद्धम् । स्मृतिमूलभूतानि वेदवचनान्युच्छिन्नवेदशाखागतानीत्यतो नोपलभ्यन्त इदानीमिति प्रथमम् । विद्यमानवेदशाखासु स्मृतिमूलभूतानि वचनानि विद्यमानान्यपि विप्रकीर्णत्वान्नोपलभ्यन्त इत्यपरम् । एतयोः प्रथमं ' उच्छिन्नवाद ' इति नाम्ना प्रसिद्धम् । द्वितीयं तु ' प्रच्छन्नवाद ' इति नामधेयेन ख्यातम् । तत्र—

" ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः । "

(आपस्तंबधर्मसूत्रम् १.४.१२)

इति वदत आपस्तंबस्य

" ननु नोपलभन्त एवं जातीयकं ग्रन्थम् ? अनुपलभमाना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यत इति । "

(शाबरभाष्यम् १.३.२)

इति प्रतिपादयतः शबरस्वामिनश्च उच्छिन्नवाद एव संमत आसीदिति वक्तुं शक्यते । कुमारिलभट्टेन तु एतदेव शबरमतं ' तेन वरं प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव ' इति वदता प्रथमं प्रतिपाद्य—

" यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते—
शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥ " (तन्त्रवार्तिकम्)

इत्यनेन ग्रन्थेन स्वमतं प्रतिपादितम् ।

२७. तुल्यबलत्वादित्यादि । अत्र यदि श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यबलत्वं विकल्पश्चाभिप्रेतस्तदा पूर्वमीमांसान्यायविरोधः ! पूर्वमीमांसायां खलु 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ' (पूर्वमीमांसासूत्रम् १.३.३) इति सूत्रे श्रुतेः स्मृत्यपेक्षया प्रबलत्वं श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेश्चाप्रामाण्यं सिद्धान्तितम् । यदि पुनः श्रुत्योः परस्परं विरोधे तयोरेव विकल्पः एवं स्मृत्योः परस्परं विरोधे तयोरपि च विकल्पः श्लोकेऽस्मिन् प्रतिपिपादयिषितस्तदा नायं विरोध इति स्पष्टमेव ।

परिशिष्टम् ३

विविधसूचीसङ्ग्रहः

इतः परं बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिस्थविविधविषयद्योतकाः सूचयो मुद्र्यन्ते । तासां स्वरूपं क्रमश्चाधःप्रदर्शितनामावल्या ज्ञातो भविष्यति—

१ ऋषिनामधेयसूची
२ देवतासूची
३ ग्रन्थसूची
४ मतसिद्धान्त-मतसिद्धान्तवादि-सूची
५ व्यक्तिविशेषनामधेयसूची
६ विविधयोनिनामधेयसूची
७ प्राणिवनस्पतिसूची
८ योगशास्त्रीयशब्दसूची
९ शब्दविशेषसूची
१० मन्त्रविशेषसंज्ञासूची
११ मन्त्रसूची (स्थलनिर्देशसहिता)
१२ श्लोकपादसूची

सूचना— अग्रे सर्वत्र दशमसूचीपर्यन्तं तत्तत्पदस्थलनिर्देशः अङ्कद्वयेन कृतो वेदितव्यः । तत्र प्रथमोऽङ्कः अध्यायसंख्यादर्शकः अन्तिमस्तु तदध्यायगतश्लोकसंख्यादर्शक इत्यवधेयम् । अन्यविभक्त्यन्तान्यपि मूलस्थानि पदान्यत्र सूच्यां प्रथमान्तान्येव कृत्वा संनिवेशितानि । समासगतान्यप्यविभक्तिकान्यत्र तथैव प्रथमान्तानि कृत्वा संनिवेशितानीति वेदितव्यम् ।

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टऋषिनामधेयसूची (१)

[अत्र यस्य वाक्यं स ऋषिरिति यास्कवचनमनुसृत्य येषां मन्त्रदर्शनमस्यां स्मृतौ वर्णितं तेषामेव नामधेयान्यधः प्रदर्शितानि। येषां ऋषित्वेऽप्यत्र स्मृतौ न मन्त्रकर्तृत्वेन समुल्लेखस्तेषां नामधेयान्यग्रे व्यक्तिविशेषनामधेयसूच्यां संगृहीतानीति वेदितव्यम् ।]

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टदेवतासूची (२)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टग्रन्थसूची (३)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमत-सिद्धान्त-मतसिद्धान्तवादिनां सूची (४)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टव्यक्तिविशेष-नामधेयसूची (५)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टविविधयोनिनामधेयसूची (६)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टप्राणिवनस्पतिसूची (७)

बृहद्योगियाज्ञल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टयोगशास्त्रीयशब्दसूची (८)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टशब्दविशेषसूची (९)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमन्त्रविशेषसंज्ञासूची (१०)

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमन्त्रसूची (११)

[अत्र सूच्यां प्रथमतो मन्त्रप्रतीकं, ततः ( ) एतादृक्कुण्डलमध्ये बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्थतत्तन्मन्त्रस्थलदर्शकाङ्कद्वयम्, ततःपरं संहिताद्यन्तर्गतं तत्तन्मन्त्रस्थलम् एवं रीत्या एतत्स्मृतिस्थसर्वमन्त्राणां स्थलं प्रदर्शितं वेदितव्यम्। संहितासु अथर्ववेदसंहिता–ऋग्वेदसंहिता–काण्वसंहिता–तैत्तिरीयसंहिता–मैत्रायणीयसंहिता–वाजसनेयिसंहितान्तर्गतान्येव स्थलानि प्रदर्शितानि। यो मन्त्रः संहितासु नैवोपलब्धस्तस्यैव ब्राह्मणारण्यकसूत्राद्यन्तर्गतं 'पूर्वाभावे परःपरः' इति न्यायेन स्थलं प्रदर्शितम्। यत्रैक एव मन्त्रोऽनेकवारं तत्र तत्र ग्रन्थे समुपलभ्यते तत्र केवलं प्रथममेव स्थलं प्रदर्श्य संतोषः कृतः। तैत्तिरीयशाखायां मन्त्रब्राह्मणानामतीव संकीर्णत्वात् तैत्तिरीयब्राह्मणान्तर्गतमपि मन्त्रस्थलं कुत्रचिदितरसंहितान्तर्गतस्थलनिर्देशपङ्क्तौ विनिवेशितमित्यवधेयम्।]

नमोऽद्भ्यो नमो (७.१०४) तैआ. १०.१.१२
नमो ब्रह्मणे नमो (७.१०२) तैआ. २.१२.१
नमो मित्रस्य (४.५४) ऋ. १०.३७.१; कासं. २.७; तैसं. १.२.९.१; मैसं. १.२.६; वासं. ४.३५
नमो वः पितर इषे (७.८५) मैसं. १.१०.३
न हि ते क्षत्रं (७.१८) ऋ. १.२४.६
पितृभ्यः स्वधायिभ्यः (७.८३) कासं. ३८.१३; वासं. १९.३६
पुनन्तु मा देवजनाः (७.२२) अथ. ६.१९.१; ऋ. ९.६७.२७; कासं. ३८.२; तैब्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.३९
पुनन्तु मा पितरः (७.२२) कासं. ३८.२; तैब्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.३७
पुनन्तु मा पितामहाः (७.२२) कासं. ३८.२; तैब्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.३७
प्र वः पान्तमन्धसो (७.१४८) ऋ. १.१५५.१
प्राणोऽग्निः परमात्मा वै (९.१४३) मैत्रायणीयमारण्यकम् ६.९
भूर्भुवः सुवः (७.५०) कासं. ६.७; तैसं. १.६.२.२; मैसं. १.६.५; वासं. ३.५
मधु नक्तमुतोषसो० (७.८३) ऋ. १.९०.७; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३; मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२८
मधुमान्नो वनस्पति० (७.८३) ऋ. १.९०.८; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३; मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२९
मधु वाता ऋतायते (७.८३) ऋ. १.९०.६; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३; मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२७
मा नस्तोके तनये (७.१७) ऋ. १.११४.८; कासं. २३.१२; तैसं. ३.४.११.२; मैसं. ४.१२.६;. वासं. १६.१६
मा ऽऽपो मौषधी० (७.१९) वासं. ६.२२
मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् (७.१९) अथ. ६.९६.२; ऋ. १०.९७.१६; वासं. १२.९०.
यच्चिद्धि ते विशो (७.२४) ऋ. १.२५.१; तैसं. ३.४.११.५-६; मैसं. ४.१२.६.
यज्जाग्रतो दूरमु० (७.५४) वासं. ३४.१
यत्किञ्चेदं वरुण (७.११) अथ. ६.५१.३; ऋ. ७.८९.५; कासं. २३.१२; तैसं. ३.४.११.६; मैसं. ४.१२.६
यत्ते पवित्रमर्चि० (७.२२) ऋ. ९.६७. २३; कासं. ३८.२; तैब्रा. १.४.८.२; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.४१.

यदेतन्मण्डलं (७.५८) शतपथ. १०.५.२
यद्देवा देवहेडनम् (४.५४) अथ. ६.११४.१; कासं. ३८.५; मैसं. ३.११.१०; वासं. २०.१४
ये चेह पितरो ये (७.८३) ऋ. १०.१५.१३; वासं. १९..६७
ये ते शतं वरुण (७.८) काश्रौ० २५.१.११; आश्रौ. ३.१३.१
येन देवाः पवित्रेण (७.१४) ऋ. खिल. ९.६७.४; तैब्रा. १.४.८.६
यो वः शिवतमो (७.२०) अथ. १.५.२; ऋ. १०.९.२; कासं. १६.५०; तैसं. ४.१.५.१; मैसं. २.७.५; वासं. ११.५१
विभ्राड् बृहत् (७.५४) ऋ. १०.१७०.१; कासं. २.९; मैसं. १.२.८; वासं. ३३.३०
विश्वोऽसि वैश्वानर (९.१४४) मैत्रायणीयमारण्यकम ६.९
वैश्वदेवी पुनती (७.२२) ऋ. खिल. ९.८६.२; कासं. ३८.२; तैब्रा. १.४.८.२; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.४४
शन्न आपो धन्वन्याः (६.२८; ७.१८८) अथ. १.६.४; कासं. २.१
शन्नो देवीरभिष्ट० (७.२१) अथ. १.६.१; ऋ. १०.९.४; कासं. १३.१५; तैब्रा. १.२.१.१; वासं. ३६.१२
संवर्चसा पयसा (७.१०१) अथ. ६.५३.३; कासं. ४.१२; तैसं. १.४.४४.१; मैसं. १.३.३८; वासं. २.२४
स त्वं नो अग्ने (७.१८) ऋ. ४.१.५; कासं. ३४.३९; तैसं. २.५.१२.३; मैसं. ४.१०.१०९; वासं. २१.४
स नः पवस्व शङ्गवे (७.२२) ऋ. ९..११.३; तैसं. ३.२.३.१
सहस्रशीर्षा पुरुषः (७.५४,९७) अथ. १९.६.१; ऋ. १०.९०.१; तैआ. ३.१२.१; वासं. ३१.१
सुमित्रिया न आप० (७.८) कासं. ३.८; तैसं. १.४.४५.२; मैसं. १.२.१८; वासं. ६.२२
सूर्यस्य चक्षुरारोह (७.१०२) कासं. २.६; तैसं. १.२.४.१; मैसं. १.२.५; वासं. ४.३२
स्वयंभूरसि (७.१०२) मैसं. ४.६.६; वासं. २.२६
हंसः शुचिषद् (७.२८,५२,१००) ऋ. ४.४०.५; कासं. १५.८; तैसं. १.८.१५.२; मैसं .२.६.१२; वासं. १०.२४
हविष्मतीरिमा आपो (७.२०) कासं. ३.९; तैसं. १.३.१२.१; मैसं. १.३.१; वासं. ६.२३
हिरण्यवर्णाः शुचयः (७.२३) अथ. १.३३.१; तैसं. ५.६.१.१; मैसं. १.२.१

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिस्थश्लोकपादसूची

[अत्राधस्तात् प्रथमं श्लोकपादः ततः परं क्रमेणाध्यायश्लोकाङ्कौ विद्येते इति विज्ञेयम् । परि. इत्ययं संक्षेपः प्रथमपरिशिष्टबोधकः । ततः परं विद्यमानोऽङ्कः प्रथमपरिशिष्टस्थश्लोकक्रमबोधक इत्यवधेयम् ।]

आ

इ

ई

उ

ऐ

ओ

औ

क

त

प

भ

म

र

ल

व

श

शुद्धिपत्रम्

प्रस्तावनायाम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१४	त्येतदेव	प्येतदेव
११	३०	समुलभ्यते	समुपलभ्यते
१२	२१	समुलभ्यन्ते	समुपलभ्यन्ते
१२	२९	केचनास्या	केचनास्यां

मूले

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१६	किमुक्तं	किं मुक्तं
२	२१	न्मैन्त्रैः	न्मन्त्रैः
४	३	ध्यपनं	ध्यापनं
७	१०	टपाः	पाठः
८	१६	प्रणवास्या	प्रणवस्या
९	५	तपः क्रियाः	तपःक्रियाः
९	७	मेद्ब्रह्म	मेतद्ब्रह्म
९	१२	कारमु	कारकमु
१०	३	ओंकारसज्ञं	ओंकारसंज्ञं
१२	११	सर्व द्वाराणि	सर्वद्वाराणि
१३	८	कृत्यवत्सा	कृत्य वत्सा
१५	१४	यर्त्रींस्वाशि	यर्त्रीं स्वाशि
१९	३	सत्वाश्चैव	सत्त्वाश्चैव
१९	९	पुरुषः	पुरुषः
२२	१५	समुत्था	समुत्था
२४	४	नुचार्य	नुच्चार्यः
२५	१२	नन्तारो	नन्तरो
२६	१	विद्विजः	विद्द्विजः
२६	५	जन्म निर्वा	जन्मानिर्वा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०	७	प्राकर्ति	प्रकीर्ति
३१	२	तपः सिद्धा	तपःसिद्धा
३२	७	ध्यायः ।	ध्यायः ॥ ३ ॥
३९	२५	वर्तात्	वर्तात्
४४	१५	॥ चतुर्थो	चतुर्थो
४९	१	सूर्य	सूर्य
५४	१४	नाममयम्	मनामयम्
५५	३	विष्णरि	विष्णुरि
५६	११	भावां	भावो
५७	२६	ति रुच्यते	तिरुच्यते
५९	७	ऋषिं	ऋर्षी
५९	७	पितॄंश्चा	पितृं(तॄं)श्चा
६३	५	शक्ति तो	शक्तितो
६७	९	पितृन्	पितॄन्
६८	३	मातृर्मा	मातॄर्मा
६८	३	पितृव्य	पितृव्य
६८	१०	स्त्रावं	स्रावं
७२	२	कानि चित्	कानिचित्
७७	२	ग्रन्था	ग्रन्थ्या
७९	१०	शुँ	शु
८१	८	परमां	परमो
८१	२२	यथावलम्	यथावलम्
८४	८	वभय	वभृथ
८४	९	रह्वो	रह्वो
८६	१३	घर्षण	मर्षण
८८	८	प्रायसं	प्राणसं
९०	१२	यथोक्तां	यथोक्ता
९०	१५	स्थित	स्थितं
९८	२०	*जिह्वा	*जिव्हा
९९	८	परुषा	पुरुषा
१०१	९	ब्दोन	ब्देन

* अत्र शुद्धाशुद्धव्यत्यास आदर्शपुस्तकस्याशुद्धपाठप्रदर्शनार्थेत्यवधेयम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	१५	धियिता	धयिता
१०१	१८	रेतिरञ्ज	रेति रञ्ज
१०१	२१	वंचीं	वंचों
११०	१८	त्माधाम	त्मा धाम
१११	१३	भो भावः	भोक्तृभावः
११७	६	.३१५	वै. ३१५
११८	१	फलत्वा	फलत्या
१२२	१६	निषंदुः	निषेदुः
१२५	१८	मखम्	मुखम
१२६	१९	त्रैविध(द्य)	त्रैविद्य
१२७	१२	दुष्टाः	दुष्टाः (ष्टा)
१२९	६	कृतम	कृतम्
१३५	९	चरेत्	चरेत
१३६	११	नार्द	नादे
१३७	११	[ ]	( )
१३७	२२	कवयां	कवयो

१४५ पृष्ठारम्भे वचनद्वयमग्रिममधिकं संयोज्यम्—

८२. प्रातः सहगोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं
शुद्धाभिरद्भिर्न प्रातःस्नानात् प्राक् संध्यामुपासीत ।
(कुर्यादित्यत्र स्नानमितिपदाध्याहारो वेदितव्यः) वै. २४७

८३. प्रातस्तिष्ठन् द्विजः संध्याजपं कुर्यात् ।
वै. ३३७

B.B.R.A. SOCIETY MONOGRAPH No. 3

YOGA-YĀJÑAVALKYA

A TREATISE ON YOGA AS TAUGHT BY

YOGĪ YĀJÑAVALKYA

EDITED BY

Sri Prahlad C. Divanji, M.A., LL.M.,

Editor, *Siddhāntabindu* with English Translation, Notes, Introduction etc.,
and Author, *Critical Word-Index to the Bhagavadgītā.*

BOMBAY

1954

Reprinted from the Journal of the Bombay Branch Royal Asiatic Society,
Volumes XXVIII, and XXIX, Part 1.

Rs. 5/-

CONTENTS

YOGA YĀJÑAVALKYA

INTRODUCTION

I. Critical Apparatus

The number of manuscripts made use of for the purpose of ascertaining the readings adopted in the text and their variants in the footnotes thereunder was 16. Besides them 5 previously printed editions were also referred to for the same purpose in the case of those units with reference to whose original wording no satisfactory inference could be drawn from the manuscript-evidence alone owing to a very wide and confounding divergence of the readings of the same syllables forming parts of a unit adopted by the scribes of the MSS. All these sources having been designated in the footnotes by abbreviations it is necessary to explain them. It is also necessary to furnish a short description of each of them for the purpose of the identification thereof by the learned scholars who read the book critically and assess its value.

2. The said 16 MSS. fall into 4 classes determined by the scripts in which they have been transcribed, namely (Deva-) Nāgarī, Grantha, Telugu and Kannaḍa. There are 8 MSS. of the first class, 6 of the second and one each of the third and the fourth. The abbreviation न has been used with the figures १ to ८ for those of the first class, ग with the figures, १ to ६ for those of the second, त for that of the third and क for that of the fourth.

3. Their detailed description so far as could be known is as follows :—

(A) *Nāgarī Class*

1. न१—MS. No. 91 of 1899/1915 at the Bhandarkar Oriental Institute, Poona, renumbered 22 ; Title, "Yogī Yāgñavalkya Smṛti"; No. of Folios, 17; No. of Lines on each side thereof, 14 ; Average No. of Words in each line, 39 ; Materials used, handmade paper and ink ; Size, 21″ × 16½″ ; Date, not mentioned but old in appearance ; Present Condition, folios damaged at the ends but writing unaffected ; Complete.

2. न२—MS. No. 388 of 1899/1915 at the same Institute, also renumbered 22; Title, "Yogī Yājñavalkya Smṛti"; No. of Folios, 13 ; No. of Lines on each side thereof, 17; Average No. of Words in each line, 44; Materials used, handmad

paper and ink ; Size, 12¼″ × 6¼″ ; Date, not mentioned but old in appearance; Present condition similar to that of No. 1 ; Complete.

3. न३—MS. No.5414 at the Oriental Institute, Baroda; Title, "Yoga Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ"; No. of Folios, 25 ; No. of Lines on each side thereof, 10 ; Average No. of Words in each line, 40; Materials used, handmade paper and ink ; Size, 8″ × 3½″ ; Date, Fālgun Vadya 1st of Saṁvat 1684 (March 1628 A.D.); Name of the Scribe, "Nāthaka ;" Name of the person for whose use transcribed, Bhārathī Śrī Rājendra ; Present Condition, old but well-preserved ; Complete except that stanzas VIII. 22/3-4 to IX. 5/1-2 are missing.

4. न४—MS. No. 4503 at the same Institute ; Title, "Yoga Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ" ; No. of Folios, 35 ; No. of lines on each side thereof, 9 ; Average No. of Words in each line, 25 ; Materials used, handmade paper and ink ; Size, 8″ × 4″ ; Date, Bhādrapad Kṛṣṇapakṣa 3rd of Saṁvat 1792 (September 1736 A.D.), Saturday ; Name of the Scribe, Ātmārām, son of Upādhyāyadeva, an inhabitant of Vāṭoda-Saras (Surat district) ; Present Condition, slightly damaged at the edges but writing unaffected ; Complete.

5. न५—MS. No. 1736 at the same Institute ; Title, "Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ"; No. of Folios, 29 ; No. of Lines on each side thereof, 8 ; Average No. of Words in each line, 45 ; Materials used, handmade paper and ink ; Size, 9½″ × 4″; Present Condition, good and recent in appearance ; Complete.

6. न६—MS. bearing Burnell No. 6391 at the Sarafoji Saraswati Mahal Palace Library, Tanjore ; Title on the label, "Yoga Yājñavalkyopaniṣadaḥ" but in the chapter-colophones "Yoga Yājñavalkyagītā" ; Other particulars not supplied.

7. न७—MS. No. Veda 71 at the Government Sanskrit College, Calcutta (No. 96 in Section X headed "Philosophy" in Rishikesh Sastri's Catalogue) Title, "Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ"; No. of Folios 27 ; No. of Lines on each side thereof, 7 ; Average No. of Words in each line, 15 ; Materials used, machine-made paper and ink ; Size, 12″ × 4″ ; Date, Saṃvat 1942 (1885/86 A.D.) ; Complete.

8. न८—MS. No. B 522 at the Oriental Research Institute, Mysore ; Title, "Yoga Yājñavalkya"; No. of Folios, 76 ; No. of Lines on each side thereof, 14 ; Average No. of Words in each line, 18 ; Materials used, handmade paper and ink ; Size, 8″ × 6½″ ; Date, unknown ; Present Condition, good ; Complete.

(B) *Grantha Class*

9. ग१—One of a group of MSS. stringed together and held in position by two pieces of wooden planks cut to size and polished, at the Oriental Manuscripts

Library, Adyar, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; No. of Folios, 17 bearing Nos. 27 to 43 in the group; No. of Lines on each side thereof, 8 to 10; Average No. of Words in each line, 40; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 17" × 1" × 3"; Date not mentioned; Present Condition, very old in appearance but well-preserved; Stanzas 1 to 18 of Ch. I missing and No. of marked chapters, XI but the contents of Ch. XII included in the last.

10. ग२—MS. No. 4362 at the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; Materials used, palm-leaves and stencil; Complete; Other particulars not supplied.

11. ग३—MS. bearing No. 9716 at the Sarafoji Saraswati Mahal Palace Library, Tanjore; Title on the label, "Yājñavalkyopaniṣat" but in the chapter-colophones, "Yoga Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ"; Other particulars not supplied.

12. ग४—MS. No. 3892 at the Vyankateśvara Research Institute, Tirupati, renumbered "T_2"; Title, "Yoga Yājñavālkya Smṛti"; No. of Folios, 56; No. of Lines on each side thereof, 7; Average No. of Words in each line 44; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 13¾" × 1¼"; Apperance, old; Present Condition, good and well-preserved; Complete.

13. ग५—MS. No. 3857, renumbered "T_1" at the same Institute; Title, "Yoga Yājñavalkya Smṛti"; No. of Folios, 46; No. of Lines on each side thereof, 34; Average No. of Words in each line, 23; Materials used, handmade paper and ink and folios bound together in book-form; Size, 12¼" × 7⅝"; Date not mentioned; Present Condition, good; Complete.

14. ग६—MS. No. 6676(A) at the Oriental Institute, Baroda; Title, "Yoga Yājñavalkyaṁ"; No. of Folios, 28; No. of Lines on each side thereof, 9; Average No. of Words in each line, 39; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 13" × 1½"; Chronogram; रक्ताक्षी नाम संवत्सरे वैयाशी शु. १० सोमवारं (!), दिवि-२८ नाडिकायां लिखित्वा पूर्तिमगात्, which is not found capable of leading to any definite conclusion as to the date, month and year of completion of the transcript; Name of the Scribe, Venkaṭa Nārāyaṇan; Appearance, very old and damaged at places and writing grown faint at places owing to lapse of considerable time, though well-preserved in the Institute; Complete.

(C) *Telugu Class*

15 त—MS. No. 4364 at the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; Materials used, palm-leaves and stencil; Complete; Other particulars not supplied.

(D) *Kannada Class*

16. क—MS. No. A 604 at the Oriental Research Institute, Mysore; Title, "Yoga Yājñavalkya"; No. of Folios, 42; No. of Lines on each side thereof, 16; Average No. of Words in each line, 16; Materials used, paper and ink; but apparently a transcript from a very old palm-leaf MS. from which the leaves containing stanzas I.1-15, IV. 19-41, V.15/3-22/1-2, VI.1-40, 57-81, IX.15-44, X.1-16/1-2 and the whole of Ch. XII were missing. Date, not mentioned; Present Condition, good.

Note:—There are 2 other MSS. at the G. O. M. Library, Madras, one in the Grantha and the other in the Telugu character, 2 others in the Nāgari character at the Institute at Baroda, 1 in the same character at the Raghunath Temple Library at Jammu and 1 in the Grantha character at the Institute at Mysore. A transcript of that at Jammu was not ordered out because the charges therefor were likely to be nearly 5 times those for similar ones called for from the libraries in the South of India and the rest were not called for because the scripts in which they had been written and the recensions of the work to which they were related had been sufficiently represented by those already secured.

The printed editions, the contents whereof have been occasionally utilised for ascertaining the readings of doubtful units, are 5 in number. The abbreviated signs by which they are cited in the footnotes and their short description are as under:—

(1) त्रि.पु.—Trivandrum Sanskrit Series No. CXXXIV entitled "Yoga Yājñavalkya" edited by Sri Sambha Siva Sastri, Curator of the Trivandum Sanskrit Library, in 1938, a copy whereof was obtained from the Library of the B.B.R.A. Society. This edition based on a single MS. obtained as a loan most probably represents the recension of the work in the Malayalam character. It contains gaps in the text left at several places, which, as explained in the Preface of the editor in English and Sanskrit, are due to the MS. written on palm-leaves on which it was based being very old and damaged in parts. He believed that the said MS. must be not less than 500 years old. The text, from which an important passage occurring in Ch. VIII is missing, is not accompanied by either a commentary, translation or notes in any language.

(2) मुं.पु.—A small book entitled "Yājñavalkya Saṁhitā," in the Nāgarī character printed by the Manager of the Gujarati Printing Press, Bombay in Saṁvat 1959 (1902/03 A.D.). This too has no commentary, translation or notes. But there are in it headings of chapters and sub-headings of the topics inside them apparently inserted by the editor. This too was most probably based on a single MS. Copies thereof are not available in the market or public libraries but I could take comparative notes from one of them in the possession of Sri Yogendra then residing at Navsari, on going there personally and while sitting at his house.

(3) न.यु.—A well-bound book entitled "Śrī Yājñavalkyasaṁhitopaniṣat" based on a single MS. in the Nāgarī character found in the collection of the Sanskrit scholar Prof. Manilal N. Dvivedi of Nadiad and published by his younger brother ("Anuja") named Madhavlal with an Introduction and a translation in Gujarati in the year 1901 A.D. The Introduction is not based on a comparative study of this and the other works on the Yoga technique but on a study of the text as printed and the text and translation are at places faulty. Copies of this edition too are not available in the market but I could get one from the library of the Forbes Gujarati Sabha, Bombay.

(4) मु. यु.—A printed copy of the same work but bearing the title "Yogī Yājñavalkya" printed and published at the Sanatan Dharma Press, Muradabad with a Hindi translation made by Pandit Ramachandra Sharma in the year 1938 A.D. The text and translation therein are liable to the same remarks as above. This is the only edition of which copies were available for money.

(5) A copy of a reprint made in the Bengali Saṁvat 1304 (A.D. 1897) of the earliest edition of the work named "Yogi Yājñavalkyaṁ" with a translation in Bengali made by Venimadhav Nyayaratna published in the Bengali character in the Bengali Saṁvat 1300 (A.D. 1893). I came to know of this edition and its reprint, as well as that of the Nadiad edition, from the *Catalogus Catalogorum* of Theodore Aufrecht and after having made some vain attempts to get any of them got one of the reprint through the courtesy of the Hon. Secretary of the Bangiya Sahitya Parisad, Calcutta on being introduced to him by Dr. Kalyani Devi Mallik, a Bengali scholar interested in the study and the practice of Yoga as followed by the Nātha Yogīs. The text as printed in this edition was found to agree very closely with that printed in the Muradabad edition at so many places that I was led to infer either that the MSS. on which they may have been based must have been copies of a common codex or that the latter must have been based upon the former earlier edition. The publisher of the latter being requested to let me know the materials on which that edition had been based did not comply with the request.

II. The New Method Devised for the Collation of Those Materials

4. It had become a problem with me how to collate and ascertain the correct readings of the portions of the text which read differently in the different groups of and even the individual MSS. and printed editions. The only known method, namely that adopted by Dr. Sukhtankar for collating the MSS. of the *Mahābhārata*, whose critical edition is being prepared and published by the B.O.R. Institute, Poona, was not found suitable, primarily because it required a fairly large staff of Śāstris employed for doing the mechanical work of noting down at the top of sheets of full-size foolscape paper each stanza as found printed in any edition of a work selected as a model and below it the same as found in the other sources selected for comparison, in squares formed by perpendicular lines crossed by horizontal ones at such distances as to make the squares just so big as to enable the copyist to write in bold letters each syllable separately in each of them. If, further, the number of MSS. to be copied out was more than 10 to 12, as was the case with the Ādi and some other Parvans, one sheet could not have sufficed to bring together all the variant readings to be considered by the editor in connection with a single stanza. Lastly, the first task of the editor, of selecting the right readings and noting the variants thereof found in the different recensions and sub-recensions and in some unclassifiable MSS., could not have been performed satisfactorily without placing all the relevant sheets in a semi-circle before himself and reading over all of them carefully, and for performing his second task of finding out the family-relationships of the MSS. as a whole for mentioning in his Introductory Note how he believed the text to have been transmitted from the probable date of the archetype to those of the extant MSS. which could be ascertained, he must have been required to study his own critical apparatus together with the remarks columns of the collation sheets. I looked up Dr. Katre's *Introduction to Textual Criticism* and found that there too the above was the only method that had been recommended. I also searched for some other method in some of the works of English and American authors on the same subject but found that they had not discussed any method of doing such spade-work and had proceeded with the subjects of settling a text and tracing family-relationships between MSS., on assuming that collation-notes would be prepared as required on bearing in mind the general nature of the materials they have to deal with and the advice given by the authors in the introductory chapters of their works. I was therefore put to thinking as to how I could make such notes unaided by anybody with the least possible exertion and at the minimum possible cost. The following method, which I was able to hit upon, was found to satisfy that test.

5. Instead of one full stanza I have adopted one-quarter of it as a unit from the Trivandrum edition, which was the first source that had come into my hands, noted down first the numbers of the chapter, stanza and quarter as appearing therefrom and having assigned the letters of the Sanskrit alphabet, 'ka" to "ba" except "aṅga" and "yaṅ" to the 21 sources went on noting against the units copied out from the first source, the said letters only wherever the said unit was found in exactly the same words and such letters with only the variations in brackets beside them. Wherever the same units were found in differnt words I copied out all of them in a parallel line and marked the *sigla* of the MSS. or editions containing them and against them again such slight variations thereof as were found in some other sources. The result of this has been that the units which had absolutely no variants and those which had such as could be explained away on one ground or another and can therefore be reasonably be believed to have been transmitted for centuries in their original forms in the archetype can be spotted at a glance and the major and minor variations in the others are automatically marked out together with the groups of their sources constituting recensions and sub-recensions. The latter feature gives this advantage that at the time of ascertaining the groupings one can at a

glance find out from the notes as they are what must be the number of the original recensions, to which of them, if any, an extant MS. belongs and whether it had come to us in its original form or through any sub-group falling under it and which of the extant ones are derived from mixed codices based upon two or more of them. For a more detailed description of this method and comparative tables illustrating it and a pedigree made out from the notes the inquisitive reader may refer to my article on the subject published in 1952 at pp. 31–40 of Vol. II of the Journal of the Oriental Institute, Baroda.

III. Principles Followed in the Case of Doubtful Readings

6. The readings of all the units whose total number comes to approximately 1960 cannot be expected to be either uniform or capable of being rendered so by such a simple formula as the above. Nay, there was found to be a fairly large number of units of which 5 to 13 variations were found to exist in the extant MSS. For the purpose of ascertaining the true variations thereout I had studied the principles of the method by which that could be done scientifically from the following works, namely :—(1) *Prolegomena* to the Ādi-Parvan by V. S. Sukhtankar ; (2) *Introduction to Textual Criticism* by S. M. Katre ; (3) *Article on Textual Criticism* by J. P. Postgate *in the Ency. Brit.* Vol. 22 ; (4) *A History of Classical Scholarship* by J. J. Sandys ; (5) *A Companion to Greek Studies* by L. Whibley containing a chapter on Textual Criticism by Sir R. C. Jebb and (6) *Pancatantra Re-constructed* by Prof. Franklin Edgerton. Reflecting over them in the light of the peculiarities of the materials before me I had adopted some for my guidance and discussed them in an article on "Textual Criticism As a Branch of Indology" published in the issues of September and December 1951 of the aforesaid Journal at pp. 60–64 and 138–50. The following is their short summary :—

(1) Wherever the sources seemed to agree uniformly the common reading of the unit has been adopted in the text as the reading in the archetype and no foot-note has been made below it ;

(2) Where the majority of them seemed to agree the reading common to them was incorporated in the text and a foot-note giving the variants found in the remaing sources has been added below the line, the agreeing ones not being mentioned at all.

(3) The above majority rule has however been departed from in cases in which the sense of the unit as determined by the context in which it occurred or the general trend of the work as a whole or of the particular chapter in which the unit occurred was likely to be sacrificed. In such cases the reading preferred has been incorporated in the text and the other reading or readings have been mentioned in a foot-note.

(4) There are however cases in which even a full quarter-stanza could not be re-constructed from any single group of sources. In such cases the reading adopted
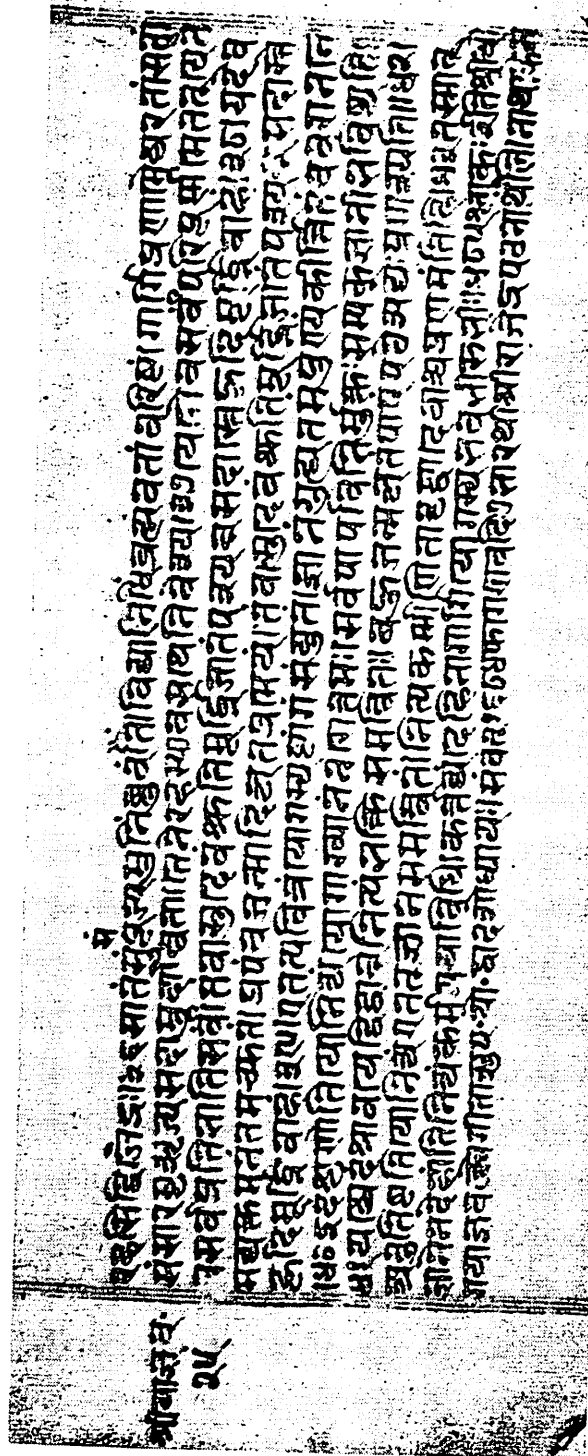
YOGA YĀJÑAVALKYA (Page 103)

in the text has been taken from one or two sources not necessarily forming part of a single group for the purpose of the chapter concerned and the variant readings from all the sources without exception have been given in the relative foot-note and the propriety of the selected reading and the other readings has been discussed therein. Such cases belong to the class of doubtful readings marked by wavy lines below them as in the Critical Edition of the *Mahābhārata*.

Explanation.—The word "source" in the first three principles means the MSS. only, which have been cited by reference to the scripts in which they had been written, not the original *sigla*, the letters of the Sanskrit alphabet. The said scripts are 4 in number, namely (Deva-nāgarī) indicated by the letter "Na," Grantha indicated by the letter "Ga," Telugu indicated by the letter "Ta," and Kannaḍa indicated by the letter "Ka." MSS. falling in the same group have been distinguished by marking the figures 1, 2 etc., as mentioned in the description of the Critical Apparatus herein-above. The same word in the 4th principle means either the said MSS. or the printed editions. The latter called "Pustakas" have been designated by reference to their places of publication, both being indicated by their initial letters *e.g.* "Ka. Pu," "Na. Pu" meaning Calcutta edition, Nadiad edition, and so on.

IV. The Work and its Date

7. There is complete uniformity between the MSS. and the printed editions as to (1) the work being in the form of dialogue between the sage Yājñavalkya and his wife Gārgī, whose other name was Maitreyī, (2) the subject-matter being Yoga as made up of its 8 constituents as known from the second Pāda of the *Pātañjala Yogadarśana*, (3) the exposition thereof by the former made at the request of the latter being of the nature of a summary of what he had learnt about the subject from Brahmā and its relation with the prescribed religious observances, which is of the nature of a "Samuccaya" (combination) of "Jñāna", explained here as being of the nature of "Yoga", and "Vaidhaṁ Karma," whose nature has not been explained anywhere in the work, (4) the work having been divided into 12 chapters and the exposition in the first 11 having been made in the presence of several other sages and that in the last, the Rahasya-chapter, on their being asked to leave the hermitage of Yājñavalkya and (5) as to the general treatment of the subject-matter of each chapter. The differences that exist relate to the numbers of stanzas, some MSS. having more than the others and some containing omissions of some of them found in all the rest.

8. Out of the 16 MSS. that have been utilised for this critical edition of the work, the earliest dated one is No. 3 in the list of the Devanāgarī MSS., obtained as a loan from the Oriental Institute, Baroda. The facsimile of the last page thereof reproduced herein shows clearly that it had been copied out from an older MS. in the Saṁvat year 1684 (AD. 1627/28). But some of the Grantha MSS. on palm-

leaves may well be nearly 500 years old and the one on which the Trivandrum edition has been based has been stated by its editor to be so old according to his judgment. Moreover the *Jābāladarśana*, *Triśikhi-brāhmaṇa*, *Yogakuṇḍalī* and *Yogatattva Upaniṣads* contain too many stanzas which are almost the same as those occurring in this work and the *Śāṇḍilya Upaniṣad* contains prose sentences incorporating the very words occurring in the corresponding stanzas of this work. The *Vāsudevopaniṣad* too contains at two or three places similar identifiable passages. There is enough evidence in them for the inference that the authors of those late Smārta Upaniṣads were indebted to this work for the common passages. Further the *Haṭhayogapradīpikā* of Svātmārāma also contains evidence of the said author having drawn upon this work for the contents of some of its stanzas and it also refers in II.7 to the opinion of a class of Haṭhayogīs who did not approve of the Ṣaṭkarma, Neti, Dhauti etc., and achieved the objects aimed at by the practice of different species of Prāṇāyāmas, which is a special feature of *Yoga Yājñavalkya*. Then again, there are in the *Śāṅkarabhāṣya* on the *Śvetāśvataropaniṣat* numerous quotations from a work of Yājñavalkya under II.7 and 9, which are traceable to Chapters IV to VII of this work. *Mummadideva* too quotes from this work in his comments *on* the smaller *Yogavāsiṣṭha* VI.9.65 and 71. It has also been specifically mentioned amongst the authorities on the Samuccayavāda in the commentary of *Ānandavardhana on the Bhagavadgītā*. Lastly, the author of the *Yājñavalkya Smṛti* recommends in III.110 a study "of the *Yogaśāstra* promulgated by me" to one who has a desire to achieve Yoga (union with the Divine). That the said Yogaśāstra must be this and not the *Yogi Yājñavalkya*, a work on Sandhyāvandana without the use of material objects but by the use of Mantras only on knowing their esoteric meanings, of which the *Bṛhad-Yogi-Yājñavalkya-Smṛti* published in 1951 by the Kaivalyadhama, Lonavla, is an enlarged edition, as shown by me in my article on "Bṛhad-Yogi Yājñavailkya and Yoga Yājñavalkya" published in 1954 at pp. 1-29 of Vol. XXXIV of the Annals of the B.O.R. Institute, Poona, is amply borne out by the citations of the views of writers of Works on Āyurveda, like Agastya and the Aśvins in VII.7, 30; VIII.33, 39, which carry back this work to the age of *Caraka*, whose *Saṁhitā* in I.1.4-5 and 8-32 relates that the science of Ayurveda owed its origin to the necessity of finding out the origins of and eradicating diseases from the physical bodies because they caused obstruction in the pursuit of the highest object of man's pursuit, namely Mokṣa, and gives the line of teachers and pupils in which the tradition relating thereto had been transmitted up to the time of Agniveśa whose first work on Āyurveda called a *Tantra* (scientific treatise) formed the basis of the said *Saṁhitā* made up of the contributions of the sages Caraka and Dṛḍhabala, in which line there occur the names of the Aśvins in its earlier part and that of Agastya in its later one. *Āyurveda-dīpikā*, the commentary thereon by Cakrapani Dutta also contains a quotation from the *Kāya-cikitsā-tantra*, which is to the effect that even the "kālamṛtyu" is conquered by the Mahātmās who have attained perfection in "Rasāyana," "Tapas" and "Jāpyayoga." Chapters VI to VIII of this work contains numerous special courses of the practice of Prāṇāyāma for the eradication of specific diseases and acquiring control over the vital airs especially the Apāna, which is said to be "Āyurvighātakṛt" (the destroyer of the duration of life). The time of Caraka, a contemporary of Kaniṣka, (A.D. 78 or 83 onwards) falls within the limits determined for the *Yājñavalkya Smṛti* by the oriental scholars, like Drs. Bühler and Kane, namely between 200 B.C. and 200 A.D. or 100 B.C. and 300 A.D. The existence of this work of the same author as that of the said Smṛti or at least the Yoga of the nature expounded therein is thus traceable to a period falling between the second century B.C. and the fourth century A.D. This is quite consistent with the pre-existence of the *Yogadarśana*, from which the 8 constituents of Yoga were most probably borrowed.

V. Yajnavalkya and his Yoga

9. Such being the conclusion as to the date of the work on hand the objection as to its genuineness based on the assumption of the identity of the teacher therein with that of Maitreyī and Janaka in the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* does not deserve to be considered because the latter must have lived several centuries prior to the said date. Obviously therefore the former must be deemed to be another sage of the same name. In fact, I have, in my article in the Annals of the B.O.R.I., Poona, given sufficient details about another Yājñavalkya who, as appearing from his life-story as given in the Nāgarakhaṇḍa of the *Skanda Purāṇa*, was living first at Puṣkar near Ajmer and had latterly migrated to Hāṭakeśvarakṣetra in the Ānartadeśa and in another paper entitled "Sena Kings of Ānarta in Their Historic Setting" published in the Journal of the Gujarat Research Society, Bombay in its issue of April 1952 proved that he must have been living in the 2nd century A.D. Whether that plea is acceptable or not, what is material for our purpose is the nature of the Yoga expounded in the work. If that is in consonance with the views of Yājñavalkya as expounded in *Upaniṣads of the Śukla Yajurveda* there can be no reasonable objection to looking upon this work as one embodying the method of the realisation of the identity of the individual soul with the Supreme Soul, which had been first asserted with confidence by the Yājñavalkya of the Upaniṣad fame in the court of Janaka Videhī, and insisting upon the continuance of the performance of the prescribed acts up to the time of such realisation according to the view of the same sage embodied in the *Īśopaniṣad*, which forms the 40th chapter of the *Saṁhitā of the Śukla Yajurveda* compiled by him. The limited amount of space at my disposal precludes me from entering into a discussion of the parallel passages in the two well-known *Upaniṣads of that school* and the *Yoga Yājñavalkya*. I therefore rest content with only referring the scholars interested in this subject to the following parallel passages, namely:—*Br. A. U.* II.4-5, IV.2.-4, *Isa*.U.4-8, and *Y.Y.*I.43, VI. 77-80, IX.2, 9, 17-18, 23-24, 29, 30-32, 34, 39, XII.23-35 for the realisation of the identity and *Isa.U.*1-3, 9-18, and *Y.Y.*I. 26, 38-39, 41, X. 20-22, XI. 2-9 for the 'Jñāna-karma-samuccaya" in which expression the word "jñāna" stands for or is said to have for its essence "Yoga" as explained clearly in I.43.

10. As for the nature of the Yoga expounded in this work, although it is treated as made up of the 8 constituents, Yama etc., as in the Sādhana-pāda of the *Yogadarśana*, the two works differ considerably in the description of each of them. Similarly, although the recommendation of several varieties of "Prāṇāyāma" and "Vāyuvijaya" mark it out as a work on Haṭhayoga it differs considerably from the several *Yoga Upaniṣads* and the special treatises thereon composed by the Nātha Yogins of later dates by the absence therein of any reference to the Saṭcakras, by its description of the heart as an 8-petalled lotus etc. I cannot enter here into the details of the differences for the reason stated above. All that I can say here is that the work has been based upon the doctrine that the realisation of the complete identity of the individual soul with the Supreme Soul established in the Vedāntas cannot take place except by going through the simple course of Yoga expounded therein, that so long as it is not realised it is harmful to give up the performance of the prescribed acts, that the said realisation can take place when one is able to rouse the Kuṅḍalinī, which obstructs the passage of the vital breath, accompanied by the inherent heat having its seat in the triangular space between the two lower organs, into the Suṣumṇā Nāḍī extending from the Kanda (bulb) below the navel through the spinal cord to the opening at the root of the palate and the mind ceases to think of any physical or metaphysical object and becomes completely steady, for achieving which object there are various devices, and that once that realisation takes place it is optional for one whether to retain the connection of the vital breath with one's physical body or to sever it by a special process. There is no restriction in this Yoga as to caste, sex, station in life etc. It is in my view capable of being practised by any person who can make up his or her mind to do so and gets himself or herself acquainted with its technique. In other words, this is *the earliest available book on Haṭhayoga for the common man.*

VI. Acknowledgments

11. I take this opportunity to thank the authorities of the Oriental MSS. Libraries at several places, the other learned associations and individual scholars above-named for enabling me to collect together the valuable materials on which the Text and the Notes as to the variant readings are based and particularly Sri P. K. Gode, Curator of the Library at the B.O.R. Institute, Poona, through whom the authorities of most of the Oriental MSS. Libraries were required to be approched for co-operation in this my labour of love extending over a period of nearly 5 years and Sastri T. A. V. Dikshitar of the Sanskrit Pathashala, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, who was kind enough to prepare comparative notes for me from the Adyar MS. in the Grantha character for the mere love of learning.

ANALYTICAL STUDY OF THE TEXT

Chapter I

(1) Request of Gārgī, wife of Yājñavalkya, sitting in an assembly of sages, to communicate to her that knowledge by which she would attain Nirvāṇa and the latter's expression of willingness to do so on the basis of that which he had, on a former occasion, gathered from Brahmā as to the nature of the relation subsisting between the prescribed rites and the knowledge leading to final beatitude.—*Stanzas* 1-19/1 ; (2) Description of the two paths, prescribed by the Vedas, namely the Pravṛtti Mārga and the Nivṛtti Mārga, for being followed by the members of the four Varṇas and the four Āśramas and by women, and advice to perform all the acts without an aim to enjoy the fruits accruing therefrom.—*Stanzas* 19/2-40 ; (3) Definition of "Jñāna" as having Yoga as its essence, that of "Yoga" as the union of the individual and Supreme Souls and general idea of each of its eight "Aṅgas."—*Stanzas* 41-50/1 ; (4) Description of the ten Yamas.—*Stanzas* 50/2-70.

Chapter II

Description of the ten Niyamas.—*Stanzas* 1-19.

Chapter III

(1) Description of the eight Āsanas and the benefits derived from their practice.—*Stanzas* 1-17/1 ; (2) Relation between the Yamas, Niyamas and Āsanas on the one hand and the Nāḍīśuddhi and Prāṇāyāma on the other.—*Stanzas* 17/2-18.

Chapter IV

(1) Introductory remarks as to the necessity to know the anatomy and physiology of the human organism for one wishing to purify his arteries and acquire control over one's vital airs, and the benefits derived therefrom.—*Stanzas* 1-11/1 ; (2) Situation and description of the seat of the internal fire in the bodies of human beings, quadrupeds, amphibious animals and birds.—*Stanzas* 11/2-13 ; (3) Situation and description of the centre of the bodies of all the said creatures.—*Stanzas* 14-15 ; (4) Situation, shape and size of the Kanda (bulbous root of the arteries) and location of the navel and the principal vital air.—*Stanzas* 16-20 ; (5) Situation, shape, function etc., of the Kuṅḍalinī (coiled serpent-like artery).—*Stanzas* 21-24 ; (6) Names, situations etc., of the principal arteries.—*Stanzas* 25-46 ; (7) Names, situations and functions of the ten vital airs.—*Stanzas* 47-72.

Chapter V

(1) Principal mode of purifying the arteries.—*Stanzas* 1-9 ; (2) Alternative mode for doing the same.—*Stanzas* 10-20 ; (3) Tangible signs of their having been purified.—*Stanzas* 21-22.

Chapter VI

(1) Definition of " Prāṇāyāma " and the modes of doing it, for the members of the different castes and the female sex, and the general and special results flowing from them.—*Stanzas* 1-23 ; (2) Explanation of the three constituent parts, " Pūraka ", " Kuṁbhaka " and " Recaka ", of a " Prāṇāyāma " and the different modes of doing it with a view to achieve particular results.—*Stanzas* 24-29 ; (3) Two varieties of " Kuṁbhaka " and the utility of the " Kevala " there-out in making further progress for the attainment of " Yoga."—*Stanzas* 30-35 ; (4) Several special methods for acquiring control over the vital air and the particular results achieved by the attainment of perfection in each of them.—*Stanzas* 36-66 ; (5) Special method of holding the vital breath in the navel during " Kuṁbhaka " and its effect on the mind (surface consciousness) and the " Kuṇḍalinī " and on the motion of the breath upwards.—*Stanzas* 67-71 ; (6) Tangible sign of the vital breath having entered the principal and middle artery called the " Suṣumnā " and further mode of exercise for the Objective Realisation of the Self like the sun in the sky.—*Stanzas* 72-75/1 ; (7) Final effort to be made for mixing the said breath with the cosmic air and its effects on the consciousness and the liability to metempsychosis.—*Stanzas* 75/2-82 ; (8) Appendix to this chapter.—*Stanzas* 1-10.

Chapter VII

(1) Point of distinction between the group of 4 Aṅgas of Yoga so far expounded and the one of the remaining 4 whose exposition is commenced from this chapter.—*Stanza* 1 ; (2) Definitions of 3 different varieties of " Prātyāhāra."—*Stanzas* 2-5 ; (3) Definition of a fourth variety thereof and an incidental enumeration of the 18 vital parts as determined by the Aśvins, the physicians of the gods, their relative positions and the effect of withdrawing vitality from each of them.—*Stanzas* 6-21 ; (4) Definition of a fifth variety thereof according to the opinion of some experts in the practice of Yoga and citation of the authority of the sage Agastya as to the results achieved by such a " Pratyāhāra."—*Stanzas* 22-32/1 ; (5) Description of some supernumerary varieties recommended as having special efficacies.—*Stanzas* 32/2-37.

Chapter VIII

(1) Exhortation to listen attentively to the exposition of the five traditional "Dhāraṇās", definition of the term and the names of the five varieties.—*Stanzas* 1-5 ; (2) Mention of the parts of the human body in which the 5 subtle elements, on which attention is to be concentrated, are localised.—*Stanzas* 6-8 ; (3) Difference of views with a rival school stated and refuted.—*Stanzas* 9-13 ; (4) Traditional modes of concentration on the 5 subtle elements and the results flowing from each stated individually.—*Stanzas* 14-25 ; (5) Special mode recommended for effecting the union of the individual with the Supreme Soul.—*Stanzas* 26-27 ; (6) Further details as to that mode and its spiritual effects according to the view of some Yogins who are the best of those who know Brahman.—*Stanzas* 28-31 ; (7) View of those of the same category, who were also experts in the science of medicine, as to the effect of concentration on the different kinds of physical constitutions of the Sādhakas.—*Stanzas* 32-39/1 ; (8) Advice of Yājñavalkya to observe the Yamas etc., while practising concentration.—*Stanzas* 39/2-40.

Chapter IX

(1) Introductory remark as to the benefit derived from the practice of " Dhyāna."—*Stanza* 1 ; (2) Definition of the term, its varieties and the principal ones from amongst them ; —*Stanzas* 2-3 ; (3) Necessity to know beforehand the vital points in the arteries, and their specific situations and those of the vital airs and the functions performed by each of them in the life of the body.—*Stanza* 4 ; (4) Mode of meditation on the Nirguṇa Brahman.—*Stanzas* 5-9 ; (5) Modes of meditation on the Saguṇa Brahman :—(*a*) In the form of Viṣṇu or Vāsudeva.—*Stanzas* 10-18/1 ; (*b*) In that of Vaiśvānara, the internal fire, recommended as very effective.—*Stanzas* 18/2-24 ; (*c*) In that of the Golden Puruṣa in the solar disc, extolled as the royal road to salvation.—*Stanzas* 25-29 ; (*d*) In that of the Inner Soul becoming manifest as a resplendent pillar of light when meditated upon or as the Supreme Being on identifying oneself with Lord Śiva while sitting in the Vīra posture and concentrating one's attention on the space between the eye-brows.—*Stanzas* 30-34 ; and (*e*) In that of the self seated on the full-blown heart-lotus in the form of a child, bathed all over by the rays of the moon showering nectarine juice in a thousand streams issuing from the lotus in the head having 16 petals, whose mouth is turned downwards, and endowed with the consciousness " I myself am the imperishable Paraṁ Brahman, the Supreme Self.—*Stanzas* 35-39 ; (6) Fruits accruing from meditation, if continued for 6 months and for 12 months.—*Stanzas* 40-41 ; (7) Advice of the sage to practice meditation always in one of the forms described, which are the principal ones, although there are several other minor ones, and as to the attainment of " Samādhi " being the aim to be kept in view while practising it after self-realisation.—*Stanzas* 42-44.

Chapter X

(1) Declaration of an intention to speak in this chapter about " Samādhi ," which is the remedy for breaking the noose of " Bhava " (world-mindedness), definition of the term, the method of attaining it and the effect it is likely to have on one's consciousness when attained.—*Stanzas* 1-5 ; (2) Essential conditions to be

fulfilled before one can forge a union between the individual soul and the Supreme Soul.—*Stanzas* 6-9/1 ; (3) Possible further step thereafter, voluntary severance of the connection between the soul and the body, the method of doing it, the result accruing from it and the advice of the sage to Gārgī to follow the same course —*Stanzas* 9/2-21/1 ; (4) Final advice of the sage as to how to put into practice the teaching which was on the line of combining knowledge with action as taught by Brahmā on a former occasion, to attain thereby the state of "Nirvāṇa" and to give up worldly life.—*Stanzas* 21/2-24.

Chapter XI

(1) Gārgī puts the question as to how one can do the prescribed acts while practising Yoga and what would atone for its neglect, should it occur.—*Stanzas* 1-3 ; (2) Reply of Yājñavalkya to the effect that there is no harm if they are not done during a state of union with the Supreme Soul, for in that case the Yoga itself does what is supposed to be done thereby but during the state of disunion even by a Brahmavit they must be done because it is impossible for an embodied being to give up all acts without exception in that state and consequently if a Yogī neglects them, believing that it is a calamity to do them, his fate is consignment to hell and that therefore the best advice is to continue to do such acts during a state of disunion even after self-realisation and feeling satisfied with the embodied state so long enjoyed, quit the body voluntarily while worshipping the Supreme Being by the practice of Yoga.—*Stanzas* 4-10/1 ; (3) At that stage Yājñavalkya reminds the other sages that it is time for them to perform their evening Saṅdhyā and advises them to repair to their respective Āśramas and they do so.—*Stanzas* 10/2-16/1 ; (4) Thereafter Gārgī prostrating herself before the sage implores him to recapitulate the teaching saying that she had forgotten it and the latter asks her to rise up, promising to accede to her request.—*Stanzas* 16/2-22.

Chapter XII

(1) While purporting to do so Yājñavalkya initiates her into a special course of Yoga by which Samādhi can be attained within a short period and which consists of seven stages, each of which has been graphically described in the manner following :—

First Stage.—To concentrate one's attention on the seat of the internal fire while sitting in a prescribed posture in which the organ of excretion and the perineum are pressed hard by the ankles of the left and the right foot respectively and the right palm is placed on the left one. This checks the downward flow of the Apāna Vāyu, makes it flow towards the seat of fire, fan it slowly and slowly and vitalise it so as to make it burn brightly in the form of a flame which is visualised by 10 days' practice and which makes other spiritual visions possible. The material effects of the rise of the flame are a shortening of the stature, an acceleration of the

heat in the stomach, a possibility of the hearing of sounds internally, a reduction of the quantities of urine and fæces discharged and a freedom from fear of falling from a horse-back, if the practice is continued for certain periods.—*Stanzas* 1-7.

Second Stage.—To concentrate one's attention on the Kuṅḍalinī lying so coiled in the Nābhicakra as to cover up the mouth of the Suṣumṇā Nāḍī with its own mouth in which its tail has been inserted and similarly those of the other Nāḍis by its hood and thereby to obstruct the passage of the vital airs into the said and other Nāḍis, with a view to wake up that sleeping serpent and clear up that passage. This happens when it is confounded by the flames constantly fanned by the concentrated air. When it is roused its coils become straightened and when that happens all the vital airs become collected together and begin to circulate throughout the body.—*Stanzas* 8-13.

Third Stage.—While thus circulating together with the fire, the vital airs, becoming thinner, are able to enter the mouth of the Suṣumṇā and a bright flame such as that of a lamp becomes visible in the heart. Thereby the vital airs, together with the fire, become confined in the heart, the serpent having entered the heart-lotus turns its face upwards and the vital air (henceforth treated as combined into one entity) shines resplendent there like the disc of the rising sun and the fire entering the Suṣumṇā shines like a range of clouds filled with water. When the fire has entered the heart-lotus and the vital air is deposited inside it, various external as well as internal signs begin to become manifest.—*Stanzas* 14-20.

Fourth Stage.—After the appearance of such signs one must actively raise up the vital air together with the fire repeating the "Praṇava" (Oṁkāra) together with the Bindu. This will enable one to visualise a small disc of the moon in the forehead.—*Stanza* 21.

Fifth Stage.—Thereafter one must deposit the vital air together with the fire in the space between the eye-brows and then meditate on the inner self. This will enable one to visualise mentally an imperceptible but nevertheless real Liṅga blazing like a pillar in the middle part of the body, the heart and the forehead, which is beautiful to look at. The knower of Brahman who sees the light of knowledge, the power of the self, ever shining resplendent as a lamp in the forehead and the heart-lotus, gazes at it unintermittently. When, while doing so, the mind of the Yogi sinks in the space between the eye-brows, nectar begins to flow from the root of the tongue and he visualises his self in the said space, his head shakes and he becomes mentally conscious of having visualised the self. Moreover beautiful celestial gardens, constellations, the moon, and figures of sages and of Siddha-Gandharvas become objectively visible to him.—*Stanzas* 22-26.

Sixth Stage.—After the mind becomes absorbed in the space between the eye-brows, the seat of Viṣṇu, one should meditate on Him in the sky at that place,

ever recollecting the bliss of the nature of perfection. When in that stage, one can be said to be in a state of near-release. There is truly the most wonderful joy in that state and one must realise this with the help of one's purified intellect.—*Stanzas* 27-29.

Seventh Stage.—It is after practising meditation thus for a long time while observing the restraints etc., and subsisting on moderate diet, that one reaches the self located in the cave called the "Brahmapura." It is smaller than the smallest and larger than the largest and is, according to all men of experience and the Vedas, identical with the Brahman which the Vedas speak of.—*Stanzas* 30-33.

(2) The only stage next after the above is that of the conscious abandonment of the vital air in the cosmic air on raising it up to and breaking open the hole in crown of the head under the advice of one's Guru, recollecting the sound "OṀ."—*Stanzas* 34-36.

(3) The usual Phalastuti and the sage's final advice to Gārgī.—*Stanzas* 37-41.

(4) Concluding remarks of the author to the effect that thereafter Yāñavalkya retired to a secluded place and took "Samādhi" and that Gārgī too, after having worshipped the sage joyfully, took up her abode in a secluded place and partook of the highest joy resulting from the realisation of that Vāsudeva who is spoken of by the Vedas and is the one immortal, imperishable, immutable, limitless, unmanifest Essence and the unprovable Cause of the Worldly Phenomena.—*Stanzas* 42-46.

QUOTATIONS FROM AND REFERENCES TO THIS WORK IN OTHER WORKS

1. Śankara's Bhāsya on the Śvetāśvatara Upaniṣad II-8 contains quotations which are identifiable with Y.Y.IV.48-49; V.12-15, 17-22; VI.2,-3, 5-8; VII.24/1-2. (Ānandaśram Sanskrit Series No. 17, pp. 28-29, 42-44).

2. Commentary of Mummaḍideva on Gauḍa Abhinanda's Abridgement of the Yogavāsiṣṭha VI.9.65, 71 corresponding with Y.Y.XII.1, IV.20-21, VII.10.

3. Sarvadarśanasaṁgraha of Sāyaṇa-Mādhava, Pātañjaladarśana, contains quotations at 4 places from a work of Yājñavalkya out of which the definition of Yoga is traceable to Y.Y.I., that of Samādhi to Y.Y.I., that of Tapas to Y.Y.II. and that of Padmāsana to Y.Y.III.

4. Haṭhayogapradīpikā II contains the definitions of Āsanas which agree with those in Y.Y. III.

5. Commentary by Ānandavardhana on the Bhagavadgītā known as Jñānakarmasamuccaya contains in its introductory remarks the names of the earlier authorities on the Jñānakarmasamuccaya-vāda, one of which is the Yoga Yājñavalkya.

6. Jābala Darśana Upaniṣad Chapters I-X contain numerous passages which are in many cases almost word to word the same as those in the corresponding portions of the Y.Y. I-X. They are too numerous to be cited in details. The Upanisad contains much additional matter also which reveals it to be a later composition.

7. Śāṇḍilya Upaniṣad (in prose only with occasional quotations in verse several of which can be traced to the Y.Y.III-VI) contains almost a paraphrase of the contents of Y.Y.I-IX. It has also such new matter which reveals it to be a later work. There are also 3-4 other Upaniṣads in which verses resembling those in the Y. Y. are found. (*See* Introduction para 8).

8. Above all the author of the Yājñavalkya Smṛti has in III·110 referred to a "Yogaśāstra promulgated by me", which can be none other than this (*See* Introduction para 8).

श्लोकसूचिः ॥

संज्ञाविवृतिः– अ = अधिकः श्लोकः ॥

पा. टि. = पादटिप्पणी ॥

अ

आ

इ

ई

उ

ऋ

ए

क

प

ब

भ

म

य

र

ल

व

श

ष

स

ह

GLOSSARY OF UNUSUAL WORDS

अध्यात्मविद्या—The science relating to the self of man.

अपान—The second of the five principal vital airs in a physical organism.

अभिचारादि कर्म—A religious rite such as a magical spell employed for a malevolent purpose.

अष्ठीला—A disease of the bladder appearing in any of its two forms.

आत्मन्—The self designated by the subjective consciousness in the form "I";—निकाय—One's own body.

आयाम—The horizontal measure; width.

आसन—A posture, one of the eight constituents of Yoga, which has several varieties, eight whereof have been described in Chapter III of this work.

इडा—The name of the artery in the left nostril through which the outer air is inhaled and the inner one exhaled.

उत्सेध—The perpendicular measure; height.

उपांशु—The middle one of the three ways in which the repetition of a Mantra is done without making a sound, though the organs of speech are made use of.

कन्द—The bulbous root below the navel from which the principal Nāḍīs (arteries) issue and extend to the different limbs in which they function.

कप्यास—The anus of a monkey.

कर्णिकाकेसरान्वित—That whose pericarp is invested with filaments.

कुण्डली—The serpent-like artery which, according to this work, has curled round eight times and is required to be roused by Prāṇāyāma and straightened in order that the vital airs can pass into the mouth of the Suṣumnā and through it into the head for the purpose of self-realisation.

कुम्भक—The process of holding the breath after it is inhaled. It has two varieties "सहित" and "केवल" q.v.

केवल—The higher variety of Kuṁbhaka in which the inner breath is controlled without doing Recaka and Pūraka. (See VI.30).

कोष्ट—The stomach.

क्षेत्रिन्—A soul in an embodied state; also a (nominal) husband.

गुल्म—A disease of the spleen appearing in five different forms.

गुहा—A cave; here a cave-like cavity in the heart.

चक्र—A wheel, here a wheel-like entanglement of the arteries technically called a plexus. According to this work there is only this one wheel in the body, though according to the Haṭhāyogapradīpikā there are 6.

चक्रिन्—The one having a wheel *i.e.* the Jiva (individual soul), who is confined in the state of ignorance in the wheel at the navel and is tossed about hither and thither. (See IV.19).

चित्योर्मूल—The root of the Citis, the vital nerves connecting the thighs with the middle part of the trunk.

ज्ञान—Knowledge here defined as having Yoga as its esssence; -कर्माणि—The acts constituting Yoga; -नाल—the stalk (as of a lotus) consisting of knowledge.

तन्तुपञ्जर—A cobweb.

तन्त्र—Generally a science or doctrine also prescribing a practical method for realising the truth conveyed thereby and particularly the science relating to the theory and practice of the development of the divine powers inherent in man.

तारक—That which carries one across a stream; here used metaphorically to denote a key-mantra for the attainment of salvation.

त्रिदशाहार—Lit. the food of the gods *i.e.* nectar.

त्रिदोष—A disease arising from the affection of all the three humours; consumption.

द्रुहिण—The god Brahmā.

धारणा—Concentration; the designation of the sixth of the eight constituents of Yoga dealt with in Chapter VIII of this work.

धूमध्वज—Lit. that which has smoke as its banner, hence fire.

ध्यान—Meditation, the seventh of the eight constituents of Yoga dealt with in Chapter IX of this work.

नाडी—Any tabular organ of the body such as an artery or a vein; -शुद्धि—The purification of the 14 principal arteries issuing from the bulbous root below the navel. This subject has been dealt with in Chapter V of this work.

नाद—An internal sound. Several such sounds begin to be heard when a slight control is established over the inner breath.

नाल—The stalk of a lotus plant, used here metaphorically for the perpendicular artery on which is perched the eight-petalled heart-lotus.

नियम—A vow or a religious observance. 10 such are required to be observed in order to prepare the vital airs and the mind for the practice of Prāṇāyāma etc. Chapter II of this work is devoted to a detailed exposition thereof.

निर्भासमय—Full of light or lustre, or shining forth with its own light.

निर्वाण—A state of perfect peace of mind which can be attained while living.

निष्कृति—Atonement or expiation for any sinful act.

नीवारशूक—The sprout of a wild rice-plant.

नैष्टिक—An epithet applied to a celibate who observes celibacy till his death.

प्रणवाक्षर—The sacred syllable Oṁ which is uttered at the beginning of each Vedic Mantra.

प्रत्यय—Spiritual experience or vision.

प्रत्याहार—Withdrawal of the senses from their respective objects. It is the name of the fifth Aṅga of Yoga which has been dealt with in Chapter VII of this work.

परमानन्द—The highest joy;—विग्रह—That which has a body consisting of or becomes manifest as the highest joy.

पिङ्गला—The name of the artery in the right nostril through which the outer air is inhaled and the inner one exhaled.

पूरक—That which fills up. In the science of Yoga it is the name of the process by which the outer air is inhaled in a certain proportion, and which is the first of the three parts of the method of doing Prāṇāyāma.

प्राण—The general name of all the vital airs in the body mentioned and explained in Chapter IV of this work. It is also the specific name of the principal vital air; -आयाम—The control of the vital airs, the various possible methods for acquiring which have been explained at length in Chapter VI of this work.

प्लीहा—Enlargement of the spleen.

बद्धपर्यङ्क—One who has taken up the posture in which one sits on the hams, technically called Vīrāsana, for whose definition see III-8.

बिन्दु—Generally a point but here the Anusvāra placed over the crescent forming part of the Oṁkāra. It is also used to designate the human seed. Which is the sense in which the word is used in a line, is determined by a reference to context.

ब्रह्मण्य—Learned in the Vedas; pious.

ब्रह्मपुर—Lit. the city of Brahman or that which is filled up by Brahman; used as a designation of the heart-cave.

ब्रह्मरन्ध्र—Usually the hole in the crown of the head through which the light of Brahman enters the body at the birth-time of each individual, and leaves it at death-time in the case of a perfect Yogi only, but here used to designate the Suṣumṇā Nāḍī (Sec. IV-30).

ब्राह्मकाल—The last Muhūrta (a period of 3 hours) of a night or the one just preceding the sunrise on the next date.

मन्त्र—An incantation or a mystical formula for invoking by the repetition thereof with faith any deity of the Vaidic or Paurāṇic pantheon.

मर्मस्थान—A vital part in which a group of arteries have clustered together. There are 18 such according to the opinion of the divine physicians Aśvins, concentration on and the extraction of energy from which constitutes a special kind of "Pratyāhāra" as explained in Chapter VII of this work.

महाप्राण—The cosmic air.

मात्रा—A unit of measure for keeping up a balance between the times to be devoted to the processes of "Pūraka," "Kuṁbhaka" and "Recaka", which make up a "Prāṇāyāma," according to Chapter VI of this work. Each Mātrā is equal to the time required to utter one syllable.

मुक्तिमार्ग—Ordinarily the path leading to final beatitude but here the designation of the Suṣumṇā nāḍī, (See IV.29) which carries the vital air with fire to the top of the head.

यम—Restraint. Ten kinds of restraints are required to be observed in order to prepare the senses and the mind for the practice of "Prāṇāyāma" as explained in stanzas 42-70 of Chapter I of this work.

योग—Union generally but here a union of the individual soul with the Supreme Soul. This term is also used secondarily in compounds to designate a means for effecting that union such as "Jñāna-yoga," "Karma-yoga", "Bhakti-yoga," or a means for attaining any substantial result ultimately leading to the said union, such as "Haṭha-yoga," "Laya-yoga," "Mantra-yoga," "Rāja-yoga." In this work it is used in the middle sense only as defined in Ch. I. 44/2.

रहस्य—A secret doctrine or formula; -अवसथ—A secret or secluded place of residence.

रेच or रेचक—The process in "Prāṇāyāma" consisting of the exhalation of the inner air through a nostril or the mouth.

रेफ—A grating sound made by the pronunciation of the letter "र".

लूतिका—A spider.

वायु—Ordinarily the atmospheric air but in this work it has also been used to designate any of the vital airs individually with its specific name prefixed to it as Apāna Vāyu or Samāna Vāyu. When not so prefixed it means either the Prāṇa or Apāna or all the ten Vāyus combined together after the Kuṅḍalinī is aroused, as determined by the context; -सखा—Fire.

वासुदेव—The deity who resides in the body *i.e.* the Supreme Deity, who residing in the heart is its inner ruler. This was the name of the only deity of the Bhāgavatas of the old school, prior to the rise of the Pāñcharātra sect. Its synonym was "Bhagavat" because it was "Saguṇa" as well as "Nirguṇa."

वियोग—Disunion or separation; -काल—The time of disunion or separation (of the individual soul from the Supreme Being) *i.e.* any time other than those of "Samādhi" and "Suṣupti."

वैधं कर्म—The religious acts or rites prescribed (by the Scripture).

वंक्षण—The thigh joint or groin.

व्याहृति—Ordinarily an utterance but in religious works the utterance of a word expressive of any of the seven worlds from the earth upwards such as "Bhūḥ," "Bhuvaḥ", preceded by the syllable "Oṁ."

व्योमरन्ध्र—The apertures in the human body through which one has communion with the cosmic space (IV.66); also particularly the one in the crown of the head (VI.56-57).

शिखिस्थान—The seat of fire (in the bodies of human beings, quadrupeds and birds) as described in Chapter IV-11-15. The same is spoken of by its synonyms अग्न्यागार (IV.53). वह्न्यालय (VII.27) etc., at other places.

शिरःपद्म—The lotus in the head said to have 16 petals (See IX.37).

शोफ—A morbid swelling; a tumour.

श्रीवत्सवक्षस्—One on whose chest there is a special auspicious mark called Śrī Vatsa, made by a curl of hair, *i.e.* Viṣṇu.

षोडशच्छदसंयुक्त—(A lotus) endowed with 16 petals. (See IX-37).

सन्धि—A joint; an articulation (of the body) used in XII.1 in the sense of the perineum or frenum of the prepuce. सीवनी is its synonym.

सप्तमवर्ग—The seventh class of consonants in the Sanskrit alphabet.

समाधि—Complete self-integration and concentration on one object to such an extent as to make one forget one's individual existence for the time being; the name of the 8th constituent of Yoga dealt with in Chapter X. of this work. Unlike Patañjali, this author says that this constituent has no variety (See I. 49/2).

सहित-कुम्भक—That kind of Kuṁbhaka which is accompanied by Recaka and Pūraka as distinguished from the Kevala Kuṁbhaka which is not accompanied by them (See VI. 30-31).

सिद्धि—The achievement of an object aimed at; hence also the attainment of some miraculous powers. This work does not speak of it in the latter sense.

सीवनी—The perineum. सन्धि is its synonym.

सुषुम्णा—The name of the principal one of the 14 Nāḍis specifically described in Chapter IV of this work, as it is deemed necessary to know their positions and functions. ब्रह्मरन्ध्र and मुक्तिमार्ग are the two other names by which it is designated in this work. (See IV. 29-31/1, 35/1).

स्फिच्—The buttocks or hips; –देश—The region of the buttocks or hips.

CORRIGENDA

Page		*Line*	*Misprint*	*Correction*
संज्ञा विवृत्तिः		६	मु. पु=मुम्बापुर्यां	मुं. पु=मुंबापुर्यां
१		४	एम.ए., एलएल.एम.	एम्.ए., एल्एल्.एम्.
९		१२	सहयोगीन्द्र	सह योगीन्द्र
११	टि.	१	टिप्पणी	टिप्पणीः
,,	,,	९	अहिंसात्वेव	अहिंसा त्वेव
१२	,,	१३	ग$_२$–राज्ञश्चचैवं	ग$_२$–राज्ञश्चैवं
१४	,,	५	मित भोजनम्	मितभोजनम्
,,	,,	१८	इद्रंशः	ईदृशः
१७	,,	१६	वाचको तीवा (–तीव)	वाचको तीवा (ऽतीव)
१८	,,	१५	कृतमं्	कृतम्
१९	,,	७	ऋजुकार्यंः	ऋजुकायः
२०	,,	१७	क्षति पाठान्तराणिःच	क्षतिः पाठान्तराणि च
२५	,,	१५	देह मध्ये	देहमध्ये
,,	,,	१९	मेढात्तु	मेढ्रात्तु
२८	,,	३	तिसृष्वेकोत्तम	तिसृष्वेकोत्तमा
३२	—	७	गुदमेढोरुजानुषु	गुदमेढ्रोरुजानुषु
३३	—	१०	साङ्गोपांगकलेवरे	साङ्गोपाङ्गकलेवरे
,,	टि.	१५	प्राणो (? घाणे)	प्राणो (? घ्राणे)
३४	,,	२२	ग$_२$–वह्निना	ग$_२$–वह्निना
३५	,,	९	जनस्यांतर(?)	जनस्यांतर् (?)
३७	—	८	सर्वसाङ्गविवर्जितः	सर्वसङ्गविवर्जितः
,,	टि.	४	नाड चः	नाड्यः
,,	,,	१२	(शुश्रूषणरत्तः)	शुश्रूषणरतः
३८	,,	१५	न$_८$–शास्त्रेगेषु	न$_८$–शास्त्रेषु
३८	टि.	१७	धर्मसंयक्तः	धर्मसंयुक्तः
३९	,,	१८	तत्ततादृशं तादृश	तत्तत्तादृशं तादृशं
४०	,,	२	—×××××× –त	—×××× –त
४१	,,	७	षदक्रृत्वाचरेन्नित्यं	षट्कृत्वाचरेन्नित्यं
४२	,,	२४	अत्राधिकाः श्लोकाः	न८–अत्राधिकाः श्लोकाः
४५	,,	१७	चिन्तनीयाहौ	चिन्तनीयाहौं
५१	,,	३	ग्रन्थसन्दभ	ग्रन्थसन्दर्भे
५२	,,	१२	"ष्ट" स्थान "ष्ठ"	"ष्ट" स्थाने "ष्ठ"

Page		Line	Misprint	Correction
५२	टि.	१६	ग्रणार्हो	ग्रहणार्हो
,,	,,	२०	दीर्घवर्तुलयापाणविशेष इत्यके	दीर्घवर्तुलपाषाणविशेष इत्येके
,,	,,	२६	समीचीनो भवेन्	समीचीनो भवेत्
५६	,,	१५	पाठभेदाः–(?) न२,५,७, त	पाठभेदाः–न२,५,७, त
५७	,,	४	ग्रन्थसन्दर्भ	ग्रन्थसन्दर्भे
६१	—	१२	मकारमूतिरेतेषां	मकारमूर्तिरेतेषां
६८	टि.	१६	कर्णमले	कर्णमूले
७४	—	९	सदाशिव	सदाशिवं
८१	—	१	ज्योतिर्मय	ज्योतिर्मयं
८४	—	६	जगद्योनि	जगद्योनिं
११६	टि.	१४	६ लेखषु	६ लेखेषु

श्री योगयाज्ञवल्क्यः

Abbreviations

अत्रोपयुक्तानां संज्ञानां विवृतिः—

न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८=(देव–)नागरी-हस्तलेखाः १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ ।

ग१, २, ३, ४, ५, ६,=ग्रन्थलिप्यां लिखिताः हस्तलेखाः १, २, ३, ४, ५, ६ ।

त=तेलुगुलिप्यां लिखितो हस्तलेखः ।

क=कन्नडलिप्यां लिखितो हस्तलेखः ।

त्रि.पु.=त्रिवेन्द्रम् नगरे मुद्रितं पुस्तकम् ।

मु.पु.=मुम्बापुर्या मुद्रितं पुस्तकम् ।

न.पु.=नडीआदनगर्यां मुद्रितं पुस्तकम् ।

क.पु.=कलिकातायां मुद्रितं पुस्तकम् ।

मु.पु.=मुरादावादनगरे मुद्रितं पुस्तकम् ।

× × × × =एतच्चरणं न विद्यते ।

× × × × × × × × =एषा पंक्तिर्न विद्यते ।

———— =यथापूर्वं ज्ञेयम् ।

ॐ

श्री योगयाज्ञवल्क्यः॥

श्री प्रह्लाद चन्द्रशेखर दिवानजी एम. ए., एल एल. एम
इत्यनेन संशोध्य संपादितः॥

प्रथमोऽध्यायः॥

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥१॥

वेदवेदांगतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥२॥

तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।
तपोवनगतं सौम्यं संध्योपासनतत्परम् ॥३॥

ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।
सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतक्लमम् ॥४॥

गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।
ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥५॥

१/१५/१-२—ग १, ५, ६, त, क लेखेष्विमे श्लोका न दृश्यन्ते । १/१-न १, २, ५, ७—याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं । १/२—ग२—कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ; न ८— सर्ववेदविदं शुभम् । १/४—न ६-सदाध्यापनतत्परम् ; ग२—सदाध्ययनतत्परम् ; ग४—वेदेषु परिनिष्ठितम् ।

२/२—ग२-योगे च—; २/४—न३—जिताद्वारं (?) जिताश्रमम् ; न४, ८, ग४—जिताहारं जित-श्रमम् ; ग२—जिताहारं जिताश्रयम् ।

३/१—ग२—जितशास्त्रं जितामित्रं ; ग४—तपोवनगतं शान्तं । ३/२—न३—ब्रह्मस्थं ब्रह्मणप्रियं; ग४—सद्भ्यो-(सन्ध्यो-)पासनतत्परम् । ३/३—न६—तपोवनरतं—; न८—तपोवनगतं शान्तं ; न३—तपोवनंतरं सौम्यं ; ग४—ब्रह्मविद्भिर्महाभागं ।

४/१—ग४—ब्रह्मविद्भिर्महाभागं; न६— × × × × ; ४/३—न३—सर्वभूतशमं (?—समं) शान्तं; ग२—सर्वभूतहितं शान्तं । ४/४—न१, २, ४, ५, ७, ग३—त्रिसन्ध्यं गतकल्मषम् ; न३—ब्रह्म-भूतमकल्मषम् ; ग२—मन्त्रसिद्धं गतक्लमम् ।

५/३—ग२—श्रुवन्तं परमं योगं ; न६—(ब्रु-) वत परमात्माने(?); न७—ध्यायंतत्परमात्मानं (? स्तत्परमात्मानं) ।

तमेवं गुणसंपन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।
मैत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥६॥

सभामध्यगता चेयमृषीणामुग्रतेजसाम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ गार्ग्येतद्वाक्यमब्रवीत् ॥७॥

*गार्ग्युवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ।
योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥८॥

एवं पृष्टः स भगवान्सभामध्ये स्त्रिया तया ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥९॥

†याज्ञवल्क्य उवाच—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥१०॥

समाहितमना गार्गि शृणु त्वं गदतो मम ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥११॥

६/१–न३—तमेव गुणसम्पन्नं ; न४—तमेवं गुणसंपूर्णं ; न७—तमेवं गुणसंपन्ना । ६/३–ग२—मेधावती महाभागा । ६/४–ग२–गार्गी च ब्रह्मविद्वरम् ; न३—गार्गी तु ब्रह्मविद्वरा ; न४—गार्गी ज्ञानपरायणा ।

७/१–न१, २, ५, ७–सभामध्यगता त्वेवं ; न८–सभामध्ये गते एतं (?); ग२—सभामध्यगतं चैनं; न३–सभामध्यगतं प्राप्ता ; न६–सभामध्यगता सा ते ; ग४–सभामध्यगतात्सेनं (?——गता त्वेनं) । ७/४–ग२, ३, न५, ६–गार्गी तद्वाक्यमब्रवीत् ।

*८–न७ × × × ×। ८/३–न.४—योगं त्वं च मम ब्रूहि; ग३—योगतत्त्वं मया ब्रूहि । ८/४–न३, ७, ८, ग३—साङ्गोपांगविधानतः ।

९/२–न१, २, ५, ७ ———— स्त्रिया तदा ; ग२–———— प्रियां ततः ; न४, ६ ——— स्त्रियानया ; ग३ ———— स्त्रिया अपि (?)। ९/३–न७, ग३–ऋषिरालोक्य । ९/४–ग४–वाक्यमेतदुवाच ताम् ; न४–वाक्यमेतदथाब्रवीत् । †न३–श्रीभगवानुवाच ; न६–भगवानुवाच । न७–भगवान् ।

१०/२–न३ ——— वरा । १०/३–मम योगं सर्ववरं (?) । १०/४–ग२, ४, न८–ब्रह्मणा कथितं पुरा ।

११/२–न१, ५, ७, ८, ग४—शृणु त्वं वदतो मम। ११/३–न५–इत्युक्तो——; ग३–इत्युक्तौ (?) × × ; ११/४–न२, ५, ७—याज्ञवल्क्यस्तपोधनः ।

नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥१२॥

आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
ध्यायन्हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ॥१३॥

नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।

एह्येहि गार्गि सर्वज्ञे सर्वशास्त्रविशारदे ॥१४॥

योगं वक्ष्यामि विधिवद्धात्रोक्तं परमेष्ठिना ।
मुनयः श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥१५॥

पद्मासने समासीनं चतुराननमव्ययम् ।
चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥१६॥

कदाचित्तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
पृष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१७॥

देवदेव जगन्नाथ चतुर्मुख पितामह ।
येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षमव्ययम् ॥१८॥

१२/१–न१, २, ५, ७, ग३—नारायणं जगद्योनिं ; ग२–नारायणं जगद्व्याप्तं । १२/२–न६–सर्वभूतहिते रतम्; न८–जगतः कारणं परम् । १२/३– न१, २, ४, ५, ७, ग१, ३–वासुदेवं जगन्नाथं । १२/४–न४–योगिध्येयं निरन्तरम् ; ग४—जगतः कारणं परम् ।

१३/१–न८ ———— सत्यं । १३/२–न१, २, ४, ५, ६, ग२, ४—परमात्मानमव्ययम् ।

१४/३–न८—एह्येहि गार्गि सर्वत्र (?सर्वज्ञे) ।

१५/१–ग४, न८–योगं वक्ष्यामि तत्त्वेन। १५/२–न१–यथोक्तं परमेष्ठिना; ग२–संप्रोक्तं——; न३, ६—यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ; न४, ग३—प्रोक्तं मे परमेष्ठिना ; ग४, न८–निर्दिष्टं—। १५/३–४–"क" लेखे प्रथमा पंक्तिः । १५/३–न३, श्रूयतां सर्वे। १५/४–ग३—गार्ग्या सह समाश्रिताः।

१६/१–२–ग५, ६, त" लेखेषु प्रथमा पंक्तिः। १६/१–ग४—पद्मासीनं सुखासीनं ; न७–पद्मासने सुखासीनं; न२—पद्मासीनं समासीनं, न३–पद्मासीनसमासीनं। १६/२–न८–चतुरासन–(?चतुरानन–)मव्ययम् । १६/३–ग४, न८–चराचराणां भूतानां । १६/४–न३–ब्रह्मणं परमेष्ठिनम् ; ग४, न८–स्रष्टारं ——.

१७/२–न२–स्तुतिः स्तोत्रैः प्रणम्य च ; ग५–कृत्वा स्तोत्रं —— । १७/३– पृष्टवानमुमेवार्थं ; न५, ग५, ६, त—पृष्टवानिदमेवार्थं ; न८–पृष्टवान्श्रौतमेवार्थं ; क–पृष्टवानिदमेवाद्य । १७/४–ग५, ६, त—यद्यूयं परिपृच्छथ ; क–यद्ययं (?यद्यूयं) परिपृच्छथ ।

१८/१–ग६–देवदेव महादेव । १८/३–ग२–येनाहं नाम(?) —— । १८/४–न५, ग२, ५—कर्मणा मोक्षमक्षयम् ; न३—कर्मसाक्षिकमव्ययम् ; ग६–तज्ज्ञानं मोक्षमव्ययम् ; न८–कर्मणो मोक्षमव्ययम् ।

ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ।
मयैवमुक्तो द्रुहिणः स्वयंभूर्लोकनायकः ॥१९॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्मण्यभाषत ।

ज्ञानस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥२०॥

अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् ॥२१॥

प्रवर्तकं भवेदेतत्पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥२२॥

येन यत्क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥२३॥

•प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२४॥

१९/१-२-"ग१," लेखे प्रथमा पंक्तिः । १९/१-गर२—स्थानं च ———; गर३-यज्ञानां ——— । १९/३-ग४, ५, ६, क—मयैवमुक्तो दाक्षिण्यात् ; न४-ज्ञानानां गर२—मयैवमुक्तो हृषितः । १९/४-न१, ८-स्वयंभूर्लोकभावनः ।

२०/१-न१, २, ६, ७—समालोक्य—। २०/२-न१, २, ५, ७—कर्मज्ञानमभाषत ; ग१-ज्ञानं सर्वमभाषत ; गर२—ज्ञानमर्मं प्रभाषत ; न४-त्यक्तु(?)कर्माण्यभाषत ; ग१-कर्माण्यभाषत । २०/३-४-न४, ग३-× × × × । २०/३-न१, २, ७, ग१, २—जातस्य ——— । २०/४-ग६, त———श्रुतिचोदितौ ; गर२———श्रुतिवेदितौ ; न३ वेदनोदितौ ।

२१/१-न५, ७, ग५, ६ ——— च विद्वद्भिः ; गर२ ——— हि—; गर३——— तु——। २१/३-ग५, ६, क-वर्णाश्रमाणां यत्कर्म । २१/४-गर२-काम्य ———— ; ग६-कार-(?काम-) ————।

२२/३-४-न१, २— × × × × × × × ×।

२३-२७-"न१, २" लेखयोरेतेषु श्लोकेष्वतीव क्रमविपर्ययः सांकर्यं च दृश्येते । २३/१-न३, ४, ५, ६, ७, ८, ग३ ———— नित्यं ; ग५, ६, क— ———— कर्म : गर२-येन यत्क्षीयते सम्यक् । २३/४-न७—निवर्तयति जन्मना; ग१, २, ४, ५, ६, त———— जन्मनः ।

२४/१-गर२, ३, ४, न५, ६, ८, क-प्रवर्तकं तु सर्वत्र ; न४-प्रवर्तकं हि सर्वज्ञ (?); ग६-प्रवर्तयति सर्वत्र । २४/३-न६-वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र ; ग५, न८-वर्णाश्रमाणां कर्मैव ; क-वर्णाश्रमाणां कर्मैवं । २४/४-गर२- ———— काम्यवर्जितम् ; ग ४, ५—विधिवत्कामपूर्वकम् ; ग६-विध्युक्तं कामनार्जितम् ।

विधिवत्कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत्कामपूर्वकम् ॥२५॥

येन यत्क्रियते तस्य गर्भवासः करे स्थितः ।
संसारभीरुभिस्तस्माद्विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२६॥

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥

ते देवानामृषीणां च पितृणामृणिनस्तथा ।
ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यश्च सुतैस्तथा ॥२८॥

कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।
चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥२९॥

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ।
अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपांगं विधानतः ॥३०॥

२५/१-२-ग१, ४, ५, न४, त, क × × × × × × × ×। २५/१-गर२-विधिवृत्तवधस्तस्य(?); न३-विधिवत्कर्मतस्तस्य ; ग३-विधिवत्कर्मभिस्तस्य । २५/२-न३, गर२-मुक्तिमार्गः करे स्थितः ; ग३—मुक्तिं गार्गि करोति सा; ग६-मुने मुक्तिः करे स्थिता । २५/३-४-ग४- × × × × × × × ×। २५/३-ग५, ६, त-वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म। २५/४-न४, ग५, क × × × × ।

२६/१-२—न८, क × × × × × × × ×। २६/२—गर२, ३—भववासः करे स्थितः; ग१-गर्भवासो न संशयः; ग४-गर्भवासकरं स्थितम्। २६/३-४-गर२, ५, ६, त, क × × × × × × × × × ×।

२७/२-न४- × × ने सह सर्वदा ; ग३—ज्ञानिनः सह —— ; त-सह ज्ञानेन सर्वशः। २७/३-न१, ४, ५, ७, ८, ग४, ५, ६, क — ———— वर्णेषु ; ग१—तत्र च त्रिषु वर्णेषु ; गर२-जातस्य —— ; न३ ग३ —— जातश्च ——— ; न६-धाराश्च(?)——। २७/४-न१, २, ३-त्वानुलोम्येन मानवाः ; न८-त्वानु —— मानुषाः ; ग१-अनुलोमेषु —— ; गर२, ५, ६, न७-चानुलोम्येन ——— ; न ६—आनुलोम्येन मानवैः ; ग४-त्वानुलोम्येन मानुषाः ।

२८/१-न८-तथैवाहमृषीणां च(?) । २८/२-न२-पितृणामृणिनस्तदा ; त—पितृणामनृणाः स्मृताः ; न३-पितृणां च(?) ऋणिनस्तथा ; ग४ न८, क—पितृणामृणिनः सदा ; ग६-पितृणामर्यमा स्थितः । २८/३-४—ग४- × × × × × × × ×। २८/४-ग५, ६, क—पितृभ्यः स्वधया तथा ; न८-पितृभ्यः स्वसुतैस्तथा ; ग१-पितृभ्यः पुत्रयोगतः।

२९/१-न१, २, ४, ७, ग३—मुच्येद्यज्ञेन ———; ग४-कुर्युर्यज्ञेन ———— । २९/२-न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, गर२, ३, ४, ५, ६—— धर्ममाचरेत् । २९/४-गर२, ४, ५, ६, न८, क—स्वाश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

३०/२-ग४, ५, ६, न७, ८, क—द्वावेको ———— । ३०/३-गर२, ३, न६—अधीत्य वेदं वेदांगं । ३०/४-न३, ४, ७, ८, क-सांगोपांगविधानतः ; न६—सांगं सार्थं——।

स्नायाद्विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
संस्कृतायां सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः ॥३१॥

यजेदग्नौ तु विधिवद्भार्यया सह वा विना ।
कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ॥३२॥

तपश्चरन्वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः ॥३३॥

संन्यासाश्रमसंयुक्तो नित्यं कर्म समाचरन् ।
यावत्क्षेत्री भवेत्तावद्यजेदात्मानमात्मनि ॥३४॥

क्षत्रियश्च चरेदेवमासंन्यासाश्रमात्सदा ।
वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्वैश्यः समाहितः ॥३५॥

शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥३६॥

३१/१—ग५—स्नात्वा विध्युक्तमार्गेण । ३१/२—न१, ३, ४, ग३—ब्रह्मचर्य व्रतं चरेत् । ३१/३—त, क ———— स्ववर्णायां; न६—स्वीकृतायां ——— । ३१/३-४—न३— × × × × × × × ×।

३२/१—ग४, न६—यजेदग्नौ तु विधिना ; ग५—क—यजेदसौ च— ; न३—यजेदाग्नेय— ; ग६—यजेदाग्नि च ——; न८—यजन्नाग्नौ तु—। ३२/२—न१, ४, ७—भार्यया सह वासितः ; न२, ५———— वासिनः ; न६, ८, ग४, ६, क——— वासिना ; ग२—भार्यया सहसा विना। ३२/१-२—ग३— × × × × × × × ×। ३२/३—न३—कान्तारे निर्जने देशे। ३२/३-४—ग३— × × × × × × × ×।

३३/१—ग१—तपश्चरेत्सपत्नीकः ; न६—तपश्चरन्निराहारः । ३३/२—न४—अग्निहोत्रसमन्वितः ; ग१—तां विना वा सहाग्निभिः ; न६—सर्वधर्मसमन्वितः ; न३—साग्निहोत्रसमन्वितः। ३३/१-२—ग३ × × × ×। ३३/३—न३, ग५—स्वात्मन्यग्नीन्समारोप्य । ३३/४—त—अभ्यसेद्विधिना ततः ३३/३-४—ग३— × × × × × × × ×।

३४/२—न३, ८, ग५, ६, क—नित्यं कर्म समाचरेत् ; न२ ———— समाचरे। ३४/१-२ ग३ × × × × × × ×। ३४/३—ग१—यावत्क्षेत्रं भवेत्तावत्; ग५, ६, त, क—यावत्क्षेमी —; न४—यावत्क्षेत्रे——; ग३—यावत्क्वेत्र (?त्क्षेत्र)———; न६—यावत्क्षेत्र × × ×। ३४/४—न१, २, ५, ७—यजेदात्मानमात्मना ।

३५/१—न३, ६, ग३———क्षत्रियस्तु चरेदेवं । ३५/२—ग१, २, ४, त—आसन्यासाश्रमात्तदा; न३, ६, ८—आसन्यासाश्रमं तथा; न४, ग३—आसन्यासाश्रमात्तथा; ग५, क—आसन्यासाश्रमं सदा; ग६—आसन्यासाश्रमं तदा । ३५/३—न३—वानप्रस्थाश्रमं नैवं ; ग३—वानप्रस्थाश्रमादेवं ; ग५, ६, न८, क—वानप्रस्थाश्रमात्पूर्वं ; त—वानप्रस्थाश्रमात्सर्वं ।

३६/१—ग१, ५—शूद्रः शुश्रूषयेन्नित्यं ; ग२—शूद्रः शुश्रूषयेदेवं ; न६—शूद्रः शुश्रूषते नित्यं ; न३—शुश्रूषय च तं नित्यं । ३६/२—ग२—गृहस्थाश्रममाचरन् । ३६/३—न६————ब्रह्मचर्या तु ; ग३————ब्रह्मचर्ये च । ३६।४ ग२—मुनिभिः कैश्चिदीर्यते ; ग३————कैश्चिदुच्यते ।

आनुलोम्यप्रसूतानां त्रयाणामाश्रमास्त्रयः ।
शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥३७॥

चतुर्णामाश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः ।
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसंकल्पवर्जितम् ॥३८॥

तस्मात्त्वमपि योगीन्द्र स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।
श्रद्धया विधिवत्सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥३९॥

इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत्स्वयम् ॥४०॥

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥४१॥

*गार्ग्युवाच—

ज्ञानेन सहयोगीन्द्र विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
त्वयोक्तं मुक्तिरस्तीति तयोर्ज्ञानं वद प्रभो ॥४२॥

३७/१-२—न३, ६, ८— × × × × × × × ×। ३७/१ न१, २, ५, ७, ग२—अनुलोम-प्रसूतानां : ग३—अनन्तोमे प्रसूतानां (?)। ३७/२ न१, २, ४, ७, ग३—त्रयाणामाश्रमाश्च ये ; ग५ क—वर्णानामाश्रमास्त्रयः ; त—वर्णानामाश्रमाः स्मृताः । ३७/३—न४, ग३—नान्यस्तु शूद्रजातीनां ; ग५, ६, क—स्त्रीजातीनां शूद्रवद्वा ; त—स्त्रीजातीनां च सर्वेषां । ३७/४—न१, २, ५, ७—आश्रमाः कीर्तिता बुधैः ; ग२, ५, त, क—आचारः कीर्त्यते———; न४, ग३—आश्रम(?) कीर्तितो———; ग५—आचारः कथ्यते———। ३७/३-४न३, ६, ८— × × × × × × × ×।

३९/१—न७————योगीन्द्रे ; न३, ५, ग४, ५, ६, क————विप्रेन्द्र ;— ३९/२—न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग२, ३, ६, त, क—स्वाश्रमं धर्ममाचर । ३९/४—न२, ५, ६, ७, ग२, त—ज्ञानकर्म समाचरन् ; ग५—ज्ञानं कर्म समाचर ; ग६—ज्ञात्वा कर्म समाचर ।

४०/१—ग२—एवं मे————; ग४, न८——— इति मे योगसर्वस्वं । ४०/२—ग४, न८—कर्मयोगं च तत्त्वतः । ४०।३—न२— ————तदा—; ग५, क— ————तथा——— । ४०/४ न३—योगयुक्तोऽभवत्स्वयम् ।

४१/१—ग२—श्रुत्वैवं—; न६—श्रुत्वैदं(?)——— । ४१/२—न७—गार्गी मुनिमुदान्विता । ४१/४—न६—ऋषिमध्ये वरांगना । *ग२, ३, त— × × × ×; ग४—गार्गी ; ग५—गार्गिः ।

४२/३—न४—यत्त्वयोक्तं मुक्तिरिति । ४२/४—ग१, ३—तस्माज्ज्ञानं वद प्रभो ; ग५, ६—वद ज्ञानं मम प्रभो; त—यदज्ञानं(?) मम प्रभो ; ग२—ततो ज्ञानं वद प्रभो ; न३, ६—तयोर्ज्ञानं वदस्व भो ; ग४—तथा ज्ञानं वद प्रभो ; न८—यथा ज्ञानं वद प्रभो ।

भार्यया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥४३॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥४४॥

वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग्यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
समाहितमना गार्गि ऋषिभिः सह संश्रृणु ॥४५॥

यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गार्गि प्रत्याहारश्च धारणा ॥४६॥

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।
यमश्च नियमश्चैव दशधा संप्रकीर्तितः ॥४७॥

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् ।
प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः प्रत्याहारश्च पंचधा ॥४८॥

४३/१–न१, २, ६, ७, ग१, २, ३, ४, ६, त—भार्ययाप्येवमुक्तस्तु; न३–भार्यया त्वेव-मुक्तो हि ; ग५, क–भार्यया ह्येवमुक्तस्तु ; न८–भार्यया चैवमुक्तस्तु । ४३/२–ग२–याज्ञवल्क्यो महामुनिः । ४३/३–न५–स तामालोक्य कृपया ; क–त्वं समालोक्य विधिना(?) । ४३/४–ग१–ज्ञानजातमभाषत । *न१, ग१, २, ३, ४, त–भगवानुवाच ; न३, ६,–श्रीभगवानुवाच ; ग५, ६, न८– × × × ×।

४४/२–ग३, ४, ५—योगं चाष्टांगसंयुतम् ; क–योगं त्वष्टांगसंयुतम् ।

४५/३–ग४, न८–समाहितमना भूत्वा । ४५/४–त–मुनिभिः सहिता श्रृणु ; ग५, ६—मुनिभिः सह संश्रृणु ।

४६/२–न५–आसनानि———— । ४६/३–न१, ५, ८, ग१, २, ४, ५, क–प्राणायामा-स्तथा गार्गि ; न४–प्राणायामस्तथा प्रोक्तः । ४६/४–ग५—प्रत्याहारस्तु धारणा ।

४७/३–ग५—नियमश्च यमश्चैव । ४७/४–न६–दशधानुप्रकीर्तिताः ; ग४, ५–दशधानु-प्रकीर्तितः ; ग६–दशधा तु प्रकीर्तितौ ; न४–दशधा संप्रकीर्तितौ ; ग२, त—दशधा सुप्रकीर्तितः ; ग१–द्विधा संपरिकीर्तितौ ।

४८/२–ग१, ५, ६, न६–त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः ; न३, ४, ५, ७—त्रयमेतेषूत्तमोत्तमं ; ग४, न८, क–त्रयस्तेषूत्तमाः स्मृताः ; ग२–त्रीणि तेषूत्तमानि तु । ४८/३–ग१, २, ४, न५, ७–प्राणा-यामास्त्रिधा प्रोक्ताः ; ग३, ६—प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ताः । ४८/४–न ४, ५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६, क—प्रत्याहारस्तु पंचधा ; ग१, २–प्रत्याहारश्चतुर्विधः ।

धारणा पंचधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्तितम् ।
त्रयं तेषूत्तमं प्रोक्तं समाधिस्त्वेकरूपकः ॥४९॥

बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥५०॥

क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥५१॥

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
विध्युक्तं वेदहिंसा स्यात्क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥५२॥

वेदेनोक्तेऽपि हिंसास्यादभिचारादि कर्म यत् ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणम् ॥५३॥

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ।
अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५४॥

४९/२–न४ ग३—ध्यानं च परिकीर्तितम् (न४–लेखकस्य टिप्पणी–ध्यानमपि पंचधेत्यर्थः ।) न५–ध्यानं षोढा च कोर्तितम् । ४९/३–ग१, ३, ४, ५, ६, न८, त, क–त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः ; ग२–त्रीणि तेषत्तमानि स्युः ; न४–त्रोगि तेषूत्तमान्याहुः । ४९/४–ग३, ४, न६, ८, त, क–समाधिस्त्वेकरूपतः ; ग२–समाधेस्त्वेकरूपता ।

५०/१–न४, ग३–मुनयः केचिदिच्छन्ति ; ग४ न८–बहुधा कैश्चिदुच्यन्ते (?)।

५१/२–न३, ग५, ६–शौचं चैते यमा दश ; क–शौचं चैते यमादयः न६, ८–शौचं चेति——। ५१/४–ग१—सर्वावस्थासु सर्वदा ।

५२/१–ग२–अक्लेशजनकं प्रोक्तं ; न३, ८, क–अक्लेशजननं प्रोक्ता। ५२/२–न६–अहिंसा गार्गि योगिभिः ; न१, २, ५, ६–अहिंसात्वेव योगिभिः ; न३–अहिंसा चैव योगिभिः । ५२/१–२–न४– × × × × × × × ×। ५२/३–त–विध्युक्ता चेर्दहिंसा स्यात् ; न५–विध्युक्तवेदहिंसा——; न४–अयुक्तं चेर्दहिंसा——; ग४–अयुक्ते————। ५२।४–न२–क्लेशं जन्मापि————; न१, २, ७–क्लेशजन्मापि————; ग५, ६, क–क्लेशगर्भैव——: त–क्लेशगर्भं च———; न६–क्लेशजन्मेव————। न८–केचिदिच्छन्ति——। ५२/३–४–न३– × × × × × × × ×।

५३/१–ग२–विधिनोक्तेन हिंसा स्यात् ; न६–चोदनोक्तेषु————; ग४–चोदनोक्तेष्व-हिंसा——; ग५–चोदनोक्तोऽपि (?)————; ग६–चोदनोक्तापि————; न३, ग१, त— × × × × । ५३/२–ग२–अभिचारादिकर्मकृत् ; ग५, ६, क– ———कर्मवत् ; ग४, न८–आभिचारादि कर्मसु; न३, ग१, त– × × × ×। ५३/३–ग४–सत्यं परहितं प्रोक्तं ; न८——————भाति (?भूत–)हितं———— । ५३/४–ग१, त–नियतार्थाभिभाषणम्; ग२–यथार्थं साभिभाषणम्; ग४–यथा न्यायाभिभाषणम्; न३–तद्यथार्थाभिभाषणम्; न८, क–स यथा-र्थाभिभाषणम् ।

५४/२–न१–परद्रव्येंषु निःस्पृहम्; ग३–परद्रव्येषु नित्यदा ; न७, ग५———————निःस्पृहः । ५४/१–२–ग२, न४– × × × × × × × × । ५४/३–ग६–अस्तेयमिति संप्रोक्तं ; न१, २, ५, ग३————————तत्प्रोक्तं । ५४/४–ग४, न८, क—मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । ५४/३–४–न४– × × × × × × × × ।

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥५५॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्ठिकस्य च ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं तथैवारण्यवासिनाम् ॥५६॥

ऋतावृतौ स्वदारेषु संगतिर्या विधानतः ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥५७॥

राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥५८॥

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥५९॥

गुरवः पंच सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ।
माता पिता तथाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ॥६०॥

५५/१–४–त, न३– × × × × × × × ×। ५५/२–३–ग३– × × × × × × × ×। ५५/४–ग४–ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।

५६/१–ग१–ब्रह्मचर्याश्रमस्थस्य । ५६/२–ग१–यतेरारण्यवासिनः ; न४ग३—यतीनां नैष्ठिकं स्मृतं। ५६/३–न१, २, ४–ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता; ग३, त, क–ब्रह्मचर्यं तु सा प्रोक्ता; न–३– ——सदैवोक्तं ; ग४, ६, न८– ———— तथैवोक्तं ; ग५————यथैवोक्तं ; न६— ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता । ५६/४–ग१–गृहस्थाश्रमवासिनाम् ; न४–तथैवारण्यवासिनः ; न५, ७— सर्वेषां योगिनां तथा ; ग४–तथैवाश्रमवासिनाम् ।

५७/१–न८, क–ऋतावेव————— । ५७/२–न१–गमनं च विघानतः ; ग१– संगं कुर्यात्————; ग२–कुर्यात्संगं। ५७/३–न१, २, ४, ५, ६, ७, ग१, ३——— ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता ; न३————सदैवोक्तं ; ग४, न८– ————तथैवोक्तं ; ग५, ६, क————तु सा प्रोक्ता । ५७/३–४–त– × × × × × × × × ।

५८/१–२–ग१, त– × × × × × × × × ; ग६————गृहस्थानां ; ग५– राज्ञश्चैव गृहस्थानां ; न८–राज्ञां चैव गृहस्थस्य; ग२–राज्ञश्चचैवं गृहस्थस्य । ५८/२–ग५— ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् । ५८/३–न१, २, ५, ६, ७——विशां वृत्तिमतां चैव ; ग१–राज्ञश्चैवं वृत्तवतः; ग३—दिशां वृत्तवतां——; त–राज्ञश्चैवं नीतिवतां। ५८/४–ग१–विशश्चेच्छन्ति पण्डिताः।

५९/१–न३, ५, ग४—शुश्रूषैव च शूद्रस्य ; ग६–शुश्रूषा इति शूद्रस्य । ५९/१–२–न४, ग३– × × × × × × × ×। ५९/३–न१, ५–शुश्रूषावान्गुरोर्नित्यं ; न२, ७, ग६, त, क– शुश्रूषया गुरोर्नित्यं ; ग१–शुश्रूषा च——; ५९/४–न१, त–ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । ५९/३–४– ग४– × × × × × × × ×।

६०/२–न१–श्रुतिप्रेरिताः ; न३, ४–श्रुतिनोदिताः । ६०/४–त–मातुलः स्वगुरुस्तथा ; न६— मातुलश्वसुरो तथा । ६०।३–४–ग३– × × × × × × × × ।

एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरौ तथा ।
एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ॥६१॥

तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ।
शुश्रूषयार्चयेन्नित्यं तुष्टोऽभूद्येन वा गुरुः ॥६२॥

दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ।
विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥६३॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ।
प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ॥६४॥

क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ।
अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ॥६५॥

तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थापनं धृतिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् ॥६६॥

६१/१–न१, ५, ७–तेषां—————; ग२–एते—————;न४, ६, ८, ग३, ४, ५–एषां————; त–तेषु————। ६१/३–न१, ७–एषां मुख्यतमस्त्वेकः ; न६—एषां मुख्यतमस्त्वैकं (?); ग२, ४, त–तेषु————; ग३, न–८तेषां————; ग६, क–एषु मुख्यतमः प्रोक्तः ।

६२/१–न३, ५, ६————तमेव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं। ६२/२–न५, ६, ७–नित्यं कर्म-परायणम्; क–नित्यं कर्मपरायणः; ग५–नित्यकर्मपरायणः। ६२/३–न२, ७–शुश्रूषयाचरेन्नित्यं (?); ग५, ६, त, क—गुरुं शुश्रूषयेन्नित्यं ; न४, ग३–शुश्रूषयाश्रयेन्नित्यं ; ग४–शुश्रूषयार्चया(?) नित्यं ६२/४–ग५, ६, न६, क–तुष्टः स्याद्येन वा गुरुः ; ग१–(स वै) तुष्टेद्यया——; ग२–तुष्टो हृष्टो यथा——; न३–तुष्टोऽभूद्देवता——; न७—तुष्टो भवेद्येन वा——।

६३/२–ग२–सर्वदानुग्रहात्स्मृतः ; ग४, न८—सर्वत्रानुग्रहो मतः ; न२–सर्वत्रानुग्रहे(?)स्मृतः ; ग५—सर्वत्रानुग्रहस्ततः । ६३/३–ग२–अहितेषु तदन्येषु ; न३–विहितेषु वदान्येषु ; न४, ग३– विहितेषु तथान्येषु । ६३/४–न१, २, ५, ७, ८, ग२, ४—मनोवाक्कायकर्मभिः ; न४, ग३– मनोवाक्कायकर्मणा ।

६४/१–न३–प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च। ६४/२–त–एक एवोक्तमार्जत्रम् । ६४/३–ग१–प्रियाप्रियेषु सर्वत्र। ६४/४–ग१–सहित्वं——————; ग३–समत्वे व्यवहारिणा ।

६५/१–ग५, ६–क्षमा सैवेह विद्वद्भिः ; न३–क्षमा सैवेति गदिता। ६५/२–न३, ८, क– विद्वद्भिर्वेदवादिभिः ; ग१, त–गदिता वेदवेदिभिः ; न१, २, ७–गदिता ब्रह्मवादिभिः ; ग२– गदितं वेदवित्तमैः ; न४–गदिता योगवादिभिः ; न६—गदितं वेदवेदिभिः ; ग४–गदितं योग-वेदिभिः ;। ६५/३–न६–अर्थहानौ च जन्तूनां। ६५/४–न१, २, ७—वियोगे च स्वसंपदि; ग१– वियोगे अथ संपदि ; न३, ५, ग४, ५, ६—वियोगेष्वपि संपदि ; न८, क–वियोगेष्वपि संसदि ; न६–वियोगेष्वपि संयति(?) ।

६६/१–ग१, न६, ८–भयप्राप्तौ च सर्वत्र; ग ४, ६—तेषां प्राप्तौ———— । ६६/२ न३–सचित्तस्थापनं— ; न४, ग३–चित्तस्य स्थापना धृतिः। ६६/३–न२, ग२–अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं; न१, ५, ७————मुनेः प्रोक्ताः । ६६/४–ग१, न८, क–षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ।
एषामयं मिताहारो ह्यन्येषामल्पभोजनम् ॥६७॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥६८॥

मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्मविद्यया ।
आत्मविद्या च धर्मश्च पित्राचार्येण वानघे ॥६९॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः ।
गुरवः श्रुतसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥७०॥

*इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये प्रथमोऽध्यायः ॥†

६७/१–न१, २, ५, ८–द्वात्रिंशत्तु गृहस्थानाम् ; ग५–द्वात्रिंशशतं(?)——; ग६, क–द्वात्रिंशतं———। ६७/२–ग१, ६, क–ययेष्टं ब्रह्मवारिणाम्.। ६७/३–न३–एशामेव मिताहारः; न४, ६–एषामेष मिताहारः ; ग३–एवमेव————; न८, क–एष एव मिताहारो ; ग४–विषमोऽयं———। ६७/४–त–सर्वेशां मितभोजनम् ; न३–अन्येषां स्वल्पभोजनम् ; न४, ग३–त्वन्येषां मित भोजनम् ; न६, ग५–त्वन्येषामल्पभोजनम्; ग४–त्वन्येषां स्वल्पभोजनम् ।

६८/१–न२, ३, ५, ग३–शौचं च द्विविधं प्रोक्तं । ६८/३–ग२–मृज्जलाभ्यां स्थितं बाह्यं। ६८–४–ग१, ४, त–मनःशुद्धिस्तथान्तरम्; ग२–अन्तःशुद्धिःखान्तरम्(?); ग५, क–मनः शुद्धिर्यदान्तरम्; न७–मनःशुद्धिस्तयोत्तरे ; ग६–मनःशुद्धिर्यदन्तरम् ।

६९/१ न३, ४, ६, ग३–मनःशुद्धिस्तथा ज्ञेया ; ग४, ५, ६, न८, क–मनःशुद्धिस्तु विज्ञेया। ६९/२–ग२–कर्मेणाध्यात्मविद्यया ; न३–धर्मेगैवात्मविद्यया ; न४–धर्मेणात्मात्मविद्यया(?) । ६९/३–ग१–आत्मविद्या च धर्म्या च ; ग२–आत्मविद्यानि कर्माणि ; ग५–अध्यात्मविद्या धर्मं च । ६९/४–ग५, ६, त, क–पित्राचार्येण वा भवेत् ; ग२–पित्राचार्येण भावयेत्; न३———मानघे(?) ; न८————चानघे ; न६————वा सखे ; ग ४————श्रासयंत्(?) ।

७०/३–न२, ६, ८, क–गुरवः श्रुतिसम्पन्नाः ; त–स्वधर्मनिरताः पूज्याः ; ग२, ५, न८ (पाठान्तरत्वेन); ग६–स्वधर्मनिरतैःपूज्याः । ७०/४–न१, २, ५, ७—पूज्या वाङ्मनसादिभिः ; ग१–तोष्या——; ग२–सामान्यं (?सन्मान्या) वन्दनादिभिः ; न४, ग३–तोष्या वाक्कायमानसैः ; त–मान्यवो (?मान्या वा (ङ्) मनसादिभिः ।

*अत्र "न८" लेखे ७०/३–४ अनन्तरमधिकः श्लोकः, स इद्दशः— गुरवः श्रुतिसम्पन्नाः विद्वांसश्च, तयाविधाः । स्वधर्मनिरताः पूज्याः सदा वाङ्मनसादिभिः ॥

†हस्तलेखेष्वध्यायपरिसमाप्तिलेखानामान्तरं बाह्यं च वैविध्यमतीव दृश्यते । तल्लेखकानां बुद्धिविलासः एवेति मत्वा तेषां भेदा नास्मिन्ग्रन्थे प्रदर्शिताः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥१॥

एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु ।
विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥२॥

शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।
यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥३॥

या धीस्तामृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् ।
धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥४॥

न्यायार्जितं धनं चान्नमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥५॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

*न१, ४–याज्ञवल्क्य उवाच ; न२, ५, ७–श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; न८, क–याज्ञवल्क्यः ; न३–श्रीभगवान् ।; ग६–ओम् भगवान्–; ग१, २, ३, ४, ५, न६, त– × × × × । १/१–न२, ६,७, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त, क–तपः संतोषमास्तिक्यं । १/३–ग२–सिद्धान्तवेदान्तश्रवणं चैव(?) ।

२/१–न३, ४, ६, ८, ग३—एते च नियमाः प्रोक्ताः । २/२–न१–तं च————; त–सर्वांस्तांश्च पृथक् श्रृणु ; न५, ७–तांश्च श्रुत्वा————; ग४–तांस्तु सर्वान्पृथक्—। २/३–४–ग३– × × × × × × × ×। २/४–क–कृच्छ्रचा × × × ।

३/१–२–ग३– × × × × × × × × । ३/२–ग५–तपसां तप उत्तमम्। ३/४–ग५–अलं पुंसां भवेदिति । ३/३–४–न४, ६, ग३— × × × × × × × × ।

४/१–२–ग३– × × × × × × × × । ४/१–ग५, ६, त, क–या धीस्तां मुनयः—; न८–या भीस्तां(?)———। ४/२- न१, २, ५–संतोषं शुभलक्षणम् ; ग१–संतोषस्य च लक्षणम् ; न३, ४, त—संतोषः सुखलक्षणम् । ४/३–ग५–विश्वासो यस्तदास्तिक्यं (पाठान्तरत्वेन) । ४/४– ग५–वेदोक्तेषु च कर्मसु(पाठान्तरत्वेन) ; ग१–यस्तदास्तिक्यमिष्यते । ४/३–४–क– × × × × × × × ×।

५/१ ग३, न६–न्यायार्जितं धनं वान्नं; ग४————धनं चान्यत् ; ग६, क————धनंधान्यं ; त, न८– × × × × । ५/२–ग२–अन्यद्वा यः प्रयच्छति ; न३–वाक्य(?) यच्च प्रदीयते ; न४–वात्रेद्यया(?) यत्प्रदीयते ; ग४–अन्यस्मै————। ५/१–२–त, न८– × × × × × × × × । ५/३–ग३–अर्थित्वा श्रद्धया युक्तं ; ग४, न८–अक्षतं——— ; ग५, ६—अर्थिभ्यः श्रद्धया देयं ।

यत्प्रसन्नस्वभावेन विष्णुं वाऽप्यन्यमेव वा ।
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या ह्येतदीश्वरपूजनम् ॥६॥

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥७॥

* सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः ।
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥८॥

विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मस्थतपस्विनाम् ॥९॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।
वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥१०॥

६/१—ग१, २, ५, ६, न६—यत्प्रपन्नस्वभावेन ; न४—यत्प्रपन्नं स्वभावेन ; ग३—यत्प्रयत्नं———; त—यत्प्रसन्नत्वस्वभावेन । ६/२—न६—विष्णुं वा चान्यमेव वा ; न१—विप्लुषाप्यन्यमेव वा ; ग२, ४, ५, ६, न३—विष्णुं वा रुद्रमेव वा ; न४—बहु वाप्यल्पमेव वा ; ग३—बहु वा अल्पमेव वा ; त—विद्ययाथ धनेन वा । ६/३—न७, ८, ग४, क—यथाशक्तयर्चयेद्भक्त्या । ६/४—ग१—चैतदीश्वरपूजनम् ; न३—त्वेतदीश्वरपूजनम् ।

७/१—न१, २, ५, ७, ग१—रागादपेतं हृदयं ; न८—रागादिरहितं चित्तं ७/२—ग३—मम द्रष्टानृतादिना(?) ग१—वागदुष्टानृतादिभिः ; न१, ५—वागदुष्टा व्रतादिना ; त— यथापृष्टं × × × ; न३—वागपे+ +नृतादिना ; न४—ममतादुष्टतादिना । ७/१—२—ग५, क—× × × × × × × × । ७/३—त—हिंसादिरहितं यत्स्यात् । ७/४—ग१—चैतदीश्वरपूजनम् ; न४—तपईश्वरपूजनम् । *ग७, त—अत्रायमधिकः श्लोकः—येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः । संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् । ७।३—४—ग५, क—× × × × × × × × ।

८/३—न३—द्विजे च क्षत्रियस्योक्तं ; न६—द्विजवत्क्षत्रिये प्रोक्तं ; ग३—द्विजवत्क्षत्रियप्रोक्तं । ८/४—न३—वेदान्तश्रवणं बुधैः ; त—सिद्धान्तश्रवणाद्वुधैः ; ग३—पुराणश्रवणं बुधैः ।

९/१—२—ग२, ३— × × × × × × × × । ९।२—न२—शीलवृत्तमतां सताम् ; न६—शीलवृत्तमतां तसा(?); ग५, ६, त—शीलवृत्तवतां सदा ; न३—शीस्तव्रत- (?शीलव्रत) वतां । ९/३—न२—शूद्राणां च स्त्रियश्चैव ; ग१—शूद्राणां च तथा स्त्रीणां ; न६, ८, ग५, क—शूद्राणां च स्त्रियां चैव । ९/४न१—स्वधर्मस्तु तपस्विनाम् ; न२, ५, ७—स्वधर्मस्तु तपः स्मृतम् ; ग५, ६, त, क—स्वधर्मवशवर्तिनाम् । ९/३—४—ग२, ३— × × × × × × × × ।

१०/१—न१—सिद्धान्तश्रवणे प्रोक्तं ; ग५, ६, त, क—पुराणश्रवणं प्रोक्तं । १०/२—ग५, त, क—वेदान्तश्रवणं बुधैः ; न३—पुराणश्रवणं बुधाः ; ग६—सिद्धान्तश्रवणं बुधैः । १०/१—२—ग३— × × × × × × × × × । १०/३—ग३, न८, क—वेदे लौकिकमार्गेषु । १०/४—न४, ग३—कल्पितं(?) कर्म यद्भवेत् ।

तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्तिता ।
विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥११॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदबाह्यविवर्जितः ।
विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥१२॥

अधीत्य वेदं सूत्रं वा पुराणं सेतिहासकम् ।
एतेष्वभ्यसनं यच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥१३॥

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिक उपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥१४॥

मानसो मननध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥१५॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ।
मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥१६॥

११/१—क—यद्भवति————। ११/२—त—ह्रीस्तु सैवेति कीर्तितम् ; न६—ह्रीस्तु सैव तु कीर्तिता ; ग४ न८, क—ह्रीश्च सैव तु कीर्तिता । ११/३—त—विहितेषु च कृत्येषु : ग२, ३, न४—विहितेषु च मार्गेषु । ११/४—न३, ८, ग४, क—श्रद्धया सा मतिर्भवेत् ; ग३—शुद्धा या सा———; ग५—श्रद्धा वा सा—।

१२/१—न१—गुरुणा चोपदिष्टेऽपि ; न३—गुरुणां चोपदिष्टोऽपि : ग५, ६, क—गुरुणा चोपदिष्टार्थो ; त————चोपदिष्टार्थ ; ग४—विधिना चोपदिष्टोऽपि। १२/४—ग२——————विधिः स्मृतः ।

१३/१—ग१—अधीत वेदसूत्रे वा ; न३, ४, ६, ८—अधीत वेदेष्वंगेषु ; त—अयं स्मृतो वा सूत्रे वा(?) ; ग२—आदौ स्मृतौ(?)वा सूत्रे वा ; ग६—अथ स्मृतौ——। १३/२—ग१, २, ६, न३, ४, ६, ८, त—पुराणे सेतिहासके। १३/१—२—ग३, ४, ५, क— × × × × × × × × । १३/३—न१—एतेष्वभ्यसनं तच्च ; न५—एतेष्वध्ययनं यच्च ; न२—एतेष्वभ्यसनं यच्च; न८—यद्यध्ययनं तच्च(?) न७——————तच्च ; न४, ६—यदिहाध्ययनं तच्च ; ग२, ६—त्रेदेष्वध्ययनं पुंसां ; त—वेदस्याध्ययनं———। १३/४—न१, २, ५, ७—सदभ्यासो जपः स्मृतः ; ग१—तस्य त्वभ्यासो ;—— न६, ८—मन्त्राभ्यासो————। १३।३—४—न३, ग३, ४, ५, क— × × × × × × × × ।

१४/१—ग५, क—जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो । १४/२—न८—मानसो वाचिकस्तथा । १४/३—न६—वाचिकोपांशुदन्तैश्च ; न३, ४, ५—वाचिको तीवा (—तीव) उच्चैश्च । १४/४—ग२— द्विविधो वाचकः (स्मृतः) ; ग४, न८—भेदाद्द्वैविध्यमाश्रितः ; न७, ग५, ६————वैविध्यमास्थितः ; ग३—त्रिविधः परिकीर्तितः ।

१५/१—न१, २—मानसो मानसध्यान—; ग२—मानसो मनसा ध्यानं ; न३, ४, ५, ६, ७, ग३————ध्यान—। १५/२——ग२—द्वैविध्यमिष्यते ; ग४——द्वैविध्यमाश्रितः। १५/१—२—न८— × × × × × × × ×। १५/३—न३—उच्चैर्जप उपांशुश्च। १५/३—४—ग३— × × × × × × × ×।

१६/१—न५, ग१, ४, ६, क——मानसश्च तथोपांशोः ; न३—मानसश्च तथा चैव ; ग५—मननं च तथोपांशोः ; १६/१—२—ग३, न८— × × × × × × × ×। १६/३—ग४—मानसस्तु तथा ध्यानं ; ग५, ६—मननाच्च तथा———। १६/३—४—न३, ४, ६, ग३— × × × × × × × ×।

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥१७॥

ऋषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायन्मन्त्रं च सर्वदा ।
यस्तु मन्त्रजपो गार्गि स एव हि फलप्रदः ॥१८॥

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥१९॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

१७/१–न१ २, ५, ७, ८, ग४, त, क–उच्चैर्जपश्च सर्वेषां । १७/२–ग५–यथोक्तं फलदो भवेत् । १७/३–न६–नीचैः श्रुतो न चेद्वापि ; ग२–नीचैः श्रुतो वचःसोऽपि । १७/४–न२, ५, ७–श्रुतश्च निष्फलो भवेत्; ग५ श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत्। १७/३-४–न४– × × × × × × × ×।

१८/१–न२–ऋषिच्छन्दोऽधिदैवं च ; न३————ऽधिदैवत्यं ; ग४————देवताश्च ॥ १८/२–ग५, ६, त, क–ध्यानमर्चनमेव च ; न३–ध्यायन्मन्त्रं च सर्वशः ; न४, ६–ध्यानं मन्त्रश्च सर्वदा ; ग३–ध्यानं मन्त्रं च———। १८/३–न३, ६–यस्तु मन्त्रं जपो गार्गि ; ग३–यत्तु मन्त्रजपन्गार्गि ; ग४–यस्तु तत्र जपं—; ग६——मन्त्रजपे—; न१–यत्तन्मन्त्रे भवेद्गार्गि; न२, ५–यत्तन्मन्त्रो.———; ग२–स तु मन्त्रजपो——; न४–युक्तमन्त्रजपं———। १८/४–न६–स एव तु फलप्रदः ; न१, २, ५–सर्वकामफलप्रदः ; न४, ८, ग३, ४, ५, ६, क–तदेव हि फलप्रदम् ; ग२–सदृशैव फलप्रदः ; न३, ७–सर्ववद्भि(?)फलप्रदः ।

१९/१–न१, ७–व्रतं च गुरुणा पूर्वं ; न२–वृत्तं च———— ; न८, ग४–प्रसन्नगुरुणा-सार्धं । १९/२–न२–उपदिष्टं तदज्ञया(?) ; न५————तदनुज्ञया ; ग४–उपदिष्टे त्वनुज्ञया ; न३–उपतिष्टं———। १९/३–न१, २, ग३–धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं ; ग५, ६–धर्मार्थमर्थसिद्ध्यर्थं ; ग४–धर्मार्थकाममोक्षार्थं ; न८, क–धर्मार्थकाममोक्षाणां । १९/४–ग२–उपायग्रहणं हितम् ; न३–उपायग्रहणायते ; न६–उपांशुग्रहणं कृतम ।

तृतीयोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि तपोघने ।
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥१॥

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।
तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥२॥

जानोर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥३॥

सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ॥४॥

एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ॥५॥

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ।
अंगुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥६॥

तृतीयोऽध्यायः ।

*न४, ५–याज्ञवल्क्य उवाच ; ग४, न८–याज्ञवल्क्यः; ग३–श्रीयाज्ञवल्क्यः ; न६–श्रीभगवानुवाच ; न३–श्रीभगवानु । ; न१, २, ७, ग१, २, ५, ६, त, क– × × × ×।

१/१-२–न२– × × × × × × × ×।

२/१–त——————दिव्यं । २/३–न२, ७–तथा चैषां————; ग२–अथ तेषां———; न६–तद्वै तेषां————;ग६, न८, क–तथैवैषां ————।

३/१–न३, ८, क–जानूर्वोरन्तरे सम्यक् ; न४–जान्वोर्वोरन्तरे———। ३/३–न१, ३, ५–ऋजुकायः सुखासीनं ; ग३, ५, न६——————समासीनः । ३/४–न३—स्वस्तिकं च प्रचक्षते ; न६————तु————; ग४—————नित्यमभ्यसेत् ।

४/१–ग५–सीवन्या वामतः पार्श्वे ; न१, २, ३, ५, ७—सीवन्याश्चात्मनः———; ग६–सीवन्या वर्त्मनः———; ग३—निविश्या(?)चात्मनः पार्श्वे । ४/२–ग५, ६–गुल्फौ निष्पीड्च पादयोः। ४/१-२–न४– × × × × × × × ×। ४/३–न४–सव्ये दक्षिणगुल्फौ तु; ग३—सव्यदक्षिणगुल्फौ तु । ४/४–न२, ६, ग४–दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् ; न३–दक्षिणा दक्षिणेतरम् । ४/३-४–न५– × × × × × × × ×।

५/१–ग३—एतद्वा स्वस्तिकं प्रोक्तं। ५/१-२–न५– × × × × × × × ×। ५/३–न१, २, ग१, २, त–सव्ये दक्षिणपृष्टं तु ; ग३–सव्यदक्षिणगुल्फौ तु । ५/४–न३–पृष्टं तु विनिवेदयेत् ; न६, ग४, ५, क–पृष्टपार्शे (? श्र्वे) नियोजयेत्; न८–पृष्टपार्श्वे नियोजयेत् ; न७–पृष्टपार्श्वे निवेदयेत् ।

६/१–न४–दक्षिणे तु——————; ग३–दक्षिणे तु तदा———। ६/२–ग३———गोमुखा यथा ; ग४————गोमुखं तथा ; ग२, त————गोमुखोपमम्; ग५–आसनं गोमुखं यथा । ६/३–न६, ग४–अंगुष्टं तु निबध्नीयात् ; न८–अंगुष्टे तु———; ग६–अंगुष्टेन———। ६/४–न४, ग३—हस्ताभ्यां व्युत्क्रमं तथा ।

उर्वोरुपरि विप्रेन्द्रे कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितम् ॥७॥

एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदाहृतम् ॥८॥

*गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ॥९॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वांगुलीश्च प्रसार्य च ।
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥१०॥

सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ।
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥११॥

७/१–न३, ६, ७, ग३, ५—उर्वोरुपरि विप्रेन्द्र ; ग१————विन्यसेत्(?) ; ग४, न८–उर्वोरुपरि मैत्रेयी ; न४–जंघोपरि तु विप्रेन्द्रे । ७/२–न३–कृत्वा पादतले शुभे । ७/३–न२–पद्मासनं भवेत्××। ७/४–न२++तेषामपि(?)पूजितम्; ग४, न८–पूजितं योगिभिः सदा ।

८/१–न१, ५–एकपादमप्येकस्मिन् ; न६–एकं पादं तदेकस्मिन् ; न७–एकं तु पादमेकस्मिन् । ८/२–न१, ५,–विन्यस्यस्योरुणि संस्थिते ; न४, ग३————————संस्थितः। ८/१–२–त–×××××××। ८/३–ग३–इतरस्मिंस्तदाचोरुं। ८/३–४–न६, त–××××××××। "त, ग५" लेखयोः ९–१० श्लोकौ न विद्येते, "क" लेखे च ९/३–४,१०/१–४ एतत्पंक्तित्रयं नास्ति ।

९/१–न३–गुल्फौ+वृषणस्याधः ; ग४—गुल्फेऽल्प————— ; न८–गुल्फे च——— ; ग६–तु वृषणस्याथ। गुल्फौ ९/३–ग२–दक्षिणं सव्यभागे च ; ग३—————सव्यगुल्फैश्च । ९/४–न४, ६, ८, ग४—दक्षिणेन तथोत्तरम् ।

१०/१–न१, २, ५–हस्तौ जानूपरि स्थाप्य ; न७–हस्तौ च———— ; ग३—हस्तौ तु जान्वोः संस्थाप्य । १०/२–न३, ८, ग६–स्वांगुली(:)संप्रसार्य च ; न४, ग३, ४–स्वांगुलीभिः प्रसार्य च । १०/३–न४–व्याघ्रवक्त्रो निरीक्षेत । १०/४–ग३—नासाग्रं तु समाहितः ।

११/१–२–ग५, क–××××××××। त–सिंहासनमिदमुर्व्यामासनानां विशेषतः; ग६–पूजितं सर्वयोगिभिः। "सिंहासनमिदमुर्व्यामासनं च विशेषतः" इति पाठान्तरत्वेन । *अत्र केषुचिल्लेखेष्वेको द्वौ वा श्लोकावधिकौ दृश्येते। तौ—ग५, त–

योनिस्तारकमंघ्रिमूलघटितं[1] धृत्वासनं विन्यसे[2]न्मेढ्रे पादमथैवमेव हृदये[3] धृत्वासनं विग्रहम्[4]। स्थाणुर्यद हृदयेक्षमेदचलया[5] दृष्वा-भ्रुवोरन्तरं चेदं मोक्षकपाटभेदनकरं[6] सिद्धासनं प्रोच्यते[7] ॥ अयमेव श्लोको "ग६" लेखेऽपि दृश्यते

तथापि तत्र क्षति पाठान्तराणिः च विद्यन्ते, यथा—१. घटिता ; २. ++++ ; ३. मेढ्रे पादमथैकमेक हृदये ; ४. धृत्वा समं विग्रहम् ; ५. स्थानं यत्पदवेक्षयेदचलया ; ६. चेतन्मोक्षकपाटभेदनकरं ; ७. सिद्धासनं प्रेर्यते ॥ 'त' लेखेऽपि स अशुद्ध इव दृश्यते । "ग" ५ लेखे द्वितीयोऽप्यधिकः श्लोकोऽत्र विद्यतेः। स यथा—सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु । प्रसार्य जानुनोर्हस्तौ आसनं सिंहपूर्वकम् ॥ ११/३–ग४, न८, क–गुल्फे च वृषणस्याधः ; ग५–गुल्फौ तु————— ; ग६–गुल्फौ च वृषणस्याथ । ११/३–४– ××××××××।

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥१२॥

संपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् ॥१३॥

मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ॥१४॥

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः
हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थापयन्नाभिपार्श्वयोः ॥१५॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥१६॥

१२/१–ग५, ६, त–पार्श्वपादौ तु पाणिभ्यां; न ६–पार्श्वे पादौ च————। १२/२–ग१–दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः । १२/४–न४–सर्वव्याधिविनाशनम् ; न७–सर्वव्याधिविषापहः ; ग६–पूजितं सर्व योगिभिः (पाठान्तरत्वेन "सर्वव्याधिविषापहम्" अप्यस्त्येव) ।

१३/१–ग२–संपीड्य सीवनीं सर्वां; न३——————शुद्धां। १३/२–ग२–गुल्फेनैकेन सर्वतः ; न६–गुल्फेनैव सुसंवृतं । १३/४–ग१, न४, त–मुक्तासनमुदीरितम् ; ग२–मुक्तासनमिदं तु तत् ।

१४/१–ग१–मेढ्रस्योपरि निक्षिप्य ; ग५, ६, त–मेढ्रादुपरि विन्यस्य। १४/२–ग१, २, त–सव्यं गुल्फं ततोपरि ; । १४/३.–न१–गुल्फान्तरं तु निक्षिप्य ; न६–गुल्फान्तरं विनिक्षिप्य ; ग३—गुल्फान्तरे————; ग५–गुल्फान्तरं तु निक्षिप्तं। १४/४–न१, २, ४, ५, ७, ग३–मुक्तासनमिदं तथा ; न३, ६—मुक्तासनमितीरितम् ।

१५/२–न१, २, ५, ७–तलाभ्यां करयोर्द्वयोः ; ग१—————चाथ हस्तयोः ; न३–कराभ्यां तु करद्वयोः(?) ; न४–कूर्पराभ्यां तु(?)करद्वयोः ; न६–कराभ्यांतः(?)करद्वयोः। १५/३–ग२–हस्तयोः कूर्पकाञ्चापि ; न६–हस्तद्वयोः (?) कूर्परौ वा ; ग३, ४, ५–हस्तयोः——वापि। १५/४–न५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६—स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ।

१६/१–न२, ७, ग१, ६, त–समुन्नतशिराःपादौ ; न३–समुन्नतशिरेःपादौ (?)। १६/२–ग१, ४, त—दण्डवद्व्योम्नि संस्थितम् । १६/३–ग२–मयूरमासनं प्रोक्तं ; ग६–मयूरासनमेतद्धि ; न३–मयूरासनमेतच्च ; न५—मयूरासनमेवैतत् ।

*सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ।
यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ॥१७॥

नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥१८॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये तृतीयोऽध्यायः ।

१७/१–न३————ह्याभ्यन्तरां रोगाः ; न४————आभ्यन्तरा—; १७/१-२–न६– × × × × × × × ×। *त–अत्र सार्धैकश्लोकोऽधिको दृश्यते । स च—

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं[1] च जायते ।
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तु समाचरेत्[2] ॥

आसनं विजितं येन[3] जितं तेन जगत्त्रयम् ॥

स एव "ग६" लेखेऽपि विद्यते किन्तु निम्नलिखिताशुद्धपाठान्तरैः :—
१. धार्यं(?)च ; २. अथतस्तत्समाचरेत् ; ३. आसनं वर्णितं(?)येन । १७/३–न१, ५, ७, ८–यमैश्च नियमैश्चापि ; न४–यमं च नियमं चैव। १७/४–न२, ८, ग२, ३, ४, ५, ६, क–आसनैश्च सुसंयतः ; न३–आसनं तैश्च संयुता ; न४–आसनं च सुसंयतः(?) ; न६–आसनैश्च सुसंयुतं ; न७————तु संयता ।

१८/१–ग५, ६–नाडीशुद्धिं च कृत्वाथ ; न२————कृत्वा वै ; ग२———— कृत्वादौ ; न८, क————कृत्वैव ; न३, ६————ततः कृत्वा ; ग४———— श्रुत्वैव ; त– × × × × । १८/२–न३–प्राणायामं तथा कुरु ; न४, ग३———— ततः परम् । त– × × × × ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रुत्वैतद्भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥१॥

*गार्ग्युवाच—

भगवन्ब्रूहि मे स्वामिन्नाडीशुद्धिं विधानतः ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यः सर्वदेहिनाम् ॥२॥

उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
† कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥३॥

स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन्देहे देहभृतां वर ॥४॥

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।

इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥५॥

गार्गीं तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

चतुर्थोऽध्याय :

१/१–ग५, ६, क–श्रुत्वैतद्भाषितं गार्गी । १/३–न२,३ ५, ७–पुनः प्राह सभामध्ये । १/४–न२, ५, ७—महाभागा तपस्विनी ; न३–सभामध्ये यशस्विनी ; ग५, ६, क–ऋषिमध्ये तपस्विनी । *न२, ग१, २, ६, क– × × × × ————।

२/१–ग५, ६, क–भगवन्ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ । २/४–ग६–नाड्यस्ताः सर्वदेहिनाम् ।

३/१–ग५, ६, न८, क–उत्पत्तिं चैव नाडीनां । ३/२–न१, २, ६, ७, ८, क–चरणं च यथाविधि ; ग२–चलनं च यथाविधि ; न४–सरणं च———; न५–धारणं च————; ग३ वराणां च(?)————; ग१–चलनं च तथाविधम् । † न१, २, ५, ७, ग१–अत्रेयमधिका पंक्तिः–विभागं च पृथग्ब्रूहि मुख्यामुख्यत्वमेव च । ३/३–न३, ६, ७, ग३—कन्दश्च कीदृशः प्रोक्तः ; न४–क्रमश्च———— । ३/४–न१, २, ५, ७–क्व तिष्ठन्ति च वायवः ; ग४, न८– कति तिष्ठन्ति नाडयः ।

४/३–ग४, न८–विज्ञातव्या मयान्यत्र । ४/४–ग४—देहि देहभृतां वर ।

५/१–न३–वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ ; न१, २, ५, ७————मे सर्वं ; ग३———— सर्वं त्वं । ५/२–ग४, ५, न८–त्वत्तो वक्ता न विद्यते ; ग६–त्वत्तो छेत्ता————। ५/४– न६–सम्यक् हृद्गतमानसः ।

६/१–ग२–गार्गी च तां समालोक्य ; न३–गार्गी गीतं————; न४–गार्गी तां च——; ग४, ५, न८, क–गार्गी तां तु————।

*याज्ञवल्क्य उवाच—

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥६॥

विद्धयेतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ।
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥७॥

चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥८॥

आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव वह्निना ।
योगाभ्यासेन यः कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा ॥९॥

स एव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः स सम्पूज्यो नरोत्तमः ।
आत्मस्थवह्निनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ॥१०॥

आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥११॥

---

* न३, ६—श्रीभगवानुवाच ; ग४, न८—याज्ञवल्क्यः ; ग२, ५, त, क— × × × ×।

६।३—ग२—शरीरं देहिनां तावत् ; न६————तावदेतत्तु । ६/४ न१, २—षण्णवत्यंगुलान्वितम्; ग२—षण्णवत्यंगुलायतम् ।

७/१—ग२—विश्वेन(?)सर्वजन्तूनां ; न६—विद्यात्तत्सर्वजन्तूनाम् । ७/३—ग३—शरीरादधिकं(?) प्राणः ; ग२—शरीरोदररन्ध्राणाम्(?) ।

८/१—ग४—चतुर्दशांगुलीः केचित् । ८/२—ग४, न८—वदन्ति ज्ञानिनो नराः ; न६—इच्छन्ति मुनिसत्तमाः । ८/३—न४, ८, ग४, ५, ६, क—द्वादशांगुलमेवेति । ८/२—३—ग२— × × × × × × × ×।

९/१—ग१, २, ४, ६, न६, त—आत्मस्थमनिलं विद्यात् ; ग३—आत्मस्थाननिलान्विद्वान् । ९/३—न३—योगाभ्यासेन तत्कुर्यात् ; ग३, ६————यत्कुर्यात् । ९/४—न७—समं वा न्यूनमेव च ; न३—शर्वाश्रमयमेव(?) वा ।

१०/१—न८, क—स नरो ब्रह्मविच्छ्रेष्टः । १०/२—ग२, ४—सम्पूज्यश्च नरोत्तमः ; ग३—स पूज्यश्च————; ग१, न८, त, क—सम्पूज्यश्च नरोत्तमैः ; न३—सम्पूज्यः स नरोत्तमः ; न४—सम्पूज्यश्च नरोत्तमे ; न६—सम्पूज्यस्तु नरोत्तमः ; ग६—सुसंपूज्यो नरोत्तमः । १०/३—ग२—आत्मस्थवह्निना चैव ; ग३—आत्मस्थवह्निनैवालं । १०/४—ग२—योगाभ्यासाद् द्विजोत्तमे : ; ग५—योगस्थेन द्विजोत्तमे ; न७—योगजेन द्विजोत्तमः ; न३—योजयैनं द्विजोत्तमै(?) ।

११/१—न४—आत्मस्थं मातरिश्वानां(?) ; ग३—आत्मस्थमातरिश्वानां (?); ग५—आत्मस्थां (?स्थं) मातरिश्वानं ; न३—आत्मन्यं————। ११/२—न४, ग३—योगाभ्यासेन निर्जयः(?) ; न६————निर्जयं(?) । ११/३ ग२—देहमध्ये शिखास्थानं ; ग३, न६————शिवस्थानं ; न३—देहमध्यं शिरस्थानं(?) ।

त्रिकोणं मनुजानां च चतुरस्रं चतुष्पदाम् ।
*मण्डलं तत्पतंगानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१२॥

तन्मध्ये तु शिखा तन्वी सदा तिष्ठति पावकी ।
देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु ॥१३॥

गुदात्तु द्व्यंङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्राच्च द्व्यंङ्गुलात् ।
देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणामितीरितम् ॥१४॥

चतुष्पदां तु हृन्मध्यं तिरश्चां तुन्दमध्यमम् ।
द्विजानां तु वरारोहे तुन्दमध्यमितीरितम् ॥१५॥

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नवाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामश्च तथाविधः ॥१६॥

१२/१—न३, ६, ८, ग२, ४, ५, क———————तु । १२/२—न१—चतुरस्रं चतुर्दिशम्; न२—चतुरन्ध्रं चतुर्दळम् न७; चतुरस्रं चतुर्दृशाम्(?) । १२/३—ग२—मण्डलं तत्पतंगाढयं; ग३—मण्डलं तत्प्लवंगानाम् ; न७————तु पतंगानाम् ; ग१————च मृगानां तु ; न१, २, ५————तत्पशूनां तु । *ग५—अत्रैषाधिका पंक्तिः—षडश्रं सर्पजन्मनाम् । अष्टाश्रं स्वेदजानां च । १२/४—ग२—सत्यमेतद्ब्रवीमि तत् ; ग३—सत्य व † † द्ब्रवीमि ते(?)

१३/१—ग२————तु शिखास्तस्मिन् ।(?) ; न८, क————तु शिवा-तन्वी ; न६————च शिखा—; ग५, ६————तु शुभा————; न३————च शिखान्वीत्य(?) । १३/२—न१, ४, त—सदा तिष्ठति पावकः;(?) न२—शिवा————पावकः(?) ; ग१—शिवा————पावनी; ग२—शिवा————पावके ; न३—सदा————पातकी(?) ; न६————पावक(?); ग५ ६, न८, क—शिखा————पावकी । १३/३—ग२—देह मध्ये तु कुत्रेति ; ग५—देह मध्यात्तु, ————; क—देहमध्यात्तु सुश्रोणि; ग६—देहमध्यं च सुश्रोणि । १३/४—न२, ३, ८, ग४, क—श्रोतुमिच्छसि तच्छृणु ;न७—ज्ञातुमिच्छसि चेच्छृणु ।

१४/१—न६—गुदाच्च———————— । १४/२—ग१—अधो मेढ्र (च) द्व्यंगुळात् ; ग२, ५, ६—मेढ्रात्तु द्व्यंगुळादधः ; न६, क—अथो(?अधो) मेढ्राच्च द्व्यंगुळात् । १४/३—न२, ३—देहमध्यं तयोर्मध्ये । १४/४—न४, ६, ग५—मनुष्याणामुदीरितम् ; न५, त—मनुजानामितीरितम् ; न७—जनुजानामितीरितम् (?) ।

१५/१—न१, २, ३, ६, ८, ग६, क—चतुष्पदां तु हृन्मध्ये ; न४—चतुष्पदां तु तन्मध्ये(?हृन्मध्ये); न५, ७—चतुष्पदां च हृन्मध्ये । १५/२—न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, क—तिरश्चां तुन्दमध्यमे ; ग३————त † † मध्यमे ; न४————तु सुमध्यमे ; ग४————गुदमध्यमम् ; ग५————तुन्दमध्यकम् । १५/३—ग२—द्विजातीनां वरारोहे । १५/४—ग६—————मध्यमुदीरितम् ; न४, ग३—गुदमध्यमितीरितम् ; ग४—दन्तमध्यमितीरितम् । १५/३—४—न३— × × × × × × × ×।

१६/१—न३—कन्दस्थानां(?)मनुष्याणाम् ; ग५—तुन्दस्थानं————; ग६—कुन्दस्थानं————; ग३—कन्दस्थानं मनुष्यादेः । १६/२—न१, २, ५, ग३—देहमध्ये नवांगुळम् । १६/३—ग२—चतुरंगुळमुच्चेदं ; न४, ६, ग३, ५, ६——मुत्सेधः ; न२, ७————मुत्सेधे ; न३—चतुरंगुलसमुत्सेधि । १६/४—न१, २, ५, ग१, २, त—आयामं च तथाविधम् ; न७—आयामं तु——ग४, न८, क—आयतं च———— ।

अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत्त्वगादिभिः ।
चतुष्पदां तिरश्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥१७॥

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्रसमुद्भवः ।
द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥१८॥

*चक्रेऽस्मिन्भ्रमते जीवः पापपुण्यप्रचोदितः ।
तन्तुपंजरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥१९॥

जीवस्य मूलचक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्चरत्यसौ ।
प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥२०॥

तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगयोर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥२१॥

१७/१–गर–अण्डाकृतिसमाकारं; न६–अंधौकृति–(?)–वदाकारं। १७/२–न३, गर–भाषितं तत्त्ववादिभिः ; ग५, ६, न८–भावितं तत्त्ववेदिभिः; न४—पूरितं च त्वगादिभिः ; न६———— तत्त्वगादिभिः ; ग४, न८, क–("न८" लेखे पाठान्तरत्वेन) भूषितं तु त्वगादिभिः। १७/३–न६— चतुष्पदां तु हृन्मध्ये; ग३–चतुष्पादं तिरश्चांच । १७/४–गर, ५, ६, क—द्विजानां तुन्दमध्यमम् ; न३–तिरश्चां तुंडमध्यमे ; न४ ग३–द्विजानां तु सुमध्यमे ; ग४, न८———गुदमध्यमम् ।

१८/१–न४, ६, १, ८, गर–तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं; न३–तन्मध्य(?ध्यं)————; ग५, क– तन्मध्ये नाभिरित्युक्ता ; ग६–तन्मध्ये नाभिरित्युक्तो (?क्ता) । १८/२–ग ५, ६–नाभौ चक्रस्य संभवः ; क–नाभीवक्रस्य सम्भवम् (?) ; त–नाभिवक्रतनुद्भवम् । १८/३–गर, ३, न४–– द्वादशारयुतं चक्रं; ग५–द्वादशारयुतं चक्रः(?क्रं)। १८/४–न३, त–तेन देहं प्रतिष्ठितम् ; न१, २, ५—नरदेहं प्रतिष्ठितम् ; गर–तेन देवाः प्रतिष्ठिताः ; ग३–देव देहः(?) प्रतिष्ठितः ; ग४–तत्र देहः ———— ; न७–येन देहः ———— ; ग५, ६, क–तेन जीवः———— । *इतः प्रभृति ४१।४ पर्यन्तं "क" लेखे तालपत्रं गलितमिति टिप्पणीर्विद्यते ।

१९/२–गर–पुण्यपापप्रबोधितः ; न३, ४, ग३—पुण्यपापप्रणोदितः ; न५–पुण्यपापप्रचोदितः; न७, ग५, ६–पुण्यापुण्यप्रचोदितः । १९/३–ग१, ३, ४, ६, न५, ६, ८–तन्तुपंजरमध्यस्थः; न१–तस्यां जरमध्यस्था (?) । १९/४–ग१, ४, ६, न६, ८–यथा भ्रमति लूतिकः; न५–यथा चरति लूतिकः ; न१, २, ७–यथा चरति लूतिका ; ग३–यथा भ्रमति यूतिका ; न४——यूथिका ।

२०/१–गर–जीवस्य मुनिचक्रे(?)ऽस्मिन्। २०/२–ग३, न६–अथ प्राणश्चरत्यसौ; न३–भ्रमत्प्राणे त्यरचासौ(?); ग४–पश्य प्राणश्चरत्यसौ । न८–वश्यः— २०/३–न३–न३–प्राणरूपो भवेज्जीवः ; न६–प्राणाहारो————; ग३–प्राणारूठि(?)————; न१–प्राणारूठास्तु ता नाड्यः । २०/४–ग१–सर्वजोवेषु सर्वदा ; ग५, ६–सर्वदेहेषु———— ।

२१/१–ग५–तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं । २१/२–न६–नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वतः ; न१, २, ५– नाभेस्तिर्यगधो वृता ; ग५–नाभेस्तिर्यगयोर्ध्वकम् ; न४, ग३–नाभेस्तिर्यगधोगतिः ; न७–नाभेस्तिर्यग-धोगतम् ; त–नाभेस्तिर्यगवोवृंतम्(?) । २१/३–ग४, ५–अष्टप्रकृतिरूपासौ ; न४–अर्धप्रकृतिरूपा सा । २१/४–गर–अष्टधा कुटिलाकृतिः ; न४, ग३–अष्टधा कुण्डली मता ; ग४–अष्टधा कुटिलीकृता ; न३–त्वष्टधा कुण्डलीकृता ।

यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुद्ध्यैव सदा स्थिता ॥२२॥

मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।
योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना ॥२३॥

स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुसखेनैव ततो याति सुषुम्णया ॥२४॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्णेति प्रकीर्तिता ।
*तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडीसंज्ञकाः ॥२५॥

नाडीनामपि सर्वासां मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ।
इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च सरस्वती ॥२६॥

वारुणी चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
विश्वोदरा कुहूश्चैव शंखिनो च पयस्विनो ॥२७॥

२२/१–न१, २, ७, ८, ग१, ४–यथावद्वायुचारं च ; गर–यथावद्वायुसंचारः ; न४– यथावद्वायुचारा च(?) ; ग३–यथावद्वायुचेळांश्च(?) । २२/२–न१, ५–जलान्यादोनि नित्यशः ; ग३–जळान्नावि (?दो-) न्य (?नि) नित्यशः ; न४– ज्वलनादोनि नित्यशः ; गर–सर्वनाडीषु-नित्यशः । २२/३–न५, ग३, ४–परितः कन्दपार्श्वे तु ; न८–परितः कण्ठपार्श्वेषु(?) । २२/४– ग५–निरुद्ध्यैवं सदा स्थिता ; गर–निरुद्ध्यैव व्यवस्थितः(?) ।

२३/१–न१, २, ३–मुखेनैव समाविश्य ; गर–मुखेन स्वेन संवेष्ट्य; त–मूलेनैव समाविश्य ; न३, ४, ६, ग३—मुखेनैव सदा वेष्टय ; न७————समावेश्य। २३/२–ग३–ब्रह्मरन्ध्रमुखं सदा ; ग ५ ब्रह्मरन्ध्रं मुखं तया । २३/४–ग४–प्रबोधयति साग्निना ; ग५–प्रबोधं यान्ति(?) ———; न४–प्रबोधं यातु ———।

२४/१–त स्फुरन्त्या हृदयाकाशात् ; न१, ५, ग५–स्फुरन्त्या हृदयाकाशे ; न८–स्फुरन्त्या हृद-याकारे(?–हृदयाकाशे); न२, ६, ग५, ६–स्फुरन्त्या हृदयाकाशं ; न४, ग३–स्फुरन्ती हृदयान्तं सा । २४/२–ग५, ६–ज्ञानरूपा———; गर–नवरूपा————; न३– × × × × । २४/३–न४–वायुर्वापि सुखेनैव ; ग५–वाय्वग्निसखेनैव(?) ।

२५/१–२–न३– × × × × × × × × । न४, ग३–अत्र 'मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता' इत्या-दिरधिकः श्लोको लिखितो दृश्यते तथापि न स उद्धृतोऽन्येषु लेखेषु स ४.२९ संख्यया आगत इति । एतयोरपि च स तत्रास्त्येव । २५/३–ग४, ५, ६, न६–तिष्ठन्ति परितः सर्वे(?सर्वाः) । २५/४ न१, २, ४, ७, ८, ग४, त–चक्रेऽस्मिन्नाडीसंज्ञिकाः ; ग५, ६————नाडीसंज्ञिताः ; ग१———ऽस्मिन्नाडिकास्तथा ; गर————नाडीसंचये ।

२६/२–त, गर–मुख्याश्चैताश्चतुर्दश; न३, ८, ग१–मुख्या गार्गि——— । २६/४–ग३–सुषुम्णा तु सरस्वती ।

२७/१–न१, २, ३, ५, ग३, ५, ६—वारुणा चैव पूषा च। २७/३–न२, ४, ५, ७, ८, ग४, त–विश्वोदरी कुहूश्चैव ; ग३– + + + कोहूश्चैव(?कुहूश्चैव) । २७/४– ग१————तपस्विनी ; न५————सरस्वती ।

अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
आसां मुख्यतमास्तिस्त्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ॥२८॥

मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी ।
कन्दस्य मध्यमे गार्गि सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ॥२९॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ।
*मुक्तिमार्गः सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥३०॥

अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।
इडा च पिंगला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥३१॥

इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिंगला स्थिता ।
इडायां पिंगलायां च चरतश्चन्द्रभास्करौ ॥३२॥

२८/१–न३–अलंमुखा च————; ग३–अलंवुसूचि(?)——— । २८/२–न४ मुख्याश्चैव चतुर्दश ; ग५, ६—मुख्या एताश्चतुर्दश । २८/३–ग२–तासु मुख्यतमास्तिस्र : ; न३–एता——— । २८/४–न१, ग१, ४, त–तिसृष्वेकोत्तम मता ; ग२–श्रेष्टितेका(?) + + + ।

२९/१–न३–मुक्तिमार्गेण(?)सा प्रोक्ता ; ग४, न८–मुक्तिमार्गे स्थिता सा तु ; न४, ग३ मुक्तिमार्गेऽपि———— । २९/३ न१, २, ५–कन्दस्या मध्यमे————।

३०/१–२–न१– × × × × × × × × । ३०/१–ग१, ४, त–पृष्टमध्ये स्थिता नाम्ना ; ग५, ६————स्थिते नास्य(?) ; न८————स्थिते नासां ; न३, ६———— स्थिते नास्थना ; न४————ऽपि तेनासौ ; ग३————च तेन सा(?) । ३०/२–ग१, ४, ६, न८–सह मूर्घ्नि स्थिता सदा ; ग२–यासां मूर्घ्नि————; न३, ६, त–सहमूर्घ्नि व्यवस्थिता ; न४–स्वरमूर्घ्नि————; ग३–सर्वमूर्घ्नि————*न३–अस्मिंल्लेखे द्वावधिकौ श्लोकौ दृश्येतेऽस्मिस्थाने, तौ :—

तिष्ठन्ति परितस्तस्य नाड्यो मुनिसत्तमे ।
द्विसप्तति सहस्त्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥
पृष्टमध्ये स्थिता नास्छा वीणादण्डेन सुव्रते ।
सहमस्तकपर्यंतं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥

३०/३–न२, ५, ६—मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा । ३०/४–न२, ५, ७–ब्रह्मरन्ध्रे प्रतिष्ठिता ; न३–ब्रह्मरन्ध्रप्रकीर्तिता (?); न४–ब्रह्मरन्ध्रेऽपि कीर्तिता ; ग२–ब्रह्मरन्ध्रमितीरितम् । ३०/३–४–न१ × × × × × × × × ।

३१/१–ग५, ६–अव्यक्ता सा तु विज्ञेया ; ग२–अव्यक्ता नैव————; न४, ६, ८, ग३ अव्यक्ता चैव————; ग४, न८–अभ्यासेनैव । ३१/२–न३, ६–सुषुम्णा वैष्णवी स्मृता ; न४, ग३–सूक्ष्मा सा वैष्णवी मता ।

३२/२–ग५–पिंगला दक्षिणे स्थिता; ग३————————तथा ; ग२–सव्यदक्षिण पिंगला (?); न३–दक्षिणे पिंगला स्मृता ।

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः ।
चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥३३॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिदिवात्मकम् ॥३४॥

भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
सरस्वती कुहुश्चैव सुषुम्णापार्श्वयोः स्थिते ॥३५॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपार्श्वयोः ।
*कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥३६॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी च प्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये पयस्विनी ॥३७॥

३३/२–ग१–पिंगलायां च भास्करः ; न४————रविः स्थितः । ३३/३–न८ चन्द्रस्तु मन इत्युक्तः ।

३४/१–त–विषभागो रविर्ज्ञेयः ; ग६————रवेर्गागि । ३४/२ न५, ७–सोमभागश्च चन्द्रमा ; ग२–सोमभागोऽमृतं भवेत् ; ग५, ६, न६, ८————ऽमृतं स्मृतः ; ग४———— ऽमृतस्तथा(? मृतं तथा) । ३४/३–न२–तावाव(?वेव)धत्तः सकलं ; ग३—तावेव++सकलं ; ग३————सकल दत्तः(?)न३–तावे धत्तः सकलं ; ग२–उभौ विधत्तः सकलं । ३४/४–ग३–काल रात्रि (?कालं रात्रि–) दिवात्मकम् ; न४, ग३–काल रात्रिदिवात्मकम् ; ग६–कालं नक्तं———— ।

३५/१–न५ भोक्तृ————; ग३–भोक्त्रे————; ग५–गोप्त्री———— ३५/४ न३, ४————पार्श्वयोःस्थिता ; ग५, ६, न८————पृष्टपार्श्वयोः ।

३६/१–ग३–गान्धारा हस्तिजिह्वा च । ३६/२–न१, २, ५, ६–इडायाः पृष्टपूर्वयोः ; न४, ग३————पूर्वपृष्टयोः ; ग४————पार्श्वभागयोः । *न२, ३, ४–अत्रैषाधिका पंक्तिः- पूषा यशस्विनी चैव पिंगला पृष्टपार्श्वयोः । ३६/३–न२, ३, ५, ७, ग३–कुहूश्च हस्तिजिह्वायाः ; न४, ६, ग४,–कुहोश्च————; ग६–कुहाश्च(?कुह्नोश्च)————। ३६/४–न२, ३ ५, ७, ८, ग४, त–मध्ये विश्वोदरी स्थिता ; ग२————विश्वोदरस्थितः(?) ; ग३– ————विश्वधरा————।

३७/१–न३, ७, ८, ग६–यशस्विनी कुहूमध्ये ; न१, २, ५–यशस्विनी कुहोर्मध्ये ; ग२–मध्ये कुहोर्यशस्विन्याः ; ग१–पयस्विन्याः कुहोर्मध्ये । ३७/२–ग२, ६–वारुणी सुप्रतिष्ठिता ; न१, २, ३, ५, ७, ग४–वारुणा च प्रतिष्ठिता ; न४–वारणा सुप्रतिष्ठिता ; ग१————घ प्रतिष्ठिता । ३७/३–न१, २, ४, ५, ७, ग३, त–वारुणायाः सरस्वत्याः । ३७/४–ग२, ४, ५–स्थिता मध्ये यशस्विनी ; न२, ग१————तपस्विनी ; न४, ग३, क– × × × × ।

गान्धार्याश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शंखिनी ।
अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे कन्दमध्यादधः स्थिता ॥३८॥

पूर्वभागे सुषुम्णाया आमेढ्रान्तं कुहूः स्थिता ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्या वारुणी सर्वगामिनी ॥३९॥

यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
पिंगला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥४०॥

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिंगलायास्तु पृष्ठतः ।
पयस्विनी तथा गार्गि याम्यकर्णान्तमिष्यते ॥४१॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
आसव्यकर्णाद्विप्रेन्द्रे शंखिनी चोर्ध्वगा मता ॥४२॥

३८/१–न६, ८, ग१, २, ४–गान्धारायाः सरस्वत्याः ; न४, ग३– × × × × । ३८/२–ग५–स्थिते मध्ये तु शंखिनी ; न४– × × × ×। ३८/३–न१, ७–अलम्बुषा च विप्रेन्द्र; न३–अलंमुखा(?)च विप्रेन्द्रे । ३८/४–न२, ३, ग१, ४–कन्दमध्यादवस्थिता ; न१, ५, ७, त–कन्दमध्यादधोगता ; ग२–कन्दमध्यादधः शरा(?); न४–गुदमध्यादधोगता ; ग३—सुरमध्य(?) यथागता ।

३९/१–न२, ५–पूर्वभागे सुषुम्णायां । ३९/२–ग२–आमेढ्रान्तं कुहूः स्मृता ; न१, २, ४, ५, ७–मेढ्रान्तं च कुहूः स्थिता । ३९/३–न१, २, ३, ४, ५, ७, ग१, २, ३, ४, त–अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेया ; न६–अतश्चोर्ध्वं च विज्ञेया । ३९/४–न१, २, ३, ५, ७, ग३, ६, त–वारुणा सर्वगामिनो ; ग१–वारणा————; ग२–धारगा(?)————।

४०/१–ग४–यशस्विनी तु याम्यस्य ; न८–यशस्विनी तु याम्यस्था ; न१–+ + याम्यस्य ; (?च याम्यस्य) ; न६————च याम्यस्था ; न४————यामीश्च(?); ग३————यं व्यंस्य पादांगुष्टान्तरिष्यते । ग२–नाडो यशस्विनी याम्य ; ग५, ६—यशस्विनी च सौम्या च । ४०/२–न३–याम्यस्य ; न७————चोर्ध्वं याम्यस्य । ४०/३–न१–पिंगला चोर्ध्वं याम्यान्य (?याम्यस्य) ; न२————चोर्ध्वं– । ४०/३–४– ग२, ६– × × × × × × × ×।

४१/१–न५–याम्य (?याम्ये) पूषा च नेत्रान्तं ; न३–वामे————; ग३–याम्यपृष्टं च ————। ४१/२–न७, ग१, त–पिंगलायां तु————; ग५–पिंगळायाश्च पृष्टतः ; ग६–पिंगलायां च——४१/१–२–ग२– × × × × × × × ×। ४१/३–न१, ४, ५, ७, ८, ग३ –पयस्विनी तथा गार्गि ; ग१–तपस्विनी————। ४१/४–ग५, न८–याग्ये कर्णान्तमिष्यते ; ३—वामकर्णान्तमिष्यते । ४१।३–४–ग२, ४, न६– × × × × × × × × ।

४२/१–२–ग४– × × × × × × × ×। ग१–सरस्वती तथा चोर्ध्वगामिनी या प्रतिष्ठिता । ४२/२–ग२–आजिह्वान्तं————; ग४–आजिह्वायां————। ४२/३–न४–आसव्यकर्णं विप्रेन्द्रे ; ग५–आसर्वकण्ठाद्विप्रेन्द्रे ; न६–नासान्तकर्णाद्विप्रेन्द्र । ४२/४–ग५, ६–शंखिनी चौर्ध्वगामिनी ; न३————चोर्ध्वगामिना (?–गामिनो) ।

गान्धारी सव्यनेत्रान्तमिडायाः पृष्ठतः स्थिता ।
इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥४३॥

*हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥४४॥

अलम्बुषा महाभागे पायुमूलादधोगता ।
गतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिराश्चान्याश्च तास्वपि ॥४५॥

यथाश्वत्थदले तद्वदब्जपत्रेषु वा शिराः ।
नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोघने ॥४६॥

प्राणोऽपानःसमानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥४७॥

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
एतेषु वायवः पंच मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥४८॥

४३/१–न३, ग१–गान्धारा सव्यनेत्रान्ते ; ग६, न८, क–गान्धारी सव्यनेत्रान्ता ; न६, ग३, ४–गान्धारा सव्यनेत्रान्तं ; न४–गान्धारा सव्यनासान्तं । ४३/२–ग१–(नेत्रान्ते) चेडायाः पृष्टतः स्थिता ; ग२–इडायाः पृष्टतः स्थिरा । ४३/३–ग२–इडा च सव्यनेत्रान्तं । ४३/४–ग४–सर्वभागे व्यवस्थिता । ४३/३–४–ग५, ६, क– × × × × × × × ×।

*४४/१–४–न३, ग५, ६, क– × × × × । ४४/१–२–ग२–हस्तिजिह्वा सदा सव्यपादांगुष्टान्तमिष्यते । ४४/३–न४, ५, ७, त—विश्वोदरी तु या नाडी (न७–नारी?) । ४४/४–ग२–कन्दमध्ये व्यवस्थिता ।

४५/१–ग३, ६–अलंवुसा महाभागा ; न३–अलंमुखा(?)महाभागे । ४५/२–ग४, ५, ६, क—पायुमूलादयोर्ध्वगा ; ग२–पायुमूलादधोमुखी ; न१–पायुमूलमधोगता ; ग४–पायुगुल्फादधोगता (?); न८–वायो–(?पायो–) मूलादधोगता । ४५/३–न१, २, ३, ५–एतास्वन्याः समुत्पन्नाः; न६–तास्त्वन्याश्च————; त–एतामुख्या(:)समुत्पन्नौ(?समुत्पन्नाः) । ४५/४–ग१, त–सिरास्वन्याश्च तास्वपि ; ग२, ३, ४, न६–शिरास्त्वन्याश्च———— ; न३–शिरास्वन्यासु तास्वपि ; ग५, ६—तास्वन्याश्चैव तास्वपि ।

४६/१–ग६–यथापद्मदले तद्वत् । ४६/२–न१, २, ५, ७–अब्जपत्रेऽथवा शिराः ; त——————यथा सिराः ; ग२, क–अब्जपत्रेषु याः शिरा ; न८–अब्जपत्रेषु वा स्थिताः (?शिराः) ; ग४–इक्षुपत्रेषु वा शिराः ; ग५–'अब्जपत्रेषु वा शिराः' इति प्रथमं लिखितं पादमपमृज्य 'सुषुम्णा या मया प्रोक्ता यथा पत्रेषु वा शिरः' इत्यशुद्धा पंक्तिस्तत्स्थाने लिखिता दृश्यते । प्रथमः पादः 'यथाश्वत्थदले तद्वत्' इत्यपि तत्रास्त्येव । ४६/३–ग६–नाडीष्वन्यासु सर्वासु ; ग४–नातिष्ठितासु(?) ————। ४६/४–न३–विज्ञातव्यास्तपोनिधेः (?तपोनिधे) ; ग६–विज्ञातव्यं तपोघने ; ग२—ज्ञातव्या दितराः (?हीतराः) शिराः ।

४७/१–न३, ग३—प्राणापानः समानश्च । ४७/२–ग६–चोदानः व्यानः स एव च (?चोदानोव्यान एव च) । ४७/३–न१, ५, ६, ग२—नागः कूर्मश्च कृकरः ; न३, ७–———— कृकलः ; ग६————कृकरकः ; ग३–नागहर्म क्रकरश्च(?नागः कूर्मः कृकरश्च) ।

४८/३–ग३–एते च वायवः पंच ।

तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ।
प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥४९॥

आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्टेऽपि केचन ॥५०॥

अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीतः प्राणसंज्ञकः ।
निष्ठन्नेतेषु चतुर्षु प्रकाशयति दीपवत् ॥५१॥

अपाननिलयं केचिद् गुदमेढोरुजानुषु ।
उदरे वृषणे कट्यां जङ्घेनाभौ वदन्ति हि ॥५२॥

४९/१-ग३-तेषु मुख्यतया चेतौ ; ग५-एतेषु मुख्यतमौ चेतौ ; ग६-एषु———————। ४९/२-न३-प्राणापानौ नरोत्तमौ (?नरोत्तमे) ; न१, २, ४, ५, ७, ग३, त——————— तपोवने। ४९/३-न१, २, ६, ८, क-प्राण एव तयोर्मुख्यः न४, ग३-प्राणस्तु यस्तयोर्मुख्यः ; ग४, ६, न७-प्राणा (?प्राण) एव तयोर्मुख्यः । ४९/४-ग१, ४, न८-स सर्वप्राणभृत्सदा ; न१, २, ५, ७, त-सर्वेषां प्राणिनां तथा ; ग२-सर्वं प्राणेषु (?प्राणिषु) सर्वदा ; न४, ग३-स सर्वप्राणिभिः सदा ; ग५, ६, क-सर्वप्राणभृतां वरे; न६-सर्वप्राणिषु सुहृद्यया (?सर्वप्राणिषु हृद्यथा, अथवा सर्वप्राणि-सुहृद्यया) ।

५०/१-त-अक्षिनासिकयोर्मध्ये । ५०/२-न४, ८-हृन्मध्ये नाडी. (?नाभि-) मध्यमे ; न३-हृन्मध्यं नाभिमध्यमं ; न१, २, ५, ६, ७, क-हृन्मध्ये तालुमध्यमे । ५०/३-ग५, ६, न६, क-प्राणालय इति प्रोक्तः ; न३, ४, ग३-प्राणालयमिति प्राहुः ; ग४-प्राणाद्वय (?प्राणालय) इति प्राहुः । ५०/४-न६-पादांगुष्टे च केचन ; ग५, ६-पादांगुष्टादिकेन च ।

५१/१-४-ग२- × × × × × × × ×। ५१/२- न१-परीत्य प्राणसंज्ञकः; ग६, क-परितः प्राणसंज्ञितः ; न८-परितः प्राणसंज्ञिकः । ५१/३-ग३-तिष्ठत्येतेषु चतुर्षु ; न७-तिष्ठते तेषु चतुर्षु ; न४-तिष्ठत्येतश्च (?-त्येतेषु) चतुरः ; ग१, त-तिष्ठन्नेतेषु चक्रेषु ; न३-तिष्ठन्नेतेषु तिसृषु ; ग४, न८, क-तिष्ठन्नेतेषु सर्वेषु ; न२-तिष्ठन्तेषु (?तिष्ठन्नेतेषु) सर्वेषु ; न६-तिष्ठते तासु सर्वासु । *अत्र "त" लेखे द्वावधिकौ पादौ विद्येते तौ :—"कृकटयां गुल्फयोरपि" इति चतुर्थः पादः ; "स्थानेष्वेतेषु सततं" इति पंचमः पादः ; "प्रकाशयति दीपवत्" इति य इतरेषु लेखेषु चतुर्थः सोऽस्मिल्लेखे षष्ठः। ५१/४-न४, ग३-प्रकाशं याति———————।

५२/१-४-अयं श्लोकः "न३, ६, ८, ग४, ५, ६, क" लेखेषु "व्यानः" इत्यादि ५४ तम-स्थानन्तरं, नात्र । ५२/१-ग३-अपाननियमं (?निलयं)———; ग४, ५-अपाननीयं (?अपान-निलयं)————; ग६—अपाननिलयाः————; न१, ३, ७-अपानमनिलं————; न५-अपानमनिले(?)————; न२-अपश्चोनमनिले(?)————; ग२-आधारनिलयं————; ५२/२-न४-गुदमेढ्रानुजानुषु (?गुदमेढ्रोरुजानुषु); न७-गुदे मेढ्रोरुजानुषु ; ग२, त-गुदा मेढ्रोरु-जानुषु । ५२/३-ग१, २, न६-उदरे वंक्षणे कट्यां ; न१, २, ३, ५, ७————————दक्षिणे ——। ५२/४-न१, २, ३, ५, ७, ग३, त-जङ्घा नाभौ————; न४-जङ्घा सूरौ(?)————; ग१, २-जघने तौ————।

गुदाग्न्यागारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः ।
अधस्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः प्रकाशयति दीपवत् ॥५३॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकट्यां गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिजोर्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥५४॥

उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥५५॥

भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन्वह्निना सह ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु संचरेत् ॥५६॥

समानवायुरेवैकः साग्निर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपांगकलेवरे ॥५७॥

५३/१-४-अयं श्लोकः १६ लेखेभ्यो १० लेखेषु पाठभेदैर्दृश्यते । ते लेखाः—न३, ४, ६, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, क । तेभ्यो यस्मिन्स्वरूपे स ग्रन्थे स्वीकृतस्तस्मिन् "ग५, क" इति संज्ञितयोर्लेखयोरेव विद्यते । तस्य चतुष्टं चरणं सर्वत्र समानरूपम् । अन्यानि यैः पाठान्तरै-र्युक्तानि विद्यन्ते तानि :—५३/१-ग६-गुदाग्न्याधारयोस्तिष्ठन् ; न३-गुद्रग्रोगारयोस्तिष्ठन् (?गुदा-ग्रागारयोस्तिष्ठन्) ; ग१-गुदाग्राधारयो————; ग३-गुदान्नागादयो————(?) ; न४-गुदात्तु देहमध्ये तु; ग४-गुदाद्गुल्फस्य जान्वोश्च ; न८-गुदादुद्भिद्य जान्वोश्च ; न६-गुदा + + + तयो(?) ; ग४- × × × ×। ५३/२-ग३- + + प्राणः प्रभजनः; ग४- + + + +। ५३/३-ग१, न८-स्थानेष्वेतेषु सर्वेषु ; ग४- + + + +। ५३/४-ग४- + + + +।

५४/१-न३-व्यानः श्रोत्र + + मध्ये च; न६, ८, ग६————————मध्ये तु ; न४-————————श्रोत्रादि————च । ५४/२-न२-कृकद्यां————; ग३-ककुद्यां————————; न६-कृकरो(?)————; न४, ग५-कट्यां च————————! ; त-हृत्कट्यां————————; न८-कक्षयोर्गुल्फयोरपि । ५४/१-२-ग२, ४— × × × × × × × ×। ५४/३-ग६————स्फिजोद्देशे (?स्फिजोर्देशे) ; न६————————स्फिजे देशे ; ग५————————स्थिचोद्देशे ; (?स्फिजोर्देशे) ग४, क————च स्फिग्देशे ; ग३————स्वजौ (?स्फिजोर्) देशे ; न४————शुघौ(?) देशे ; न३————ऽक्षिदेशे च; न८-प्राणो(?घाणे) गले च स्फिग्देशे । ५४/४-न३-तिष्ठत्येव न संशयः; ग३-निवृत्त्यत्र (?तिष्ठत्यत्र)———। ५४/३-४-ग२- × × × × × × × ×।

५५/१-४-ग१- × × × × × × × ×। ५५/३-न३-समानं सर्वगात्रेषु। ५५/४-न८, ग४, ५, क-सर्वव्यापि व्यवस्थितः ।

५६/१-न४, ६, ८, ग३, त, क-भुक्तसर्वरसं————। ५६/२-ग५-व्यापयन्नग्निना सह ; ग२, ६, क-व्यापयत्यग्निना————; न८-व्यापयन्वायुना————। ५६/४-ग१, २, ३, ४, ५, ६, न३, ४, ६————————संचरन् ।

५७/१-न२, ४, ७, ग३-समानो वायुरेवैकः । ५७/२-ग३-साग्नि व्याप्य————; न१, २, ४, ५, ७, ग४, ५, ६-सोग्नि व्याप्य———; न७-सोग्निर्व्याप्य(?)————। ५७/३-न३, ६, ग५, ६-अग्निना सह सर्वत्र; ग३-अग्निभिश्च हि———; न४-प्रागुक्तैःसह————। ५७/४-न१, ८, ग१, २, ४, क-सांगोपांगकलेवरे ; न४, ग५, ६-सांगोपांगे————; न५-सांगोपांग-कलेवरम् ।

नागादि वायवः पंच त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
तुन्दस्थं जलमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥५८॥

तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ।
पुनरग्नौ जलं स्थाप्य त्वन्नादीनि जलोपरि ॥५९॥

स्वयं ह्यपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
प्रवाति ज्वलनं तत्र देहमध्यगतं पुनः ॥६०॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥६१॥

ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत्कोष्टमध्यगतं तदा ॥६२॥

५८/३—ग४, ५, ६—तुन्दस्थजलमन्नं च ; न३—तुन्दस्थं जलमानं च(?) ; न२, ५—उदरस्
जलमन्नं च ; ग३—गुदं जलं च मन्नं(?) । ५८/४—ग३—रसानि च समाकृतिः ; ग४—रसादीनि सम
स्थितम् ; न३—रसादि च समीकृतम् ; न८—रसादीनि समीकृतम् ; न७——————समीकृतः ; ग५
६, क————च समीरितम् ; न४—रसानां च समासतः ।

५९/१—ग३—गुदमध्यगतः प्राणः । ५९/२—न१, २, ५, ७, त—स्थानं कुर्यात्पृथक्पृथक् ;
न४, ग३—सर्वं——————। ५९/३—न४, ५, ग ५, ६, क—उपर्यग्नेर्जलं स्थाप्य ; ग३—उपर्यग्नौ
——————; न१—उपर्यग्रे——————; न७—उपर्यन्नं——————; न२—उपर्यन्तं——————;
न६—उपर्यं निर्जलं (?उपर्यग्निर्जलं, उपर्यग्नेर्जलं वा)————। ५९/४—न३, ग६—अन्नादीनि जलोपरि ;
ग५—चान्नादीनि——————।

६०/१—न४, ग३, त—स्वयं ह्यपानः संप्राप्य ; न३—स्वयं तत्पान—(?त्वपानः)————;
ग६—स्वयं त्वन्नं————; ग२—तोयं त्वपानं————। ६०/१—२—ग४— × × × × × × × ×।
६०/३—न३, ग२, ५, ६—प्रयाति ज्वलनं तत्र; क—प्रयन्ति(?)——————। ६०/४—न३,—
देहमध्यं गतः पुनः; ग३—देहमध्यगतः————। ६०/३—४—ग४— + + + + + + + +।

६१/१—ग१, ५, ६, क—वायुना पातितो (?) वह्निः ; ग३—वायुना पीडितो(?)————;
न७—प्राणेनापातितो————; ग२—वायुनो चाशिरो (?)————; न२—जन्तुना वातितो————।
६१/१—२—ग४— × × × × × × × ×। ६१/३—न६—तथा ज्वलति विप्रेन्द्रे; न२, ७—ततो
————; ग५, ६,—तत्रो(?)ज्वलति (?तत्रोज्ज्वलति)————; न३—ततो————विप्रेन्द्र
(?) ; ग३—ततो——————प्रस्पन्दे(?) । ६१/४—ग३—त्वकुति(?)देहमध्यगे । ६१/३—४—
ग४— × × × × × × × ×।

६२/१—न१—ज्वालाभिस्तु ज्वलंस्तत्र ; न३—ज्वलति ज्वलनस्तत्र ; ग२—ज्वालाज्वलित-
रूपेण । ६२/२—ग३—प्राणेन पूरितस्ततः; न३—प्राणेन प्रेरितः स्थितः(?) ; ग५, क—प्राणेन
प्रेरितस्तथा ; ग२—वह्निना परितापितः । ६२/१—२—ग४— × × × × × × × ×। ६२/३—
न४—जलान्नमुष्णमकरोत् ; ग३—ज्वलन्नत्युष्णमकरोत् ; ग२—ज्वलत्युष्णं भवत्तत्र । ६२/४—न१, २,
६, ग५,—कोष्टमध्यगतं तथा। न८, क—काष्ट—(?कोष्ट—) मध्यगतं तथा ; ग६—कोष्टमध्यगतं
यथा ; ग२—कोष्टमध्ये गतं ततः ; त—कोष्टमध्यगतः स्वयम् ; ग१—कोष्टमध्यगतस्तथा ; ग३—
(कोष्ट—)मन्नमध्यगतस्तया(?) । ६२/३—४—ग४— × × × × × × × ×।

अन्नं व्यन्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः सुपक्वमकरोद्वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥६३॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पुरीषमन्नं स्याद्गार्गि प्राणः कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥६४॥

समानवायुना सार्धं रसं सर्वासु नाडीषु ।
व्यापयञ्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥६५॥

व्योमरन्ध्रैश्च नवभिः विण्मूत्रादिविसर्जनम् ।
कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् ॥६६॥

निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्मेति कीर्त्यते ।
अपानवायोः कर्मैतद्विण्मूत्रादिविसर्जनम् ॥६७॥

हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मेति चेष्यते ।
उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् ॥६८॥

६३/१—४—ग४— × × × × × × × ×। ६३/१—न१, २, ५, ग१, २—अन्नव्यंजनसंयुक्तं।
६३/२—न३—जलोपरि समन्वितं ; ग३————समर्पणम्(?) । ६३/३—न१, ३, ग१, त—ततः
स पक्वमकरोत् ; न४—ततः स तप्तमकरोत् ; न६, ८, क—ततस्तत्पक्वमकरोत् ; ग३—ततस्त—
त्यक्त—(?त्पक्व—)मकरोत् ; ग२—ततः सुपक्वंभवति । ६३/४—न३—वह्निःसन्त्यज्य(?सन्तप्त—)
वारिणा ।

६४/१—न१—स्वेदमूत्रं रसं————; न५—स्वेदमूत्रे रसं———; त————रसे———;
न३————जलस्यान्नं (?जलं स्यातां) ; न६—स्वेदमाने (?स्वेदमूत्रे) जले (?जलं)————;
ग३—स्वेदमूत्रजलस्यान्तं (?स्वेदमूत्रे जलं स्यातां) ; ग५—स्वेदमूत्रे जलं मूत्रं(?) ; ग६, क—
स्वेदमूत्रजलं रक्तं ; न४—स्वेदमूत्रं जनस्यांतर (?) । ६४/२—ग२—धातुरूपं रसो————;
न१, २, ५, ग—वीर्यरूपं रसं भवेत् ; न४, ग३—वायुरूपं रसो————। ६४/३—ग२—पूरीषमन्य-
द्भवति(?)। ६४/४—न४, ग३—सर्वं——————। ६४/१—४—ग४— × × × × × × × ×।

६५/१—न६—समानं वायुना सार्धं । ६५/२—ग३—रसाः(?)——————। ६५/३—
न२, ५, ७—व्यापयंच्छवासमार्गेण ; ग२—व्यापयन्धातुरुपेण ; त—व्यापयंस्तासु नाडीषु ; न३————
व्यापयन्सासुरूपेण (—श्वासरूपेण) ; ग३—व्यापयन्स्वं स्वरूपेण । ६५/४—ग२—देहो भवति संक्रमात्
(?) ।

६६/१—ग६—व्योमरन्ध्रश्चमा + + भिः (?व्योमरन्ध्रैश्च नवभिः) ; न३—रोमरन्ध्रैश्चन + भिः;
(—नवभिः) ; न४, ग१, ३, त—रोमरन्ध्रैश्च नवभिः ; ग२, ४—देहरन्ध्रैश्च——————।
न८— देहे रन्ध्रैश्च————। ६६/३—४—ग२, ४— × × × × × × × ×।

६७/१—४—ग२, ४— × × × × × × ×। ६७/१—न३—निःश्वासोश्छवासकारश्च ;
न४, ग५, ६—निः—श्वासोच्छवासकासश्च ; न५——————कोसाश्च(?कासाश्च) । ६७/२—
न३, ४, ग३—प्राणकर्मेति कीर्तितं ; न६, ८, ग१, त, क——————कीर्तिताः ।

६८/१—ग५—हानोपानादि चेष्टादि ; न३—हानादानं च चेष्टादि । ६८/२—न१, २, ५—
व्यानकर्मेति चोच्यते ; ग१, त———— कीर्त्यते ; न३————शिष्यते(?) ; ग२—विद्या-
कर्मेति चोच्यते। ६८/३—न१—उदान कर्मेति प्रोक्तं ; ग५, ६—उदानकर्म यत्प्रोक्तं। ६८/४—ग४,
५, ६, क—देहस्योन्नयनादिषु ; ग१—देहस्योन्नयनादिकम् ; ग२—देहस्योन्नमनादिकम् ।

पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्मेति कीर्त्यते ॥६९॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे तन्द्रीकर्मेति कीर्तितम् ॥७०॥

धनंजयस्य शोफादि सर्वं कर्म प्रकीर्तितम् ।
ज्ञात्वैवं नाडीसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥७१॥

*विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥७२॥

इति श्री योगयाज्ञवल्क्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

६९/२—न६—शरीरं (?शरीरे) कर्म कीर्तितम् । ६९/३—ग३—उद्गाराविणो (?उग्दारादि गुणो) यस्तु । ६९/४—ग१—नागकर्मेति चोच्यते ; न३, ग३————चेष्टितम् ; न४————चेरितम् ; न६————जीवितम्(?) ; ग५, ६—व्यानकर्मेति(?)कीर्तितम् ; ग४—नाम-कर्मेति(?)————।

७०/१-४—त— × × × ×। ७०/१—न२—निर्मलानादि (?निमीलनादि) कूर्मस्य ; न३—न मीलनादि (?निमीलनादि)—; न६—उन्मीलनादि————। ७०/२—न३, ६, ग३, ४—क्षुतं कृकरकस्य च ; न२—क्षुतं च कृकरस्य च ; ग२—क्षुदन्तु————; न४—क्षुतं तु कृकलस्य च ; न१—कृतं (?क्षुतं)च कृकरस्य च; न७—क्षुतं च कृकलस्य च; (पाठान्तरत्वेन) क्षुतृष कृकलस्य च ;ग५—क्षुतक्तृत्कृकरस्य च(?); ग६—क्षत्रक्रुत्कृकरस्य च(?) ७०/४—न१, २, ५—तन्त्रीकर्मेति कीर्त्यते ; ग३—तन्त्रीकर्मेति कीर्तितम् ; ग२—तन्द्रीकर्मेति चोच्यते ; न७, ग६————कीर्त्यते ।

७१/१—ग२, ५, ६—धनंजयस्य शोषादि; न६———शोषाद्यं; न३———शोभादि (?शोषादि); न४————कासादि(?) । ७१/२—ग१, २, ६, न४, ६—सर्वकर्म प्रकीर्तितम् ; ग५—सर्व-कर्मेति कीर्तितम् ; ग४—शरीरे कर्म कीर्तितम् । ७१/३—ग२—ज्ञात्वेदं नाडीसंस्थानं ; ग६—ज्ञात्वैनं————; न६—ज्ञात्वैतन्नाडीसंस्थानं ; न५, ७—ज्ञात्वैव————। ७१/४—न१, ४, ५ ६, ग३, ५, ६—वायूनां स्थानकर्म च ; ग१—वायूनां स्थानमेव च(?) ; त—वायुस्थानादि कर्म च; न२, ७—वायुस्थानं च कर्म च ; ग२—वायुस्थानं च यत्नतः । *ग२—अत्रैषाधिका पंक्तिः—नाडीषु वायुकर्माणि तयोर्व्याप्ति ततः श्रृणु ।

७२/१—ग५, ६, न८, क—विधानोक्तेन मार्गेण ।

पंचमोऽध्यायः ॥

*गार्ग्युवाच—

भगवन्ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्वशास्त्रविशारद ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे त्वं वद प्रभो ॥१॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥२॥

†याज्ञवल्क्य उवाच—

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ।
यमैश्च नियमैर्युक्तः सर्वसाङ्गविवर्जितः ॥३॥

कृतविद्यो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः ।
गुरुशुश्रुषणरतः पितृमातृपरायणः ॥४॥

स्वाश्रमस्थः सदाचारः विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ।
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥५॥

पंचमोऽध्यायः ।

*ग४, ५—गार्गी—; ग६—ओम्—गार्गी ; न१, ७, ८, ग१, क— × × × × ।

१/१—न८, क—भगवन्सर्वविच्छ्रेष्ठ । १/२—न३—सर्वशास्त्रविशारदः । १/३—न६—येनोपायेन । १/४—न२, ५, ७, ८—नाडयस्त्वं———; त—नाडयः स्वं वदस्व मे ; ग२—नाडयस्तु———; ग३—नाड्यो मे तद्वदाशु मे ; ग५, ६, क—नाड यः सर्वदेहिनाम् ।

२/१—ग५—इत्युक्ते————; न३————ब्रह्मवादिना । २/२—ग१, ६, न६—ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तथा । २/४—ग२————मवोचत । † न३, ६, त—श्रीभगवानुवाच ; न१, ८, ग१, २, ४, ५, ६, क— × × × × ।

३/२—ग२—काम्य————; ग१, ५, न३————वर्जितम् । ३/३-४—न१, ८, ग२, ४, ५, क— × × × × × × × × ।

४/१—न६————जितः शान्तः ; ग३————जितश्वासः ; न१, २, ५, ६, त————जितः श्रान्तः ; ग२————जितश्रान्तः ; ग१, ४, न३—श्रुतविद्यो जितश्रान्तः ; न८—श्रुतविद्यो जितः शान्तः । ४/३—न३——शिश्रूषणरतः (?शुश्रूषणरतः); ग३————शुश्रूषणं कर्त(?) ; न६—पितृशुश्रूषणरतः ।

५/१—न४—स्वाश्रमस्थो(—स्थः) सदाचारः । ५/३—न१, २, ५, ७, त, ग३————तु सम्प्राप्य । ५/४—ग२, न६, ७—फलमूलोदकान्वितः(?—न्वितम्) ।

तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ।
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥६॥

वारिभिश्च सुसम्पूर्णे पुष्पैर्नानाविधैर्युते ।
फलमूलैश्च सम्पूर्णे सर्वकामफलप्रदे ॥७॥

देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ।
*सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥८॥

त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ।
वेदान्तश्रवणं कुर्वंस्तस्मिन्योगं समभ्यसेत् ॥९॥

केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसंयुताः ।
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदा रताः ॥१०॥

निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥११॥

६/२—न३—ब्रह्मविद्भिः समन्विते ; क—ब्रह्मविद्भिः समावृते । ६/३—न१, ५, ७—स्वकर्म निरतैः——— । ६/४—न३—————समावते(?) ; न८——————सनातनैः ।

७/१—ग२—कुशाभिः(?)—————। ७/२—न३, ग५, ६, क— × × × ×। ७/३—न३, ६, क— × × × × । ७/४—न३, ६— × × × ; ग५, ६—पुष्पैर्नानाविधैर्युते ।

८/१—ग३, न८—शिवालये वा—————। ८/२—न६—ग्रामेषु————; न१, २, ७, ग४——————नगरे तथा ; ग४, ५, न८—नगरेऽपिवा । *न१, २, ५, ७—अत्रैधिका पंक्तिः—सिद्धकूपे देवखाते तडागे सरसीषु वा । ८/३—भूशोधनं———। ८/४ न५—सुरज्ञा(?)च———; ग२——————समन्वितः ; ग४, न८——————समावृतम् ।

९/१—न७—त्रिकालं————; ग२——————स्नानसंशुद्धः । ९/२—ग४, न८——————निरतस्तथा ; ग१—स्वधर्मं च समाश्रितः। ९/४—ग५, क—तत्र——————————; ग६—तत्र योगं समारभेत् ।

१०/२—न३, ८——————संयुतः(?) । १०/३—न३, ८, ग४, ६, क——————निरतः शान्तः । १०/४—न३, ग६——————रतः ; न१, २, ५, ७, त—योगतन्त्रविशारदाः ; न४, ग३—योगेषु च सदा रताः ; ग४, न८—शास्त्रेगेषु च विचक्षणः ; क—शास्त्रेषु च सदा रताः ।

११/१—न२, ८———विनये———— । ११/३—ग४——————कुर्वन्यः ; न६—विध्युक्तं—कुर्वीत ; न८—विध्युक्तं———कुर्वन्सन् ; क——————धर्मसंयक्तः । ११/४—ग२—शुचिर्योगं समभ्यसेत् ।

मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धीरः सितभस्मधरः सदा ।
मृद्वासनोपरि कुशान्समास्तीर्य ततोऽजिनम् ॥१२॥

विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ।
इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरुह्य चासनम् ॥१३॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि जितासनगतः स्वयम् ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥१४॥

नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्विम्बं ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥१५॥

१२/१—ग२, ४, ६, न८, क—मन्त्रन्यस्त————; न६——————तनुर्वीरः ; ग५— × × × × । १२/२—त——————धरस्तथा ; ग४——————रतः सदा ; ग६——————तनुः सदा ; ग२—सितभस्मावकुण्ठितः ; ग५— × × × × । १२/३—ग२——————कुशाः(?) ; न६—मृद्वासनोपविष्टः सन् । १२/४—ग२——————शुभाजिने ; न १, २, ३, ४, ७, ग३, ५, ६, क——————थवाजिनम् ; न६—————— नवाजिनम् ; ग१—संस्तीर्य ह्यथवाजिनम् ।

१३/१—न२——————ससंपूज्य ; ग५——————तु संपूज्यः ग६—विष्वक्सेनं————; ग५— × × × × । १३/२—ग५— × × × × । १३/४—ग१, ५, न५, ८, त, क————आरभ्य चासनम् ; न४, ग३——————आसनम् ; न३—तं तथारभ्य आसनम् ; ग२—ततो(ऽ)वष्टभ्य चासनम् ।

१४/१—त— ——————भूत्वा ; न४——————वा स्यात् । १४/२—न३——————गत(:) स्वयम् । १४/३—न१——————शिराः कायः ; न३——————शिरः काय(:) ।

१५/१—न५, ग५—नासा(ग्र)दृक्——————; ग१—नासाग्रे न्यस्तदृक्——————; ग३——————स वा(?)————; न३, त— × × × ×। १५/२—ग१, ५, ६—क—————न्यस्योत्तरं—; न८—सव्ये सव्येतरं—; ग४—सव्यं————; न३, त— × × × × ; न१, २, ५, ६, ७, ग२, ३—अनन्यगतमानसः ; न४,—अनन्यगतभावनः । १५/३—४, १६/१—४ एतासां पंक्तीनां मूलं निश्चयपूर्वकं निर्णेतुमशक्यम् । तथापि पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्य तन्निर्णीयोपरिष्ठाल्लिखितं, सर्वेषु लेखेषु च यद्यद्यादृशं यादृशं दृष्टं तत्तत्तादृशंतादृशमधस्तादवतीर्यते ।
१५/३—नासाग्रे शशभृद्बिम्बं—ग१, ३, ४, ५,† ६,† न४, ६, ८,† क. [†एतेषु लेखेषु द्वावपि पाठौ विद्येते ॥
————शशभृद्बिम्बे—ग२, ५,† ६,† न८,† त.
————शशिवद्विलं—न३.
————सोम इत्युक्तं—न१, २, ५, ७.
१५/४—ज्योत्स्नाजालवितानितम्—ग१, ५,† ६.† [† एतेषु लेखेषु द्वावपि पाठौ विद्येते ॥
————जालं वितन्वता—न१, २, ५(—वितन्वतं).
ज्योत्स्नाजालविनिर्मितम्—ग४, न८.†
————विराजितम्—न७.
बिन्दुमध्ये तुरीयकम्—ग२, ३, न४.
बिन्दुमच्च——————न३, ८, क, ग५ ६.
वीक्ष्यमध्ये——————न६.
× × × × ——————त.

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं विन्दुसंयुतम् ।
स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥१६॥

*इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन्ज्वालावलीयुतम् ॥१७॥

रेफं च विन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ।
ध्यायन्विरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिंगलया पुनः ॥१८॥

१६/१–२–सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं विन्दुसंयुतम्–न१, २, ५, ७, ८, ग४, ५, ६.
———————— × × × × × × –त.
× × × × × × × × –न३, ४, ६, ग३, क.
,, ३–४–स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः–न१, २.
————यस्य नेत्राभ्यां————न४, ग३.
————पश्येन्नेत्राभ्यां———— –ग१, ५, ६, न३, ५, ६, ७, ८, त.
प्रवृत्तममृतं———— ———— –ग४.
सारयत्यमृतं तस्मिन्नेत्राभ्यां———— –ग२.
× × × × × × × × × –क

*अत्राधिकः श्लोकः केषुचिल्लेखेषु निम्नलिखितैः पाठान्तरैः सह दृश्यते ।

१–२–विन्दुमस्तकमालोक्य नेत्राभ्यां मनसा सह–न१, ५, ७, ८.* *न८–द्वौ पाठौ विद्येते ।
मूर्ध्नि विन्दुं समालोक्य————————न२.
विन्दुमध्यस्थमालोक्य नेत्राभ्यां सुसमाहितः–ग८.
———————— विन्दुमध्यस्थमालोक्य विन्दुमच्चतुरीयकम्————न८.*
विन्दुमात्रं समालोक्य × × × × ———त.
३–४–नासाग्रे शशभृद्बिम्बं विन्दुमध्ये च दीपकम्–न१, २, ५, ७.

मुद्रितपुस्तकेषु ये ये पाठाः स्वीकृता दृश्यन्ते ते :—

१५/३——— मुं., पु., न, पु., मु. पु., क. पु.–नासाग्रे शशमृद्बिम्बं; त्रि. पु.–नासाग्रे शशभृ + +।
१५/४–मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.-ज्योत्स्नाजालविराजितम्; त्रि. पु.– + + + द्यु तुरीयकम्।

१६/१–२–मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु–सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं विन्दुसंयुतम्; त्रि. पु.–
××××। १६/३–४–त्रि. पु., मुं. पु.–स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः; न. पु.—
————पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितम्(?) ; मु. पु., क. पु.—स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।

१७/१–न१, २, ४, ५, ८, ग६–इडायां————; ग६, न८–इडया पूरयेद्वायुं (पाठान्तर-
त्वेन) । १७/२–न६–पूरयित्वोदरं स्थितः ; न८–पूरयित्वोदरं ततः ; त– बाह्यचाद् द्वादशमात्रकैः ;
ग६, न८————————द्वादशमात्रकम् । १७/१–२–क– × × × × । १७/४–ग१–ध्यात्वा
ज्वालावलीवृतम् ; ग२, ४, ५, न८–ध्यायेज्ज्वालावलीयुतम् । १७/३–४ क–××××××××।

१८/२–ग१, २, न८–अग्निमण्डलसंयुतम् ; क– × × × × × × × × । १८/३–ग५–
ध्यायेद्वा रेचयेत्पश्चात् । १८/४–न४–अंगपिंगलया पुनः ।

पुनः पिंगलयापूर्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडया तु शनैः शनैः ॥१९॥

त्रिचतुर्वत्सरं वाथ त्रिचतुर्मासमेव वा ।
*षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥२०॥

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ॥२१॥

नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिध्दिसूचकम् ।
†यावदेतानि सम्पश्येत्तावदेव समाचरेत् ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये पंचमोऽध्यायः ।

१९/१–ग२–वायुं पिंगलयापूर्य ; ग४–पुनः पिंगलया ध्यायन् ; न१, ३, ५, क– × × × ×। १९/२–ग३, न४–घ्राणं दक्षिणया———; ग२–प्राणं दक्षिणया————; ग४–पूर्य———; न१, ५, क– ××××। १९/३–न६–पुनर्विरेचयेत्पश्चात्; ग३–पुनर्वेदे + + + । १९/४–न३, ६, ग३, ५–इडचा च————; ग६–इडायां(?)तु– १९/३–४–क– ××××××××।

२०/१–न३————यावत् ; न४————वापि ; ग५–त्रिचतुस्त्रिचतुःसप्त ; ग२, क– × × × × । २०/२–ग२, क– × × × । *अत्राधिका पंक्ति :—— ग४, न८—षण्मास वा वरारोहे प्राणायामं त्रिसन्धिषु । २०/३–न२, ५, ७, ८–पद्कृत्वाचरेन्नित्यं ; ग३–षटच्त्वारि चरेन्नित्यं ; ग२, क– × × ×। २०/४–न३, ग५,–रहस्ये च————; न४, ग३, ६–रहस्यं च————; न५–रहस्येव———; न८–रहस्ये च विधानतः; ग२, ——क– × × × × ।

२१/१–ग२, क– × × × ×। २१/२–न२, ७, ८————लक्षितः; ग३– ————लक्षिता; न५–चिह्नं तच्छुद्धिसूचकम् ; ग२, क– × × × ×। २१/३–ग३, क– × × × × । २१/४–ग३– × × × जठरवर्त्तिनः ; क– × × × ×।

२२/१–न६–नादाभिवृद्धिरित्येते ;——क– × × × ×। २२/२–ग२–चिह्नं तस्य विबोधकम् ; ग३– आरोग्यं सिद्धिसूचकम्; ग४, न८–चिह्नं नाड्यो (?चिह्नान्यादौ) भवन्ति हि; क– × × × × । २२/३–ग४–यावद्वै तानि————; न७–यावद्धयेतानि————; क– × × × × । २२/४–त, न३, ८, ग४, ५, ६–तावदेवं———; न१, ३, ४, ५, ७, ग१, २, ३, त– ————समभ्यसेत् ।

अत्र "न३" लेखे यत्किंचिदधिकं दृश्यते तन्न योगयाज्ञवल्क्यस्य कस्मिन्नपीतरहस्तलेखे न वा तस्य कस्मिन्नपि मुद्रिते संस्करणे । तथापि तदत्रोध्दृत्य दीयते ।

"स्कन्दे—अथवैतत्परित्यज्य स्वान्ध(?)-बुद्धिं समाचरेत् ॥२१॥ आत्मशुद्धः समादानीयः(?) सुखस्वरूपः स्वयं प्रभु(:) ॥२१॥ अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाद्बुध्दो विभात्ययं । अज्ञानपंकं यः-कश्चित्क्षालये(ज्)ज्ञानतो वतः (?नरः) ॥२२॥ स एव सर्वदा शुद्धो ज्ञानकर्मरतो द्विजः । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥२३॥ कर्म कर्तव्यमित्येव नोधयेता(?)सुबुद्धितः ॥ इति श्री-याज्ञवल्कीये पंचमोऽध्यायः ॥"

"क" लेखे च १५ श्लोकानन्तरं लेखकस्य टिप्पणीर्वर्तते :–"तालपत्रं चतुष्टयं गलितमस्ति" इति ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गि वरानने ॥१॥

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥२॥

वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
स (?य) एषः प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥३॥

*इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥४॥

धारयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥५॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात्प्राणं बाह्यानिलान्वितम् ॥६॥

शनैः पिंगलया गार्गि द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥७॥

प्राणायामो भवेदेषः पुनश्चैवं समभ्यसेत् ।
*ततः पिंगलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ॥८॥

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्सुसमाहितः ।
पूरितं धारयेत्प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ॥९॥

षष्ठोऽध्यायः ।

*न३—श्रीभगवानु—॥ न१, २, ६, ७, ग१, २, त— × × × ×; न८—गार्गी—भगवन्ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्वशास्त्रविशारद । प्राणायाम ममे(?—मथे—)दानीं प्रवदाशु समाहितः ॥ याज्ञवल्क्यः—; ग४—एवमेव, "प्राणायाममथेदानीं" इत्यादिस्तृतीयः पादः ; ग५—"याज्ञवल्क्यः" इत्येव । १/१—ग३ प्राणायामन्विवधा किं(?) ; क— × × × ×। १/२—ग४—प्रवदाशु समासतः ; क—× × × ×। १/३—न१—समाहितमना(स) त्वं च; न७————————त्वं हि ; न६————————भद्रे ; ग५, ६————————भूत्वा ; ग४, क— × × × ×। १/४—न१, २, ४, ७, ग३————————तपोघने ; ग४, क—× × × ×।

२/१—न१————————समो योगः ; न३————————समायोगे ; ग३————————समायोगात् ; क— × × × ×; न५—प्राणायामसमायोगः । २/२—न१————————इतीरितम् ; क—× × × ×। २/३—ग२, ५, ६, न४—प्राणायामस्त्रिधा————; न८—प्राणायामस्त्रिधा चोक्तो ; क—× × × ×। २/४—न७————————कुम्भकाः; न१, ५—रेचकुम्भकपूरकैः ; क—× × × × ।

३/१—न६—वर्णत्रयात्मके————; न२, ७, ग२, ६, क—× × × ×; त—एवं त्रयात्मका————। ३/२—ग३—केचित्पूरक————; न१————कुम्भकपूरकाः ; न२, ग२, ६, क—× × × ×। ३/३—न४, ग३—स एव————; न३—स एकः————; ग४—एतैश्च————; ग२—य एदं(?)प्रणवं प्रोक्तं(?) ; ग६, क—× × × ×। ३/४—ग६, क—× × × ×।

*न३—"स्कन्दे—प्राणायामेन चित्तं तु युक्तं भवति सुव्रते । चित्ते शुद्धे ततः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितम् ; न६—नासाग्रदृक् सदा सम्यक्चेले(?सव्ये) न्यस्ये(तरं)करम् । नासाग्रशशभृद्बिम्बं ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥ सप्तमस्य तु वर्णस्य (?वर्गस्य) चतुर्थं विन्दुसंयुतम् । विम्बमध्यस्थमालोक्य नेत्राभ्यां मनसा सह । न८, ग५, ६—एतेषु लेखेषु वहवोऽधिकाः श्लोकाः विद्यन्त इति ते षष्ठाध्यायस्यान्ते परिशिष्टे लिखिताः ।

४/१—न१, ६, ७, त—इडायां————; ग५, ६—आकृष्य श्वसनं बाह्यात् । क—× × × ×। ४/२—ग२—पूरयित्वोदरं ततः ; ग५, ६—पूरयन्निडयोदरं ; अत्राधिकाः श्लोकाः। (अध्यायान्ते परिशिष्टं पश्यताम्) । क—× × × ×। ४/३—क—× × × ×। ४/४— न४, त————————संस्मरन् ; ग२— उकारं तत्र संस्मरन्; न३—उकारं तत्र संहरेत्(?); न६—उकारं तत्र संस्थितम् ; ग३—+कारं तत्र संस्मरेत् ; क—+ + + + ।

५/१—न३—धारयेत्प्रेरितं————————; ग५—धारयेत्पूजिता(?)————————; ग१, क—× × × × । ५/२—न३—चतुःषष्ठी(?)तु————————; ग१, क— × × × × । ५/३—ग२—मकारमूर्ति————————; ग४—अकारमूर्ति————; ग१, क—× × × ×। ५/४—ग४————————न्प्रणवात्मकम् ; ग५—संस्मरेत्प्रणवं(?) जपेत् ; ग१, क— × × × ×।

६/१—ग१, क—× × × ×। ६/२—ग२—धारयेज्जप————; ग४, न८—धारयन्जप————; ग१, क— × × × ×। ६/३—ग४, न८—पूरितं रेचयेत्प्राणं ; ग१, क—× × × × । ६/४—न४, ग३————————बाह्यानिलात्मकम् ; ग४, न८—पश्चाद्बाह्या————————; ग१, क—××××।

७/१—ग४, क— × × × ×। ७/२—ग४, क— × × × ×। ७/३—ग३—उकारमूर्ति—————; ग२—ध्यायन्नाद्यक्षरं तत्र; ग६—ध्यायन्नन्त्याक्षरं तत्र ; ग१, ५, क—× × × ×। ७/४—न३, ६, ८, ग३, ४————————सुसमाहितः ; ग२—रेचकः सुसमाहितः(?) ; ग१, ५, क—× × × ×।

८/१—ग२, क—× × × × । ८/२—ग१, ४, न४—पुनश्चैव————————; ग२, क—× × × ×। *अत्राधिकः श्लोकः "न१, २, ५, ७" लेखेषु :—अनुलोमविलोमाभ्यां यथाशक्ति समाहितः । अकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं तथा ॥ 'त' लेखे चास्य प्रथमा पंक्तिरेव विद्यते ॥ ८/३—न६, ८, ग४—पुनः————————; ग२, क—× × × ×। ८/४—ग२, क—× × × × ।

९/१—न५—उकारं (?उकार—)मर्तिमत्रापि ; त—मकारमूर्ति————————; न३, ४, ७, ८, ग६—अकार-मूर्ति————; ग२, क—× × × ×। ९/२—न३, ग५, ६—संस्मरेत्सुसमाहितः ; ग२, क— × × × × । ९/३—न४————————————प्राणान् ; ग२—पूरितं धारयेत् जप्त्वा; क—× × × ×। ९/४—ग४—पूर्ववद्विंशतिद्वयम् ; न१, २, ५, ७————————विंशतित्रयम्; क—× × × ×।

*जपेदत्र स्मरन्मूर्ति मकाराख्यं महेश्वरम् ।
यावद्वा शक्यते पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम् ॥१०॥

†एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य पूर्ववत् ।
नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥११॥

‡प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।
गायत्रीं च जपेद्विप्रः प्राणसंयमने त्रिशः ॥१२॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्पुनश्चैव त्रिसन्धिषु ।
यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ॥१३॥

र २३/१–२ पर्यन्तं 'ग२' लेखे ६.६५–७८।१।२ श्लोकाः पाठान्तरैर्युक्ता दृश्यन्ते ते स्वस्थानेषु न सन्ति। इमे १०–२३/१–२ श्लोकाश्च तत्र समूलं कुत्राऽपि न सन्तीत्यवगम्यते।

/१–न१, २, ८, त————मूर्ध्नि; न७–जपेदेतत्स्मरेन्मूर्ध्नि; ग२, क–× × × ×। ३,–मकाराख्य महेश्वरी(?); ग४, ५–मकाराख्यां महेश्वरीम्; ग६–उकाराख्यं; न८–अकाराख्यं महेश्वरम् ग२, क–× × × ×। १०/३–न३————चैव; ————तावत्; ग२, क–× × × ×। १०/४–न३–पश्चाद्रेचकयानिलम्(?); पिडयानिलम्; ग२, क–× × × ×।

पाठान्तरत्वेन 'ग४' लेखे–अकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्पूर्वतत्तदा ॥
,, 'ग५, ६, न८' लेखेषु–मकार————तथा ॥

/१–न६, ८–एवमेवं————; न३–एवमेतत्पुनः————; ग२, ४, क–× × × ×। १, ७, ग६————पूर्वपूर्ववत्; न४, ग३————पूर्वपूर्वतः; ग२, ४, क–× × × ×। –यद्वा प्राप्यं(?)————; न१, २, ४, ५, ७, ग३–यया————; त–————; ग२, क–× × × ×। ११/४–ग५–पूरयित्वोदरे————; न३–रश्चितां(?); ग२, क–× × × ×।

/१–न२————सुसंयुक्तं(?); न४———— च संयुक्तं(?); न५, ग३, —तु संयुक्तां; न६————च संयुक्तां; न३————च संयुक्ता(?); ————समायुक्तां; ग२, क–× × × ×। १२/२–न३, त————संयुता २, ४————संयुतम्; ग२, क–× × × ×। ‡ अत्राधिका पंक्तिः 'न८' रस्कां दोषहन्त्रीं सर्वार्थफलदायिनीम्। १२/३–न३–गायत्रीं वा————; ग५–—सशिरस्कां त्रिः; ग४, न८–गायत्रीं वा जपेदत्र; न४–मंत्रं वायोर्जपेद्विप्रः; ग३–वायुं(?) प्रः; ग२, क–× × × ×। १२/४–न६, ८, ग४, ५————त्रयः; न३, ४, ————त्रयम्; ग१————त्रिभिः; ग६————जपेत्; ग२, क–× ×।

/१–न४, ५–पुनश्चैव————; ग६–पुनश्चैनं————; न३, ६————त्रिभिर्युक्तं; ग२, × × ×। १३/२–न६, ७–पुनश्चैवं————; न३————त्रिसन्ध्ययोः(?); × × × ×। १३/३–ग१, न३, ६–यद्वा समभ्यसेन्मन्त्रं; ग५, ६–यावत्समभ्य- ग२, क–× × × ×। १३/४–न३, ४, ६, ८, ग१, ३, ५————तथा; × × × ×।

प्राणसंयमने विद्वान्जपेत्तद्विशतिद्वयम् ।
ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ॥१४॥

स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ।
केचिद्भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ॥१५॥

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणसंयमने जपः ।
वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ॥१६॥

प्राणसंयमने गार्गि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ।
*नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेष्यते बुधैः ॥१७॥

यद्वा समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विधिपूर्वकम् ।
प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विशतिद्वयम् ॥१८॥

१४/१–न४–प्राणसंयमनो(?)————; ग२, क– × × × ×। १४/२–न३–जपेत्तत्त्रिशतद्वयम्; ग२, क– × × × ×। १४/३–न१, ५, ६, ७, ८, ग५————श्रुतिसंपन्नः; ग२, क– × × × ×। १४/४–ग२, क– × × × ×।

१५/१– न१, ५, ७–स्ववैदिकं————; न३–सा(?) वैदिकं————; ग३–न वैदिकं————; ग२, क– × × × ×। १५/२–न१, ७–लौकिकं च————; ग२, क– × × × ×। १५/३–न७–केचिद्भूतिहितार्थाय; ग२, क– × × × ×। १५/४–ग२, क– × × × ×।

१६/१–न३–द्विजस्य(?)क्षत्रियस्योक्तः; ग२, क– × × × ×। १६/२–न१————यमः; ग३————जसः(?); ग२, क–× × × ×। १६/३–न८————युक्तधर्माणां; ग२, क–× × × ×। १६/४–ग४–शूद्राणां तु————; ग२, क– × × × ×।

१७/१–न३–प्राणसंयमनं————; ग२, क– × × × ×। १७/२–न३, ४, ६–मन्त्रः प्रणववर्जितः; ग२, क–× × × ×। *न४, ग३–अत्राधिका पंक्तिः–न वैदिकं भवेच्छूद्र-(?जपेच्छूद्रः) स्त्रियश्च न कदाचन। १७/३–ग३–नमोन्तं नाममात्रं वा; न३–विध्युक्तः शिवमंत्रो वा; ग२, क– × × × ×। १७/४–न१–वैष्णवैर्वा तथा—; न३–वैष्णवश्चेष्यते————; न५, ग३————वैष्णवं चेष्यते————; न६–वैष्णवं जप्यते————; ग५–वैष्णवं वा यदिष्यते; ग२, क– × × × ×।

१८/१–२–एतौ द्वौ पादावेकत्र चिन्तनीयार्हौ। ग्रन्थे स्वीकृतः पाठः–'न१, २, ४, ५, ६, ग३, ६, त' लेखेषु विद्यते; न३————समभ्यसन्शूद्रो————; ग१, ६, न७————च्छूद्र-स्त्वार्षकं————; न८————च्छूद्रःस्वारिषं(?)————; ग४————समभ्य-सेन्मन्त्रं त्वार्षं (तु)————; ग२, क– × × × × × × × ×। १८/३–ग५————स्त्रीवृत्(?); ग२, क– × × × ×। १८/४–न३–जपेत(?त्त–) द्विशतिद्वयम्; ग२, क– × × × ×।

न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ।
स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥१९॥

सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ।
प्राणसंयमनं कुर्याद्ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२०॥

नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२१॥

*ऋतुत्रयात्पुनन्त्येनं जन्मान्तरकृतादघात् ।
वत्सराद्ब्रह्महा शुद्ध्येत्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥२२॥

योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ।
प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ॥२३॥

१९/१—ग२, क— × × × × । १९/२—ग२, क— × × × ×। १९/१—२-
एषैव पंक्तिः 'न४, ग३' लेखयोः किंचित्पाठान्तरेण १९/१—२, १९/३—४ पंक्तयोरन्तरालेऽपि विद्यते।
१९/३—ग२, क— × × × × । १९/४—ग२, क— × × × × ×।

२०/१—ग२, क— × × × ×। २०/२—न२—गायत्री————; न४, ८————
प्रणवेन च ; न६————प्रणवेन ह ; ग२, क— × × × × । २०/३—ग३—प्राण-
संयम सा———(?) ; ग२, न६, क— × × × ×। २०/४—ग२, न६, क— × × × ×।

२१/१—ग२, न६, क—× × × ×। २१/२—न३—प्राणायामांस्तु————; न५,
ग३—प्राणायामस्तु————; ग२, न६, क— × × × × । २१/३—न८————भ्रूण-
हतं(?-हनं)————; न३————भ्रूणहननं पापात् ; ग२, न६, क— × × × ×।
२१ ४—ग३—पुनात्हरहः (?पुनात्यहरहः)————; ग२, न६, क— × × × × ।
———*'न३' लेखेऽत्राधिकः श्लोकः—ब्रह्महत्यादिभिर्दोषैर्मुच्यते मासमात्रतः । षण्मासाभ्यासतो
विप्रो वेदनेछा—(?च्छा—)मवाप्नुयात् ।

२२/१—न१, २, ७, ८————त्पुनन्त्येव ; न५—तापत्रयात्पुनन्त्येव ; न४—पापत्रयात्पु-
नन्त्येनं; ग४—ऋतुत्रयात्पुनन्त्येवं; ग२, न६, क— × × × ×। २२/२—न४————
कृताश्च वै; ग३————कृताश्च ये; ग४————कृता अपि; ग२, न६, क—× × × ×।
२२/३—ग्रन्थे यः पाठः स्वीकृतः स 'न१, ५, ७, लेखेष्वेव विद्यते । अन्येषु लेखेषु यानि पाठान्तराणि
दृष्यन्ते तानि :——त—वत्सराद्ब्रह्महा विद्वान् ; न४, ग३————द्ब्रह्महापि स्यात्; न२——
————द्बहुधा शुद्धयेत् ; न३, ग६————द्ब्रह्मविद्वान्स्यात् ; ग१, ४, ५————
द्ब्रम्हविद्वास्यात्; न८————द्ब्रह्मवित्तु स्यात्; ग२, न६, क— × × × × ×।
२२/४—ग२, न६, क— × × × ×।

२३/१—न१, ४, ५, ७————रताश्चैव; न३————रताश्चेव (?श्चैव);
ग५, न८————रताश्चैवं; न६, क— × × × ×। २३/२—न६, क—× × × ×।
२३/३—न६, क— × × × ×। २३/४—ग३—सर्वे युक्ता——; ग५, ६—जीवनमुक्ता——;
न६, क— × × × ×।

बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ।
सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ॥२४॥

*बहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ।
प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ॥२५॥

कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानश्चोत्तमो भवेत् ।
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ॥२६॥

सम्भवत्युत्तमे गार्गि प्राणायामे सुखी भवेत् ।
प्राणो लयति तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ॥२७॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ।
निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथंचन ॥२८॥

२४/१—न४—बाह्यस्य वायोर्हृदये; क— × × × ×। २४/२—न३————पूरकं
(?) हि सः; न६————रुदरे पूरितो भवेत्; न४—पूरणात्पूरको हि सः; क— × × × ×।
२४/३————कुंभ—(व—)द्वायो—; ग२————वत्कुक्षौ; न१————वद्वायुः—;
ग५————कुम्भके वायो— ; न४—पूर्णकुंभो भवेद्वायो—; ग३—बाह्याद्वा पूरणं वायोः— ; क—
× × × × । २४/४—न८—धारणं कुम्भवद्भवेत् ; ग२—धारणे————; न४——धारणे
————; न६———रुदरे————; ग३———धारणं————; न१—धारणं
————; क— × × × ×। *न८—बहिर्यद्रेचनं वायोर्धारणं कुम्भको(?)भवेत्—
इत्यधिका पंक्तिरत्र ।

२५/१—ग३—बहिर्यद्रेचनं———(?) ; न२—बहिर्विरेचनं————; क— × × × ×।
२५/२—ग२—रुदरास्त्रिजकश्चन(?); न४——हृदयाद्रेचको हि सः ; ग३—उदरो(?)रेचको हि सः;
ग४————रुदराद्रेचकं(?)ततः ; न२————रुद्गाराद्रेचकः————; क—× × × ×।
२५/३—ग३————जनको यस्स; ग२, क— × × × ×। २५/४—न२, ५, त—
प्राणायामस्तु————; ग३— × × × सो × दः(?); ग२, क— × × × ×।

२६/१—न१, २, ४, ५, ७, त, ग४—कम्पनान्मध्यमः————; न३, ६, ग५, ६—कम्पनो
————; न८—कम्पनं मध्यमः————; ग२, क— × × × ×। २६/२—
न१, २, ४, ५, ७—उत्थानाच्चोत्तमो————;ग३————उत्थानाचो—(?च्चो—) त्तमो————;
ग४, न८—उत्थानं चोत्तमो————; न३—उत्थितश्चोत्तमो————; ग२, क— × × × ×।
२६/३—ग२, ३, क— × × × ×। २६/४—न५————सम्भवेत्(?) ; न६————
संभ्रमः(?) ; ग४————सम्भवम्(?) ; ग२, ३, क—× × × × ।

२७/१—ग३, क— × × × ×। २७/२—न४————सुखं———; न३————
प्राणायामसुधीर्भवेत्(?); न३, क— × × × ×। २७/३—ग४—प्राणो लीयेत————; ग३—
प्राणालयेति(?)————; न८—प्राणा लयन्ति————; क— × × × ×। २७/४—ग२,
न३, ६, ग५, ६, त्रि. पु., मु. पु., क. पु.—देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ; ग२, न८, मुं पु., न. पु.— देह-
स्यान्तस्ततोऽधिकम् ; न१, ४, ५—देहःस्यात्तपनाधिकः ; न२, ६, त————त्तापनाधिकः ;
ग३—देहस्याभवनायक(?) ; क— × × × ×।

२८/१—न३—देहस्योत्तिष्ठते(?—श्चोत्तिष्टते)—; न६—देहस्य तिष्ठते(?)—; क— × × × ×।
२८/२—ग२—त्यक्तासन(?)————; न२—कृतासनपरिग्रहात् ; क— × × × ×। २८/३—न३—
निःश्वासोच्छवासको(?)तस्या(?); ग३—निःश्वासोच्छवासका(?)————; क—× × × ×।
२८/४—ग६, न८———कदाचन ; न३—नि(?)विद्येते कथंचन ; क— × × ×।

देहे यद्यपि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणावुभौ ।
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ॥२९॥

तयोर्नाशे समर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ॥३०॥

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ।
रेच्य चापूर्य यः कुर्यात्स वै सहितकुम्भकः ॥३१॥

सहितं केवलं चाथ कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥३२॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥३३॥

२९/१–क– × × × ×। २९/२–क– × × × ×। २९/३–न१————स्तस्य ; ग२–तथापि तस्य तौ न स्तः ; न३–तथापि न तपस्यास्ते(?) ; ग३–तथापि न × × त–(?) ; न५, क– × × × ×। २९/४–ग२————————तु ; ग३————स्तेन प्राणायमेन हि; ग४–प्राणायामोत्तमोत्तमे; न१, २, ७– प्राणायामैः स्वमेव हि; न५, क–××××।

३०/१–न५–तयोर्नाशं(?)————— ; न३–तयोर्नाशं समर्थ(:)—————— ; ग३-तयोर्नादः(?)समर्थस्य(?) ; ग५–तयोर्नान्यः——— ; न८———सुवृद्धः——— ; क– × × × ×। ३०/२–न३—————केवलकुम्भकैः(?) ; ग३– + + केवल + + ; क–× × × ×। ३०/३–न१——————मत्वा(?) ; ग५——————हित्वा(?) ; क– × × × ×। ३०/४–न३, ४, ग३, ६–यदस्मिन्वायुधारणम्; न१, २, ५, ७, ८, ग५–यदास्मिन्वायु————— ; ग४–ययास्मिन्वायु———— ; ग१–यत्स्थित्वा———— ; ग२–यत्तु स्याद्वायु——— ; न३–यस्मिन्वा वायु———— ; क– × × × ×।

३१/१–न३–प्राणायामो नित्ययुक्तः(?) ; ग२–प्राणायामस्य विध्युक्तः(?) ; क–× × × ×। ३१/२–न३–सर्वे—————(?) ; न४–सर्वकेवलकुम्भकः(?) ; न८–सर्वैः————(?) ; ग२–तत्स्यात्केवल———— ; क– × × × ×। ३१/३–न१, २, ५, ७—————चापूरयेत्कुंभान् ; ग३——————यः कुम्भः(?) न४——————यः + + ; न३–विरेच्यापूरये + + + ; ग२, ५, ६, क– × × × ×। ३१/४–न३–सर्वे(?)————— ; त———— विहित———— ; ग२, ५, ६, क– × × × ×।

३२/१–न१, २, ग१, २, त——————वाथ ; न४, ग५, ६—————वापि ; ग३——————बाह्यं(?) ; न३–आत्मन्यात्मानमारोप्य ; क– × × × ×। ३२/२–ग४–कुम्भके—————— ; क– × × × ×। ३२/३–न३—————सिद्धि(:)———— ; क– × × × ×। ३२/४–ग६–तावदेवं समभ्यसेत् ; क–× × × ×।

३३/१–न१, ५, ८, ग१–केवलं कुम्भके × × ; न३–केवलं कुम्भकं(?)——— ; ग२–केवलः कुम्भकः सिद्धो ; क– × × × ×। ३३/२–ग३, ४, ६–रेचपूरक———— ; ग२–रेचपूरकवर्जितः ; क–× × × ×। ३३/३–४– क–× × × ×।

मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ।
मुक्तेरयं महामार्गो मकाराख्यान्तरात्मनः ॥३४॥

नादं चोत्पादयत्येषः कुम्भकः प्राणसंयमः ।
प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणस्य धारणम् ॥३५॥

एषः प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ।
किंचित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥३६॥

बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥३७॥

धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः ॥३८॥

३४/१–त–मनोजयत्वं———— ; क– × × × ×। ३४/२–न३, ५, ग५, ६————विनश्यति ; न३–स्खलितादि च———(?) ; ग३–वदितादि च—————(?) ; न८–पटुतादि च—————— ; क– × × × ×। ३४/३–न८, क–× × × ×। ३४/४–न१, २, ५, ग६–मकाराख्योऽन्तरात्मकः ; न३–भकाराक्षोंतरात्मकः(?) ; ग४–मकाराख्यो हठात्मकः(?) ; ग५–मकाराख्योऽन्तकात्मकः ; न७–मकृराख्योंतरात्मकः(?) ; न८, क– × × × ×।

३५/१–त, ग२, न५—————चोत्पादयत्येव ; न८–नादं च स्वादयत्येषः(?) ; ग१–ज्ञानं चोत्पादयत्येषः ; क– × × × ×। ३५/२–त——————प्राणसंयमात् ; न३——————प्राणसंयुतः ; ग५, ६–ज्ञेयः केवलकुम्भकः ; न८–कुम्भकः केवलो हि तः(?सः) ; क–× × × ×। ३५/३–ग५, ६–प्राणसंयमनो———— ; क– × × × ×। ३५/४–ग२–भवत्प्राणादि × × (?) ; ट——————धारणी(?) ; क– × × × ×।

३६/१–न३, ५, ६, ७, ग४, ५–एष(:)—————— ; ग६–एव————— ; ग३–विषप्राण———(?) ; क–× × × ×। ३६/२–न४–स स्यान्मृत्यूपघातकः(?) ; क– × × × ×। ३६/३–न१, ५—कंचित्प्राण—————— ; ग६–कश्चित्प्राण———— ; न८–किं च————— ; ग२—————जयोपायः ; न४——————जयोपायः ; क– × × × ×। ३६/४–ग२——स्तव———— ; न४—————सत्वं(?)———— ; क– × × × ×।

३७/१–ग२–बाह्याद्वायुं———— ; न४–बाह्यं प्राणं———— ; ग३–बाह्यप्राणं————— ; न८—बाह्यप्राणान्समाकृष्य ; क– × × × ×। ३७/२–ग६–पूरयित्वोदरे स्थितः ; क– × × × ×। ३७/३–क– × × × ×। ३७/४–न३–पादागुष्टेषु(?)————— ; क– × × × ×।

३८/१–ग३——————मनसा साव्य(?) ; ग४–धारयन्मनसा——— ; क– × × × ×। ३८/२–न६, ७, ग५——————वा सदा ; न५——————वै सदा ; न४, ग३——————वा तदा ; क– × × × ×। ३८/३–४–न६–सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ; न४–तदेव लिखितमासीत्तथापि पीतरंगेन विलोपितं दृश्यते तस्य स्थाने च न किंचिदन्यत्प्रतिनिधापितम् । ३८/३–ग२–सर्वदोषविनिर्मुक्तो ; क–× × × ×। ३८/४–ग४–जीवेद्दीर्घं————— ; न८–जीवे + र्षं गतश्रमः (?) ; क–× × × ×।

*नासाग्रे धारणं गार्गि वायोर्विजयकारणम् ।
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ॥३९॥

शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ।
रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ॥४०॥

श्रमदाहौ न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ।
सन्ध्ययोर्ब्राह्मकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत् ॥४१॥

त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ।
षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगैः प्रमुच्यते ॥४२॥

आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ।
क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ॥४३॥

---

*अत्र "न३" लेखे विशेषः श्लोकः—इडया वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् (?—यन्) । यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥

३९/१—ग४, ५—नासाग्रधारणं———; क— × × × ×। ३९/२—क— × × × ×। ३९/३—४—न४—एषा पंक्तिर्लिखित्वा पीतरंगेनाच्छादिता दृश्यते । ३९/३—क— × × × ×। ३९/४—न३, ६, ग४, ६————तु धारणात्; क— × × × ×।

४०/१—न२, ग१—शरीरलघुतां———; ग३—शरीरलघुतां——; क— × × × × । ४०/२—क— × × × × । ४०/३—न५, ग३, त—रसनां वायु———; ग२—रसज्ञया समारोप्य ; न४—रसज्ञां तालुमारोप्य ; ग५, न८—रसनाद्वायुमाकृष्य ; न ७—अपः शरीरमारोप्य ; क— × × × ×। ४०/४—क— × × × × ।

४१/१—ग६, क————च न स्यातां ; ग४————न तस्यास्य(?) ; न८—श्रमदाहो न तस्यास्य(?) ; न४—श्रमदाहो न तस्यास्ति ; न१—श्रमदाहौ न तस्य स्तां ; ग१, ५, न४————न तस्य स्तो ; न७—श्रमो दाहो————; न३— × × × ×। ४१/२—न५—नश्येति(?)————; न३— × × × ×। ४१/३—न१,४, ६————ब्रह्मकाले वा ; ग६, क————ब्राम्हणः काले ; न८————बाह्मकाले च ; न३— × × × ×। ४१/४—ग४—वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः(?) ।

४२/१—न४, ग३————तस्य कल्याणं । ४२/४—न२, ३, ६, ७. ग१, ३, त, क—महारोगात्————।

४३/१—न४—आत्मानं स्थान———(?) ; ग४—आत्मन्यमुं समारोप्य। ४३/२—त, न३—कुण्डलिन्यां तु——— ; न४, ग३, ५, ६—कुण्डल्या————। ४३/४—ग२————जगुः ; न८, क—नश्यन्तीत्यब्रुवन्विदः ।

जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयन् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥४४॥

आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भ्रुवोन्तरे ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स विमुच्यते ॥४५॥

*नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ॥४६॥

मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
†पिबेद्यस्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥४७॥

४४/१—न२, ५, ७, ग३—जिह्वायां————; ग१— × × × × । ४४/२—अत्र स्वीकृतः पाठो 'ग४' लेख एव विद्यते, सर्वेष्वन्येषु लेखेषु सर्वेषु मुद्रितपुस्तकेषु तु————निरोधयेत्—इति पाठस्तथापि ग्रन्थसन्दभ स न समीचीन इति न स्वीकृतः। ग१— × × × ×। ४४/३—ग२—स पीत्वामृतं————; ग४—पिबेत्तदमृतं————; ग१— × × × ×। ४४/४—न३—त्रिकालं————; ग१— × × × × ।

४५/१—ग२—समीरमिडयापूर्य ; ग१— × × × ×। ४५/२—न१, २, ४, ५, त—समानीयांतरे भ्रुवोः ; न३—समानीय भ्रुवोन्तरात् ; ग३—समानीयांतरे भ्रुवौ(?) ; न८—सहानीय भ्रुवोंतरे(?) ; ग५, ६—धारयित्वा भ्रुवोन्तरे ; ग२—संस्थाप्य भ्रूयुगान्तरे ; ग१— × × × ×। ४५/३—न६————यस्त्रिदशाहारो(?) ; न३—यःपिबेदमृताहारं। ४५/४—न१, २, ३, ग१, त—————सोऽपिमुच्यते; न४————सोऽभिमुच्यते ; न८, क—व्याधिभिः सुविमुच्यते ; न६—व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ; न५—विधिः(?)सोऽपि———— ।

*४६—४७ श्लोकान्तर्गतानां पंक्तीनामस्तित्वं पौर्वापर्यं च न निश्चयपूर्वकं निर्णेतुं शक्यते । तद्विषये लेखा द्विधा विभज्यन्ते । ४६/१—४ श्लोकः "न१, २, ५, ७, ग१, त" लेखेषु समूलो नास्ति, तस्य स्थाने च "न१,२,५, ७, ग१ लेखेषु ४७/१—२ अस्ति, तेभ्यश्च "न१, २, ग१" लेखेषु च तदनन्तरं "धारयेद्वत्सरार्धं वा तदर्धं वा प्रभंजनम्" इत्यधिका पंक्तिर्विद्यते ; "न३" लेखे तत्र प्रथमा पंक्तिर्नास्त्येव तथापि सा स्वस्थाने विद्यते तदनन्तरं च द्वितीयाऽप्यस्ति, "न४, ६, ग२, ३, ४, ५, ६, क" एतस्मिल्लेखगुच्छे च सा कुत्रापि नास्त्येव ; "न८" लेखे ४६/१—४ ; ४७/१—४ सन्ति तेनैव क्रमेण तदनन्तरं च "एडन्यस्तुन्दमध्ये वा (?) नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा" इत्यधिका पंक्तिस्तदनन्तरं च "धारयेद्वत्सरार्धं वा————इत्यप्यस्ति । ४६/१—ग२————वायुमाकृष्य ; न८————वायुमापूर्यं ; न१, २, ५, ७, ग१, त— × × × ×। ४६/२—ग६————तुन्दस्य पार्श्वयोः ; न१, २, ५, ७, ग१, त— × × × × । ४६/३—न३—प्रपिबेंदों वदेद्यस्तु(?); न१, २, ५, ७, ग१, त—× × × × । ४६/४—ग३, ४, ५, ६, न८————स विमुच्यते ; न३————सोऽपि मुच्यते ; न१, २, ५, ७, ग१, त—× × × × ।

४७/१—ग२————तु त्रिसन्ध्यासु ; त— × × × ×। ४७/२—त— × × × ×।
* न१, २, ३, ग१, २—अत्राधिका पंक्तिः—धारयेद्वत्सरार्धं वा तदर्धं वा प्रभंजनम् । ४७/३—न३—पिबेद्यस्तुंडमध्ये वा(?) ; न४, क— × × × ×। ४७/४— न६—धारयंस्तुंदमध्यमे ;ग३—धारयेद्गुदमध्यमे ; न३—नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा ; न४, क— × × × ×।

गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये त्रिदोषजनितास्तथा ।
तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ॥४८॥

ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
वहुनोक्तेन किं गार्गि पलितादि च नश्यति ॥४९॥

४८/१–अस्य चरणस्य पाठो यथोपरि स्वीकृतस्तथा न कस्मिन्नपि लेखे न वा मुद्रितपुस्तके विद्यते । मुद्रितपुस्तकेभ्यो त्रिवेन्द्रम्मुद्रिते "गुल्माषी वा प्लीहा चान्याः" इति यः स्वीकृतः पाठस्तत्र "गुल्माषी" इति शब्दोऽर्थहीन इव दृश्यते ; कोशे "अषी" "आषी" वा इति न कोऽपि शब्दो विद्यते, "अन्याः" शब्दे च व्याकरणदोषो दृश्यते। मुरादाबाद–कलिकातामुद्रितयोः "गुल्मप्लीहोदरं चान्ये" इति यः पाठः" सोऽपि दोषयुक्तः; "गुल्मप्लीहोदरं "इत्यत्र "उदरं" न कस्यापि रोगस्य नाम, समासान्ते नपुंसकलिंग-स्यैकवचनप्रत्ययश्च न युक्तो ग्रन्थसन्दर्भे । मोहमय्यां मुद्रितपुस्तके "गुल्फप्लीहोदराश्चान्ये" इति यः पाठः सोऽपि न युक्तः, 'गुल्फम्' इत्यवयवस्य, न कस्यापि रोगस्य नाम ; 'उदरम्' इत्यपि न रोगस्य नाम । नडीआदपुस्तके 'गुल्मप्लीहोदराश्चान्ये' इति यस्तत्रापि समासान्ते "उदरम्" शब्दोऽस्त्येव । षोडश हस्तलेखेषु पंक्त्याः प्रथमषडक्षराणां १२ भिन्नभिन्न पाठाः; अन्त्याक्षरद्वयस्य च १० भिन्नभिन्न पाठाः दृश्यन्ते । तेषां समन्वये कृते सति किंचित्संशोधनेन च पंच पाठा आप्यन्ते, तेः–"ग१, ३, ४, ५, ६, न६, ८, त, क–गुल्माष्टीला प्लीहा ; न१, २, ५, ७–गुल्ममाला प्लीहा ; न३–गुल्मप्लीहा जरा ; न४–गुल्मादिनि लोम्नि वा ; ग२–गुल्फे निष्टावति, इति । तेभ्यः प्रथमः "ष्ट" स्थान "ष्ठ" निवेशनाद्यो लब्धः स स्वीकृतोऽत्र । अन्त्याक्षरद्वयस्यापि तथैव समन्वये कृते सति १० पाठा अवशि-ष्यन्ते, तेः–ग६–जन्यः; ग५–जान्य ; न१–वान्य ; ग३–वान्ये ; न७–वान्या ; न२ ५ वान्यान् ; ग१, त–चान्याः ; न३, ४, ८, ग४, क–चान्ये ; ग२–च यत् ; न६–हा वांता इति। तेभ्यः श्लोकस्य द्वितीयायां पंक्त्यां "रोगाः" शब्दो वर्तते इति स पाठो ग्रणार्हो भवति येन प्रथम चरणस्य द्वितीयेन सम्बन्धो युज्येत । तस्मात् "चान्ये" किं वा "वान्ये" पाठः समीचीनो भवति । तत्र "गुल्मः–" पंचप्रकारो रोगविशेषः ; "पंच गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः पंच दोषाः इति गुल्मैर्व्याख्याताः" इति चरकसंहितायां १.१९.४ सूत्रे कथितत्वात् । "अष्ठीला", अपि द्विप्रकारो रोगविशेषः, "उत्तरापथे दीर्घवर्तुलग्राषाणविशेष इत्येके, चर्मकाराणां वर्तुलदीर्घा लौही भाण्डि-रित्यपरे (डल्हण)" इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने १.८७-८८ श्लोकयोरुपरि टीकाकारस्य वक्तव्ये । तस्याः प्रकारौ "वाताष्ठीला" (१.८७,) प्रत्यष्ठीला" (१.८८) चेति वर्णितौ सुश्रुतेन । "प्लीहा" शब्दस्यार्थो प्लीहाविवर्धनं नाम रोग इत्यपि भवतीति शब्दकोशेभ्यः प्रतीयते । एवं गुल्म, अष्ठीला, प्लीहा, रोगाः, अन्ये च त्रिदोषजनितास्तुन्दरोगाः अधस्तात्कथितेन प्राणनिरोधनाभ्यासेन नश्यन्तीत्यर्थफल-दायको प्रथमचरणस्य पाठः "गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये" इति संगृहीतोऽस्मिन्ग्रन्थे । "जन्याः" इति पाठो न कुत्रापि विद्यते । यद्यपि सोऽपि समीचीनो भवेन्, यदि "गुल्म", "अष्ठीला", "प्लीहा" शब्दाः शरीरा-वयववाचका भवेयुः । तेभ्यः "गुल्म", "प्लीहा" च शब्दौ तद्वाचकौ स्तस्तथापि तौ पर्यायशब्दौ भवतस्तेन पुनरुक्तिदोष आगच्छति । तस्मात् "ग६" लेखान्तर्गतः "जन्यः" इति पाठो "जन्याः" इति बहु-वचनप्रत्ययान्वितस्य मूलशब्दस्य विकृतिरिति मत्वा न संगृहीत : ॥

४८/२–ग३–तुन्दमध्यगतो रोगो(?) ग४–तुन्दमध्ये महारोगाः । ४८/४–न१, २, ५, ७–सर्वे नश्यन्ति किल्बिषाः; ग२————तत्क्षणात् ।

४९/१–ग५–रुजः————; ग२–ज्वरानल्पा(?)———— ; ग४———सर्वेऽपि नश्यन्ति । ४९/३–ग४–किमत्र बहुनोक्तेन । ४९/४–न१, २, ग१, २, त, न८, क–पलिता-नि च(?)————; न३, ४————विनश्यति ; ग५–पलितं च विनश्यति ; न५, ७ ग६–नश्यंति पलितानि च ; ग५–किं गार्गि फलितेन च ।

एवं वायुजयोपायः प्राणस्य तु वरानने ।
शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥५०॥

करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ॥५१॥

*हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादि करणानि च ।
अङ्गुष्टाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां च चक्षुषी ॥५२॥

नासापुटौ मध्यमाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ।
आनन्दानुभवं यावत्तावन्मूर्द्धनि धारयेत् ॥५३॥

५०/१–न४, ग५, ६–एष वायोर्जयोपायः ; ग२–एवं वायुजयो यस्य(?) ; ग४–ध्रुवं वायो-र्जयोपायः । ५०/२–ग६, क–प्राणस्य च————; न५, ७–प्राणस्य तु समाहितः ; ग२–प्राणस्तस्य समाहितः । ५०/३–ग२–दिव्यमासन————; न६–स्वस्तिकासन————; न३–शक्यते मास(?)————; ग३– × × × × । ५०/४–न५, ७————मनस्तथा ; ग५, ६, क————मनाःसती ; न४————मनास्तदा ; ग४————मनाः सदा ; ग३– × × × × ।

५१/१–ग३– × × × × । ५१/२–ग४————बलात्सुखी; ग२———— क्रमात्सुधीः; ग३– × × × × । ५१/३–त–अपानमूर्ध्निमाकृष्य(?) ; न३–अपानमूर्द्धा————; ग४————मूर्ध्नि————; ग३– × × × × । ५१/४–ग२–प्रणवे सुसमाहितः ; ग–६–प्राणं तत्रैव धारयेत् ; ग५–वायुमार्गविधानकम् ; क–वायुमार्गवितातकृत्(?) ; ग३– × × × × । *अत्र केषु लेखेष्वधिका पंक्तिः । सा च—न६, ग५, ६, त–वन्हिस्थाने निरुद्धयैनं प्राणं तत्रैव धारयेत् ; 'क, न८' लेखयोः सा विद्यत एव, तदुपरि च तस्याः पाठान्तरं–"वस्तिस्थाने निरुद्धयैनं प्राणं तत्र निरोधयेत्" इत्यपि दृश्यते ; : ।

५२/१–न३————धारयेत्सम्यक् ; ग३– × × × × । ५२/२–न१, ४, ५, ग२–शब्दादि————; ग३– × × × × । ५२/३–न५————मुभौ श्रोत्रौ(?) न६, ८————मुखे(?)श्रोत्रे ; ग४————तथा श्रोत्रे । ५२/४–न३–तर्जनीभ्यां तु ———— ।

५३/१–न१, २, ३, ७, ग२,–नासापुटे————; ग४, न८–नासापुटं————; ग१————वयान्याभ्यां ; त, ग२————च मध्याभ्यां ; न६————वधानाभ्यां(?); न३————तथा नाभ्यां। ५३/२–न८————करणानि च ; न३————करणाद्य वै(?) । ५३/३–ग१, ३, ४, ६, न८–आनन्दाविर्भवं————; न१, २–आनन्दाप्तिर्भवेद्यावत्; त–आनन्दादि भवेद्यावत्; ग२–आनन्दाद्युद्भवो————; न३–आनन्दा-विर्भवो————; न५–आनन्दानुभवेद्यावत् ; न६–अनादादिर्भवं(?)———— । ५३/४–ग६–तावन्मूर्घनि रोधयेत् ; ग४–तावन्मूर्घनि चानयेत् ।

प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विघातकृत् ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां मृणालान्तरसूत्रवत् ॥५४॥

नादोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ।
आमूर्ध्नो वर्तते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ॥५५॥

शंखध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ।
व्योमरन्ध्रे गते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ॥५६॥

व्योमरन्ध्रे गते वायौ चित्ते चात्मनि संस्थिते ।
तदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥५७॥

योगिनस्त्वपरे ह्यत्र वदन्ति समचेतसः ।
प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ॥५८॥

५४/१—ग३—प्राणं(?)————; न५—प्राण(:)———— । ५४/२—न१, २, ५, ग६—ततश्चायुर्विघातकृत् ; न३—तत आयु————; न६—ततस्यायु(?)————; न८—ततश्चायुर्विघातकः । ५४/४—न४, ग३—मृणालस्यांतसूत्रवत् ।

५५/१—"नालोत्पत्तिस्त्वनेनैव" इति पाठः, "त, ग२, ६," लेखेषु, शिष्टेषु सर्वेषु तु "नादोत्पत्ति————" इति; मुद्रितपुस्तकेभ्यो त्रिवेन्द्रम्पुस्तक एव प्रथमः, चतुःस्वीतरेषु च द्वितीयः। तयोः को मूल आसीदिति निर्णेतुं न शक्यते यतो यद्यपि द्वितीयायां पंक्त्यां ५६ तमे श्लोके च नादस्यैव वर्णनं विद्यते तथापि नादोत्पत्तिः "शुद्धस्फटिकसन्निभा" कथं भवेदिति न कल्पनाक्षमम् । द्वितीय चरणे ये पाठभेदास्तेऽपि न तत्करणे सहायभूताः । ५५/२—ग२————सन्निभम् ; न१, २, ४, ५, ६, ८, ग१, ३, ४, ६, क————सन्निभः । ५५/३—न१—आमूर्घो(?)————; ग५—आमूर्ध्नि————; ग३—आमूर्धा————; ग२—आमूलो वर्धते नाड्या(?) ; ग४—आमूर्ध्नो वतर्त धीरो ; न२————वर्धते———— । ५५/४—ग२————दुत्थितम् ; ग६, क————समुत्थितः ; न८————समुद्भवः ; न६—वीणानादवदुत्थितः ; न४, ग३— × × × × ।

५६/१—न३————निभवन्नादो (?) ; न२————निभस्तादौ; ग६————निभश्चादौ ; न४, ग३— × × × × । ५६/२—न४— × × × × —स्तथा ; ग५, ६————भेरिध्वनिर्यथा ; ग३—मध्ये × × ×। ५६/३—न१, २, ग३, ६—व्योमरन्ध्रगतो नादो ; न४—व्योमरन्ध्रगता नादो(?) ; न३, ग५— × × × × । ५६/४—न२—गिरिप्रस्रवणे————; न४,—गिरिप्रस्रवणस्तथा(?) ; ग६—गिरिप्रस्रवणो यथा ; न३, ग५— × × × × ; त—चित्ते चात्मनि संस्थिते ।

५७/१—त————नादे ; क—ब्रम्हरन्ध्रे गते———— । ५७/२—त—गिरिप्रस्रवणं यथा । ५७/३—न२, ७—तदानन्दी भवेद्योगी ; न४—तदानन्दो भवेद्योगी ; त—सदानन्दी भवेद्देही ; न३—तेनानन्दी————; न५—तदानन्दोद्भवो देही(?) ; न६————द्देवि; ग३—तदानादी भवेद्योगी ; ग४, न८—तदा नादो भवेद्देहे ; ग६—ततो नन्दी(?)भवेद्देही ; ५७/४—क—"एकं तालपत्रं गलितम् "इत्यत्र लेखकस्य टिप्पणी. ।

५८/१—ग१, ४, ५, ६, न७————ऽन्यत्र ; ग२—योगिनस्त्वचले————; क— × × × ×। ५८/२—क— × × × ×। ५८/३————भूताः; न३————परोद्भूता ; न६————रताः पूर्वे ; क— × × × ×। ५८/४—न३, ४, ८, ग३, ५, ६—रेचपूरक—; न६—रेचपूरविवर्जिताः(?) ; क— × × × × ।

दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत्शिराम् ।
अधस्तादण्डयोः सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणम् ॥५९॥

जंघोर्वोरन्तरं गार्गि निश्छिद्रं बन्धयेद्दृढम् ।
समग्रीवशिरस्कन्धः समपृष्ठः समोदरः ॥६०॥

नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्नुपरिस्थितम् ।
धारयन्मनसा सार्धं व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६१॥

आसने नान्यधीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः ।
क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६२॥

आसने नान्यधीरास्ते रहस्येव जितेन्द्रियः ।
वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरताः नराः ॥६३॥

५९/१—न३—दक्षिणोत्तरगुल्फेन ; क— × × × × । ५९/२—त, न२, ४, ५, ७, ८————स्थिराम् ; न३—शीवनीं पीडये स्थिता(?) ; न६, ग४—पीडयेत्सीवनीं सिराम् ; ग१ सीवनीं पूरयेत्शिराम् ; ग२—सीवनीं पीडच सुंचिराम्(?) ; क— × × × × । ५९/३—न१—अधस्तादण्डवत्सूक्ष्मां; न५, ६————सूक्ष्मं(?) ; न३—अधस्तान्निक्षिपेत्तद्वत्; क—× × × ×। ५९/४—न३, ७, ग५, ६————दक्षिणम् ; न२————दक्षिणे; क— × × × ×।

६०/१—न१, २, ५, ७, ग३, ५, ६—जंघोर्वोरन्तरे————; न६—जंघयोरन्तरे————; ग२—ग२—जंघेदारन्तरं(?)————; क— × × × × । ६०/२—ग६—अछिद्रं————; ग३—निश्चिनुं बन्धयोर्दृढाम्(?)————; क— × × × × । ६०/३—ग५, ६— × × शिरः कायः; न६, ग४————शिरस्कश्च । ६०/४—क— × × × × ।

६१/१—न१, २, ५, ७————दक्षिणे गुल्फे ; क— × × × ×। ६१/२—न१, २, ५, ७—लोकयन्नुपरि स्थितः(?) ; ग२—लोकयन्नुदरस्थिरम् ; ग३—लोकयाम परिस्थितम्(?) ; क— × × × ×। ६१/३—ग१, २, न६—भारत्या————; ग३—धारया मनसा(?)————; ग५—व्याहृत्य————; ग६—व्याहृत्या————; ग४————सिद्धं(?) ; न३, क— × × × ×। ६१/४—न३, क— × × × ×।

६२/१—न३, ६, ७, ८, ग३, ५, ६————नन्यधीरास्ते ; ग२—आसीतानन्यधीर्नित्यं ; क— × × × × । ६२/२—न३, ७—रहस्येव जितेन्द्रियः ; न६, ग३, ५—रहस्ये विजितेन्द्रियः ; ग६—रहस्ये विजितेन्द्रियाः(?) ; न१, २, ५, त—दीपं हस्ते विलोकयन् ; क— × × × ×। ६२/३—४—ग३, क— × × × × × × × × ।

६३/१—ग२—आसीतानन्यधीर्नित्यं ; ग३, ५, ६, क— × × × ×। ६३/२—न१, ५, ६—रहस्ये विजितेन्द्रियः ; न२, ३—दीपं हस्ते विलोकयन् ; ग२—द्विजो रहसि नित्यशः(?) ; ग३, ५, ६, क— × × × × । ६३/३—न२, क— × × × × । ६३/४—न३, ४, ६, ग३————रताः सदा ; न२, क— × × × ×।

शैवं वा वैष्णवं वाथ व्याहरन्नन्यमेव वा ।
आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयन् ॥६४॥

आयुर्विघातकृत्प्राणस्त्वनेनाग्निकुलं गतः ।
धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ॥६५॥

धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिः स्यादिष्टभोजने ।
देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ॥६६॥

दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मान्मनसारोप्य मारुतम् ।
मन्त्रमुच्चारयन्दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥६७॥

६४/१–न१, ४, ग३————————वापि ; न८————————वाथ ; ग२————————वान्यं ; न————————मन्त्रं ; न३–रौद्रं वा वैष्णवं वापि ; न२, क– × × × × । ६४/२–ग२–व्याहरन्मन्त्रमेव वा ; न४, ५, ७–व्याहरंतोऽन्यमेव वा ; ग५, ६–व्याहरन्नित्यमेव वा ; न८–मन्त्र वाराहमेव वा ; न२, क– × × × ×। ६४/३–न३, ५, ६, ग३————————नन्यधी————; न४————————नन्यधीतयो(?) ; ग२–आधितः सुधियः कृत्या(?); क– × × × ×। ६४/४–ग२–हस्ते दीपं————————; न३–दीपमग्नावलोकयन्; न६–दीपं हस्तेऽवलोकयन्; न४–दीपहस्ते इर्चं सुताः(?); क– × × × × । कलिकातामुद्रितपुस्तके 'दीपं हस्ते विलोकयेत्'।

६५/१–ग५, ६–आयुर्विघातकः————; ग२–आयुविपूतकृत्प्राणः(?); न४–आयुविघा+कृत्प्राणः ; ग३–आयं विद्यूतकृत्प्राणः (?); क– × × × ×। ६५/२–ग२————कुलं चतः न३————————कुलं तपः(?) ; ग२–गच्छेद्गार्गि कुलं गतः(?ततः) ; क– × × × × । ६५/३–न२, ३, ६, ७, ग६–धूमध्वजजयो————; न१–धूमध्वनिर्जया————(?) ; न५–धूमध्वनिजयो————; क– × × × ×। ६५/४–तावद्धीरेव–(?)मभ्यसेत्; क– × × × ×।

६६/१–न३–धारणं कुकुतो रोप्य(?) ; ग२, क– × × × × । ६६/२–एतच्चरणं किंचित्संशयास्पदम् । तस्य हस्तलेखेषु पाठभेदा :–(?)न२, ५, ७, त–यथा ग्रन्थे स्वीकृतः; (२) न१, ग१–शक्तिस्थाने प्रभंजनम् ; (३) न४–शक्ति——प्रभंजनः ; (४) ग४–शक्ति——शिखि-भ्रमम् ; (५) न३, ८, ग५, ६–वह्निस्थाने प्रभंजनम् ; (६) न६, ग३–वह्नि————प्रभंजनः ; ग२, क– × × × × । मुद्रितपुस्तकेभ्यश्च नडीआदे, मुरादाबादे, कलिकातायां च मुद्रितेषु "वह्निस्थानं प्रभंजनम्" इति पाठो, यो न कस्मिन्नपि लेखे दृष्यते; मुंबापुर्यां च मुद्रिते "वह्निस्थाने प्रभंजनः" इति पाठो यः स "न६, ग३" लेखयोर्विद्यते; तथापि स न समीचीन इति मन्ये पूर्वापरसम्बन्धाभावात् । ग्रन्थे स्वीकृतः पाठस्तु सन्दर्भे युक्त इति मे मतिर्यतस्तेन द्वितीयचरणेनोक्तरीत्या प्राणधारणेन प्राणजयस्यैकस्य चिह्नस्य कथनं भवति, यथा द्वितीयतृतीययोः ३–४ चरणाभ्याम् । ६६/३–न१–देहस्तु————————; ग२, क– × × × × । ६६/४–न२, ५–जठराग्नेश्च दीपनम् ; ग४, ५, ६–जाठराग्निश्च वर्धते ; न३–जठराग्निर्विवर्धितः(?) ; त–जाठराग्नेश्च दीपनम् ; ग२, क– × × × × ।

६७/१–एतच्चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णितव्ये । तत्र प्रथमो विभागः "दृष्टचिह्न–" । तस्य ये पंच भेदा दृष्यन्ते तेः–न१, ३, ४, ६, ८, ग१, ४, ५, ६, त–दृष्टचिन्हः– ; न२, ५–दृष्टचिह्नं; ग३–दृष्टिचिह्नं ; न६–दृष्टवा चिह्नं; न७–दृष्टचिह्ने । द्वितीयो विभागः "ततस्तस्मात्" । तस्य त्रयः पाठभेदा दृष्यन्ते, ते :–न३, ४, ६, ८, ग३, ४, ५, ६–ततस्तस्मात् ; न१, ७–ततस्तस्मिन् ;न२, ५, ग१, त–ततः स्थानात् ; ग२, क–समस्ता पंक्तिरेव नास्ति । मुद्रितपुस्तकेभ्यो "दृष्टचिह्नस्ततः स्थानात्" इति पाठः श्रिवेन्द्रम्पुस्तके, मुम्बापुर्यां, नडीआदे च मुद्रितेषु स्वीकृतो दृष्यते, मुरादाबादे, कलिकातायां च मुद्रितयोः "दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्" इति । तत्र "दृष्टचिह्नः" शब्दः सामान्यः, स च १० हस्तलेखेष्वपि विद्यते । "ततस्तस्मिन्", इत्येको, ततः स्थानात्" इति च द्वितीय एतौ पाठौः केषु केषु दृश्येते तथापि ग्रन्थसन्दभ तयोरेकोऽपि न समीचीनः ; "ततस्तस्मात्"च न केवलं समीचीनः परं च ८ हस्तलेखेषु विद्यत इति "दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मात्" इति चरणं स्वीकरणीयं भवति । ६७/२–ग२, क– × × × ×। ६७/३–ग१, ५, न३, ६————————गार्गि ; न१, ६, ८, ग४————————मुच्चारयेद्गार्गि ; ग२, क– × × × × । ६७/४–ग४————————निरोधयन् ; ग२, क– × × × × ।

यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले ।
तावत्समभ्यसेद्विद्वान्नियतो नियतासनः ॥६८॥

एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव मारुतः ।
कुण्डलीं याति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ॥६९॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना चालिता स्वयम् ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥७०॥

६८/१–न१, २, ३, ५, ७, ८–यावन्मनोलयस्तस्मिन् ; ग३–यावन्मनः स्थितस्तस्मिन्(?); न४–यावन्मनो भवेत्तस्मिन् ; ग६–यावन्निरोधयेत्तस्मिन् ; ग२, क– × × × × । ६८/२–ग१–नाभौ सावित्रमण्डले ; ग२, क– × × × । ६८/३–ग२, क– × × × × । ६८/४–ग१, ४, ५, ६————————नियताशनः ; ग२, क– × × × ×।

६९/१–न१, २, ५, ७, ग१————————नाभिमध्यस्थो ; न३————————नाभिमध्यस्थं(?) ग३————————नाभिमध्यस्तु ; ग४————नाभिमध्येन; ग२, क– × × × ×। ६९/२–ग३–वारणे नैव(?)————; न४–धारयेच्चैव मारुतम्; ग२, क– × × × ×। ६९/३–न३–कुंडलीं चाति(?)————; न८–कुंडलीं वाति——; ग५, ६–कुंडलीं वायु————; ग१–कुण्डली यत्र——(?) । ग२, क– × × × ×। ६९/४–ग३–देह्यन्यत्र(?)————————; ग२, क– × × × ×।

७०/१–ग१, ४, न३, ४–सन्तप्तो————————; न५, ८, ग३–सन्तप्तवह्निना————; न६–सन्तप्ते————————; ग५, ६–सर्वतो————————; ग२, क– × × × ×। ७०/२–त–————————चारिता————; न६, ग४, ५, ६–वायुना च प्रवातितः ; ग१————————प्रवाहितः ; न३, ४————————प्रचालितः ; ग३————————अभिप्रचालितः ; न८—तीव्र वातिता ; ग२, क– × × × ×। ७०/३–न८–प्रसार्य फणिभृद्भोगं; ग२, क–× × ×। ७०/४–अस्मिश्चरणे पुनः साम्यवैषम्ये भवतस्तेन तं द्विधा विभज्य निश्चयो कर्तव्यः। तस्य द्वौ विभागौः—(१) प्रबोधं याति,(२) सा तदा चेति । तत्सम्बधिनो लेखभेदाः—(१)–न१, २, ३, ५, ७, ८, ग१, ४, ५, ६, त–प्रबोधं याति ; तस्य विकृतयस्त्रयः—न४–प्रवाधं याति; न६– प्रबोधयति ; ग३–अगाधं याति । (२) न२, ५, ७, त–सा तदा ; न१, ४, ग१, ४–तत्तदा ; न३, ६, ८, ग३, ५ ६–तत्तथा । ग२, क– × × × । 'कुण्डली' (६९/३) शब्दस्य स्त्रीलिंगत्वात्तस्य गुणवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः स्त्रीलिंगप्रत्ययान्विता एव भवेयुरिति स्वीकृतपाठस्यौचित्यमवगन्तव्यम् ।

प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु चक्रिणि ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७१॥

सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन्सुषुम्णायां वरानने ।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत्पुनः ॥७२॥

हृदयात्कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निं प्राणमनन्यधीः ॥७३॥

धारयेद्व्योम्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ।
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गे कलेवरे ॥७४॥

७१/१–न१, २, ५, ७, त————संचरत्यस्मिन् ; न३, ग१, ३, ६————संस्मरत्यस्मिन् ; न४————प्रसृते ह्यस्मिन् ; ग५————च स्फुरत्यस्मिन् ; न६–प्रबुद्धय संस्फुरत्यस्मिन् ; ग४–प्रबुद्धः संस्मरत्यस्मिन् ; ग२, क– × × × ×। ७१/२–न१, २, ५, ७, त–नाभिमूले च————; ग३————च चाश्रणि(?); ग१–आदिमूले च चक्रिणि ; ग२, क– × × × ×। ७१/३–ग२, क– × × × ×। ७१/४–न२————प्राणसंज्ञिकम्(?) ; ग१, न७————प्राणसंज्ञकम्(?) ; ग३————प्राणसंक्रमः ; ग२, क– × × × ×।

७२/१–२–न४–एषा पंक्तिर्विद्यत एव तथापि सा न स्वस्थाने यथात्र, किन्तु ७२/३–४, ७३/१–४ अनन्तरम्। ७२/१–न२, ७, ग२, क– × × × × ; न६–खे प्राप्ते————। ७२/२–न२, ७, ग२, क– × × × ×। ७२/३–ग२, क– × × ×। ७२/४–न३, ग३————सुधीः ; ग४————धारयत्ततः ; न२, ७, ग२, क–× × × ×।

७३/१–ग५, ६–हृदयात्कण्ठमध्ये च ; न३–हृदये कण्ठकूपे(ऽ)थ ; न८–हृदयात्कन्दमुले च; न१, ४, ५, ग२, क–× × × ×। ७३/२–ग५————दक्षिणाम् ; न१, ४, ५, ग२ क– × × × ×। ७३/३–४–ग३–७१ श्लोकस्य पुनरुक्तित एषा पंक्तिर्विद्यत अत्र। ७३/३-न१, ग२, क– × × × ×। ७३/४–न२, ३, ६–साग्निप्राणमनन्यधीः ; ग२, क– × × × ×।

७४/१–अस्मिश्चरणे पुनस्तं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निश्चितव्ये । तौ विभागौः–(१) "धारयेद्व्योम्नि", (२) "विप्रेन्द्रे" । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाश्चः–(१) न२, ५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६–धारयेव्योम्नि ; न१, ३, ४, ग१, त–धारयेद्यो हि ; ग२, क– × × × ×। (२) न१, २, ४, ५, ६, ७, ८, ग३, ५, ६, त–विप्रेन्द्रे ; ग१, ४–विप्रेन्द्रो ; न३–विप्रेन्द्र ; ग२, क– × × × ×। ७४/२–ग२, क– × × × ×। ७४/३–न८————पूरयेव्योम्नि (?); न१, ३, ४————पूरितो————; न६————पूरितं————; ग२, क– × × × ×। ७४/४–न१, २, ३, ग१, ४, ५–सांगोपांगकलेवरे; न६–सांगोपांगं कलेवरम्; ग२, क– × × × ×।

तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः ।
शरीरं विसुसूक्ष्मश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ॥७५॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन्प्रणवमीश्वरम् ।
संभिद्य मनसा मूर्ध्नि ब्रम्हरन्ध्रं सवायुना ॥७६॥

प्राणमुन्मोचयेत्पश्चान्महाप्राणे खमध्यमे ।
देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥७७॥

आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्धिया ।
ब्रह्मीवासौ भवेद्गार्गि न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥७८॥

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥७९॥

७५/१–न३————रतिते(?)——; ग३–तथात्मा————; न१–तदा तु————; ग४–तथा विराजते————; न७, त–तदात्मा राजते तस्य ; न५–तदा तु——तस्य ; ग२, क–× × × ×। ७५/२–न५————विवर्तिनः ; न३–तथा————विकर्तनः; ग२, क– × × × ×। ७५/३–ग३–शरीरं मेवशि सूक्ष्मं चेत्(?); ग६–शरीरमपि सूक्ष्मं चेत् ; ग२, क– × × × ×। ७५/४–न२, ३, ४, ६, ७, ८, ग४–————समाचरेत् ; ग५, ६–——समभ्यसेत्; ग३–——सम्यं(?) समाचरेत् ; ग२, क– × × × ×।

७६/१–न१, २, ५————ब्रह्म ध्यायन् ; न४, ग३–एकाकारं परं ब्रह्म; ग१, २, क– × × × × । ७६/२–न१, २, ५–प्रणवमीश्वरं सदा; ग१, २, क– × × × × । ७६/३-न८–संभेद्य————; न३–संरुध्य————; ग१–संक्षिप्य(?)————; ग२, क– × × × ×। ७६/४–ग५, ६–ब्रह्मरन्ध्रस्य वायुना ; ग४–ब्रह्मरन्ध्रस्व(?) वायुना; न५–ब्रह्मरन्ध्रसचायुना(?) ; न३–ब्रह्मरन्ध्रसमाधिना; ग२, क– × × × × ।

७७/१–ग३, ६–प्राणानुन्मोचयेत्पश्चात्; न४–प्राणांस्तु मोचयेत्पश्चात् ; न६–प्राणं हि मोचयेत्पश्चात् ; ग४, न८–प्राणं च मोचयेत्पश्चात्; ग१–प्राणं विमोचयेत्पश्चात्; ग२, क– × × × ×। ७७/२–न१, २, ४, ग३————सुमध्यमे ; न३, ५, ७, ग६–महाप्राणेषु मध्यमे ; ग१–महाप्राणे च————; ग४–महाप्राणश्च(?)————; न८–महाप्राणौघ————; ग२, क– × × × ×। ७७/३–न३–देहातीते ततो योगी; ग३–चेहातीतजगत्प्राणे(?); न६————जयत्प्राणे(?); ग२, क– × × × ×। ७७/४–न३, ४, ७————नित्यध्रुवे————; ग३–शून्ये सत्ये——; ग२, क– × × × × ।

७८/१–न३–आकाशेयोपमानन्दे ; ग२, क– × × × ×। ७८/२–न१, २, ४, ५, ७, ग३, त————सुधीः ; न६————तदा ; ग२, क– × × × × । ७८/३–न३, ग५–ब्रह्मैव स भवेद्गार्गि ; न४–ब्रह्मैव संभवेद्गार्गि; ग४–ब्रह्मैवानुभवेद्गार्गि ; ग३–ब्रह्मैव संभवेद्योगी ; ग२, क– × × × ×। ७८/४–ग२, क– × × × ×।

७९/१–ग३–तस्मात्पंच——; न३, ग२, क– × × × × । ७९/२–ग१, ३, ४–नित्यकर्म————; न६————समाचरेः; न३, ग२, क– × × × ×। ७९/३–४–न३, क– × × × × × × × × ।

प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥८०॥

प्राणायामादृते नान्यत्तारकं नरकादपि ।
संसारार्णवमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥८१॥

तस्मात्त्वं विधिमार्गेण नित्यं कर्म समाचर (न्)।
विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥८२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

८०/१—क— × × × ×। ८०/२—न४—"ब्रह्मविष्णुशिवादयः"——प्रथमं लिखितं यथा-स्वीकृतं चरणं पिधाय ; क— × × × ×। ८०/३—न४, ६, ग४, ५, ६—प्राणायामैर्विशुद्धा ये ; क— × × × ×। ८०/४—क— × × × ×।

८१/१—२—ग२—प्राणायामातारं + + तारं नरकादपि (?) ; न६, क— × × × × × × × ×। ८१/१—न५—प्राणायामादृतं————। ८१/२—न५, ७————नरकादिषु ; न२, त—तारको नरकादिषु (?) ।८१/३—न६, क— × × × ×। ८१/४—ग३—तारकं प्राणसंयमम् (?) ; न६, क— × × × ×।

८२/१—ग४—तस्मात्त्वं च वरारोहे; क— × × × ×। ८२/२—न१, २, ४, ६, ग१ ३—नित्यकर्म————; ग२—नित्यं संयममाचर ; क— × × × ×। ८२/३—न३—विधिनो-क्तेन मार्ग्रेण (?) म.ग्रोंण ; ग २, ४, क— × × × ×। ८२/४—न३—प्राणसंय (-म-) नं——; ग२ ४, क— × × × ×।

परिशिष्टम्

षष्ठाध्यायस्य ४।२ अनन्तरं + इति संज्ञितायां पादटिप्पण्यामुल्लिखिता अधिकाः श्लोकाः ॥

न८—नासाग्रे दृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्बिम्बे ज्योत्स्नाजालवितानके ॥(१)॥

अम्बोमा(?) सहितं शुभ्रं सोमसूर्याग्निलोचनम् ।
पंचवक्त्रं महादेवं चन्द्रशेखरमीश्वरम् ॥२॥

नन्दिवाहनसंयुक्तं सर्वदेवसमन्वितम् ।
प्रसन्नं सर्ववरदं ध्यायेत्सर्वायुधं शिवम् ॥३॥

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
अकारमूर्तिरेतेषां रक्तांगी हंसवाहिनी ॥४॥

दण्डहस्ता सती बाला गायत्रीत्यवधार्यताम् ।
अकारमूर्तिरेतेषां कृष्णांगी वृषवाहनी ॥५॥

चक्रहस्ता सती चैव सावित्रीत्यवधार्यताम् ।
मकारमूर्तिरेतेषां श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी ॥६॥

शूलानन्दमयी वृद्धा सरस्वत्यवधार्यताम् ।
माहेश्वरीति सा प्राज्ञैः पश्चिमा परिकीर्तिता ॥७॥

सृष्ठिस्थित्यन्तकालाद्या मकारोऽप्यन्तकारमकः ।
अक्षरत्रयमेवैतत्कारणत्रयमिष्यते ॥८॥

त्रयाणां कारणं ब्रह्म सद्रूपं सर्वकारणम् ।
एकाक्षरं परं ज्योतिस्तमाहुः प्रणवं बुधाः ॥९॥

ग५—एभ्यः १, ४—१० श्लोका अस्मिन्नपि लेखे सन्ति निम्नलिखितैः पाठान्तरैः—

१/१—नासाग्रदृक्————। १/३;—नासाग्रशशभृद्बिम्ब——। १/४—ज्योत्स्नाजालविता-नितम् । २—३— × × × × । ४/१—यद्वेदादौ————। ५/३—उकारमूर्तिरेतेषां । ५/४—श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी । ६/४—कृष्णांगी बृषवाहिनी । ७/१—त्रिशूलानन्दमयी । ७/३—माहेश्वरीति सा प्राज्ञी । ८/१—सृष्टिस्थितिकृत्वाद्यौ (?) । ८/३—अक्षरत्रयमेतत्तु । ९/१—यात्राणां (?)————। ९/२—भारूपं————।

ग६—ये श्लोकाः (१, ४—१०) ग५ लेखे त एवास्मिन्नपि लेखे सन्ति तथापि तस्मिन्कानि विशिष्टानि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तानिः—

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समन्वितम् ।
प्राणायामं ततः कुर्याद्रेचपूरककुम्भकैः ॥१०॥

१/१–नासाग्रदृक्————————। १/३–नासाग्रशशभृद्बिम्बं । १/४–ज्योत्स्नाजालविता-नितम् । २–३– + + + + । ४/१–यद्वेदादौ————————। ५/३–उकारमूर्तिरेतेषां । ५/४–श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी । ६/४–कृष्णांगी वृषवाहिनी । ७/१–त्रिशूलं दधती————————। ८/१–सृष्ठिस्थित्यात्मकावाद्यौ । ८/२–मकारो त्यन्त–(?)–कारकः । ८/३–अक्षरत्रयमेतत्तु । ९/२–भारूपं————————।

विशेषा टिप्पणी:–एभ्यो टिप्पणीभ्यो स्पष्टमेव प्रतीयते यत् "ग५, ६" लेखात्रेकस्यैव मूललेखस्य प्रति-लेखाविति, "न८" लेखश्च तस्यैव मूललेखस्य तृतीयप्रतिलेखस्य प्रप्रतिलेख इति ।

सप्तमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ।
प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वाभ्यन्तराणि च ॥१॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
वलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥२॥

यद्यत्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः ॥३॥

कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्बहिर्विना ॥४॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

*न४, ५–श्री याज्ञवल्क्य उवाच ; न८–याज्ञवल्क्यः—; न३-श्री भगवानु ॥ न६–भगवानुवाच ; ग६–ओम् भगवान्– ; न१, २, ७, ग१, २, ५, त, क— × × × × ।

१/२–न५, ७, ८, ग५, त— ————————वरानने । १/३–न१, २, ३, ५, ६, ८, ग२, ३, ४, ५, ६, त–प्रत्याहाराणि———————— ।

२/१–न३, ६– ————————हि चरेतां(?) ; ग५– ————————हि चरतां ; ग३– ————————विचरतां । २/३–ग२–वलोदाहरणं(?)————————।

३/१–न४–यद्यत्पश्यति—; न३–यच्च पश्यति————————; ग३–यदु + + + + ति————————। ३/२–न१, २, ३, ४, ५, ६, ग१, ४–पश्येदात्मानमात्मनि ; ग२–पश्येदात्मानमात्मना । ३/३–ग६– ————————स वै————————। ३/४–न६–योगिविद्भिर्महात्मभिः(?) ।

४/१–ग३–कर्मणो निधित्यानि(?) । ४/२–ग३–विदितानि————————। ४/४–न३–मनसो यद्वहिर्विना ; ग३–मनसा युद्धर्विना(?) ; ग१–मनसा यत्प्रकल्पितम् ।

प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् ।
प्रत्याहारः प्रशस्तोऽयं सेवितो योगिभिः सदा ॥५॥

अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्थानेषु धारणम् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते ॥६॥

अश्विनौ च तथा ब्रूतां गार्गि देवभिषग्वरौ ।
†मर्मस्थानानि सिद्ध्यर्थं शरीरे योगमोक्षयोः ॥७॥

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ।
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये तथैव च ॥८॥

चित्योर्मूलं च जान्वोश्च मध्ये चोरुद्वयस्य च ।
पायुमूलं ततः पश्चाद्देहमध्यं च मेढ्रकम् ॥९॥

५/१-२—न४, ग३— × × × × × × × ×। ५/३—न५, ८, ग१, ५, ६, क—प्रत्याहारे प्रशस्तं तत् ; न१, ४, ७, ग४—प्रत्याहारं प्रशस्तं तत् ; ग२—प्रत्याहारं प्रशस्तं तं ; न४, ग३—प्रत्याहार(?) प्रशस्तं तत् ; न३—प्रत्याहारं प्रशंसन्ति । ५/४—न१, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ५, ६, क—सेवितं—————— ; ग२—सेवन्ते योगिनः सदा ; ग४—योगिभिः सेवितं सदा ; न३—स वेत्ति(?सेवितं) योगिभिः सदा ।

६/१—न६—अष्टादशस्तु(?)——— ————। ६/२—न३— ——————धारयेत् ; न७— ——————धारणे(?) । ६/३—त, न४, ग४, ५, ६—स्थानात्स्थानं—————; न३—स्थानस्थानं(?)—————— ।

७/१—ग१— —————तु यथाऽब्रूतां ; न४— —————च तदाब्रूतां ; ग२— ————— तत्र तौ ब्रूतां ; न१, २, ५, ७, ८— ——————तथा ख्यातां । ७/३—न६— ————— सिध्द्यर्थे । ७/४—ग४, ५, क— —————भोगमोक्षयोः ; न८— —————स्वर्गमोक्षयोः ; ग२— ——————योगभोगयोः । † अत्र "न६" लेखे "मध्यमेऽपि हृदये च——————मनसो-रुचिरूपम्" इति श्लोको वर्तते। सो नाधिकः किन्तु द्वादशाध्यायान्तर्गतो २३ तमः श्लोको लेखकस्य भ्रमेणात्र प्रविष्ट इति नासावुद्धृतोऽस्यां टिप्पण्याम् ।

८/२—ग४— ——————सांप्रतम् ; ग५— ——————सादरम् ; ग६— ————— संप्रति । ८/३—ग१, २, त—पादाङ्गुष्ठे च । गुल्फे च(?) ८/४—न१, ग५, ६—जङ्घमध्ये——; ग२—जङ्घामध्यं——; न४, ७, ग३—जङ्घामध्यौ(?)—————; ग४—जङ्घामेढ्रा—————।

९/१-२—अत्र दृश्यमाणानां पाठभेदानां वैशिष्ट्याद्द्वावपि चरणावेकत्र विचारणीयौ भवतः। ताभ्यां भूतां समस्तां प्रथमां पंक्तिं च चतुर्धा विभज्य लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये। ते च विभागाः—(१) चित्योर्मूले च ; (२) जान्वोश्च ; (३) मध्ये ; (४) चोरुद्वयस्य च। तत्सम्बन्धिनो लेखानां विभागाश्चेदृशाः—(१) ग३, ४ न३—चित्योर्मूले च; न७—स्फिजोर्मूलं च; न२—स्फिचोर्मूलं च ; न८—स्फिग्जोमूर्ते(?)च ; ग५, ६, क—स्फिजोर्मूले च ; न१, ४, ५, ६, ग१, त—चित्योर्मूलं च; ग२—

नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपस्तथैव च ।
तालुमूलं च नासाया मूलं चाक्ष्णोश्च मण्डले ॥१०॥

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूर्धा च मुनिसत्तमे ।
मर्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥११॥

पादान्मानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ।
गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तद्दशाङ्गुलम् ॥१२॥

तयोर्मूलं च; (२) न१, २, ७, ग४, ५, ६, त. क—जान्वोश्च ; ग१, २, ३, न३—जानू च; न६—जानौ च ; न४—जानु(—मध्यं); क—जानोश्च; न८—वाह्वोश्च; (३) न१, २, ५, ७, ८, ग१, २. ४, ५, ६, त, क—मध्ये ; न३, ग३—मध्यात् ; न४, ६—मध्यं ; (४) न३, ४, ६, ८, ग१, २, ३, ४, ५, ६, त, क—चोरुद्वयस्य च ; न१, २, ५, ७—चोरुभयस्यं च। ९/३-४—अस्याः पंक्तेरपि तथैव रीत्या लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्याश्चतुर्विभागाः—(१) पायुमूलं ; (२) ततः पश्चात् ; (३) देहमध्यं च ; (४) मेढ्रकम् । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः—(१)न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग२, ४, ५, ६, त, क—पायुमूलं ; न८—वायुमूलं ; ग१—पादमूले : ; ग३— × × ; (२) ग३— × × ; सर्वेष्वन्येषु—ततः पश्चात् : (३) ग२—देहमध्यं च ; न१—मध्यदेहं च ; न२, ५, ७, त—मध्यदेहश्च ; न३, ग१—मध्ये देहं च ; न६, ग६, क—मध्ये देहस्य ; ग५, न८—मध्यं देहस्य ; ग३— × × × ; (४) ग३— × × × ; सर्वेष्वन्येषु—मेढ्रकम् ।

१०/१—ग१—नाभि च(?)———; ग३— × × × ×। १०/२—न२, ६, ७—कण्ठकूपं——; न ६—कण्ठकूपा(?)———; ग१—कृष्णकूपस्तथैव च(?); ग३— × × × ×। १०/३—त—तालु-मूले च———; न८, क—तालवोमूलं च(?)——; न२—तालुमलं(?—मूलं) च नासाग्रं ; न७— ——————— नासाग्र (-मूलं)(?) —————; न३— ——————च नासा च । १०/४—न६—चाक्षोश्च (?)——; ग५, ६— ———————मण्डलम् ; न३— (नासा च) मूमनक्ष्णोश्च(?)———।

११/१—ग५, ६—भ्रुमध्यं च———; न७—भ्रुवोर्मध्ये(?)——————। ११/२—इदं चरणं द्विधा विभज्य लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्य विभागौ :—(१) मूर्धा च ; (२) मुनिसत्तमे । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः—(१) त, न३, ४, ६, ७, ८, ग१, २, ३, ४, ५, ६-क—मूर्धा च ; न१—मूर्ध्नश्च(?) ; न२, ५—मूर्धं च(?): (२) न१, ग१—मुनिपुंगवि । ११/३—ग४—ब्रह्मस्थानानि———; न१, ग२ मर्मस्थानानि वै तेषां ; न८— ——————नैतानि(?) । ११/४—न१, त—मानं चाथ————; ग२—मानं चैषां—————; ग५, ६—मानमेषां—————।

१२/१—इदमपि द्विधा विभज्य पाठभेदा निर्णेतव्याः। तस्य विभागौ :—(१) पादान्मानं तु ; (२) गुल्फस्य। तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः— ———(१) ग४, न८—पादान्मानं तु ; न१, ३, ग१—पादात्मानं तु ; न४, ६, ग३—पादमानं तु ; ग५, ६, क—पादमूलं च ; न२, त—पादात्स्थानं तु ; ग२—पादांगुष्ठे च ; (२) न२, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, ६ त, क—गुल्फस्य ; ग२—गुल्फान्ते; न१— गुल्फाय । १२/२—न३—सार्धांगुलि————। १२/३—न८—गुल्फात्तु————; न४—गुल्फाच्च जंघमानं तु ; ग३—गुल्फाज्जंघस्य मानं तु ; न३—गुल्फजंघस्य मध्ये तु ; न५—गुल्फाज्जंघस्य मध्ये तु ; जंघयोर्गुल्फयोर्मध्यं । १२/४—न१, ३, ४, ५, ६, ७, ग१, ३,—विज्ञेयं तु——।

जङ्घामध्याच्चित्योर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।
चित्योर्मूलाद्वरारोहे जानुः स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥१३॥

जान्वोर्नवाङ्गुलं प्राहुरूरुमध्यं मुनीश्वराः ।
ऊरुमध्यात्तथा गार्गि पायुमूलं नवाङ्गुलम् ॥१४॥

देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलद्वयम् ।
देहमध्यात्तथा मेढ्रं तद्वत्सार्धाङ्गुलद्वयम् ॥१५॥

मेढ्रान्नाभिश्च विज्ञेया गार्गि सार्धदशाङ्गुलम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हृन्मध्यं च वरानने ॥१६॥

१३/१–अस्य चरणस्य द्वौ विभागौ पृथक्चिन्तनीयौ । तौ :—(१) जङ्घामध्यात् ; (२) चित्योर्मूलं । तयोः पाठान्तराणि–(१) ग२, ३, ५, ६, न६, ८—जङ्घामध्यात् ; न३, क– × × । (२) न१, २, ४, ६, ७, ग१, त–चितेर्मूलं ; न५– चितिमूलं ; ग४–च तन्मूलं(?) ; ग३–इति मध्यं(?) ; ग२–तु भित्तिश्च । १३/२–ग२–यत्तदेशे दशांगुलम्(?) न३, क– × × । १३/३–अस्य द्वयोर्विभागयोः पाठभेदाः–(१) चित्योर्मूलात् ; न२, ५, ७–चित्योर्मूलात्; ग१, ३, ४, न३, ४, ६, त—चितिमूलात् ; न१–चित्योर्मूलं ; न८, ग५, ६–स्फिजोर्मूलात् ; ग२–भित्तिमूलात्; (२) वरारोहे–ग१, ३, ४, ५, ६, न३, ४–वरारोहे ; ग२, न६–मुनिश्रेष्ठे ; न१, २, ५, ७–जानुमध्यं; (१-२)–क– × × × × । १३/४–तथैवास्य द्वयोर्विभागयोः पाठभेदा :—(१) जानुःस्यात्—ग१, ३, ५, ६ न४, ६, ८, त–जानुःस्यात् ; न३–जानुत्पाद–(?) ; ग४–जानुभ्याम्(?) ; ग२,–जानुन्याम्(?); न१, २, ५, ७–विज्ञेयं : (२) अंगुलिद्वयम्–ग४, ५, ६, न६, ८, त–अंगुलिद्वयम् ; ग२, न३,–अंगुलद्वयम् ; न१, २, ७–द्वितयांगुलम् ; न५–हि तथांगुलम्(?) : (१-२)–क– × × × × ।

१४/१–ग१, न३–जानोर्नवांगुलं———; ग५–जान्वोः स्थानादूरुमध्यं; ग३–भासोर्नवांगुलं (?)———। ग६– × × × × । १४/२–ग३– —————मुनीश्वरे ; ग५– नवांगुलमुदाहृतम् ; ग६– × × × × । १४/३–न१–ऊरुमूलं तथा———; ग३–ऊरुमध्यं तथा———; ग५–ऊरुमध्यात्पायुमूलं ; ग६– × × × × । १४/४–न३–पायोर्मूलं—————; ग३, न८, क–वायुमूलं तथांगुलम्(?) ; ग५–नवांगुलमितं भवेत् ; ग६– × × × × ।

१५/१–न३–देहमध्यं तता पायो(?) ; ग५– —————ततस्तस्मात् ; न३–देहमध्यस्थितात्द्वायो–(?) ; न८– ————वायो–(?) । ; ग१–पायोमूर्लाच्छिश्नमध्यं(?) ग६– × × × × । १५/२–न२, ३, ४, ५, ७– ————सार्धांगुलद्वयम् ; ग५, न८– —सार्धांगुलिद्वयम् ; ग६–स्यादंगुलिद्वयम् ; न३–देहस्यांगुलिमिध्यकम्(?) ; ग६– × × × × । १५/३–ग२– —————तथा मेढ्रात्(?); न६– ————त्पुनर्मेढ्रं ; ग४– —————त्तनोर्मेढ्रं ; न८– × × × × । १५/४–ग४–तथा————; ग६– तद्वदर्धांगुलिद्वयम् ; न३–तद्दशार्धांगुलद्वयम्(?) ; न५–तद्वत्सार्धांगुलत्रयम् ; न४–तत्स्यात्सार्धांगुलत्रयम् ; न७–तस्य सार्धांगुलत्रयम् ; न८– × × × × ।

१६/१–न८, ग३, ६– ————विज्ञेयो(?) ; ग२–मेढ्रान्नाभेश्च(?)——; न३, ४–मेढ्रं नाभेश्च विज्ञेयौ(?) । १६/२–न१, २, ५, ७–सार्धं गार्गि————; न६–सार्धं(?) गार्गि———। १६/३–न३–चतुर्दशांगुलां नाभे(?) ; न५–चतुर्दशांगुलो नाभे(?) ; न६–चतुर्दशांगुलं नाभि–(?) । १६/४–न४, ६, ग३– ——————द्विजोत्तमे ; ग२–हृन्मध्याच्च वरानने(?) ; न३–हृन्मध्यस्य द्विजोत्तमे ।

षडङ्गुलं तु हृन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च ।
कण्ठकूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥१७॥

नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ।
नेत्रस्थानं तु तन्मूलादर्धाङ्गुलमितीष्यते ॥१८॥

तस्मादर्धाङ्गुलं विद्धि भ्रुवोरन्तरमात्मनः ।
ललाटाख्यं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलद्वयम् ॥१९॥

ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यादङ्गुलित्रयमेव हि ।
स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥२०॥

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति योगाः सिद्ध्यन्ति तस्य वै ॥२१॥

१७/१–न२–षडंगुलं च———; ग२—षडंगुलस्तु——————; न३–षडंगुलस्तु हृदयात् । १७/२–न१, ३, ४, ग१, २, ४, ५–कण्ठकूपस्तथैव च(?) । १७/३–ग२– ————जिह्वायां(?);। न६–कण्ठकूपाश्च(?)———; क–कण्ठमूलाच्च———। ग५–कण्ठकूपात्तालुमूलं । १७/४–ग२–मूलान्तं —————; ग३–मूलं (स्याच्च–) तुरंगुलम् ; ग५–षडंगुलमुदाहृतम् ।

१८/१-२–क– × × × × × × × × × । ग५–तालुमूलाच्च नासाया मूलं स्याच्चतुरंगुलम् । १८/१———जिह्वायां (?) । १८/२–ग२, ३, न५– मूलं तु(?)————; न६–मुलात्तच्चतुरंगुलम् ; ग४, न८–मूलात्स्याच्चतुरंगुलम् । १८/३-४–ग२–नासामूलाच्च नेत्राच्च चतुर्थांगुलमिष्यते(?) । १८/३–क– ——————तन्मूलं(?) । १८/४–ग६, क–तदर्धांङ्गुलमिष्यते; न७–गार्ग्यर्धांगुलमिष्यते ।

१९/१– न६–तस्मादर्धांगुलाद्विद्धि ; ग२–तस्मादर्धाङ्गुलं गार्गि । १९/२– न२–भ्रुवोरन्तरमात्मभूः ; ग२–त्वया जित(?)ततो भवेत् । १९/३-४–ग२–आललाटं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलत्रयम् ; १९/३– न३–लटाटं तु———; न६–ललाटाख्यां(?)———१९/४–न५– —— –दङ्गुलत्रयम् ; न६, ७, ग४– —— –दंगुलित्रयम् ।

२०/१–अस्मिंश्चरणे ९ विकल्पा दृश्यन्ते । ते :–न१, २, ५, ७, क–ललाटाव्द्योमसंज्ञं स्यात् ; ग१, ४, ५, त– ——————संज्ञं तु; न६– ——————संज्ञातं; न४–ललाटे व्योमसंज्ञातं ; न३–ललाटव्योमसंज्ञं तत् ; ग३–ललाटं व्योमसंज्ञा तु(?) ; ग६–ललाटाव्द्योमसंक्रान्तं ; न८–ललाटाख्याव्द्योमसंज्ञं ; ग२–ललाटाव्द्योमरन्ध्रा(?)स्यात् । २०/२–न३, ५, ७, क–अंगुलत्रयमेव हि ; ग२–अंगुलत्रयमेव च ; ग१, ४, ५, न४, त–अंगुलद्वयमेव हि ; ग६–अंगुलिद्वयमिष्यते । अत्र वास्तविकं मानं किमिति शंकास्पदम् । २०/३–ग२–स्थानेष्वेतानि(?)———; न३–कालेष्वेतेषु(?) ————; ग५– × × × × । २०।४–ग५– × × × × ।

२१/१–ग४, ५, ६–स्थानात्स्थानं————; त–स्थानात्स्थं(?)————; न१, ५–स्थानात्स्थानीयमुत्कृष्य । २१/२–ग४– ——————प्रकुर्वते ; ग३– ——————प्रकुर्वता ; ग२– ——————प्रवर्तयेत्(?) । २१/३–न१, २, ५, ७, ८, त, ग४– ———रोगाश्च नश्यन्ति ; ग२,— —————प्रणश्यन्ति । २१/४–न४, ग४– योगः सिद्ध्यति———; न३– योगसिद्धस्य————; ग५–आयुः सिद्ध्यति————॥

वदन्ति योगिनः केचिद्योगेषु कुशला नराः ।
प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥२२॥

सम्पूर्णकुम्भवद्वायुमङ्गुष्ठान्मूर्धमध्यतः ।
धारयेदनिलं बुद्धया प्राणायामप्रचोदितः ॥२३॥

व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥२४॥

भ्रुवोर्मध्यात्समाकृष्य नेत्रमध्ये निरोधयेत् ।
*नेत्रात्प्राणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥२५॥

नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
जिह्वामूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥२६॥

२२/१–ग५–स्तुवन्ति(?)————। २२/२–ग३– ————कुशला नरः(?); ग२–योगे कुशलवुद्धयः। २२/३–क–प्रत्यारोहं————। २२/४–ग२–शृणु तद्वद्दाम्यहम्(?); न३– ——त्वं तं वदाम्यहम् ।

२३/१–न५– ————कुम्भवद्वायोः ; ग२–आरोप्य पादयोर्वायुः ; ग३– ————कुम्भकत्वात्तैः। (?) २३/२—— ग१, २, ४, ६, न३, ४, ६, ८– ————न्मूर्ध्नि————; ग५–अङ्गुष्टादूर्ध्वमध्यतः ; ग३–अंगुष्टा ÷ ÷ मध्यतः । २३/३–त– ————विद्वान् ; न३– ————वद्ध्वा(?) ग२, न७– ÷ ÷ ÷ ÷। २३/४–ग५, ६– ————प्रचोदितम् ; न८– प्राणायामः प्रचोदितः(?); न८––प्राणायामप्रणोदितम् ; ग२– ÷ ÷ ÷ ÷; न७–धारयेन्मनः (?) ÷ ÷ ÷ ÷ ।

२४/१–न३–व्योमरन्ध्रा(त्) समाकृष्य ; ग८, न७– × × × ×। २४/२–न८–ललाटाद्धारयेत्पुनः ; न२– ————धारयेन्मनः ; न४–नेत्रमध्ये निरोधयेत् ; ग४, न७– × × × ×। २४।३–४–ग४– × × × × × × × × ।

२५/१–न१,–भ्रुवोर्मध्ये————; ग१-भ्रुवोर्मध्ये तु जिह्वाया ; ग४– × × × ×। २५/२–न१– ————निरोधने ; न७, ८– ————निरोधनं ; क–नेत्रे वायुं निरोधयेत् ; ग१–मूले प्राणं————; न६–नेत्रमूले————; ग५–कर्णमूले————; न८, ग६–कर्णमले निवेशयेत् । * "न८" लेखे २५/१ पुनर्लिखित्वा "कर्णमूले निवेशयेत्" इति २५/२ चरणं लिखितमस्ति ; न४–ललाटे धारयेत्पुनः ; ग२, ४– × × × ×। अत्राधिका पंक्तिर्लेखत्रये। सा–ग५, ६, न८–कर्णमूलात्समाकृष्य नेत्रे वायुं निरोधयेत् । २५/३–ग१–मूले प्राणं निरोधयेत् ; ग२, ४– × × × × । २५।४–न२, ७–नासाग्रे सन्निरोधयेत् ; ग३–नासामूले विलोकयेत् ; न३–नेत्रमध्ये निरोधयेत् ; ग२, ४– × × × × ।

२६/१–न८, ग६–नासाच्च जिह्वामूले च; ग५–नसश्च(?)जिह्वामूले च; क–नासा च(?) जिह्वामूले च ; न२–नासामूले तु जिह्वायाः ; न६–नासामूलं तु————; ग२, ४– × × × ×। २६/२-न१—मूले च ; न२–नासामूले तु जिह्वायाः ; न६–नासामूलं तु————; ग२, ४– × × × × । २६/२–न१–मूलं—— ————; न६–मूलं प्राणान्निरोधयेत् ; न८–मूलात्प्राणं————;

कण्ठमूलात्तु हृन्मध्ये हृदयान्नाभिमध्यमे ।
नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्राद्वह्न्यालये ततः ॥२७॥

देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदादेवोरुमूलके ।
*ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥२८॥

†चितिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
जङ्घामध्यात्समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥२९॥

गुल्फादङ्गुष्ठयोर्गार्गि पादयोस्तन्निरोधयेत् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः ॥३०॥

न७– ————नियोजयेत् ; ग५, ६, क–प्राणं नित्यं निरोधयेत् ; ग२, ४– × × × ×। २६/३–ग२, ४– × × × × । २६/४–न१, २, ४, ५, ग३, त–कण्ठकूपे————; ग६,–कण्ठकूपे निवेशयेत् ; ग४– × × × ×।

२७/१–न१, २, ४, ५, ६, ७, ग२, ३, त–कण्ठकूपात्तु————; ग५, ६, न८–कण्ठमूलाच्च————; ग४, क– × × × × । २७/२–ग४, क– × × × × । २७/३–न१, ४– ————पुनर्मेढ्रं ; ग२–नाभिमध्यान्नयन्मेढ्रं ; ग४, त– × × × × । २७/४–ग३–मेढ्राद्वह्न्यालयात्ततः(?) ; ग२– मेढ्राद्देहस्य मध्यमम् ; न४–मेढ्राद्देहस्य मध्यतः ; न६–मेढ्राद्गुदालये ततः ; ग४, त– × × × ×।

२८/१–ग२–देहमध्याद्गुदं————; ग३–देवं(?) मध्याद्गुदे————। २८/२–ग२, ५, ६, न८, क–गुदात्तत्रोरुमूलके; न१, २, ७–गुदान्तादुरुमूलके ; न३–गुदाद्वावुरुमूलके (?) न५–गुदात्तु ऊरुमूलके ; ग३–गुदतश्चोरुमूलके ; न४–गुदतो रौसमूलके(?) ; न६–गुदाद्वै जानुमूलके ; त, ग४– × × × × । *अत्रैकाधिका पंक्ति– न१, २, ५, ७–वह्न्यालयात्पायुमूले पायुमूलादुरुद्वये। २८/३–न१, २, ५, ७–उरुमूलात्तथा गार्गि ; त–उरुमध्याच्च जान्वोश्च ; न६–जानुमूलात्तयोर्मध्ये ; न७–उरुमूलाज्जानुमूले ; ग६–उरुमूलात्स्फिजोर्मध्ये ; ग४– × × × × । २८/४–न५–जान्वोर्मूले ————; न८–तस्माद्वै जानुमूलके ; त–तस्मिन्वायुं————; न७–समाकृष्य————।

† अत्रैकाधिका पंक्तिः–न८–जानुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत्। एषान्यस्मात्संस्करणादुद्धृता २८/३-४ चरणस्य पाठान्तर इव दृश्यते ।

२९/१–ग१–चितिमूलं————; न३–चित्तमूले————; ग२–भित्तिमूलात्ततस्तस्मात् ; ग५, ६, क–जान्वोर्मूलात्ततस्तस्मात् ; ग४– × × × × । २९/२–न२, ३, ५, ७– ————ततः ग४– × × × × । २९/३–ग१, न६–जंघातस्तं————; न२, ग२–जंघामूलात्समाकृष्य ; न८–जंघात्ततः——; न४–जंघास्थानात्समाकृष्य ; त–जंघद्वयं समाकृष्ये(?ष्य) न५, ग४– × × × × । २९/४—न१–गुल्फमध्ये————; ग२, ३, न४, ६, त–गुल्फमूले ————; न५, ग४– × × × × ।

३०/१–ग३–गुल्फादंगुष्टयोर्मध्ये ; ग६–गुल्फादंगुलयोर्गार्गि ; न५, ग४– × × × ×। ३०/२–न५, ग४– × × × × । ३०/३–न४, ८–स्थानात्स्थानं————; न३, ६, ७, ग३, ५, ६, क–स्थानं स्थानं– ————; न५, ग४– × × × ×। ३०/४–न३, ६, ७, ८– ————धारयेद्धिया ; ग५, ६, क– ————धारयेन्नरः ; ग४– × × × × ।

सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
एतत्तु योगसिध्द्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम् ॥३१॥

प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।

नाडीभ्यां वायुमापूर्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥३२॥

धारयेद्युगपत्सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।

पूर्ववद्वायुमारोप्य हृदयव्योम्नि धारयेत् ॥३३॥

सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः ।
व्याधयः किं पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥३४॥

नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात्समारोप्य समाहितः ॥३५॥

३१/१–ग५–स च पापैर्विशुद्धात्मा ; क–स च पापविशुद्धात्मा; ग४– × × × × । ३१/२–ग४– × × × × । ३१/३–न६,—एतद्योगविशुद्ध्यर्थं (?); न३–एवं तु योगसिद्ध्यर्थं ; ग४– × × × × । ३१/४–ग५– अगस्त्येनाभिभाषितम् ; ग२–अगस्त्येनाभिकीर्तितम् ; न५–अगस्त्येन प्रकीर्तितम् ; ग४– × × × × ।

३२/१–ग२–प्रत्याहारे त्विदं प्रोक्तं ; ग४– × × × × । ३२/२–न८–प्रशस्तमिति कीर्ति-तम् ; ग४– × × × × । ३२/३–न८, ग५, ६– ———वायुमाकृष्य ; ग४– × × × × । ३२/४–न६, ग५, ६– ————पार्श्वयोर्नरः ; न८–कुण्डलीपार्श्वयोर्नरः ; ग४– × × × × ।

३३/१–न८, ग५, ६–धारयेद्युगपद्योगी ; ग३–धारयेद्योगिवित्सोऽपि (?–द्योगवित्सोऽपि) ; ग४– × × × × । ३३/२–ग४– × × × × । ३३/३–ग४– × × × × । ३३/४–ग१, ३, ५, न६, त, क–हृदये व्योम्नि———; न८–हृदयाद्व्योम्नि———; ग२–धारयेद्हृदयाम्बरे; ग४– × × × × ।

३४/१–न५, ७, ८, ग२, ५, ६, क–स प्रयाति———; ग४–संप्रयाति——— । ३४/२–ग५–परमं धाम वा नरः ; ग६, क–परमात्माथवा(?)नरः ; ग४, न८–परमात्मानमव्ययम् । ३४/३–न३– ————किन्तु नस्तस्य (?किं पुनस्तस्य) ; ग५, ६, क–वायवः (?व्याधयः)———— । ३४/४–ग५, ६, क–बाह्यभ्यन्तरवल्लचः ।

३५/१–ग३–नासायां———— । ३५/२–ग५–पूरयित्वोदरे स्थितम् । ३५/३–एतस्य चरणस्य ८ भिन्नभिन्नाः पाठा विद्यमानलेखेषु दृश्यन्ते । ते च :—(१)ग१, ६, न४, ६, ८, क–भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात् ; ग३–भ्रुवोर्मध्यात्पुनः————; ग४– ————कृषेः(?)———; ग५–भ्रुवोर्मध्ये दिशः(?)———; न३–भ्रु– ——ध्ये दशा(?)———; न२ त– ————ततः ———; न१, ५, ७–भ्रु———ध्यं ततः——; ग२–भ्रु– ——ध्ये च कुचयोः । ३५/४–न४, ग३–संरोप्य सुसमाहितः ।

धारयेत्क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परां गतिम् ।
किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचरन् ॥३६॥

आत्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये सुषुम्णया ।
यावन्मनो लयत्यस्मिंस्तावत्संयमनं कुरु ॥३७॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

३६/१–न४– ————क्षणमात्रं तु ; न२, ५, ७, त– ————स्थितिमात्रेण । ३६/२–न१, ५, ग१, २, ५, ६, त, क– —————परं पदम् ; ग३–न (?स) याति परमं पदम् । ३६/४–इदं चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्य विभागौ :–(१) नित्यं कर्म ; (२) समाचरन् । तयोर्ये ये पाठा लेखेषु दृश्यन्ते तेः–(१) न६, ७, ८, ग४, ५, ६, क–नित्यं कर्म ; न१, २, ४, ग१, ३, त–नित्यकर्म ; ग२–नित्यमेवं ; न३–निजकर्म, (२) न१, ५, ग१–समाचरन् ; न२, ४, ७, ग२, ३, ४, ५, ६, त–समाचर ; न३, ६, ८, क–समाचरेत् ।

३७/१–त–आत्मनि————; ग२, ६–आत्मानं————; ग५– × × × × । ३७/२–न४–भ्रुवोर्मध्यं————; ग२–भ्रूमध्यान्तं———; न६, ग४–आभ्रूमध्यात्सुषु-म्णया ; न८–अभ्र–(?आभ्रू–) मध्यात्सुषुम्णया; ग५– × × × × । ३७/३–ग१, २, न५, ६– ———— –न्मनोलयस्तस्मिन् ; ग४, न८– ——मनोलयेत्तस्मिन् ; ग५, ६, क–यावन्नादो भवत्यस्मिन् । ३७/४–ग३–तावत्सलयं मनं(?)कुरु ।

अष्टमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणाः पंच तत्त्वतः ।
समाहितमनास्त्वं च श्रृणु गार्गि तपोघने ॥१॥

यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥२॥

अस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
तस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्बाह्याकाशधारणम् ॥३॥

एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रविशारदैः ।
तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशिक्षितैः ॥४॥

धारणाः पंचधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् श्रृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥५॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

*न४, ५—श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; ग४— भगवानुवाच ; न१, २, ८, ग१, २, क—श्रीभगवानुवाच ; ग६—ओम । ; न३, ६, ७, ग५— × × × × ।

१/२—ग६—धारणात्पंच(?)————; ग२—धारणामन्त्रतत्त्वतः । १/३—न३—समाहितमना भूत्वा ; न६—समाहितमनास्ताश्च ; ग६—समाहितमनाः सत्त्वं(?) ग१— × × × × । १/४—न३, ६, ८, ग६— ————————वरानने ; ग१— × × × × ।

२/१—न२—शमादिगुणयुक्तस्य । २/२—न३, ग१— ————स्थैर्यमात्मनि ; न४, ५—मनसा स्थितिरात्मनि ; न६—मानसस्थिति————; ग३—मननस्थितिः(?)————। २/३—न३—धारणान्मुच्यते–(?)———। २/४—न३—शास्त्रतात्पर्यवादिभिः ।

३/२—न२—यत्पदं————; त, न६, ग३, ४, ५, ६— यदिदं दहराम्बुजम् ; न७—यत्पदहृदयाम्बुजे(?) ; न८—यदिदं दहरायुजम्(?) । ३/३—ग३—तस्मिन्नेवान्तराकाले(?) ; ग५, ६, क—तस्मिन्वै दहराकाशे; ग२—तस्मिन्नेकान्तवासेन ; क—दहराम्बुजमध्ये च । ३/४—न४—यद्वात्याकाशधारणे(?) ; ग२—बाह्ये वा धारणान्तरा(?) ; क—व्योम्नि यद्बाह्यधारणम् ।

४/१— ————————धारणेत्युक्तौ(?) ; न३—एषा ते धारणेत्युक्ता ; क—एतच्च धारणेत्युक्तं । ४/२—न३—योगशास्त्रविशारदे ; न१, २, ४, ७, ग३—शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ; न५—योगशास्त्रतात्पर्यवेदिभिः(?) । ४/३–४—ग२—तत्त्वज्ञैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वभिश्च सुशिक्षितैः ; ग६— × × × × ।

५/१—न६— ————————पंच संप्रोक्ताः । केषुचिल्लेखेषु विसर्गलोप एव दृश्यते तल्लेखकस्य प्रमादजन्य एवेति मत्वावगणितः । ५/४—न१, २, ४, ६, ग२, ३, ६—वायुराकाश एव च ।

एतेषु पंचदेवानां धारणं पंचधोच्यते ।
पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥६॥

आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ॥७॥

आहृन्मध्याद्भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ।
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥८॥

अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥९॥

नाभिमध्याद्गलान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
*आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम् ॥१०॥

६/१—न८—एतेषां————————; क—एषु पञ्चसु देवानां । ६/२—न१, ३, ४, ६, ७, ग२, ३, ४, त— ————पञ्चधेष्यते ; न८— ————————पञ्च चेष्यते । ६।३—न७— ————जानुपर्यन्तैः(?) ; न८,क— ————जानोः पर्यन्तं ।

७/१—न३, ४, ७, ८, ग३, ४, क—आजान्वोः ————; ग२—जान्वादि नाभिपर्यन्तं । ७/२—ग२—आपस्थानं————————। ७/३—न१, २, ३, ग५, ६, क—आपायोर्हृदयान्तं च ; न६—आपायुहृदयान्तं यद्– ; न३, ७—आपायोर्हृदयांते च ; न४—आपायोर्हृदयं यावद्–; ग२—नाभ्यादि हृदि पर्यन्तं । ७/४—ग२, ५, ६, क— ————————प्रकीर्तितम् ।

८/१—ग१—हृन्मध्यात्तु————; ग२—हृन्मध्याच्च————————। ८/२—ग२—तावद्वायुस्थलं———; न४—तावद्वायुकुलं————————; ग५—वायुस्थानं प्रकीर्तितम् । ८/१–२—न३— × × × × × × × × । ८/३—ग१, ४—आभ्रूमध्यात्तदूर्ध्वान्तं ; ग२—भ्रुवोर्मध्याच्च मूर्धान्तं ; न७—श्रोत्राभ्र मध्यान्मूर्धांतं । ८/४—ग४—आकाश इति– ————————; ग५, ६, क—आकाश इति कीर्तितम् ; ग२—आकाशस्थानमिष्यते । ८/३–४— न३— × × × × × × × × ।

९/१—न८, ग४— तत्र————————; ग२— ———————— –द्वदन्त्यस्मिन् । ९/२—ग२—योगे पण्डितमानसः(?) ; न३—योगपण्डितमानितः(?) ; क—लोकपण्डितमानिनः । ९/३—४, ७, ८ ग३, ४—आजान्वोर्नाभिपर्यन्तं । ९/४—न३, ४, ८, ग३, ४—अपां स्थानं प्रकीर्तितम् ; ग६—अपां स्थानं द्विजोत्तमे ; क, ग५— ————————द्विजोत्तमाः ।

१०/१—न३, ग५, ६, क————————गलान्तं च ; न६— ————गलान्तं यद् ; ग४—नाभिमध्यादागलान्तं । १०/२—न८— ————————तथोच्यते ; ग५, ६————तेजसः स्थानमुच्यते ; क—तेजसां स्थानमच्यते । १०/३—ग१, २—आगलाद्भ्रूललाटान्तं ; ग३—आगलान्तं ललाटान्तं ; ग५, ६————गलाद्भ्रूमध्यपर्यन्तं ; १०/४—ग५, ६—वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ; क—पवनस्थानमुच्यते ; न८—यावद्वायुकुलं स्मृतम् । *अत्र "ग५" लेखे द्वावधिकौ श्लोकौ । यद्यपि तयोरस्मिस्थाने योग्यताहीनत्वं स्पष्टमेव तथापि कौतूहलवारणाय तावत्रोद्धृतौ:—चतुरस्रं चार्धचन्द्रं त्रिकोणं च षडश्रकम् । संवृत्तं च पृथिव्यादि मण्डलाकृतयः क्रमात् ॥१०/१॥ पीतं शुक्लं तथा रक्तं कृष्णं धूम्रं च वर्णकम् । लवादेरथ वर्णं च हकारं चाक्षरक्रमम् ॥१०/२॥

ललाटाद्रन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
अयुक्तमेतदित्युक्तं शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥११॥

यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये वरानने ।
अयुक्ता कारणे वह्नौ कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥१२॥

कार्यकारणसंयोगे कार्यहानिः कथं भवेत् ।
दृष्टं तत्कार्यरूपेषु मृदात्मकघटादिषु ॥१३॥

*
पृथिव्यां धारयेद्गार्गि ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
विष्णुमप्स्वनले रुद्रमीश्वरं वायुमण्डले ॥१४॥

सदाशिव तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः ।
पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितम् ॥१५॥

११/१—न३—ललाटं रन्ध्रपर्यन्तं ; न४—ललाटान्मूर्ध्निपर्यन्तं ; ग४—ललाटाकाशपर्यन्तं । ११/१-२—न१, २, ५, ७, ग२, ५, ६, त, क—× × × × × × × ×। ११/४—ग६—शास्त्रतत्त्वार्थयोगिभिः(?) । ११/३-४—ग५, क—× × × × × × × ×।

१२/१—न६—यदि स्याज्जलसंस्थानं(?) । १२।२—ग६—देहमध्यं——————। १२/१-२—ग५, क—× × × × × × × ×। १२/३—न१, ग१, २—अमुक्तकारणे————; न२, ७, ८, ग४, ६—अयुक्तकारणे———; न४—अयुक्तकारणे चाह्नौ । १२/४—न३—कार्यरूपमिति स्थितिः ; ग३—कार्यारूपस्य संस्थितः(?) ; न६—कार्यरूप + संस्थितेः । १२।३-४—ग५, क—× × × × × × × ×।

१३/१-२—ग२, ६—कार्यकारणसंयोगात्कार्यं चापि दृढं भवेत् ; ग१—कार्यकारणसंयोगात्कार्यहानिर्दृढा भवेत् ; ग५, क— × × × × × × × ×। १३/३—ग१—दृष्टान्तः————; न३—इष्टं तत्कार्यरूपेण ; ग६—दृष्टार्थं कार्यरूपेण । १३/४—ग२—मृदादिभ्यां घटादिकम् ; न३—मृदादिव घटादिषु ; ग६—मृदादिभ्यो घटादिकम् ॥ १३।३-४—ग५, क— × × × × × × × ×।

*यौ श्लोकौ "ग५" लेखे १०-११ श्लोकयोरन्तराले तावेव "ग६" लेखे १३-१४ श्लोकयोरन्तराले । तयोः पुनरुक्त्या न काचिदर्थसिद्धिरिति सा न कृतात्र ।

१४/१—ग३— ————धारणं गार्गि ; ग६— ————धारये(?)————। १४/२—ग३—ब्राह्मणं————; न४—ब्रह्माणमुदकेषु च(?) । १४।१-२—ग१, ५, क— × × × × × × × × । १४/३—न६—विष्णुमप्यनले——— ; ग३—विष्णुमत्स्वनले———(?) ; ग६—विष्णुमप्सु गळे———(?) ; न४—विष्णुं विद्धयनले————। १४/४—न४—मारुतं वायुमण्डले १४।३-४—ग१, ४, ५, क—× × × × × × × × ।

१५/२—न३—धारये(त्)————; ग६—धारयेस्सु —(?त्सु—) समाहितः । १५/१—२—ग१, ४, ५, क—× × × × × × × × । १५/३—न१, २, ग२— ————वायुमास्थाप्य ; ग५ ६—पार्थिवे वायुमारोप्य । १५/४—न४, ग३—लकारेण समाहितः(?) । १५/३-४—ग१, ४, क—× × × × × × × × ।

ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥१६॥

वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥१७॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥१८॥

वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ॥१९॥

भस्मोद्धूलितसर्वांगं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ।
धारयेत्पंच घटिकाः वह्निनासौ न दह्यते ॥२०॥

१६/१—न३—ध्यायन्चतुर्भुजाकारं ; ग५, ६,—ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं; ग२—ध्यायन्चतुर्मुखाकारं ; न८—ध्यायन्वेदादिकर्तारं ; न१, २—ध्यायेच्चतुर्मुखाकारं ; न५—धारयेच्चतुर्भु + + ×; ग४—चतुर्भुजमुखाम्भोज— । १६/२—ग३—ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ; ग४—हंसायितसरस्वतीम् ; ग५, ६, न८—चतुर्वक्त्रं हिरण्मयं ; न५— × × × × । १६/१-२—ग१, क— × × × × × × × × । १६/३—न४, ग३, ४——धारयन्पञ्च घटिकाः; ग१—धारयेत्घटिकास्तिस्रः; त—"धारयेत्पंच्च घटिकाः", "पृथिव्यां वायुमारोप्य" इति द्वौ पाठौ । १६/४—न३—पृथिवी वायुमाप्नुयात् ; ग५, क—सर्वान्कामानवाप्नुयात् ; त—"सर्वरोगैः प्रमुच्यते", पृथिवीजयमाप्नुयात्" इति द्वौ पाठौ ।

१७/१—न३—वारुणो वायुमारोप्य(?) ; न१, २, ५, ७———अप्स्वेवं——————। १७/२—न१—सकारेण————; —न६, ग३—वकारेण समन्विते । १७/१-२—ग१, त, क— × × × × × × × × । १७/३—ग५, न७, क—स्मरन्नारायणं देवं ; त—स्मरेन्नारायणं देवं ; ग६—परं नारायणं देवं ; न३, ४, ग३—तस्मिन्नारायणं सौम्यं ; न६—अस्मिन्नारायणं सौम्यं । १७/४—न५, ६, ८—ग५, क— ——————शुचिस्मितम् । १७/३-४—ग१— × × × × × × × ×।

१८/२—न३—पीतवाससमच्युतम् (?—तम्) । ग३—पीतवाससमुच्यते(?) । १८/३—न४, ग३—धारयन्पंच घटिकाः ; ग१— × × × × । १८/४—न५, ग५, ६, त, क—सर्वपापैः————; न८, ग४——महारोगैः——————; न१, ७—भवरोगैर्विमुच्यते—ग१—× × × × । ; न६—अपां विजयमाप्नुयात् ।

१९/१—न३, ८—वह्लावनिलमारोप्य ; ग१—× × × × । १९/२—न३, ६— ——————————समन्विते ; न१, २, ४, ७—रेफान्तरसमन्वितम् ; त—एकाक्षरसमन्वितम् । १९/३—न१, २, ५— त्र्यक्षं च वरदं———न७—अक्षं च वरदं———; न४—त्र्यम्बकं वरदं————; ग२—त्रिनेत्रं——————; न३—अक्षरं वर+ ———; त—अभयं वरदं———; ग३—अम्बिकावरदं————; ग१—× × × ×। १९/४—न३—तरुणादित्यसंभवम्(?) ; ग१—× × × ×।

२०/१-२—ग१— × × × × × × × ×। २०/२—न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग४, क—— —मनुस्मरेत् । २०/३-४—ग१— × × × × × × × × । २०/३—न३, ४, ग३—धारयेद् घटिकाः पञ्च ; न५—धारयेत्पञ्च घटिकां ।

मारुतं मारुतस्थाने यकारेण समन्वितम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥२१॥

आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ।
विन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥२२॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं वालेन्दुधृतमौलिनम् ।
पंच वक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥२३॥

सर्वायुधोद्यतकरं सर्वाभरणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥२४॥

मनसा चिन्तयन्यस्तु मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव मुक्त इत्युक्तस्तान्त्रिकेषु सुशिक्षितैः ॥२५॥

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२६॥

२१/१-२—ग१— × × × × × × × × । २१/१-न३, ४, ५-मारुतं मारुते स्थाने ; ग५, ६—मारुतं मरुतां स्थाने ; ग३—मरुतं मारुतस्थाने ; ग२—मारुतस्तन्मरुत्स्थाने । २१/२—ग२—वकारेण ————; न६— ————समन्विते; न३, ४, ५—सर्वदेवसमन्वितम् । २१/३—न५—धारयेत्पञ्च घटिकां ; ग१, २— × × × × । २१/४—न१, ५, ७—युगपद्(?)व्योमगो भवेत् ; ग१—वायुमध्ये ततो भवेत्(?) ; ग२— × × × × ।

२२/१—ग१, २— × × × × । २२/२—न३, ग१-२— × × × × । २२/३-४—न३, ग१— × × × × × × × × । २२/३—न७- ————महादेहं(?–देवं) ।

२३/१-२—न३— × × × × × × × × । २३/२—ग२— ——— –शेखरम् ; न६— ——— –मौळिकम्(?) ; न८— ————युतमौलिनम् ; ग५, क—धृतवालेन्दु————। २३/३-४—न३, ग१— × × × × × × × × । २३/३—न१, ५, ७, त—पञ्चवक्त्रयुतं शान्तं ; ग३—पञ्चवक्त्रं + + + युतं(?) ।

२४/१-२—न३, ग१— × × × × × × × × । २४/१—ग५, ६, क—सर्वायुधैर्धृताकारं । २४/२—ग५, ६, क—सर्वभूषणभूषितम् । २४/३-४—न३, ग१— × × × × × × × ×। २४/३—उमार्ध— ——न६—उमार्थदेहं(?) । २४/४—ग२—सर्वकार्यादिकारणम् ।

२५/१-२—न३, ग१— × × × × × × × ×। २५/१—न२, ७—मनसा चिन्तयेद्यस्तु ; ग२—चिन्तयन्मान्यचित्तस्तु ; ग५—चिन्तया चिन्तयन्यस्तु ; ग६, क—चित्ते यश्चिन्तयेद्विद्वान् । २५/२—ग५—मुहूर्तमपि धारयन् ; ग३—महान्तमपि(?) धारयेत् । २५/३-४—न३, ग१— × × × × × × × × । २५/३—न१, २, ५, ७—स एवमुक्तास्तु पञ्चेमाः, ग३—स विमुक्त इत्युक्तौ (?) । २५/४—न६—तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ; न२—तान्त्रिकैरपि————; न४—तान्त्रिकैश्च सुशिक्षितैः ; ग३ तान्त्रिकैश्च सुशोभितम्(?) ; न१, ५, ७, त—तान्त्रिकैरर्थशिक्षितैः ; ग२—त्रिलोकज्ञसुनिश्चितः(?) ।

२६/१-२—न३— × × × × × × × × । २६/१—न८, ग४, क— ————भवत्यस्मिन् । २६/३-४— न३— × × × × × × × ×। २६/४— न६—स्वे स्वे संभृत्य———।

*तस्मिन्सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे ।
†युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥२७॥

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मवित्तराः ।
प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२८॥

प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम् ॥२९॥

चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ।
त्वं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥३०॥

†ब्रह्मादि कार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥३१॥

---

*अत्र "न८" लेखे "प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम्" इति पंक्तिर्वर्तते सा तु नाधिका किन्तु २९।१-२— अस्थाने लिखितास्ति ।

२७/१-२—न३, ४, ग४— × × × × × × × × । २७।१-न२—तस्मिन्महाशिवे प्राणं ; ग२—तस्मिन्महाशिवे प्राण (–वायुं) ; त—तस्मिन्महाशिवे प्रोतं ; न१, ग१—तस्मिन्महाशिवे प्राणान् ; ग५—तस्मिन्शुभाश्रये प्राणं । २७/२—न६, ग३—चित्तं च निजकारणे ; न६, ग३—चित्तं वा निजकारणे; ग२—वायुं सर्वस्य कारणे ; न१, ग१, त—सृष्ठिस्थित्यन्तकारिणे । †"अत्र "न४, ५, ७" लेखेषु "विशुद्धमनसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम्" इति पंक्तिर्वर्तते सा तु नाधिका किन्तु यान्येषु लेखेषु ३१/३-४ स्थाने वर्तते सैव । २७/३-४—न३, ४, ग३, ४, ५— × × × × × × × × । २७/३—ग६—युक्तं च तस्य चात्मानं । २७/४—त, न८, क—युयोज————; न६—संयोज्य————।

२८/१-२—न३, ग४, ५, ६— × × × × × × × × । २८/३-४—न३, ग४, ५, ६— × × × × × × × × । २८/४—ग२— ————संगृह्य———।

२९/१-२—न३— × × × × × × × ×। २९/१—न६— ————नादान्तं । २९/२-न१, २, ४, ७— ————विग्रहे ; ग१— ——— –मीश्वरम् । २९/३-४—न३, ग२— × × × × × × × × । २९/३—न८—इदं सत्यं————।

३०/१-२—न३, ग२— × × × × × × × × । ३०/२—न७— ————+ + + भेषजम् ; त— ————भेषजः । ३०/३-४—न३, ग२— × × × × × × × × । ३०/३—न५—तत्तस्मात्प्रणवेनैव ; न८—तं तस्मात्प्रणवेनैव ।

३१/१-२———न३, ग२— × × × × × × × × । †अत्र "ग६"लेखेपक्तित्रयम् :— "तस्मिन्सदाशिवे प्राणवायुं सर्वस्य कारणे । वायुरेव शिवो वायुः वायुधारि सदाशिवः ॥ युक्तं च तस्य चात्मानं योजयेत्परमेश्वरम् ॥ "एभ्यः प्रथमा या "ग२" लेखे २७/१-२ स्थाने विद्यते सैवास्ति । तृतीयाऽपि २७/३-४ पंक्त्यास्तस्मिन्नेव लेखे या पाठान्तरत्वेन वर्तते सैव । द्वितीयास्मिन्संदर्भे असम्बद्धा इव दृश्यते । ३१/३-४—न३— × × × × × × × × । ३१/३—त— ————पश्येत् ; न८———पश्यन् ; ग५ क— ————चेतसाविश्य ; ग२ – ————स्थाप्य ; ३१/४—ग२— ————परमात्मनि ; न६— ————कारणंशिवम् ; क—नानान्ते (?) परमेश्वरम् ।

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
भिषग्वरा वरारोहे योगेषु परिनिष्ठिताः ॥३२॥

शरीरं तावदेवं तु पंचभूतात्मकं खलु ।
तदेतत्तु वरारोहे वातपित्तकफात्मकम् ॥३३॥

वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् ॥३४॥

पित्तात्मकानां त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् ।
कफात्मकानां कायश्च सम्पूर्णस्त्वचिराद्भवेत् ॥३५॥

धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
पार्थिवांशे जलांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३६॥

३२/१-२- न३- × × × × × × × × । ३२/१-ग-२ तस्मिन्नर्थे————— । ३२/२—न१, २, ७, ग५, ६,क—ब्रह्मवादिनः । ३२/३-४- न३- × × × × × × × × । ३२/३—न१, २,—दिव्या भिषग्वरा ह्येते ; त—दैवे भिषग्वरारोहे(?) ; ग३—भिषस्वरो वरारोहे (?); न४—तदेव तु वरारोहे(?) । ३२/४—ग६—योगेषु परिनिष्ठितौ ; न४- × × × × । ३२/१-४— अस्मिन्श्लोके ये ये आयुर्वेदज्ञातारो योगिनस्तेषां मतमवलम्बितं, ३८ तमे श्लोके त्वश्विनयोर्देवभिषग्वरयोरेवेति विवेकः ॥

३३/१-२—न३, ४- × × × × × × × × । ३३/१—ग५, ६- ————————हि ; ग२- ————तावदेव त्वं ; न२, ६, ग१- ————तावदेतत्तु ; ग३- —————तावदेतन्तु । ३३/२- न१, २, ५, त- ——————श्रृणु । ३३/३-४—न३, ४- × × × × × × × × । ३३/३- ग३—तदेव तु- ————; ग५—तदा तत्र————; न५, ७—तद्वदेतद्वरारोहे ; न६— तदेतं+वरारोहे । ३३/४—ग३—————तदापित्तकफात्मकम्(?) ।

३४/१-२—न३- × × × × × × × × । ३४/२—न५—योगेष्वभिरतां नृणाम् ; ग४— योगेष्वपि रतात्मनाम् ; न१—योगेष्वभिरतं नृणाम् (?); ग२—योगेषु चरतां नृणाम् ; ग५, ६— योगेषु निरतात्मनाम् ; न६—योगे धीरवतां नृणाम् । ३४/३-४—न३- × × × × × × × × । ३४/३—न२—प्राणसंयमने चैव । ३४/४—ग५, ६, क- —————शरीरकम् ।

३५/१-२—न३, ग२- × × × × × × × × । ३५/१—न१, २, ४, ७, ग३, त— ——————सर्वेषां ; ग४, न८, क- ———— —मचिरात् ; न६- ———— —मचिरं । ३५/२—न८, ग४, क—विशुष्यति—————; ग३—स शुष्यति(?)—————। ३५/३-४— न३- × × × × । ३५/३- ग१, ४, ६, न६, क- ——————कायस्तु ; ग५- —————सर्वेषां ; ग३- ————— —रौयस्यं(?) ; ग२—कफात्मस्य(?)संपूर्णं । ३५/४— न४, ५, ग१, ३, ४, ५, ६, त—सम्पूर्णमचिराद्भवेत् ; न६—सम्पूर्णमचिरं————; ग२—संपूर्ण- शरीरं हृद्युक्षरो(?)————; न८—संशोषमचिराद्भवेत् ।

३६/१-२—न३- × × × × × × × × । ३६/१—न४- ———— —स्त्वग्नेः ; न७— ———————सर्वे ; ग२- ———— —स्तस्याः । ३६/२—न७—न पश्यति(?)वातजाः । ३६/३-४—न३- × × × × × × × × । ३६/३—न४- ———————वा ; ग१, ३, ४, ५, ६, न६, ७, ८, क—पार्थिवे च—————। ३६/४—न६—धारणां——————; ग१, ४, ५, ६, न८, क- —————कुर्वतस्तदा ।

नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरात्तथा ।
व्योमांशे मारुतांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३७॥

त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
अस्मिन्नर्थे तथाब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥३८॥

प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।
तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ॥३९॥

यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणं कुरु ॥४०॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ।

३७/१-२—न३- × × × × × × × × । ३७/१- ग३—श्लेष्मजा वातजाश्चैव । ३७/२— न६—वातजाश्चाचिरं तथा ; न७-वातजास्त्वाचिरात्तथा ; ग६—वातजाश्चापि पित्तजाः ; ग४—पैत्ताश्चैवाचिरात्तथा ; न८, क—वैद्याश्चैवाचिरात्तथा (?); ग१, ५—विनश्यन्ति न संशयः ; ग३— नश्यन्त्यत्र न संशयः ; न४—सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ३७/३-४—ग१, ३, ५, न३, ४, क- × × × × × × × × । ३७/३—न६—व्यामांशे (?व्योमांशे)—————। ३७/४—न१, ६, ग४, ६— धारणां—————।

३८/१-२—न३, ४, ग१, ३- × × × × × × × × । ३८/२- — ग५, ६, क—विनश्यन्ति विषाणि च ; न६—नश्यन्त्यत्र न संशयः । ३८/३-४—न३- × × × × × × × × । ३८/३—ग२—अस्मिन्नर्थे ब्रुवाते तौ ; न४—अस्मिन्नर्थे तु तौ ततोऽब्रूताम्(?) ।. ३८/४—ग२— अश्विनौ च—————।

३९/१-२—न३- × × × × × × × × । ३९/२—ग२—त्रिदोषशमनं भवेत् । ३९/३-४— न३, ७- × × × × × × × × । ३९/४—न२, ग३—नित्यकर्म—————।

४०/१-२—न३, ७- × × × × × × × × । ४०/१—न२, ४, ६, ग३- ————— संयुक्तां(?) ; ग३—आ यस्माभिश्च संयुक्तां(?) ; न५- ——————संयुक्तं । ४०/२—ग२, ६, न४, ६- ——————धारणां———; ग४—विविधां धारणां कुरु ।

नवमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु गार्गि वरानने ।
ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं वन्धमोक्षयोः ॥१॥

ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं वहुशः स्मृतम् ॥२॥

पंचोत्तमानि तेष्वाहुर्वैदिकानि द्विजोत्तमाः ।
त्रीणि मुख्यतमान्येषामेकमेव हि निर्गुणम् ॥३॥

मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक्पृथक् ।
वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कुर्वात्मिवेदनम् ॥४॥

नवमोऽध्यायः ॥

*न५—श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; त—भगवानुवाच ; न६, ८, ग४, क—श्री भगवानुवाच ; न१, २, ३, ७, ग१, २, ५, ६— × × × × ।

१/१—न१, २, ५, ७—ध्यानं ततः————— ; ग१, न४, त—ध्यानं सम्प्रति वक्ष्यामि ; न६, ग४—ध्यानं ते संप्रवक्ष्यामि ; न३— × × × × । १/२—ग२, न८, क— ————तपोधने । १/३—ग१—ज्ञानमेव हि———— ; ग४—ज्ञानमेवं हि——— ; ग५, ६, क—ध्यानमेव हि सर्वेषां ; न३— × × × × ।

२/१—न८—ध्यानमात्रस्वरूपस्य(?) ; न३— × × × × । २/२—न६—मनसा वेदनं——— ; न८—वन्दनं(?) मनसा———— ; न३— × × × × । २/३—न४, ग३, ५, ६ क— ————चैव ; न६—सुगुणं(?)————चैव ; न३— × × × × । २/४—न१, २— ————वहुशः श्रुतम् ; ग२— ————वहुलं स्मृतम् ; ग५— ————वहुधा श्रुतम् ; ग६, क— ————वहुधा स्मृतम् ; न६— ————वेदनं(?)——— ; न४, ग३—द्विविधं वेदसम्मतम् ; न३— × × × × ।

३/१—न३— × × × × । ३/२—न४, ६, ८, ग३, ५— ————————द्विजोत्तमे ; न७— ————द्विजोत्तम ; न३— × × × × । ३/३—ग२—तेषु च त्रीणि मुख्यानि ; ग१, ३—एषां त्रीण्येव मुख्यानि ; ज—एषु मुख्यतमास्तिस्रः ; न६—एषु त्रीण्येव मुख्यानि ; ग५—एषु मुख्यानि हि त्रीणि ; ग६, न८, क—एषु मुख्यानि च त्रीणि ; न३— × × × × । ३/४—ग२—एक एव च निर्गुणः(?) ; न३— × × × × ।

४/१—न३— × × × × । ४/२—ग१, २, ४, त—संधानं च———— ; न६—संस्थानानि (?)———— ; न३— × × × × । ४/३—न२—चत्तुना(?)————— ; न७—चतुर्णां(?)————— ; ग१, ५, न३— × × × × । ४/४—त————कर्मात्मवेदनम्(?) ; ग३—जित्वा————— ; न८———तस्मात्कुर्यात्तु वेदनम्; न३— × × × × ।

एक ज्योतिर्मय शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् ।
अव्यक्तमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥५॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकारमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥६॥

आनन्दमजरं नित्यं सदसत्सर्वकारणम् ।
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥७॥

अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं वहिःस्थं सर्वतोमुखम् ।
सर्वदृक्सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतःशिरः ॥८॥

५/१—न८— ——————सिद्धं ; ग२—एवं————— ; ग३—एतज्ज्योतिर्मयं ——— ; न३— × × × × । ५/२—ग१—सर्वांगं————— ; ग२—सर्वांगं व्योममध्य(—म—)म् ; न१, २, त—तत्सर्वं व्योमवद्दृढम् ; न३— × × × × । ५/३—अत्र पाठभेदानां वाहुल्यान्मूले च तेभ्यः कः स्यादिति निश्चयपूर्वकं निर्णेतुमशक्यत्वाद्य एको पञ्च लेखसमूहे विद्यते स स्वीकृतो ग्रन्थे, सर्वे च पाठा अत्र दीयन्तेः—न१, २, ५, ७, त—अव्यक्तमचलं नित्यं ; ग२, न४—अत्युच्चममलं ——— ; ग १, ५, क—अत्यच्छममलं——— ; ग४—अत्यच्छमकलं———— ; न८—अत्यच्छमचलं——— ; ग३—अत्युच्चमचलं——— ; ग६—अत्यन्तनिर्मलं——— ; न३, ६—प्रत्यक्षमचलं————।

६/१—ग६— ———— —मनाकाशं ; न१, ५— ———— —मना सम्यक्(?) ; न२, ७— ———— —मनाशक्यं(?) ; ग५, ६, न८, क—अस्थूलं सूक्ष्ममाकाशं(?) । ६/२—न८—असंवृत्य (?)————— ; न१, २, ७—असंस्पर्शं————— ; त—असंस्पर्श्यं————— ; न५—समस्पर्शं— —————। ६/३—न१, ६, ७, ८, ग४, त— ————गन्धवढ्यं ; ग६— × × × × । ६/४—न३, ४, ६, ग४—अप्रमेयमनूपमम् ; न७— ———— —मनोपदम्(?) ; न२—अप्रमेयं मनोमयम् ; न५, ग३, त— ——— —मनोपमम् ; न८— ——— —महोपमम् ; ग६— × × × × ।

७/१—ग५, क—आनन्दममलं——— ; ग२—आनन्दमचलं——— ; न३—आनन्दमक्षरं——— ; न६—अनन्तमजरं——— ; ग१, ६— × × × × । ७/२—न८—सदा-(?सद—) सत्सर्वं——— ; न३—सर्वव (?सदसत्) सर्व——— ; ग१, ६— × × × × । ७/३—ग४—सर्वाकारं————— ; ग२—सर्वाधारं जगद्व्याप्तं ; ग१, ६— × × × × । ७/४—ग४—अमूर्ति————— ; न२—अमूर्तिमजमच्युतम् ; न५, ७—अमूर्तमजमच्युतम् ; न८—अमूर्तमय-(?-मज-) मव्ययम् ; ग१, ६— × × × × ; ग२—उत्तमं शिवमच्युतम् ।

८/१—न२, ७, ग५, ६, क— ———— —मध्यस्थं ; न३—सदृशं(?)—————। ८/२—न१, ६, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त—— वहिष्ठं————— ; क—वहिष्ठं विश्वतोमुखम् । ८/३—ग१, २—सर्वगं———— ; न६—सर्व दिक्— ————। ८/४—ग१, २—सर्वाक्षिः———— ; ग३, ६—सर्वदृक्———— ; ग४, न८—सर्वगं———— ; न४—सर्वस्पृक् सर्वतं(?)शिवम् ।

ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥९॥

*अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
†गुरूपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥१०॥

ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराम्बुजमध्यमे ।
अभ्यासात्सम्प्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ॥११॥

हृत्पद्मेऽष्टदलोपेते कन्दमध्यात्समुत्थिते ।
द्वादशाङ्गुलनालेऽस्मिश्चतुरङ्गुलमुन्मुखे ॥१२॥

९/१-४—"ग५, ६" लेखयोरस्मिन्श्लोके पंक्तयोः क्रमविपर्ययो दृश्यते। ९/१—ग२— ————यस्यां(?)। ९/२—न२, ग३—इति तद्वेदनं————; न३—इति यद्विदं(?)———; ग५—इति यद्वेदनं धिया। ९/३—ग४, ६— ——— —न्निर्गुणध्यानं; न३—तदेव निर्गुणध्यानं; न५—तदेतत्त्रिगुणं ध्यानं। ९/४—न१, २, ६, ७, ८, त— ———योगविदो विदुः; न५—परमानंद-विदो———।

*अत्र "न३" लेखे "अयं पंथा मुनिः श्रेष्ठ सांख्या संसारनाशनः।" इत्यशुद्धासम्बद्धा च पंक्तिः। "ग५, ६, क" इति लेखत्रयेऽप्यधिकाः पंक्तयः। ताः—ग५—ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराब्दे[1] खमध्यमे। सत्यामृते[2] परानन्दे निर्गुणे परमात्मनि[3]॥ तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः॥ अन्ययोर्लेखयोस्तस्य पाठान्तराणि:—(१) ग६, क—दहराब्जे; (२)-ग६, क—सत्येऽमृते; (३) ग६, क—अत्रैकाधिका पंक्तिः। सा—"अदृश्ये दृश्यरूपेऽस्मिन्वेदनं परमं भवेत्" इति। तेन "ग५" लेखे त्रयः पंक्तयः, "ग६, क" लेखयोश्च चतुः पंक्तयोऽधिका अत्र।

१०/१—न३—अपाय चमात्मानं(?)। १०/३—न६, ८—गुरूपदेशाद्विज्ञेयं। १०/४—न४, ग३—प्रकृतं————। †अत्रैकाधिका पंक्तिः— न८, ग४—ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महाद्युतिम्।

११/१—ग१, ५, न३, त— ————वास्मिन्; न८, ग४— ————गार्गि। ११/२—अस्य पादस्य ९ पाठभेदाः हस्तलेखेषु, ४ च मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यन्ते। तेभ्यः ग१, ३, न३, ४—दहराम्बुजमध्यमे; न१, ५, ८, त—दहराख्यस्य मध्यमे; ग४—दहराब्जस्य मध्यमे; ग६, क— दहराब्जे खमध्यमे; न६—दहराकाशमध्यमे-इति पंच शुद्धाः। शेषेभ्यः ग२—दहराख्यक(?ख—) मध्यमे; ग५—दहराब्दे(?-ब्जे) खमध्यमे; न७—हृत्सख्यस्य तु (?हृदाख्यस्य तु) मध्यमम् (?मध्यमे); न२—हृत्सख्यस्य (हृदाख्यस्य) मध्यमम् (?मध्यमे)—एते हस्तलेखान्तर्गताः; मु. पु, क. पु—देहराजे(?) सुमध्यमे; मु. पु—दहराख्ये स्व—(?ख—) मध्यमे; न. पु.—देह वाह्ये(?) सुमध्यमे; त्रि. पु.—देहे रुन्धन्खमध्यमे(?)—एते मुद्रितपुस्तकान्तर्गताः; एवमष्ट विकृतियुक्ताः। ११/३—ग२—अभ्यासात्त ————; ग१—स्वधिया सं————; न३—चेतसा सं————। ११/४—ग१, ३, न८, क—सन्तस्त्वं च तथा कुरु; ग५—सन्तस्त्वं तत्तथा कुरु; ग६—सन्त————सदा—; न४, ग३—मनस्त्वं च तथा————।

१२/१— न१—हृत्पद्मेऽष्टदलोपेतं(?); न८—हृन्मध्ये————; न७—हृत्यग्रे(?)—ग३— हृत्पदाष्टतलोपेत(?)। १२/३—ग१, ४, न८— ————मानेऽस्मिन्; न७— ————माले(?)————; ग६, क— ————नाभे(?)———। १२/४—न१, ६, त— ———— —सम्मुखे; न२, ५— ———— —सन्मुखे; न३— ———— —सम्मिते; ग२— ———— —मुन्नते; ग३— ———— —विस्तृते।

प्राणायामैर्विकसिते केसरान्वितकर्णिके ।
वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥१३॥

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम्।
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥१४॥

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥१५॥

*

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमव्ययम् ॥१६॥

प्रभाभिर्भासयद्रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ।
मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥१७॥

१३/२—ग५, ६, क—वैराग्यान्वितकर्णिके। १३/३—न१, ५— ————जगद्योनिं; न७—× × × ×। १३/४—न१, ५, ग२, ५, त, क— ————विभुम्; न४, ग३—नारायणमनामयम्।

१४/१—त— चतुर्भुजमहापद्मं; १४/३—ग५—किरीटहारकुयूरं(?); क—किक्कटाहारकेयूरं। १४/४—ग५, ६, क—पद्मपत्रायतेक्षणम्।

१५/१—न१, २, ५, ७, त— ————देवं; ग२— ————श्रीदं; १५/१-२—क—× × × × × × × ×। १५/३—न३— ———— —दलं भोष्ठं(?); न८— ——— —दलाभाक्षं; न१, २— ————करांभोजं; ग२—पद्मोत्पलदशां यासं(?); क—× × × ×। १५/४—ग५—सूर्यकोटिसमप्रभम्; क—× × × ×।

* अत्रैषाधिका पंक्तिः केषुचिल्लेखेषुः—न३, ४, ६, ग३, ५, ६—कौस्तुभोद्भासितोरस्कं वनमालाविभूषितम्; स एव "ग१"— ————वनमालाविराजितम्।

१६/२—न४—पीतवासःसमन्वितम्; ग३—पीतवाससमन्वितम्; ग५, ६—सूर्यकोटिसमप्रभम्। १६/१-२— क—× × × × × × × ×। १६/३—न२, ५, ७—पद्मोपमपदद्वन्द्वं; ग६—पद्माचिन्य(?)—पदद्वन्द्वं; क—× × × ×। १६/४— ग१, ३, ५, ६— ———— —मीश्वरम्; न३, ६—परमानन्दमीश्वरम्; क—× × × ×।

१७/१—ग५, ६—प्रभाभिर्भाविसद्रूपम्; ग४, न८—प्रभाभिर्भ्रामयद्रूपं(?); न६— ——— —र्भासियद्रूपं(?); ग३— ———र्भसियद्भृत्यं(?); क—× × × ×; न३—सुप्रभाभिर्भासयन्तं। १७/२—ग३, क—× × × ×। १७/३—ग५, ६— ————भूतेशं; न६— ————देवदेवेशं; न३—समस्तलोकदेवेशं; ग३, क—× × × ×। १७/४—ग३, क—× × × ×।

सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।

हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥१८॥

अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ॥१९॥

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ।
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ॥२०॥

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।
निर्वातदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ॥२१॥

दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥२२॥

१८/१–ग५, ६–सोऽहमेवेति यद्ध्यानं ; ग३, क–× × × × । १८/२–न८–सगुणध्यान-———; न३, ४–प्रकृत्यात्मनि———; न ६–प्रकृत्यान्वित——; ग२–धर्मकर्मसमुत्थिते ; ग३, क× × × × ।

१९/१–ग५–ऐश्वर्याष्टदलोपेते ; ग३, क–× × × × । १९/२–न१, २, ५, ७–विकारैः-केसरैर्युते ; ग३–कर्णिकाकेसरैर्युते ; ग२–कर्णिकाकेररैः-(?–केसरैः-) युते ; न४–कर्णिकाया रसैर्युते ; क–× × × × । १९/३–ग४, ५, ६, न८– —————महत्कन्दे ; न३, ग१– ————महाकन्दे; न६–× × × × दे; क–× × × × ; ग३————बृहत्संद–(?बृहत्कन्दे); ग२–प्राणनाले प्रभाभिज्ञे । १९/४–ग५, ६–प्राणायामैः———; न३, ६–प्रणवेन———; न४; ग३–प्राणायामप्रणोदिते ; क× × × × ।

२०/१–न३–विश्वा ++ वह्निरूपं ; क–× × × × । २०/२–ग१, न६– ————सर्वतोमुखम् ; क–× × × × । २०/३–क–× × × × । २०/४–न१, २, ३, ४, ७–शिखातन्वित———; त– ———लम्बित——; ग२–शिखाभिर्युत———; क–× × × ×।

२१/१–न१–तावयन्तं—————; ग२–दीपयन्तं—————; न३, क–× × × × । २१/२–न३, क–× × × × । २१/३–ग१, ४, ५, ६, न६, ८–निवातदीप———; न३, क–× × × ×; ग३–पवतस्यां (?) × × × × । २१/४–ग३–देवितं(?)———; न३, क–× × × × ।

२२/१–न४, ग३– —————शिखावह्नेः(?) ; क–× × × ×। २२/२–न३, ४, ग१, ३, ६– ——— –मीश्वरम् ; क–× × × × । २२।३–न४, ८, ग५– ————मध्यस्थं(?) ; न१, २, ७–नीलोत्पलस्य मध्यस्थं(?) ; न५–नीलोत्पल × × मध्यस्थं(?); क–× × × ×। २२/४–न२–विद्युल्लेखेवमीश्वरम्(?) ; त– —————राजते ; न३–विद्युद्वि-क्षेपभास्करम्(?) ; ग१, क–× × × × ।

नीवारशूकवद्रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मेति या मतिः ॥२३॥

सगुणेषूत्तमं ह्येतद्ध्यानं योगविदो विदुः ।
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति ॥२४॥

अथवा मण्डले पश्येदादित्यस्य महाद्युतेः ।
आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥२५॥

हिरण्यश्मश्रुकेशं च हिरण्मयनखं हरिम् ।
कप्यासस्य समं वक्त्रं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥२६॥

२३/१–ग१, न४, क–× × × × । २३/२–न३–पीताङ्गं—————; ग१–पीतं भास्व-दणूपमम् ; ग३–पीताभास्वत्यणूपमम्(?पीतं भास्वदणूपमम्) ; न४, क–× × × × । २३/३–ग४, न८–ध्यात्वा—————; क–× × × × । २३/४–ग१, ४, न३–सोऽहमेवेति————; न६–सोऽहमित्येव————; क–× × × × ।

२४/१–ग१– —————ह्यत्र ; न६– —————चैतत् ; ग४, न८–सगुणादुत्तमं ह्येतत् (?) ; न१, २, ५, ७–सगुणेषूत्तमेष्वेतत्(?) ; ग३–सगुणोत्तमं ह्येतत् ; क–× × × × । २४/२–क× × × × । २४/३-४–क–× × × × × × × × ।

२५/१–न१, २– —————पश्यत् ; त– —————पश्यन् ; न३, ६– ——————ह्यस्मिन् ; ग५, ६– ———मण्डलं——; ग२– —————मण्डलं तस्य(?); क–× × × × । २५/२–न१, ३– ——————महाद्युतिः(?); न२, ७– ——————महाद्युतिम् ; न५– ——————महाद्युतं ; न६– ——————महाद्भुते(?) ; ग३– —————महच्च्युते (?) ; क–× × × × । २५/३–ग५, ६– न८– —————सर्वजगतां ; ग४– ————हेमजगतं(?) ; क–× × × × । २५/४–ग३– —————प्रेमरूपिणम् ; न३– ————देहरूपिणम् ; न६– —————हंसरूपिणम् ; क–× × × × ।

२६/१–न४–हिरण्यकेशश्मश्रुश्च ; न३–हिरण्यश्रवणं देवं ; क–× × × × । २६/२–न३–हिरण्यपुरुषं हरिम् ; न७–हिरण्यनयनं हरिम् ; क–× × × × । २६/३–अस्मिश्चरणे बहुशो वैकल्पिकाः पाठा लेखेषु मुद्रितपुस्तकेषु च दृश्यन्ते । तेभ्यो यः सान्वर्थः स ग्रन्थे स्वीकृत-स्तथापि स एव मूलग्रन्थे स्यान्नवेति निश्चयपूर्वकं कथयितुं न शक्यते। तस्मात्सर्वेऽपि त इहोद्धृता विदुषां विमर्शनाय स्वतन्त्रनिर्णयकरणाय च । ग१, २, त–कप्यासस्य समं वक्त्रं (कपेः गुदस्य समं वक्त्रं यस्य तमित्यर्थः); न१, ७–कप्यासनवद्दृष्टि; न२–कपाशामनवद्दृष्टिः (?); न५–कर्व्याशासनवद्-दृष्टि(?) ; न६–कप्यास्यासनवद्युक्तं ; ग४, न८–कनकाम्बुजवद्वक्त्रं ; न४–कैलासहिमवद्वक्त्रं (?) ; ग३–कैलासपोतवद्वक्त्रं(?); न३–रथासनं चन्द्रवक्त्रं ; ग५, ६–विकासिपद्मवदनं; क–× × × × इति लेखेषु ; त्रि. पु.–कप्यास्यासनमन्ववक्त्रं ; मुं. पु–कप्यासनं चतुर्वक्त्रं ; न. पु–यथासनं (?रथासन-) समंवक्त्रं; मु. पु–रथासनं चतुर्वक्त्रं–इति मुद्रितपुस्तकेषु । २६/४–न१, २, ५, ७, ८, ग१, ३, त– —————कारिणम् ; ग२–सृष्टिसंहारकारणम् ; क–× × × × ।

पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकभयप्रदम् ॥२७॥

जानन्तं सर्वदा सर्वमुन्नयन्तं च धार्मिकान् ।
भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ॥२८॥

सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ।
एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोघने ॥२९॥

ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति सूरयः ।

भ्रुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥३०॥

२७/१–ग३, न७–पद्मासने स्थितं——; न८–पद्मासनस्थं सौम्यं च ; न३–पद्मासनगतं सौम्यं ; त, क–× × × × । २७/२–ग१–प्रफुल्लाब्ज————; ग२–प्रफुल्लकमलेक्षणम् ; न३–प्रबुद्धाब्जनिभेक्षणम् ; न६–प्रसिद्धाब्जनिभाननम् ; त, क–× × × × । २७/३–न१, २, ३, ४ ५, ७, ग१–पद्मोदरदलाभासं ; ग५, ६, न८–पद्मोत्पलविशालाक्षं ; त, क– × × × × ।, २७/४–अस्मिश्चरणे पाठभेदास्त्रय एव । तथापि "सर्वलोक" शब्दात्पश्चात् "भय" शब्दो "अभय" शब्दो वा वास्तविक इति निश्चयपूर्वकं निर्णेतुं पूर्वापरसन्दर्भादि न किमपि चिह्नं सहायकारी । तेनोपलब्धसाधनानि कथं विभक्तानीत्यत्र प्रदर्श्यंते:——न१, २, ग१, २, ३, ४, ५, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.,–सर्वलोकभयप्रदम् ; न४, ५, ६, ७, ८, ग६, मु. पु. क. पु.–सर्वलोकाभयप्रदम् ; न३–सर्वलोकभयावहम् ; त, क– × × × × ।

२८/१–ग१, ५, ६, त–विजानन्तं सदा सर्वं ; ग२–विजानन्ति(?)सदा सर्वं ; ग४–विजानन्तु(?)————; ग३–जानन्तः सर्वदा सर्वं ; क– × × × ; न१, २, ५, ७–सदा सर्वंनिजानन्दं । २८/२–अस्मिश्चरणे पाठभेदानां वाहुल्यं परस्परविसंगतता च लेखेषु दृश्येते । तेन सर्वेऽपि भेदा अत्र प्रदर्श्यन्ते। न १, ५, ७, ग१, ३, त–उन्नयन्तं च धार्मिकान् ; न१–प्रणयन्तं च———; न४–अनुयंतंच———; ग२–मुनयस्तं च धार्मिकाः ; मु. पु., क. पु.–स एव स्वीकृतः पाठः ; त्रि. पु.–× × × धार्मिकाः ; मुं पु; न, पु.–अनन्तं चैव धार्मिकाः ; न३, ग४, ६–उन्नयन्तं च धार्मिकम् ; ग५-आनयन्तं च धार्मिकम्, न८–ऋङ्गयंतं(?)च धार्मिकम् ; न६, क– × × × × । २८/३–न६, क–× × × × । २८/४–न८– ————साक्षिकम् ; क– × × × × ।

२९/१–ग२, ३, ६, न५– ——मात्मेति———; क–× × × ×। २९/२–ग२–————कथ्यते(?) ; न१,–साऽपि———शक्यते(?) ; न२, ७–साऽपि———शस्यते ; ग५–सात(?सा च)————; ग१– ———ज्ञानेषु शस्यते ; ग३– ————धन्येषु(?)———; ग४–सर्वप्राणिषु———; न८–सर्वप्राणेषु (?–प्राणिषु)———; ग६–एतद्ध्यानेषु———; क–× × × ×। २९।३–ग३– ————मुक्तस्य ; न६–एक एव तु——; ग५, ६–एषोपायस्तु——; क–× × × × । २९।४–न२, ७–सम्यग्मार्ग———; न१, ५–मार्गः प्रोक्त————; क–× × × × ।

३०/१–ग२– ————यान्ति हि। ३०/१-२–क–× × × × × × × × ; ग५, ६–अभ्यासेनैव सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति योगिनः । ३०/३–न१, २–उच्चैर्मध्येऽन्तरात्मानं ; क–× × × × । ३०/४–ग३–भास्वद्रूपं नकारिणाम्(?) ; ग५–ओजोरूपिणमीश्वरम् ; ग६–महोरूपिणमीश्वरम् ; क– × × × × ।

स्थाणुवन्मूर्धपर्यन्तं मध्यदेहात्समुत्थितम् ।
जगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तममितौजसम् ॥३१॥

मनसालोक्य सोऽहं स्यामित्येतद्ध्यानमुत्तमम् ।

अथवा बद्धपर्यङ्के शिथिलीकृतविग्रहे ॥३२॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रारोपितेक्षणः ।
निर्विकारं परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥३३॥

भारूपममृतं ध्यायेद्भ्रुवोर्मध्ये वरानने ।
सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ॥३४॥

अथवाष्टदलोपेते कर्णिकाकेसरान्विते ।
उन्निद्रहृदयाम्भोजे सोममण्डलमध्यमे ॥३५॥

३१/१–ग१, ३, न३, ४, ५– ——— –न्मूर्घ्नि——; ग६–स्थाणुं चामूर्ध————; ग२–स्थाणु वा सर्वपर्यन्तं(?) ; क–× × × ×। ३१/२–न३,–मध्ये देहात्समुत्थितम् ; ग३–मध्ये देहे————; ग६–देहमध्ये————; क–× × × × ; न८–धारयेदचलं स्थिरम् । ३१/३——ग२–जगत्कारणमध्यस्थं ; क–× × × × । ३१/४–न३–ज्वलन्तममितोजसम् ; ग५–ज्वलन्तमिव तेजसा ; ग६–ज्वलन्तमिव तेजसम् ; न१, क–× × × × ।

३२/१–न१, क–× × × × । ३२/२–ग२, ३– ——— –ज्ज्ञानमुत्तमम् ; न५–आदित्ये ध्यानमुत्तमम् । ३२/३–न३– ————पर्यंकः ; न४, ग१, ३, त– ————पर्यङ्कं ; ग२– ————पर्यङ्कात् ; न६– ———फणिपर्यङ्कं ; क–× × × ×। ३२/४–न३, न६– ————विग्रहः ; ग१, ३, ५, ६, न४, त– ————विग्रहम् ; ग२–अशिनीकृत–विग्रहः(?) ; क–× × × × ।

३३/१–ग२–नाडीद्वयं निगृह्यम्यं(?) ; न६–हरिरेव स्वयं भूत्वा ; न८–शिकटीन(?)———; क–× × × × । ३३/२–न१, २, ३, ४, ५, ग१, ३—नासाग्रे रोपितेक्षणः ; न६– ———रुपितेक्षणः; (?) ; ग२– ————रोपितेक्षणम् ; ग४–नासाग्रन्यस्तलोचनः ; न८–नासाग्रन्यस्तलोचनं ; क × × × × । ३३/३–न६–निर्विकारपदं————; ग३–निराकारं परं——; क– × × × × । ३३।४–न१, ५, ७–परमात्मानमच्युतम् ; ग२–परमात्मानमव्ययम् ; क–× × × × ।

३४/१-२–न१, २, ५, ७, क–× × × × × × × × । ३४।१–ग६–भावयन्नत्र तद्ध्यायेत् ; न६–भारूपमच्युतं ध्यायेत् । ३४।३-४–न१, २, ५, ७, क– × × × × × × × × । ३४।४–न८–सा ध्यानेषु प्रशस्यते ; ग२–सा च ध्यानेन कथ्यते(?) ; ग६–सा तद्ध्यानेषु शस्यते ।

३५/१-२–क–× × × × × × × × । ३५/१–न६– ———षोडशोपेते ; ग४– ————त्मदलोपेते ; ग३–× × ×ष्टदलोपेते । ३५/२–न३, ७– ————केशरान्विते । ३५/३-४–क–× × × × × × × ×। ३५/३–न३, ८, ग२, त–उन्निद्रहृदयाम्भोजे ; ग३–उन्मील्य———; न२–उँन्निदे(?उन्निद्रे) हृदयांभोगे (?–भोजे) । ३५/४–न१, ४, ६, ग२–————मध्यगे ; ग५, ६–साग्निमण्डलमध्यमे ।

स्वात्मानमर्भकाकारं भोक्तृरूपिणमव्ययम् ।
सुधारसं विमुञ्चद्भिः शशिरश्मिभिरावृतम् ॥३६॥

षोडशच्छदसंयुक्तशिरःपद्मादधोमुखात् ।
निर्गतामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥३७॥

प्लावितं पुरुषं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।
तेनामृतरसेनैव साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥३८॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।
एवं यद्वेदनं तच्च सगुणं ध्यानमुच्यते ॥३९॥

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मासान्मृत्युजिद्भवेत् ।
वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥४०॥

३६/१-२—क— × × × × × × × × । ३६/१—न६—आत्मान————; ग१—स्वात्मानममलाकारं ; ग४, न८— स्वात्मानं विहगाकारं ; ग६— ———— —मक्षयाकारं । ३६/२—ग१, ४, त, न८— ———— —मक्षरम् ; ग५, ६— ———— —मक्षयम् ; ग२—हेमरूपिणमक्षरम् ; न४—कृष्णरूपिणमव्ययम् । ३६/३—न२, ७, त—सुधासारं————; न३, ४—सुधारसं विमुंचन्तं ; ग३— ————विमलवत्(?) । ३६/४—ग१—सितराजिभिरावृतम् ; न४—शशिरश्मिकराकृति (?) ।

३७/१-२—न३, क— × × × × × × × × ।३७/१—न१, २, ४, ५, ७, ग१, २, त—षोडशच्छदसंयुक्तं ; ग४, ५—षोडशस्वरसंयुक्तात् ; ग६—षोडशस्वरसंयुक्तं । ३७/२—ग२—शिरः सितपद्मोपमम् ; न४—करे पद्ममधोमुखम् । ३७/३-४—क— × × × × × × × × । ३७/३—ग२—निर्वातामृत—(?निर्गतामृत—)————। ३७/४—ग५, ६—समृद्धाभिः————।

३८/१-२—क— × × × × × × × × । ३८/१—ग२—प्रापितं पुरुषं————। ३८/२—न२— ————समाहितम् । ३८/३-४—क— × × × × × × × × । ३८/४—न५— ————कलेवरम् ; न८, ग२, त—साङ्गोपाङ्गे कलेवरे ; न४—साङ्गोपाङ्गकलेवरः ; न२, ३, ६, ग१, ३, ५—साङ्गोपांङ्गकल्लेवरे ।

३९/१-२—क— × × × × × × × × । ३९/२—न३, ८, ग३—परमात्माहमव्ययम्(?) ; न६—परमात्मानमव्ययम्(?) ; ग५—परमात्माकमव्ययम्(?) । ३९/३-४—क— × × × × × × × × । ३९/३—न५—७— ————तत्र । ३९/४—न२, ५, ७, ग१, ४, ५—सगुण-ध्यान————; ग३—सुगुणं(?)————।

४०/१-२—क— × × × × × × × × । ४०/१—न३— ————ध्यानमतं(?)——; न४— ————ध्याने मतं————; न६—एतद्ध्यानामृतं————; ग५, ६, न८—एवं ध्यानमिदं————। ४०/२—ग३—वर्ण(?) × × × —द्भवेत् । ४०/३-४—क— × × × × × × × × । ४०/३—न६-वत्सरान्मृत्युदेवस्या × (?) ; ग१—संसारान्मुक्त————। ४०/४—न२—जीवंस्तेन————; न७—जीवस्तेन(?)————।

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि दुःखावाप्तिः कथंचन ।
किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥४१॥

तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वैव नित्यशः ।
विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४२॥

अन्यानपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।
मुख्यान्युक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥४३॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।
सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥४४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

४१/१-२—ग१, क— × × × × × × × × । ४१/१—न३-जीवन्मुक्तौ न वै क्वापि । ४१/३-४—ग१, क— × × × × × × × × । ४१/३—ग४— ————नित्ययुक्तस्य । ४१/४—न८—मुक्तिरेव ह्यदुर्लभा(?) ; ग५, ६—मुक्तिरेव न दुर्लभा ; न१, २, ५—योगिनो विदितात्मनः ; न७—योगिनो विहितात्मनः(?) ।

४२/१-२—न२, ५, ७, ग१, क— × × × × × × × × । ४२/२—न३— ————त्यक्त्वा च————; ग५— ————त्यक्त्वेह————; ग२— ————तत्रैव(?त्यक्त्वैव) निश्चला । ४२/३-४—ग१, क— × × × × × × × × । ४२/३—न१, २, ५, ग२, त—कर्माणि विधिवत्कृत्वा ; ग४, न८—कर्माणि विधिवत्कुर्यात् । ४२/४—न७—ध्यानमेवं————।

४३/१-२—ग१, क— × × × × × × × × । ४३/२—न३— ————मुनिसत्तमा(:) ; न४, ग३— ————मुनिसत्तमे ; ग५, ६—मर्त्यानां मुनिसत्तमाः । अस्य मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यमाणाः पाठा अपि विचारार्हा इति मत्वात्र दीयन्तेः—त्रि. पु.— ————मुनिसत्तमाः ; मु. पु., न. पु.— ————मुनिपुङ्गवाः ; मु. पु., क. पु.—वैदिकानि द्विजोत्तमाः । ४३।३-४—ग१, क— × × × × × × × × । ४३/३—न६, ग५— ————वै तेभ्यो ; न३—मुख्यान्मुक्तानि (?—न्युक्तानि) चैतेभ्यो ; न१, २, ७—मुख्यान्युक्तानि चैतानि ; न५— ————चेतानि ; ग२—मुक्तानि (?मुख्यान्युक्तानि) चैतानि । ४३/४—न२, ४, ५, ६, ७, ग४, ५— ————तु ; न८—वह्वन्यानीतराणि तु ।

४४/१-२—ग१, क— × × × × × × × × । ४४/१—न२, ७— ————च ; न१—सगुणे————च ; न८—सगुणं निर्गुणमपि ; ग४—सगुणं निर्गुणं वापि । ४४/२—ग४—विज्ञेयात्मानमात्मनि । ४४/३-४—ग१, क— × × × × × × × × । ४४/३—न१, २, ७—मनयः————। ४४/४—न३— ————समा कुरु ; ग५— ————तथा कुरु ।

दशमोऽध्यायः

*याज्ञवल्क्य उवाच—

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशविनाशनम् ।
भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥१॥

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥२॥

ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा तथा ।
ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्यो नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥३॥

दशमोऽध्यायः ॥

* न५—श्री याज्ञवल्क्य उवाच ; ग४—श्री भगवान्याज्ञवल्क्यः ; न६, ८—श्री भगवानुवाच ; ग६—ओम् भगवान् ; न१, २, ३, ७, ग१, २, ५, त, क—× × × × ।

१/१-२—क— × × × × × × × × । १/१—ग२— ————विधिना———; न१, ५— ————ते प्रवक्ष्यामि ; न२, ७— ——— —मथ वक्ष्यामि । १/२—न३— ————विमोचनम् ; न४— —————विनाशनम् ; ग२— ———पापप्रणाशनम् ; ग१, त— ———पापविनाशनम् ; ग६—श्रृणु पापविनाशनम् ; न१, २, ५, ७—× × × × । १/३-४—क—× × × × × × × ×। १/३—ग२—भवपाशविनाशाय ;—न१, २, ५, ७—× × × × । १/४—न१—यथावच्छ्रोतुमिच्छसि (?) ; ग५—यथावज्ज्ञातुमर्हसि ।

२/१-२—क— × × × × × × × × । २/१—न१, २, ७, ग५, ६—समाधिस्तु समावस्था। २/३-४—क—× × × × × × × × । २/३—न४, ६, ७, ग३— —————स्थितिर्वा सा ; ग५, ६—ब्रह्मण्यवस्थितिर्या सा ; ग४—ब्रह्मणा अस्तिति—(?ब्रह्मण्यवस्थिति-) र्या सा ।

३/१-२—न१, क—× × × × × × × × । ३/१—न३—ध्यायद्यथा——; न२, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, २, ३, ४, ५,, ६, त—ध्यायन्यथा————। एवं लेखेषु । मुद्रितपुस्तकेषु तु—त्रि. पु., मुं. पु. मु. पु.—ध्यायन्यथा———; क. पु.—ध्यायद्यथा— ——; न. पु.—ध्यायेद्यथा———— इति स्थितिः । तेभ्य अन्तिम एव ग्रन्थसन्दर्भे युक्त इति मत्वा सः स्वीकृतः । ३।२—न४—समाधिस्तु तथा तथा ; ग६—तत्समाधिस्तु तत्तथा । ३/३-४—क—× × × × × × × × । ३/३—ग१, ३, ४, ६, न५, ८, त— ——————संस्थाप्य(?प्यो) ; न३—ध्यात्मा(?ध्यात्वा) चात्मनि संस्थाप्य (?प्यो) ; न४—ध्यात्वात्मनि सुसंस्थाप्यो ; न१—ध्यात्वैवमात्मनि स्थाप्यो ; ग५—ध्यात्वेवा-(?ध्यात्वैवा-)त्मनि सुस्थाप्य (प्यो) ; न२, ७—ध्यात्वैवात्मनि स्थंयो (?संस्थाप्यो) । ३/४—न३—तान्यथात्मा (?नान्यथात्मा);————न४—नन्यथात्मा (?नान्यथात्मा) यज्ञो(?)यतो; ग५—नान्यथात्मा यतो———; ग६—नान्यथात्मा ह्यतो———; ग४—नियतात्मा यथा———; न८—नियतात्मा यतो———; ग२—नान्यथात्मा वशो———; न२—नान्यथात्मा यथा भवत् (?भवेत्) ।

एवमेव तु सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥४॥

सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथाभिन्नतयान्वियात् ।
तथात्माभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥५॥

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥६॥

वेदान्तेष्वथ शास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
गुरुणा तूपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने ॥७॥

विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
तस्मिन्सुनिश्चितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥८॥

४/१-२—क— × × × × × × × × । ४/२—न१, २, ४, ५, ७, ग३, त—यथारूपस्तु ————; ग६—यः प्रपन्नस्तु———; न६—यत्प्रसन्नस्तु————; ग१—यत्प्रयत्नस्तु————। ४/३-४—क— × × × × × × × × । ४/३—न१, ६, ग३—तथात्मा—————; ग४—तदात्मनोऽपि ————।

५/१-२—न१, ५, त, क— × × × × × × × × । ५/१—ग२—सरित्पतो—————; ग५—सरित्पतौ निविष्टात्तु ; न३—स × × × तौ निविष्टात्तु ; ग१—सरित्पतौ निविष्टाम्भः ; न८—सरिद्वरनिविष्टाम्त्रु ; ग३—सरित्पतौ विशिष्टाम्बु(?) ; न४—सरित्पतौ गतं तोयं । ५/२—अत्र मूललेखे कः पाठो भवेदिति निर्णेतुमशक्यत्वात् सर्वे दृश्यमाणाः पाठा दीयन्ते । न६,, ८—यथा भिन्न-तयान्वियात् ; न४— ————————भवेत् ; ग३—यथाभिन्नालयस्त्वया(?) ; ग२—यथाभिन्नं फलं त्वियात् ; न२, ७, ग४— ————————लयं————; ग१, ५, ६, न३—यथा लवणतामियात् ; त्रि. पु.—यथाभिन्नं फलं त्वियात् ; मुं. पु., न. पु.— ————————लयं———; मु. पु—यथाभिन्नत्वमाप्नुयात् ; क. पु.—× × × ×। ५/३-४—न५, त, क—× × × × × × × ×। ५/३—ग१, न७, ८—तथात्म-(?तथात्मा-) भिन्न————; न१—तथात्म-(?तथात्मा-) भिन्न तत्रैव ; न३—तथात्माम्यन्न (?-भिन्न) एवात्र ; ग२—तथात्वभिन्न एवात्र ; ग५—तथाभिन्न(?)एवात्र ।

६/१-२—क—× × × × × × × × । ६/१—त— ————————भवेदत्र ; न८— ———————भवत्यग्रे । ६/२—ग३— ————————यने(?) । ६/३-४—क—× × × × × × × ×। ६/३—ग५, ६—कर्मैवं——————; न८—कर्तैव(?कर्मैवं)———; न३, ग४—कर्मैव विधिवत्कुर्यात् ।

७/१-२—क— × × × × × × × × । ७/१—ग१, ४—वेदान्तेष्वर्थशास्त्रेषु ; न३, ४, ६, ग३—वेदान्ते सर्वशास्त्रेषु(?) न८—वेदान्तेषु च शास्त्रेषु ; ग६—वेदार्थेष्वर्थशास्त्रेषु । ७/३-४—क—× × × × × × × × । ७/३—न१,, ४, ग४, ६, ८— ——————चोपदिष्टार्थं ; न३———चोपदिष्टार्थो ; ग५— ———चोपदिष्टं यत् ; ग२— ———नोपदिष्टार्थं (?)। ७/४—ग६—युक्त्यापेतं(?)————; ग२—युक्तं ह्यतद्वरानने ; न३—मुक्तिमेति वरानने ।

८/१-२—क—× × × × × × × × । ८/१—न१, ३, ४, ५, ७, त—विद्वद्भिः सर्व-शास्त्रज्ञैः ; ग२—विद्वद्भिर्वेदशास्त्रज्ञैः । ८/२—न२—विचार्यैवं——————। ८/३-४—क—× × × × × × × ×। ८/३—न१, २, ५—तस्मिन्विनिश्चितार्थे तु ; त—तस्माद्विनिश्चितार्थेषु ; न३—तस्मिन्सुनियतार्थे तु ; ग१, ३, ६, न६—तस्मिन्सुशिक्षितार्थेषु ; ग २—निश्चितार्थेषु तेष्वेव ।

योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिन्हैर्वाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥९॥

विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मर्त्यस्तु विजितेन्द्रियः ॥१०॥

स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥११॥

संस्कारमात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानघे ।
पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते ॥१२॥

९/१-२—क— × × × × × × × × । ९/१—ग४, न८—तस्मिन्नेवाभ्यसेदैक्यं । ९/२—त—जीवात्मपरमात्मवित् ।

१०/१-२—त, क— × × × × × × × × । १०/१—ग२— ——————काल:(?) ; न३— ——————कामं(?) ; न६—विनिश्चितात्मधी:(?)———; ग३—विनिश्चितात्मन:(?) कालं । १०/२—ग२—अन्ये वा(?)—————; न३—निवार्णपरमार्थवित् । १०/३-४—क— × × × × × × × × । १०/३—ग३—निर्भयस्तु प्रसन्नात्मा । १०/४—अस्मिश्चरणे वहव: पाठभेदा: हस्तलेखेषु दृश्यन्ते। मुद्रितपुस्तकेष्वपि त्रय: सन्ति। तेभ्य एक ८ हस्तलेखेष्वस्ति तथापि तेन वाक्यात्सम्यगर्थबोधो न भवतीति मन्ये। तेन द्वाभ्यां हस्तलेखाभ्यां प्राप्त: पाठोऽत्र स्वीकृत: समीचीनत्वहेतुमवलम्ब्य, सर्वे च भेदा अत्र प्रदर्श्यन्ते । न१, २—मर्त्यस्तु———; ग१, ४, ५, ६, न३, ७, ८ त—मृत्योस्तु—————; त्रि. पु.—मृत्योस्तु—————; ग२—भृत्या तु(?)—————; न४, ग३—कुर्वीत——————; न६—कुवति (?कुर्वीत)—————; न५—ह्यर्थविच्च जितेन्द्रियः ; मुं. पु., न. पु—भूतेषु विजितेन्द्रियः ; मु. पु., क. पु.—भूत्वा तु—————।

११/१-२—क— × × × × × × × × । ११/१—ग१, ५, ६, न४, ६, ८—स्वधर्मनिरत: ———; न२—स्वकर्मनिरत: शान्तं(?) । ११/३-४—क— × × × × × × × × । ११/३-ग५, ६— ———योगं———। ११/४—ग२—समन्त्रं— —————।

१२/१-२—क— × × × × × × × × । अत्र यद्यपि ७ हस्तलेखेषु त्रि. पु. च दृश्यमाण: पाठ: स्वीकृत: समीचीनत्वदृष्टया तथापि सर्वेऽपि पाठभेदा अत्र दीयन्ते । १२/१—न१, २, ५, ७, ८, ग४, त, त्रि. पु.—संस्कारमात्मन: सर्वं ; ग१— ——————कार्यं ; न३—संस्काराद्यात्मन: कार्यं ; न६—संस्काराद्यात्मन: सर्वं ; ग५, ६—संस्कारान्वा तथा सर्वान् ; ग३—संस्कारेणात्मन: सर्वं(?) ; न४—संस्कारेणात्मनं(?)सर्वं; मुं पु.—संस्कारानात्मन: सर्वान् ; न. पु.—संस्काराण्यात्मन: सर्वाणि(?) ; मुं. पु., क. पु.—संस्काराण्यात्मन: सर्वं(?) ; ग२—संस्कारस्यात्मन: पूर्वं । १२/२—न२, ३— ——तदानघे ; ग१, २, त्रि. पु.—————तदानध ; न६—तदानघ: ; ग४— —————तथानघ: ; ग५— —————तथानध(?) ; न१, ५, ७, ८, ग६, न. पु., मुं. पु. मु. पु., क. पु.—तथानघे ; न४, ग३— —————यथाविधि । १२/३-४—क— × × × × × × × × । १२/४—ग१, ५—विद्वद्भिः सुसमावृते ।

भूमौ कुशान्समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
तस्मिन्सुवद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्वद्धकलेवरः ॥१३॥

आसने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
नवद्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ॥१४॥

उभिद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्रबोधिते ।
व्योम्नि तस्मिन्प्रभारूपे स्वरूपे सर्वकारणे ॥१५॥

मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानघे ॥१६॥

कारणे परमानन्दे आस्थितो योगधारणाम् ।
ओमित्येकाक्षरं बुद्धया व्याहरन्सुसमाहितः ॥१७॥

१३/१-२—क— × × × × × × × × । १३/१—ग३—भौमाकाशान्समास्तीर्य(?) । १३/३-४—क— × × × × × × × × । १३/३—न१, २, ५, ७, ग२—तस्मिस्तु वद्धपर्यङ्के ; ग१, ३, ४, ५, ६, त—तस्मिस्तु वद्धपर्यङ्को । १३/४—न३, ग६—मन्त्रैर्वद्धकलेवरं(?) ; न४—मन्त्रैर्वध्द्वा कलेवरं । † न१, २, ५, ७, ग२—मन्त्रैर्न्यस्तकलेवरे ।

१४/१-२—क— × × × × × × × × । १४/१—न१, २, ४, ५, ६, ग३— ———ऽनन्यधीरास्ते ; न७— ————ननाधीरास्ते(?) ; ग२—आसीन: स्वस्थचित्तस्तु ; ग५, ६—आसने ह्यधिरुह्यास्ते । १४/२—न७— —————वा उदङमुख: (?उदङ्मुख:) । १४/३-४—क— × × × × × × × × । १४/३—ग१—पुनर्द्वाराणि———।

१५/१-२—क— × × × × × × × × । १५/१—ग३—उन्मिन्न—(?)—————; न२—उभ्दिदृ(?)———। १५/२—त—प्राणायामैर्विबोधिते ; ग१, न७, ८—प्राणायामप्रबोधिते ; ग२—प्राणेन प्रतिवोधिते ; न१, ५—प्राणेनैव प्रवोधिते ; न२, ४—प्रणवेन प्रवोधिते ; न६—प्रणवेन प्रचोदिते ; ग३—प्रणवेन सुवोधिते । १५/३-४—क— × × × × × × × × । १५/४—न१, ७ ग४, ५—त्वरूपे (?त्वंरूपे)———; न३—त्वंरूपे———; न८—व्यरूपे(?)—————।

१६/१-२—क— × × × × × × × × । १६/१—न१, २, ५, ७—मनोवृत्ती:—————; न३—मनोवृत्तं—————; न४—मनो हृदि—————। १६/२—ग१, ३,— —————पण्डिते । १६/३-४—क— × × × × × × × × । १६/३—ग१— ——————प्राणान् । १६/४—ग४, ६, न८— —————वरानने ; न३— —————तथानघे ; ग२— —————ऽथवा भवेत् ; न४, ग३— —————ऽथवा नयेत् ।

१७/१-२—न१, २, ग१, २, ४, त, क— × × × × × × × × । १७/१—न४—कारणं परमानन्दं(?) ; ग३—कारणं (?कारणे) परमानन्दे । १७/२—ग३— —————योगधारणे । १७/३-४—क— × × × × × × × × । १७/३—न१, ३, ४, ८, ग५, ६— ——————ब्रह्म । १७/४—न४, ग३—व्याहरन्मुनिसत्तमे ।

शरीरं संत्यजेद्विद्वानात्मैवाभून्नरोत्तमः ।
यस्मिन्समभ्यसेद्विद्वान्योगेनैवात्मदर्शनम् ॥१८॥

तदेव संस्मरन्विद्वांस्त्यजेदन्ते कलेवरम् ।
यं यं सम्यक्स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥१९॥

तं तमेवैत्यसौ भावमिति योगविदो विदुः ।
त्वं चैवं योगमास्थाय ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ॥२०॥

स्वधर्मनिरता शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ।
ज्ञानेनैव सहैतेन नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥२१॥

१८/१-२—क— × × × × × × × × । १८/१—ग५— ————संत्यजेद्धीमान् । १८/२-न१, २, ५, ७—आत्मवांस्तु———; ग५, ६—आत्मैवायं————; ग२—आत्मनैव———; न८—आत्मैव स्यान्नसंशयः । १८/३-४—क—× × × × × × × × । १८/३—ग५— ————समभ्यसेद्धीमान् ; न४, ग३—यद्वा——————————। १८/४—न६—त्यजेदन्त्ये (?) कलेवरम्; ग३— × × × × ।

१९/१-२—क— × × × × × × × × । १९/१—न१, २, ३, ४, ५, ७, ग१, ४—तदेव संस्मरेद्विद्वान् ; न८—तदेव संस्मरन्वापि ; ग५, ६—यदेव संस्मरेद्विद्वान् ; ग ३— × × × × । १९/२—न२—त्यजत्यन्ते(?)———; न५—त्यजन्नन्ते————। १९/३-४—न१, ५, ग५, ६, क— × × × × × × × × । १९/३—न२, ३, ६, ७, ८, ग३, ४, त—यं यं वापि——————; न४—यं यं चापि——————।

२०/१-२—क— × × × × × × × × । २०/१—न३— ————व्रजेद्भावं ; न४, ग३— ——————भवेद्भावं(?) ; न१, २, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, ५, ६, त— ——————भजेद्भावं (?) । २०/२—ग४, न८—इति वेदविदो———। २०/३-४—क— × × × × × × × × । २०/३—न४, ५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६—त्वं चैव——————; न३—त्वं चैव योगमभ्यस्य । २०/४-अत्र दृश्यमाणेभ्यो पाठेभ्यो य समीचीनो मतः सो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि सर्वेऽपि पाठभेदा यथा तथा दीयन्ते । न३, ६, ८, ग४—ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ; न५—ध्यायन्स्वात्मानमात्मना ; न४, ग३—ध्यायन्नात्मानमात्मना ; न२, त—ध्यायन्त्यात्मानमात्मनः(?) ; न१, ७, ग१, २, ५, ६—ध्यायन्यात्मानमात्मना (?) ; मुं. पु., न. पु., मु. पु.—ध्यायन्त्यात्मानमात्मनि ; क. पु.—ध्यायन्नात्मानमात्मनि ।

२१/१-२—क— × × × × × × × × । २१/१—न१, ७— ———निरता त्वं च ; न५— ——————निरतत्वं च (?निरता त्वं च) ; न२, ग२, त—स्वकर्मनिरता शान्ता । २१/२—ग१-त्यजस्व— ——————; ग२, न४, ६, ८—त्यजन्ते (?त्यजान्ते)——————; ग४—त्यजान्ते देह-मात्मना(?) । २१/३-४—क— × × × × × × × × । २१/३—त, ग४, न८—ध्यानेनैव(?) ——————; न१, २, ५—ज्ञानेनैव सहितेन । २१/४—ग२—नित्यं——————————।

निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।

यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ॥२२॥

तदेतत्कीर्तितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
त्वं चैव योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥२३॥

निर्वाणं पदमासाद्य प्रपंचं संपरित्यज ॥२४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

२२/१-२—क— × × × × × × × × । २२/१—ग३— ——————संगम्य(?) ; न३-निवृत्तिफलसंगम्य(?) । २२/२—न१— ——————करे स्थिते । २२/३—ग१, क— × × × × । २२/४—न३— ——————समुच्चयः(?) ; क— + + + + समुच्चयम् ; ग६— ————सम-न्वयम् ; न४—सर्वयोगसमुच्चयम् ।

२३/१—ग३—व्रत्ते—(?तदे—) तत्कीर्तितं—; न६—तवैतत्कीर्तितं—; ग५—तदेतत्कीर्तिदं———; ग१, न४—तदेतत्कथितं———; न३—स एषः कीर्तिः(?) सर्वत्र । २३/२—न३, ४, ५, ८; ग३, क—साङ्गोपाङ्गविधानतः । २३/३—न१, २, ८, ग५, ६, क—त्वं चैवं————; न४, ग३—त्वं चैव योगमास्थाय ; ग१— × × × × । २३/४—ग३— ——————संयुता; न७— ——————संपुटं ; ग२—योगाष्टाङ्गैः सुसंयुतम् ; ग१— × × × × ।

२४/१—ग३— ————परमासाद्य ; क— ————पदमास्थाय ; न३, ५, ६, ग५—निर्वाण-पदमासाद्य ; ग२—सर्वासां पदमासाद्य(?) ; ग१— × × × × । २४/१-२—ग१— × × × × × × × × । २४/२—ग२—तं व्रतं च परित्यज ; न४—त्यजांते च कलेवरम् ; ग३—त्यजस्वान्ते कलेवरम् ; न१, २, ५, ६, ७, ८, ग४, ५, ६, त, क—सप्रपंचं परित्यज ।

एकादशोऽध्याय :॥

इत्येवमुक्ता मुनिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ऋषिमध्ये वरारोहा वाक्यमेतदभाषत ॥१॥

*गार्ग्युवाच—

योगयुक्तो नरः स्वामिन्सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।
वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥२॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥३॥

एकादशोऽध्याय :॥

१/१—न८—इत्येवमुक्तं————; ग१— ——————विधिना ; न३— ××××। १/२—न३—××××। १/३—ग१, २, न४—ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां ; न३— ××××। १/४—ग१, २, न४—वाक्यमेतदुवाच ह, न३— ××××।

*ग४, न८, क—गार्गी ।; न२, ७— ××××।

२/१—न१, २, ५, ७, त—योगयुक्तो नरः स्वामिन् ; ग१—योगयुक्तनरस्यास्य ; ग२—योगयुक्तं(?) मनुष्यस्य। २/२—न३— ——————वाप्यवा(?) सदा ; ग५, ६— ————वापि वा———; ग३— ——————वा न वा सदा; न४— —————वा यथा सदा। २/३—ग२—यत्कर्तव्यं मुनिश्रेष्ठ। २/४—अत्र पाठभेदानामतीव वाहुल्याच्चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः ; सर्वेऽपि भेदाश्चोल्लिख्यन्ते। स्वीकृतस्य पाठस्य मूलग्रन्थेऽस्तित्वविषये न शङ्कायै स्थानं वर्तते। तस्य द्वौ विभागौ :—(१) निष्कृतिः ; (२) का त्वकुर्वतः । प्रमाणग्रन्थेषु तु (१) न१, ३, ७, ग५, ६, त, क, त्रि. मुं. न. मु. पुस्तकानि—निष्कृतिः ; न२, ५, ग१, न. पु.—निःकृति : (?निष्कृतिः); न४, ६—निकृतिः (?निष्कृतिः) ; ग४, न८—निष्कृतिं(?); ग३—निवृत्ति(?); ग२— तत्सर्वं; (२) न२, ४, ६, ७, ८, ग३, ४, क, त्रि. पु.—का त्वकुर्वतः ; मुं. पु.———ह्यकुर्वतः ; न. पु.—का च तत्वतः; ग२—वद तत्त्वतः; न१—का च कुर्वतः(?) !; त, मु. पु., क. पु.— का न कुर्वतः ; न३—कात्र कुर्वतः; ग१—का तु कुर्वतः(?) ; न५—कालकुर्वतः(?); ग५, ६—किमकुर्वतः।

३/१—न२, ग१, त—इत्युक्ते————; न७— ——————++++। ३/२—न६— ——————स्तथा ; ग५, ६, क—ब्रह्मविद्ब्राह्मणप्रियः। ३/३—न३, ८, ग२, ४— ————कृपया ; ग५, ६, क— ——————नेत्राभ्यां। ३/४—ग३— ++++रोत्तमः ; ग२— ————महामतिः।

†याज्ञवल्क्य उवाच—

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।
यत्कर्तव्यं वरारोहे योगेन खलु तत्कृतम् ॥४॥

आत्माग्निहोत्रवह्नौ तु प्राणायामैर्विवर्धिते ।
विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म जुह्वतः ॥५॥

निष्कृतिस्तस्य किं वाले कृतकृत्यस्तदा खलु ।
वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ॥६॥

विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।
वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ॥७॥

† ग५, ६, क—याज्ञवल्क्यः ; न३, ६, ८, ग२, त—श्रीभगवानुवाच; न१, २, ५, ७, ग१—××××। ४/१—न४—योगयुक्तो मनुष्यस्तु ; ग५, ६, क—योगयुक्तस्य मर्त्यस्य। ४/२— न२, ३, ६, ग१, ४, क— ——————वा निशम् ; न५— —————दिवा निशम् ; ग५, ६———वाँपि वा सदा। ४/३—ग४, न८—न कर्तव्यं———; ग५, ६, क—किं कर्तव्यं—————। ४/४—न१, २, ७—योगतः ——————।

५/१—ग५, ६— ——————वह्नौ च । ५/२—न३, ४, ६, ग३— —————विदीपिते ; न१, ग१— प्राणयज्ञैर्विधीयते ; न२—प्राणयज्ञैर्विवर्धिते ; ग४—प्राणायामो विवद्यते ; न८—विध्युक्तं कर्म जुह्वतः । ५/३—ग५—विशुद्धचित्तवपुषा ; न६—विशुद्धशुद्धहविषो(?) ; न८—विशुद्धचित्ते विषय— । ५/४—न१, २, ३, ५, ७, ग१, २, ५, ६, क— —————कुर्वतः ; न६—विशुद्धं कर्म कुर्वतः ; न४—विध्युक्तं कर्म तु कुतः ; न८— ——प्राणायामो विवक्ष्यते ।

६/१—न३— ——————किं पाले (?बाले); न७— —————किं वास्ते(?); न८— ——————किं वाते(?) ; न५— ——————किं चांते। ६/२—न२, ६, ७, ८, ग१, ६, क— ——————तथा खलु ; ग४—कृतरन्ध्रस्तथा खलु । ६/३—ग६—वियोगे खलु—————। मुद्रित—पुस्तकेभ्यो, त्रि. पु., मुं. पु.—वियोगे सति————; न. पु.—संयोगे——————; मु. पु., क. पु.—प्रयोगकाले—————। ६/४—न५—जीवात्मपरमात्मनः(?) ।

७/१—ग१—विध्युक्तमेवं————; ग५—विध्युक्तमेव—————। ७/२— न ८——————निश्चितः (?नित्यशः) ; न३, ४, ६, ग३—योगविद्भिश्च————। ७/३—ग३— ——————योगाच्च ; ग२—विशुद्धकाले गार्ग्येतत् ; ग६, क—कालेनैव पुनर्योगी ; ग५—कामेनैव पुनर्योगं(?) ; न४—××××। ७/४—न१, २, ५, ७, ग१, २, ४, त— ——————यस्त्यजेत् ; न६— ————यद्व्रजेत् ; न३— ————यस्य यत् ; न४—××××।

कर्माणि तस्य निलयः निरयः परिकीर्तितः ।
न देहिनां यतः शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥८॥

तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिभिः सदा ।
त्वं चैव मात्यया गार्गि वैधं कर्म समाचर ॥९॥

योगेन परमात्मानं यजंस्त्यज कलेवरम् ।

इत्येव मुक्त्वा भगवान्याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥१०॥

८/१–ग५, ६, क– ————वै गार्गि ; न१, ५, ७– ————निरये(?) ; न२– ————नीरूपे(?) ; ग१– ————निलयं ; –न८–कर्मणा———; ग२–कर्मणस्तस्य निलय:; न४, ग३–कर्मयोगस्य निलयो । ८/२–न४, ग३–निलयः———; न१–निलयं परिकीर्तितम् ; न२–निलये परिकीर्तितम् ; ग१–निरयं परिकीर्तितम् ; ग२–विलयः परिकीर्तितः ; ग५, ६–निष्क्रियः (?) परिकीर्तितः । क–निष्क्रयः परिकीर्तितः । ८/३–ग५– ———ततः शक्यं ; न१, ३, ६, ग६–न देहिना———; न८, क–न देहिना यत्तच्छक्यं ; न४, ग३–न देहिनाऽपि यच्छक्यं ; न२, ७–नो देहेन यतः शक्यं । ८/४–न८–त्यक्तु कर्माण्यदोषतः(?) ।

९/१–क–तस्मादामरणाद्गार्गि ; न६–तस्मादामरणाच्चैवं ; ग२–तस्मादाहरणं चैव । ९/२–न१, २, ५, ६, ७, त– ————योगिना——; ग५– ————योगिनां——। ९/३–अस्मिश्चरणे पुनः पाठानामतीव वैविध्यं दृश्यते । तेन तत्त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते विभागाः–(१) त्वं चैव ; (२) मात्यया: ; (३) गार्गि । तेभ्यो "गार्गि" शब्दोऽन्ते सर्वत्रैव वर्तते । प्रथमद्वयोर्विभागयो: पाठास्तु:–(१)–न१, २, ३, ४, ५, ७, ८, ग१, ३, ४, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु. क. पु.–त्वं चैव ; मु. पु.– त्वं स——; न६–पंचैव; ग२, ५, ६, क–तस्मात् : (२)–न३–मात्यया: ; ग१, न४, त्रि. पु., मुं. पु.–मात्ययात्(?) ; ग४, न८–मा त्यजेत्; न६–मात्रया(?) ; ग३–मात्राया (?); न१, २, ५, ७, त–आत्मतया; न. पु.–(त्वं चैव) संत्यजन्; क. पु.–(त्वं चैव) संत्यजन्तीह ; मु. पु.–(त्वं) संत्यजन्ती(वै) ; ग२–(तस्मात्) आहरणं ; ग५, क–(तस्मात्) आमरणात् ; ग६–(तस्मात्) आरम्भणात् । ९/४–ग३–वैदि(?) कर्म——; ग२–सर्वं कर्म———; ग१–वैधं कर्म समाचरेः ; न७– ————समाचार(?) ।

१०/२–अत्र पुनः पाठानामतीव वैविध्यं दृश्यते । तेन चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तौ विभागौ:–(१) यजंस्त्यज ; (२) कलेवरम् । प्रमाणग्रन्थेषु तु:–(१)–ग१, ४, त्रि. पु., मुं. पु.–यजंस्त्यज ; क. पु.–युञ्जंस्त्यज ; न. पु.–युज्यस्त्यज ; न३, ५, ६–यज त्यज ; ग४–यजत्त्यज ; मु. पु.–युञ्जन्ती त्यज(?); न२–योजयित्वा ; ग२–यजेदन्ते(?त्यजेदन्ते) ; न१, ४ –यज स्थित्वा ; ग३–यजा(?) स्थित्वा ; न७–पूजयित्वा(?); ग५, ६, क, न८–जय त्वं च; (२)–ग१, २, ३, ४, ५, ६, न१, ३, ५, ६, ८, त, क, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु. मु. पु., क. पु.—कलेवरम् ; न२, ४, ७–कलेवरे । १०/३–न१–इत्युक्त्वा स भगवान् ; न५– इत्येवमुक्त्वा स भगवान् । १०/४–ग५–याज्ञवल्क्यस्तपोधनः ।

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।
सन्ध्यामुपास्य विधिवत्पश्चिमां सुसमाहिताः ॥११॥

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संश्रितव्रताः ॥१२॥

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणिः ॥१३॥

पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
भार्गवः काश्यपश्चैव भरद्वाजस्तथैव च ॥१४॥

११/१–न६– ————भगवान् । ११/३–न६–सन्ध्यामुपास्ते(?)———। ११/४–न१, २, ३, ५, ६, ग३– ————सुसमाहितः(?) ; न८– ————तु समाहितः(?) ; ग५– ————तु समाहिताः ।

१२/२–न६– ——— –श्चाश्रमं——; ग२– ———स्वाश्रमान्स्वकान्; न३, ८, ग४, क–मुनयः स्वाश्रमं——। १२/३–ग५, ६, क–इत्युक्तो(?) मुनिना तेन ।

१३/२–न३–गौतमश्चाङ्गिरस्तथा ; ग६–गौतमाङ्गिरसोस्तथा (?) ; न८–गौतमाश्चाङ्गिरास्तथा । १३/४–न३, ५, ग१, ४, ५–वाल्मीकिर्बादरायणः ।

१४/१–अस्मिश्चरणे पुनः पाठानां क्षोभोत्पादकं वैविध्यं दृश्यते। तेन तं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते विभागाः–(१) पैङ्गिः ; (२) दीर्घतमा (३) व्यासः । तेभ्यो "व्यासः" शब्द सर्वसामान्यः । प्रथमविभागद्वयसम्बधिनाः पाठाश्चेदृशाः—(१)– न१, ८, ग१, ४, क, त्रि. पु., मुं. पु.–पैङ्गिः ; न. पु.–पैली(?) ; ग६–पंगीक(श्च) ; ग५–अङ्गिरा(श्च) ; न२, ५, ७–गार्ग्यः ; त, न६, मु. पु., क. पु.–योगी ; ग२–मुनिः ; ग३–गर्गः ; न३–ऐंद्रा; न४–× × ; (२)—न१, ५, ग१, ३, ४, त, त्रि. पु.–दीर्घतमा ; न२, ३, ७, ८, ग२, ३, क, मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–दीर्घतपा ; ग५–(अंगिरा–)श्चतपा(?) ; ग६–(पंगीक-) श्चतपो(?) ; न४– × × × × । १४/२–न३– ————तपोनिधिः ; न६– ————महानिधिः(?) ; न४– × × × × । १४/३–न२, ५, ७, ८, ग३, क– ————कश्यपश्चैव; त– ——— –श्च्यवनश्चैव; ग२, न४– × × × ×। १४/४–न६–भारद्वाजस्तथैव च ; ग१, ४, न८, त–भरद्वाजस्तपोधनः; ग५, ६, क–भरद्वाजस्तपोनिधिः ; न१, २, ५, ७–भारद्वाजस्तपोधनः ; ग२– × × × × ।

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
याज्ञवल्क्यं सुसम्पूज्य गीर्भिराशीभिरुत्तमैः ॥१५॥

ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।

गतेषु स्वाश्रमेष्वेषु तापसेषु तपोधना ॥१६॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।

*गार्ग्युवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ॥१७॥

भवमोक्षाय योगीन्द्र भवद्भिर्भाषितं तु यत् ।

१५/१–न४–तपस्विनस्तथा ✝✝ । १५/२–न४, ग३– ——— –वादिनः ; न८, क– ———वेदान्तवेदिनः ; त– × × × × । १५/३–ग१– ————समभ्यर्च्य ; ग४–नमस्कृत्य————; त– × × × × । १५/४–इदं चरणं त्रिधा विभज्य पाठो निश्चितः। ते विभागाः–(१)गीर्भिः ; (२) आशीभिः ; (३) उत्तमैः । यथा स्वीकृतं चरणं "न८, क" लेखयोरेव लभ्यते । तदन्तर्गताः शब्दास्तु विशेषेषु दृश्यन्ते । सर्वेऽपि पाठभेदा विभागश अत्र प्रदर्श्यन्तेः– (१) न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, क, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.—गीर्भिः ; ग२–वाग्भिः ; ग६–गंभी–(रग्याभिः(?) ; न. पु.–गार्गी(?) ; त– × ×। (२) न३, ६, ८, क, न. पु.–आशीर्भिः ; न१, २, ५, ७–आप्ताभिः ; ग१, ३, ४, न४, मु. पु.–अग्र्याभिः ; ग५, क. पु.–अन्याभिः ; ग६–(गंभी-) रग्याभिः; ग२–अर्घ्याभिः; त्रि. पु., मुं. पु.–पुण्याभिः ; त– × × ×। (३) ग२, न८, क–उत्तमैः ; न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग१, ३, ५, ६, मु. पु. क. पु.–उत्तमम् ; न. पु.–उत्तमाम्(?) ; त्रि. पु., मुं. पु.–उत्तमाः(?) ; त– × × ; ग४—तपोधनम् ।

१६/१–न१, ४–ते याताः———; न२, ७–ते ययु.——; ग२–ते गताः———; ग५, ६, क– तेनैव————; त– × × × ×। १६/२–ग२–स्वाश्रमांस्तु——; ग४–स्वाश्रमं तु———; न७–स्वाश्रमेषु यथायथम्; त– × × × ×। १६/३–त–गतेषु ते स्वाश्रमेषु; ग३, न३, ४– ———स्वाश्रमे तेषु । १६/४–न५–तपसिपु (?तापसेषु)—; न१–स्वाश्रमेषु———; न३–तापसेषु तपोनिधौ(?) ; न८– ———तपोधनाः (?तपोधना); ग४–स्वरूपेषु तपोधनम्(?) (?) ; ग५, क–स्वाश्रमे सा तपोधना ; ग६–स्वाश्रमे वा तपोघनम्(?) ।

१७/१–न३– ——— –दभाषतः (?–द्भाषत); ग३– ——— –दुवाच ह; त–तमेतदभिभाषत । *न४–श्रीगार्ग्युवाच; ग५, ६–गार्गी–; ग४, न८– × × × × ।

१८/१–ग५, ६, क–भवमोक्षाय योगीन्द्र; न४, ५, ६, ७, ८, ग१, २, त–योगं————; न१,–यन्मे————; न३–योगो विज्ञाय(?)———; ग४–भोगमोक्षाय(?)———; ग३–योग मुक्षाय गार्गि(?) ।

यमाद्यष्टाङ्गसहितो योगो मुक्तेस्तु साधनम् ॥१८॥

तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्याद्य साङ्गं संक्षेपरूपतः ॥१९॥

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ जन्मसंसारसागरात् ।

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ॥२०॥

आलोक्य कृपया दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि वरानने ॥२१॥

वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तं शृणु ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ॥

न३, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, क–भवद्भिर्भाषितं तु यत् ; न३, ग२–भवता भाषितस्तु यः । १८/२–न१, २, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, क–भवद्भिर्भाषितं तु यत् ; न३, १८/३–ग१, ५, ६, न५–यमाद्यष्टांगसंयुक्त (:); न१, ४, ६, ८, ग४, क– ————सहितं (?); ग३–यद्यद्दृष्टांगसहितं(?) । १८/४–न३, ८————कारणम्; न१, ४, ६, ग१, क–योगं मुक्तेस्तु साधनम्; न५–योगमुक्तिस्तु———; ग३–योगयुक्तस्तु————; न७–योगस्तु मुक्तिसाधनम् ।

१९/१–ग४–तदेतेन स्मृतं सर्व(?) ; न३–स एव विस्मृतः सर्वः (?) ; ग२–तदेतच्च स्मृतं ————तदसंनिधौ (?तव संनिधौ) ; ग२–यज्ज्ञानं तव सन्निधौ ✝✝ । १९/२–न३– ————तदसंनिधौ ; ग४– ——मे चोपदिश्याद्य ; ग६, (?) । १९/३–न१, २, ग१, त– —योगं ममोपदिश्यात्र ; ग४– ——मे चोपदिश्याद्य ; न३– ——(म–) मोपदिश्याद्य त्वं क–योगं ममाद्योपदिश; ग२– ———मे योगशास्त्रं त्वं(?); न३– ——(म–) मोपदिश्याद्य त्वं (?) ; ग३– ———तु नोपदिश्याद्य(?) । १९/४–ग५, ६, क–सर्वं————; न३– ———संज्ञेयरूपतः ; ग१– ———संक्षेपतः पुनः ; ग२–ब्रूहि संक्षेपतो यतः ।

२०/१–ग६–श्रोतुमर्हसि(?)——। २०/२–ग२–यन्मां——————। २०/४–ग४– ——————स्तथा ; ग६– —————स्त्वया(?) ; ग१–याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

२१/१–ग३– ————— –दिनां (?दीनां); न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, त– ———— –मथाब्रवीत्; क– ———कृपणां———। २१/२–न१, २, ५, ७, ८, ग१, ४, त– ———— किं शेते(?) । २१/४–ग५, ६, न३–तेन पूर्वमभाषत । २१/३–न२, ५, ७, ग१– ——— किं शेते(?) । २१/४–ग५, ६, क–गार्गि भूमौ——।

२२/१–न१, २, ५– ———तं———; न६–वक्ष्यामीति————; ग३– वक्ष्यामि त(?ते)———। २२/२– न१, २, ५, ७, ८, ग३, ४, ५, ६, क– ——————तच्छृणु ; ग२– ———स्थिरमना———।

द्वादशोऽध्याय :

*याज्ञवल्क्य उवाच—

सव्येन गुल्फेन गुदं निपीडच सव्येतरेणैव निपीडच सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरस्मिन्शिखां समालोकय पावकस्य ॥१॥

द्वादशोऽध्याय : ॥

*ग५, ६, न८—याज्ञवल्क्यः ; न१, २, ३, ५, ६, ७—श्रीभगवानुवाच ; ग१, २, त—× × × × । "क" लेखः एकादशाध्यायान्ते समाप्यते । तेनास्मिन्नध्याये १५ भ्य एव हस्तलेखेभ्यो टिप्पण्यो भविष्यन्ति । "ग१" लेखे यद्यपि द्वादशाध्यायो न कुत्राप्यङ्कितस्तथापि तत्स्थाः श्लोकास्तस्मिन्नेकादशाध्याये वर्तन्त एव । ग२", "ग६" लेखयोरध्यायान्तर्गतानां श्लोकानामारम्भात्पूर्वं ३ अधिका विसङ्गताः श्लोका विद्यन्ते ते :—

ग२—दुर्लभं जन्म मानुष्यं, विवेकमतिदुर्लभम् ।
दुर्लभा देवमुक्तिस्तु[1] ज्ञानं त्रैलोक्यदुर्लभम् ॥१॥

पुण्यक्षेत्रे[2]विषयविरतिःसत्तपः[3]सत्यवाक्यम्
दाना[4] वाक्यं परुषरहितं[5] व्याप्य+++श्च योगः[6] ।
धर्मो जन्तुष्वगतिषु तया[7] जन्मने पापशुद्धिः[8]
सत्यज्ञानं[9] भवभयहरं तुष्टिरिष्टं विभूतिः[10] ॥२॥

चित्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं[11] चित्ते नष्टे धातवो[12]यान्ति नाशम् ।
तस्माच्चित्तं यत्नना[13] रक्षणीयं[14] स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवन्ति ॥३॥

"ग६" लेखे पाठन्तराणि—१. देवभक्तिश्च ; २. पुण्यक्षेत्रं ; ३. संतपः ; ४. दानं ; ५. पुरुषरहितं ; ६. प्राणिहिंसावियोगः ; ७, धर्मो जीवेष्वगतिषु दया ; ८. जान्हवी पापशुद्धिः ; ९. सम्यग्ज्ञानं ; १०. तुष्टियिष्टा विभूतिः ; ११. पातु सर्वं शरीरं ; १२. यातवो ; १३. यत्नतः ; १४. चिक्षणीयं । द्वयोरपि लेखयोरशुद्धयो दृश्यन्ते तथापि प्रस्तुतग्रन्थविसङ्गता इमे श्लोका इति तेषां शुद्धपाठनिर्णये यत्नो न क्रियते ।

१/१—न१, ५, ७— ————निवध्द्य; ग१— ————निरस्य ; न२— ———— निबध्द्वा । १/२—ग२— ————शक्तिम्(?) ; न४— ————दण्डम् (?) ग४— ————सव्यम्; न३— ————सन्धिम् ; न५, ७—सव्ये करेणैव(?)————; ग६—सव्ये तले न्यस्य तथेतरश्च(?) । १/३—इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । ते विभागाः—(१)सव्येतरं ; (२) न्यस्य ; (३) करेतरस्मिन् । लेखादिविभागाः—(१)—ग१, ४, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.—सव्येतरं ; न३, ४, ८, ग२, ३—सव्येतरे ; ग५, ६—सव्ये तले; न१, २, ५, ७—सव्ये करे ; (२)—ग१, ४, न८, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.—न्यस्य; न२, ३, ४, ५, ७, ग२, ३, ५, ६—न्यस्त ; न१—अभ्यस्त(?) ; न६—स्वस्त्य ; (३)—न. पु.—करेतरस्मिन् ; ग१ २, न१, २, ३, ५, ७, त्रि. पु., मुं. पु., क. पु.—करेतरेऽ-(?करेतर—)स्मिन् ; न६—करेपरेऽस्मिन् ; न४, ग३—करेतरस्तु(?) ; ग४—करं करेतरे ; त, मु. पु.—कलेवरेऽस्मिन् ; ग५, न८—तथेतरं च ; ग६— तथेतरश्च । १/४—ग३— ————पावनस्य(?) ; न३—शिलां(?)———— ; ग२—शिखां समालोक्य च ।

आयुर्विघातकृत्प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन वै ।
याति गार्गि तदापानात्कुलं वह्नेः शनैः शनैः ॥२॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥३॥

प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्तमभ्यसेदेवं यावत्पंचदिनद्वयम् ॥४॥

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे प्रत्ययाश्च पृथक्पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो येन समीरणः ॥५॥

२/१—न३—आयुर्विघातकप्राणः ; ग५—आयुर्विघातकः——; ग३—आयुर्विध्यांत कृत्प्राणः (?) ; ग२—आयुर्निपूतकणे(?)+++ । २/२—ग१, ६— ————तु ; न५—निरुद्धः श्वसनेन वै ; न४—रुद्धयस्व स्वासनेन वै ; ग२—निरुद्धय स्वां(?) शनैः शनैः । २/३—न६— ————तथापानात् ; न१————तदापाने(?) ; न२, ७— ————तदापानं(?) ; ग२— ————सदापानात् ; ग५, ६, न८—तथापानः(?) ; न४, ग३— ————तदादौ च ; ग४—× × × × । २/४—ग३— ——वह्नि शनैः शनैः (१) ; न१—कुले वह्नेः———— ; न२—कुम्भं(?)———— ; ग२—तत्कुलं वह्निना—— ; ग४—× × × × ।

३/१—न४, ग३— ————पातितो(?)—— ; त— ————चालितो— ; ग२— ————वासिरो(?)—— ; न३— ————वर्धितो—— ; ग४—× × × × । ३/२—न३—तस्पानेन(?) ———— ; ग४—× × × × । ३/३—ग५— ——ज्वरति(?)—— ; ग४,—× × × × । ३/४—न१, २, ५, ७, ग६—स्वकुलं———— ; ग२—भास्वरे———— ; ग३—नकुशे(?)———— ; ग५— ————हेममध्यमे(?) ; ग४, क. पु.—× × × ×।

४/१—न४—प्राप्तकाले(?)———— ; ग४—× × × × । ४/२—न१, त— ————समाहिता ; न३—निशीथाभ्यां———— ; ग४—× × × × । ४/४—ग४, न८— ————दिनत्रयम् ; न१— ————दिने द्वयम्(?) ।

५/१—न६, ८— ———श्चात्मनि—— ; न२, ४, ७— ————स्वात्मनि—— ; ग५, ६— ——स्त्वेतानि— ; ग३—स्वात्मनि विप्रेन्द्र(?) ; न३—तपः(?) स्वात्मनि विप्रेन्द्र(?) । ५/२—न६, ग१, ५, ६—प्रत्ययानि(?)———— ; ग४, न८—प्रत्यङ्गानि(?)———— । ५/३—न६, ८— ————तथा तस्य ; न४— ————तदास्यांतर् ; ग३— ————सदा स्वांतर् ; न१—संभवति(?)———— ; ग५, ६— ————सदा तस्य । ५/४—ग१, न१, ५— ————यस्य ; न८—जितेन न सजारणः(?) ।

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥६॥

अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥७॥

*ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं धिया समारोप्य निरोधयेत्तम् ।
ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रवुद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥८॥

शिरां समावेष्य मुखेन मध्यामन्याश्च भोगेन शिरास्तथैव ।
स्वपुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक्पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥९॥

६/१—न५— ———दीतिः(?) ; न४, ग३—शरीरे————। ६/२—ग४—वह्नेर्जाठरं
वर्तिनः(?) ; ग३—वह्निजठर———(?) । ६/३—न४— ——— —रित्येतत्(?) ; न१
——— —रित्येव ; न५, ७— ——— —रित्येवं । ६/४—न३—प्रत्त्ययाः संभवन्ति हि ।

७/१—न१, २, ३, ५, ७, ग२, ३, ६, त— ———मूत्रपुरीषं———। ७/२—न१, २, ३, ४,
५, ७, ग१, ३, ४, त— ———वत्सरे तथा; न८—षण्मासाद्वत्सरेण वा ; ग२—षण्मासे वत्सरे त
(?ऽथवा) । ७/३—न४—प्रासने वाहने———; न८—आसनेन भवेत्पश्चात्(?) ; ग२—आहा
बहुभोजत्वं(?) ; ग६—"आहारं बहुभोजित्वं" इत्यधिकायां पंक्त्याम् । ७/४—ग५—न भेत्तव्यं (?भेतव्यं)
———; ग६—"न भोक्तव्यं त्रिवत्सरात्" इत्यधिकायां पंक्त्याम् ; न१, २, ४, ५, ७, ग३,
त—न गन्तव्यं————; ग२, ६—लघुत्वं वत्सराद्ध्रुवम् ; न८—लभेदेवं त्रिवत्सरात् ।

*अत्र "न१, २, ५, ७" लेखेषु त्रयः श्लोकाः "दृष्टचिन्हस्ततस्तस्मिन्" इत्याद्याः "दहत्यत्र न
संशयः" इत्यन्ताः। ते नाधिकाः किन्तु ६. ६७–६९ एवेति नात्रोद्धृताः।

८/१—न३—ततो विलं(?)————; न७—सतो विलं——सम्यक्; न२—ततोऽनिलं————
सम्यक् ; न४— ————वायुमुखेन(?)सार्धं । ८/२—न४— ———— निरोधय त्वम्; ग३—
————निरोधयित्वा ; ग४—धिया समासाद्य निरोधयेत्तम् । ८/३—न२, ३, ६—ध्यायेत्सदा
————; ग५, ६, न८—ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रमेयम् । ८/४—ग२, ४, न८— ————
कुण्डलीसंनिविष्टम् ; न६— ————कुण्डलीसंप्रविष्टम् ; ग५, ६— ————कुण्डलिनं
प्रविष्टम् ; न२, ३, ५, ग१— ————कुण्डलिनं निविष्टम् ; न४— ————कुण्डलिनीं
प्रविष्टाम्(?) ; ग३— + + + + + कुण्डलिनीं प्रतिष्ठाम् ।

९/१—इदं चरणं चतुर्धा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः। ते च विभागाः—(१) शिरां ;
(२) समावेष्टच ; (३) मुखेन ; (४) मध्यां । तेभ्यो "मुखेन" शब्दः सर्वसमानः । १, २, ४
शब्दानां च विषये पाठभेदा अत्र दृश्यन्तेः—(१)—न३, ६, ८, ग१, ४, ५, ६, ५ मुद्रितानि पुस्तकानि—शिरां;
न४—शिरः ; ग३—मुखं ; न१, २, ५, ७, ग२, त—द्वारं; (२)—न२, ३, ४, ६, ८, ग१, २, ४, ६,
मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.—समावेष्टच ; त्रि. पु.—× × ; न१, ५, ग३, त—समावेश्य ;
न७—समावेक्ष्य ; ग५—सुषुम्णां च ; (४) न६, ग१, ४, ५, त्रि. पु.—मध्यां ; न४, ८, ग३—मध्यात् ;
न१, २, ७, ग२, त—मध्यमं ; न५—मध्यं ; न५—मध्यं ; न३, मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.—मध्ये;
ग६—वह्नौ(?) ९/२—ग२—त्वन्येन————; न१, ५—अन्यानुभोगेन शिरस्तथैव ; न२—
अन्येन भोगेन शिरा—; न७—अन्येन योगेन शिरा———; ग३, न८, त—अन्यांश्च भोगेन शिरांस्तथैव।
९/३—न१—स्वपुछ—(?—पुच्छ) मासेन (?मास्येन)———; न८—स्वपुच्छमन्येन(?)————;
ग३— ————निगूह्य———; ग५—स्वच्छन्दमास्येन————। ९/४—न६—प+श्च
————; ग४— ——संस्मृत्य(?)———; न८—पथं च(?)————।

प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वसन्ती सदा प्रवुद्धा प्रभया ज्वलन्ती ।
नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्यक्सु देहेषु तथेतरेषु ॥१०॥

वायुना विहृतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन्नरवरस्तु स एव ॥११॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना च प्रचालिता ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रवोधं याति सा तदा ॥१२॥

बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणाः सुसम्भूय कलेवरेऽस्मिन् ।
चरन्ति सर्वे सह वह्निनैव यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥१३॥

१०/१—त—प्रसुप्तनागेन्द्र इवोच्छ्वसन्ती; ग३—प्रबुद्ध————————; न२—प्रवुद्धनागेन्द्र-
(-वदु-) च्छ्वसन्ती ; ग५, ६—सुषुप्तनागेन्द्र इव श्वसन्ती । १०/२—ग४—सदा प्रवुद्धप्रभया
———; ग३—सदा प्रवुद्धा प्रलये(?)———; ग१, न४—सदा प्रवुद्धा प्रभया———; न२, ५, ७—
सदा प्रवुद्धा प्रभया———; न१—हृदात्प्रवृद्धा————; ग५, ६, न८—सदा प्रवुद्धाग्निरिव———।
१०/३—ग६— ————————सदा । १०/४—न४, ग३—तिर्यक्सु देहेषु + + + + ; न३—
तिर्यक् स्वदेहेषु— ————।

११/१—न३— ——विगत————; ग४, ५, ६— ——विधृत————; न७—
———वितत———; न१, २, ५— ——वातितो वह्नि———(?) ; न८—वायुना विधृतो वह्निः ;
११/२—न२, ३— ————————संस्था
(अनुष्टुप् छन्दोऽस्मिल्लेखे) ; न४, ग३—× × × × । ११/२—न२, ३— ————संस्थाम्(?) ;
ग५, ६—तुन्दमध्यगतवह्निषु संस्थाम्(?) ;
(?संस्थाम्) ; त— ————नाडीभिः संस्था(?) ; ग५, ६—तुन्दमध्यगतवह्निषु संस्थाम्(?) ; ११/३—ग२,
न४, ग३—+ + + सुपूर्य संस्थाम् ; न८—शिरोभिः कन्दमध्यगः (अनुष्टुप् छन्दः) । ११/३—ग२,
न२, ३—कुण्डली (?कुण्डलीं————; ग४—कुण्डला (?कुण्डलीं)————;
न८— ————यमस्त्वहिरूपां (?यस्त्वहिरूपां) ; न४—× × × × । ११/४—ग४— ——— —
———न्नरवरः स स एव; न२—संस्मरनेह(?)वरस्तु ; न३—संस्तुत + + + + + एव; ग३—संस्मरन्नर-
वरस्तु + + + ; न४—× × × × × × ; त—सो भवेद्गिरिधरस्तु न वान्यः।

१२/१—न७— ———वायुना(?)———; न१, ५—सन्तप्तवह्निना;—— ग१, ४, न६—
सन्तप्तो————; ग५, ६—सन्तप्तो वह्निना यस्तु –; न४— ग३—× × × × । १२/२—
न३— ————प्रवातिता ; न८— ————प्रपातिता ; न६, ग४— ————प्रवातितः ;
ग६— ————प्रचोदितः ; ग५— ————प्रचोदिता ; ग२— ————प्रवोधिता ; न४,
ग३—× × × × । १२/३—न२, ७, ग२— ——फणिवद्भोगं ; न५— ———फणवद्भोगं ;
न३— ————फलवद्भोगं ; न१— ————पूर्णवद्भोगं(?) ; न४, ग३—× × × × । १२/४—
न२, ५, ७, ग२— प्रवोधं याति सा तदा ; ग६—भ्रुवोधं (?प्रवोधं) याति सा तदा ; न३, ६, ८,
ग१, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु.— ————तत्तथा(?) ; न. पु., मु. पु., क. पु.— ————
यात्यसौ तदा ; ग४—प्रवोधयति(?) तत्तदा ; न४, ग३—× × × × ।

१३/१—न३—वोधं गति (?गते)————; न१, ५, ग४—बोधं गता कुण्डली————; न८—
बोधं गतां कुण्डली————(?) ; न२—बोधं गता कुण्डलिनी च नाभिं(?) ; न७—बोधं गता
कुण्डलिनी च मध्ये ; त, न४, ग३—× × × × × × । १३/२—न८—प्राणान्(?)————;
न५—प्राणास्तु संभूय———; न१, २—प्राणस्तु(?) संभूय———; ग५—प्राणः सुसम्भूय(?)———;
न७—प्राणोस्तु (?प्राणास्तु)————; न३—+ + + + + कलेवरेऽस्मिन् ; त, न४, ग३—× ×
× × × × । १३/३—न७—चरन्ति सर्वं (?सर्वे)————; ग५—चलन्ति————————;
त, न४, ग३—× × × × × × । १३/४—न३— ————तंतुगतस्तथैव(?) ; न६— ————
————तंतुततिस्तथैव ; न८—यथा पटास्तन्तुगतास्तथैव ; त, न४, ग३—× × × × × × ।

जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
ततो नयेदपानं तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥१४॥

वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे ।
रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीमभवत्प्रबुद्धे ॥१५॥

ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
केनचिदिह वदामि तवाहं वीक्षणाद्धृदि सुदीपशिखायाः ॥१६॥

निरोधितः स्याद्धृदि तेन वायुः मध्ये यदा वायुसखेन सार्धम् ।
सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजिह्वः ॥१७॥

प्रबुद्धहृदयाम्भोजे गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ।
बालार्कश्रेणिवद्व्योम्नि विरराज समीरणः ॥१८॥

हृन्मध्यात्तु सुषुम्णायां संस्थितो हुतभुक्तदा ।
सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥१९॥

प्रबुद्धहृत्पद्मनि संस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन्विनिवेशिते च ।
चिह्नानि बाह्यानि तथान्तराणि दीपादि दृश्याणि भवन्ति तस्य ॥२०॥

१४/१–न३–जित्वेव (?जित्वैव)————; ग४–जित्वैव————; ग२–इत्ये (जित्वैवं————); त–बोधं गते चक्रिणि स्थानं(?); न४, ग३–××××। १४/२–न५, ७– ———— –परायणाः; न४, ६, ग३–××××। १४/३– ————नयेतदानात्तु (?नयेदपानात्तु); न४, ग३–××××। १४/४–न६, ग५, ६– ———— –मनुस्मरन्; न३– ———— –मनुस्मरेत्; न४, ग३–××××।

१५/१–न३– ————वायुगते सार्धं(?); न२, ४, ५, ६, ग५–वायुर्यदा वायुसखेन सार्धं। १५/२–ग२– ————गतिं (?गतः)——; न२, त——नाभेस्त्वतिक्रम्य——; न३–नाभि–(नाभिं) त्वतिक्रम्यवान्शरीरे(?)। १५/३–न१, २, ५, ७, त–रोगास्तु————; न३–रोगाः प्रणश्यन्ति; ग५, ६–रोगा विनश्यन्ति। १५/४–ग३– ———— –मभवत्प्रबुद्धा; न२, ६– ———— –मभवत्प्रमुग्धे; न५, ७– ————भवति प्रमुग्धे; न३, ४– ————भवति प्रबुद्धा।

१६/१–न४– ————मुखमेव——; ग३– ————मुखमाद्रवायुव(?); ग२– ————मुखमेत्य स वायुः; ग५– ————मुखमन्तिमवायौ(?)। १६/२–न५ ————समूहम् न७– ————स्वमध्ये; न३– ————सहृचके(?); न२– ————समध्ये(?); न४– ————तदैव; न८– ————समाप्य(?); ग५– ————याति समुह्य(?); ग६– ————याति समुहे(?)। १६/३–ग३– ————तदाहं; न२, ५–केनचित्त्विह——तथाहं; न७–केनचित्त्विह——तवाहं; ग५–तेन चिदिह(?)वदामि तवाहं; ग६–तेन चेतिह(?)————; न४–××××। १६/४–इदं चरणं द्विधा विभज्य तस्मिन्पाठभेदानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः। तौ विभागौ:–(१) वीक्षणात्; (२) हृदि सुदीपशिखायाः। तयोर्विषये च पाठभेदाल्लेखादिविभागाः–(१) न१, ६, ग४, ५, ६–वीक्षणात्; ग१, ३, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.–वीक्षणं; न३, ७, ८–मु. पु. क. पु.–वीक्षणा; न२–वीरुणा(?); न५–वीक्षणां; ग२–वीक्षणार्थं; न४–××××। (२)–न१, २, ५, ६, ग१, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.– ————हृदि सुदीपशिखायाः; न३, ७, मु. पु., क. पु.–तु हृदि दीपशिखायाः; ग३– ——दृढि (?)सुदीपशिखायाः; न८–धृतिषु दीपशिखायाः; ग२–सुखदीपशिखायाम्(?); ग४–हृदि सुदीपशिखायाम्; न४–××××।

१७/१–इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः। ते विभागाः–(१) निरोधितः स्यात्; (२) हृदि तेन; (३) वायुः। तेभ्यः "वायुः" शब्दः "ग१, २" लेखयोरपवादेन सर्वत्र दृश्यते। तयोस्तु "सार्धं" इत्यन्तिमः शब्दः। प्रथमद्वयोर्विभागयोर्विषये पाठवैविध्यमीदृशम्:–(१)–न४–निरोधितस्तु; न८–निरोधितस्या(-र्ध-); ग५–तिरोहितः स्यात्; अन्येषु सर्वेषु–निरोधितः स्यात्; (२)–ग३, त्रि. पु., मुं. पु.–हृदयेन; न२–वदि (?हृदि) तेन; ग६–स्याद् धृति (?स्याद् हृदि) तेन; ग४–अथ तेन; न८–(स्या-)र्घसितेन (?); इतरत्र सर्वत्र–हृदि तेन। १७/२–न२–वध्यं ददा(?) वायु————; ग१, ६, न३, ४, ६, ७, ८–मध्ये तदा————; ग५–मध्ये सदा————; न१, २–सहस्त्रचक्रस्य मुखं————। १७/४–————। १७/३–त–सहस्त्रापत्रात्तु (?)————; कु-स्य चरणस्य त्रयो विभागाः–(१) कुर्यात्; (२) पुनस्तूर्ध्वमुखं; (३) द्विजिह्वः। तेभ्यः "कुर्यात्" शब्दः सर्वसामान्यः। २-३ विभागौ विभिन्नस्वरूपैर्दृश्येते। तानीदृशानि:–(१)–ग२, ३, ५, ६, न५, ७, ८, त्रि. पु., मुं. पु. न. पु.–पुनस्तूर्ध्वमुखं; न४, ६–पुनश्चोर्ध्वमुखं; न२–नरूर्ध्वमुखं; ग१–पुनस्तूर्ध्वगतं; न३–ततस्तूर्ध्वमुखं; न१–फणामूर्ध्वमुखः(२)–न१, २–द्विजिह्वः १, २, ३, ५, ६, न३, ४, ५, ७, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–द्विजेन्द्रे; न६–जेन्द्रैः; ग४, न८–नरेन्द्रे।

१८/१–ग२, ५, ६, न५, ७–प्रवुद्धे————; न१–प्रबुद्धहृदयाम्भोजं(?)। १८/२–ग१, न३, १–केसरान्वितकर्णिके। १८/३–ग४, न८–वलाकश्रेणि–(?)————; न४–बालार्कशोणिते ————; न७–बालाकं(?)श्रेणि————; –वलाकाश्रेणि————; न२, ७–विराजंति (?विराजति)————; योम्नि। १८/४–ग३–द्वि+राज————; न२, ७–विराजति————; ग४–विचरन्ति(?) ५–विरायंति (?विराजति)————; न१, ४, ८, ग२, ५–विराजति————; ————।

१९/१–न२–द्वन्मध्यात्तु (?हृन्मध्यात्तु)————; ग२, न८–आहुर्मध्यात्तु————(?आहृन्मध्यात्तु ————); ग१, ३, ४, ६, न३, ४, ६–आभ्रमध्यात्————; ग५–आभ्रमध्यात्सुषुम्णायाः। १९/२–न३, ४, ८, ग४– ————सदा; ग३–संस्थिते————तदा; ग५–संस्थितो भूपवाहन(?); ग६–संस्थितो हव्यवाहनः; ग२–सुस्थिरा बहुभुक्त तथा(?)। १९/३–न८–सुबलाम्बुद————; न१, २, ४, ५, ७–सजलाम्बुदमालाभिः; ग४–सजलाम्बुदमध्यस्था। १९/४–ग३– ————राजिते (?राजते)।

२०/१–न८– ————संस्थिते च; ग४– ————संस्थितेन(?); न७– ————हृत्पद्म(–नि)संस्थितेऽग्नौ; न२– ————हृत्पद्मे च————; ग५– ————हृत्पङ्कज————; त– ————हृत्पद्मनिभं स्थिते च(?)। २०/२–न३–प्राणे च (?प्राणेषु) ————विनिवेशितेषु; ग५, ६–प्राणेषु————विनिवेशितेषु; न८–प्राणे च————विनिवेशितं च(?); ग१, २, ४, न५, ६, ७– ————प्रविवेशिते तु। २०/३–ग१, २, ३, ५– ————तथान्तरेऽपि; ग४– ————तथान्तरे च। २०/४–इदं चरणं त्रिधा विभज्य लेखान्तर्गतानां पाठभेदानां साम्यवैषम्ये प्रदृश्येते। (१) न४–दिव्यानि दृश्याणि; न३–द्वीपानि (?दीपानि)————; अन्येषु १३ लेखेषु–दीपादि दृश्यानि; (२) "भवन्ति" शब्दः सर्वसामान्यः; (३) न२, ३, ५, ७–तानि; न१, ग१, २, त–सद्यः; ग३–तस्याः; न४, ६, ७, ग४, ५, ६–तस्य।

वायुमुन्नय ततस्तु सर्वह्निं व्याहरन्प्रणवमत्र सबिन्दुम् ।
बालचन्द्रसदृशे तु ललाटे बालचन्द्रमवलोकय वुद्धया ॥२१॥

सर्वह्नि वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
*ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥२२॥

२१/१–ग१, २,– ————तत्र सवह्निना ; न१, २, ७– वायुमुन्नयति दीप्तवह्निना न५–वायुमुन्नयति दीप्ति–(?-दीप्त-) वह्निना ; न४, ग३–वायु————सह वह्निं ; ग४–वायु—— ——यत्र सर्वह्निं ; न३–वायुर्मुनति (?वायुमुन्नयति) यः सह वह्निं ; न८–वायुर्नयति यत्र सर्वह्निं २१/२–न८– ————सबिन्दुः (?सबिन्दुं) ; ग३, ४– —— –न्प्रणवमन्त्रसबिन्दुम् ; न६– ————श्रणवमुद्रस्त (?प्रणवमन्त्र-) सबिन्दुम् ; ग६– ——प्रणवात्म–(?प्रणवमन्त्रं, सबिन्दुम् । २१/३–न१, २, ५, ७– ————सदृशी तु (?सदृशे तु)——; ग५, ६– —— सदृशेऽपि——; न३– ————सहरे (?सदृशे) – ——; न६–वालचं+ + + + + । २१/४–न३– —— –मिव लोकयन्वुधाः ।

२२/१–न१, ३, ४–सवह्निवायुमारोप्य ; ग६–वह्निनामायुरोप्य(?) । २२/२– ग२—— ————धिया सदा ; न६, ८, ग५– ————धिया तथा ; न१– ————धियात्तदा (?धिया तदा) । २२/३–ग४, न८–ध्यायेत नान्यधीः————; ग२–ध्यायेदनन्यधीः शान्तात्(?) । २२/४–न१–अन्तरात्मानमात्मना ; त– ———— –मात्मनि ; न३– ———— –मंतरो (?मंतरे) ; ग२–आत्मानं मनसोऽन्तरे ।

*अत्र "ग६" लेख अधिकः श्लोकः । **सः त्रिपुरसारसमुच्चयादुद्धृत इव दृश्यते ।** तीवाशुद्धः पाठान्तरैर्युक्तश्च "ग२" लेखेऽपि दृश्यते । सोऽयं श्लोकः—

आदौ मत्तालिमालां गलपदविगलत्ताररझंकारहारी
नादोऽसौ वांशिकस्यानलभरितलसद्वंशनिःसाणतुल्यः ।
घण्टानादानुकारी तदनुजलनिधिर्ध्वानधीरो गभीरः
गर्जत्पर्जन्यघोषापर इव कुहरे ब्रह्मनाडया शुषुम्नाम् ॥

अयं श्लोकोऽत्रातीव विसंगत इति तस्य शोधने यत्नो न कृतः । न. पु., मु. पु., क. पु.,–षु चान्य एवाधिकः श्लोकः । सः–

तस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि ब्रह्मैवाज्ञानमोहिते ।
भ्रान्त्यारूढः स जीवः स्यादाच्छन्नो महदादिभिः ॥

अयमप्यशुद्धियुक्तः ।

मध्यमेऽपि हृदये च ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्गमदृश्यम् ।
अस्ति गार्गि परमार्थमिदं त्वं पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥२३॥

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च यः पश्यति ज्ञानमयीं प्रभां तु ।
शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं स पश्यति ब्रह्मविदेकदृष्टया ॥२४॥

मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतस्रावो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥२५॥

कम्पनं च तथा मूर्ध्नो मनसैवात्मदर्शनम् ।
देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥
ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशं यान्ति योगिनाम् ॥२६॥

२३/१– ग१, ३, ४, न४, ७, ८–मध्यमेऽपि हृदयेऽपि——; ग२– ——च हृदयेऽपि——। न३–स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गमदवोश्शं (?लिङ्गमदृश्यम्) ; २३/२–न२, ग१, त–स्थाणुवज्ज्वलित————; न३–स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गमदवोश्शं (?लिङ्गमदृश्यम्) ; न१, ५–स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गसदृश्यम् (?–मदृश्यम्) ग२–स्थाणवच्छुरित(?)——; ग४–स्थाणुवत्स्व-ललितंगमदृश्यम् (?स्थाणुवत्, ज्वलित, लिंगमदृश्यम्); न८–स्थाणुवत्कलित (?ज्वलित-)————। २३/३–न५– ————परमार्थमिदं+ +; न२, ७, त– ————मिदं हि ; ग३– ————मिदं तु ; न. पु., क. पु.– ———— –मिदं तं ; ग१, त्रि. पु., मु. पु.– ————परमात्ममिदं त्वं ; ग५–अस्तु– ————; न१– ———— –मिदं तत् ; ग४, न८– ————परमार्थविदां त्वं । २३/४–न४– ————रुचिपुंजम् ; न१, २, ७– ————शिवरूपम् ; न५–पश्य+ + + + +शिवरूपम् ; ग२– —— ——मनसा च विरूपम्(?) ; त– ————मनसा विधिरूपम् ; ग३– ————रुचिरं वपुः ; न३– ————हृदियुक्तम् ।

२४/१–न३– ————वा । २४/२–ग२, ५– ————प्रभां ताम् ; न४– ————प्रभाते ; न६–प्रपश्यति————; ग३–यः श्रुतिज्ञानमतिप्रभाते(?) २४/३–न१, २, ४, ५, ग३, न७– ——तदा————; न८–शक्तिः(?)सदा दीर्घवदुज्ज-वलन्ती(?) । २४/४–ग१, ४, त–सम्पश्यति————; न३– ————ब्रह्मवदेव शिष्टा(?) ; ग५– ————ब्रह्मवदेकदृश्याम्(?) न८–पश्यन्ति ते(?) ब्रह्मविवेकदृष्टया ।

२५/१–ग३– ————यथा याति ; न६– ————लयं याति यथा । २५/२–न७– ————योगिनोमृण (?योगिनां नृणाम्) ; न३–भ्रुवात्मध्ये(?)————। २५/३–न१– — –स्रा——स्रावं(?) ; ग४, न८– ——ऽमृते स्रावे ; न३–जिह्वामूलामृतस्वादो ; न४, ग३–जिव्हामूलामृतस्रावात् । २५/४–न३, ५, ७– —— –स्वात्मदर्शनम् ।

२६/१–न३– ————मूर्ध्नि ; त–कथनं च(?)————मूर्ध्नो ; न१, २, ५, ७–दीपनं च तथा मूर्छा ; न८–सम्पन्नं च(?) तथा मूर्ध्नो ; ग२–× × × ×। २६/२–ग३– मनसं (?मनसा) वात–(?वात्म-) दर्शनम्; न६– मनसा मातरिश्वनम्(?); ग२–× × × ×। २६/३–न४–नवोद्यानानि——; ग३–दिव्यौद्यान्रममाणानां(?) । २६/४–न१, ५, ७, त– ———— ग्रहाश्रये(?) ; न२– ————ग्रहाणि च(?) । २६/५–ग३– ——पितरः सिद्धाः ; न२, ७–तापसाः सिद्धगन्धर्वाः । २६/६–ग२–प्रणाशं(?) यान्ति योगिनः ; ग१, ४, न४–प्रकाशन्ति च योगिनाम् ।

भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे ऋचौ (?रुचौ)तु मनो लयं यावदियात्प्रबुद्धे ।
तावत्समभ्यस्य पुनः खमध्ये सुखं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥२७॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते च संस्थे ।
तस्मिंस्तदा याति मनो लयं चेन्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ॥२८॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
आनन्दमत्यद्भुतमस्ति सत्यं त्वं गार्गि पश्याद्य विशुद्धबुद्धया ॥२९॥

एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशीः ।
*आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टं मुक्तिं व्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥३०॥

भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति गार्गि येनैव जीवन्ति चराचराणि।
जातानि यस्मिन्विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥३१॥

हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
तद्ब्रह्म निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतिश्चेति समामनन्ति ॥३२॥

२७/१–न१, ४, ५, ७, ग१, ३, त, त्रि. पु., मुं. पु.– ——ऋचौ तु ; न८– ——ऋचौ च ; न२– ——विष्णुपदं निविष्टं ; न३, न. पु., मु. पु., क. पु.– ——विष्णुपदे च नाभौ ; ग२– भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदे खमध्ये। स्वीकृता–दन्याः पाठा अस्वीकारणीयाः। "ऋचि" इति शब्दो न कस्मिन्नपि कोशे। "रुचि" शब्दस्य प्रभा, भाः, गभस्तिरादि पर्यायाः ; स चात्र समीचीनो दृश्यते, "भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे रुचौ प्रभायां यावन्मनो लयमियात् हे प्रवुद्धे" इति योजना । २७/२–न४– ——प्रवुद्धेः(?) ; न२, ५, ६ ७– ——प्रमुग्धे ; ग५, ६–मनो लयं याति यदा प्रवुद्धे ; न३– ——यावदिदं प्रयाति ; न३– ——यान्ति ययः(?) प्रमुग्धे। २७/३ –न८– —— पुनः खमध्ये ; न४, ग३, ४– ——पुनश्च मध्ये। २७/४–ग१, न३, ४, ६–सोमं—— ——; न१, २, ५, ७, ग३–हंसं——; त–तेजः——; ग२– जीवन्मुखे——; ग४, न८–भावं——; ग५–ईशं स्मर त्वं परिपूर्णरूपम् ; ग६–ईशः पुनस्त्वं परिपूर्णरूपम् ।

२८/१–४–श्लोकोऽयं "न१, २, ४, ५, ६, ७, ग३" लेखेषु नास्ति । २८/१–ग४, न८– ——ऋचौ च ; ग५, ६– ——व्योमगते सवह्नौ। २८/२–न३–जीवेषु तस्मिन्नमृतेषु——; ग५–जीवेषु– ——सुसंस्थे ; ग६–जीवे च——सुसंस्थे ; न८–जीवेन ——सुसंस्थे ; ग२–जीवे च– ——तथा च। २८/३–न३– —— लयं च ; ग५, ६– ——यदा——लयं च ; ग४–तस्मिन्सदा——लयं च ; ग२– ——यथा——लयं चेत् ; न८– ——यदा——लयश्चेत्(?) । २८/४–ग२– ——तदुदीरयन्ति ; न३– ——तदिति ध्रुवंते(?) ।

२९/१–न६, ग३– ——प्रविष्टे ; न१, २, ५– ——विष्णुपदं निविष्टे ; ग५, ६– ——वह्निपदे——। २९/२–न४, ग३–विशुद्धबुद्धया च——; न६–विशुद्धबुद्धया च तथात्मनि स्थिते ; न१–विशुद्धबुद्धौ(च) तथात्मनिष्ठे ; न५– ——तथात्मनिष्ठां(?) ; न७– ——तथात्मनिष्ठे ; न३–वि+·+++ तथात्मनिस्थे ; ग२– ——तदात्मरूपम् । २९/३–न१, २, ५– ——मत्यद्भुतमात्र (?-मत्र) सत्यं ; न७– ——मत्यद्भुतमत्र सत्यं ; ग३– ——मत्यद्भुत++++ । २९/४–न१, ५– ——पश्येह——; न६– ——पश्याथ——; न८– —— पश्चाच्च(?)——; त– ——पश्चाद्यदि शुद्धबुद्धया ।

३०/१–ग३–यदा——; न७–एष समभ्यस्य(?)——; न३–एवं ——सुदीर्घकाले। ३०/२–न१, २, ५, ७–शमादिभिर्युक्त——; न६–यामादि (?यभादि–) ; ग४, भियुंक्त——; ग५– ——युंक्ततनुं(?)——; न३–यमादिभिर्यस्तु तनुमिनाशः(?) ; ग३–××××××। *अत्र "न६" लेखे "समीरणे विष्णुपदे" इत्यादिः, "मुक्तेः समीपं तददिति ब्रुवन्ति" इत्यन्तः श्लोकः। स तु १२.२८ एव दुःस्थाने। ३०/३–ग१, ४– —— प्रविष्टां (?प्रविष्टं) ; न६– ——प्रविष्टा (?प्रविष्टं) ; ग३–++ गुहे प्रविष्टे(?) । ३०/४–न३, ग४– ——पुनश्च ; न६– ——ब्रह्मपदे——; न८–मुक्तिं व्रजेद्ब्रह्मपदं पुनस्त्वम् ; ग२–मुक्तेः पदे ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।

३१/१–ग१, २, त्रि. पु., मुं. पु.– ——गार्गि ; न. पु.– —— साध्वि ; त– ——नित्यं ; न४– ——यानि ; न३– —— ——सर्वाणि(?) ; न७– ——सर्गे ; न३, ५, ८, ग४, ५, ६– —— ——सर्वे ; न१–यस्माच्च भूतानि भवन्ति सर्वे ; न२–भूतानि यस्माच्च भवन्ति सर्वे । ३१/२–ग२– ——पदे प्रणष्टम्(?) ; न८–ये चैव——चराचराणि। ३१/३–त–ज्ञानानि(?)——; न४–जातास्तु(?)——; न६–जातानि गार्गि——; ग४, न८– ——यस्मिन्प्रलयं——; ग२– ——यस्यां प्रलयं प्रयाति(?)। ३१/४–ग५, ६–तद्ब्रह्म विद्येति(?)——।

३२/१–अस्य चरणस्य पुनर्विभागीकरणं प्राप्यते। तस्य विभागाः–(१) हृत्पङ्कजे ; (२) व्योम्नि ; (३) यदेकरूपम्। तेषां विषये च पाठभेदाल्लेखादिविभागाः–(१)–न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–हृत्पङ्कजे ; न४, ग३–हृत्पङ्कजं ; ग२– हृत्पद्मनि; (२) न१, २, ३, ४, ५, ६, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–व्योम्नि ; ग२–व्याम्नि (?व्योम्नि) ; न७–मोनि (?व्योम्नि); (३) न१, २, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु–यदेकरूपम् ; ग३–तदैकरूपम् ; न४–तथैवरूपम् ; न३–सदेवरूपम् ; न. पु.–सदेकरूपम्; ग२–अनेकरूपम् । ३२/२–न३– ——यदानन्दमयं ससूक्ष्मम्; ग६–सम्यक्सदानन्द——। ३२/३–न१, २– ——वदन्ति; ग१, त– ——निर्भासमयो(?)——; ग२–तद्ब्रह्म विज्ञानमयं——; न८–यद्ब्रह्म विज्ञानमयो(?)——; ग४– यद्ब्रह्म विज्ञानमतो(?)——; न३, ४, ६–तद्ब्रह्मविद्भावयते——; ग३–तद्ब्रह्मविद्भावयते सुहायाम् (?गुहायाम्); ग५, ६–प्रत्यक्सदाभासमयं गुहायाम्। ३२/४ –ग५, ६– —— श्रुतिश्चेति समामनन्ति ; न४, ५, ६, ८–इति श्रुतिश्चापि(?)——; ग३– ——श्रुती(?) चापि——; ग१, २, त्रि. पु., मुं. पु.– ——श्रुतेश्चापि——; न१, २, ७, ग४, त– ——श्रुति——; न३– ——श्रुतिज्ञाश्च——; न. पु., मु. पु., क. पु.– इति श्रुतेश्चापि समाप्नुवन्ति(?) ।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्धया प्रयाणकाले च विहीनशोका ॥३३॥

प्रभंजनं मूर्ध्निगतं सवह्निं धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।
मूर्धानमुद्भिद्य पुनः खमध्ये प्राणांस्त्यजोङ्कारमनुस्मरंस्त्वम् ॥३४॥

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं ज्ञातुमिच्छसि सखे तव वक्ष्ये ।
व्याहरन्प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि भिद्य योजय तमात्मनिकायम् ॥३५॥

एतत्पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ।
ज्ञानं गुह्यतमं पुण्यं कीर्तितं ते वरानने ॥३६॥

३३/१—ग३—× × × × । ३३/२—न७, ८— ————निहितस्य (?निहितोऽस्य)——; ग३—× × × × । ३३/३—ग२—तमक्षरं ————; न१—तमक्रमं————; न५—तमक्रमे————; न३—तमद्भुतं————; त—तमद्भुतं पश्यति शुद्धबुद्धया ; न४—तमक्रतुं पश्यति शुद्धबुद्धया ; ग१— ————वीतशोकः ; ग३—× × × × × × । ३३/४—न१, २, ५, ६ ७, ग२, ४, ५, ६, त—प्रयाणकालेऽपि ————; न३— ————च विहिनशोकाः ; न४— ————च विहीनशोकः ; ग५—तेनैव कालेन विहीनशोकाः ; न८—तथैव कालेन विहीनशोकः ; ग१—धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ; ग३—× × × × × × ।

३४/१—ग३—× × × × । ३४/२—ग३— ++ ————; ग२— ————समारोप्य————। ३४/३—न६—मूर्ध्ना समुद्भिद्य(?)————; न३— ————पुनः स्वमध्ये ; न४—मूर्धानमुद्भिन्नवपुः(?)————; न८—मूर्धानमुत्पद्य(?)पुनः————। ३४/४—इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते विभागाः—(१) प्राणांस्त्यज ; (२) ओंकारम् ; (३) अनुस्मरंस्त्वम् । तेषां पाठभेदाः—(१) न१, ५, ८, ग३, ४, ५, ६, मु. पु. क. पु.—प्राणांस्त्यज ; न२, ३, ४, ६, ७, ग१, २, त, त्रि. पु., मुं. पु.—प्राणं त्यज ; (२) "न८" लेखं विना सर्वत्र "ओंकारम्" शब्दः समानः ; न८—स ओंकारम्; (३) ग३, न७—न. पु., मु. पु.—अनुस्मरंस्त्वम् ; न१, २, ३, ४, ५, ६, ग१, ५, ६, त, क. पु.—अनुस्मर त्वम् ; ग२, ४—अनुस्मरन्ति(?) ; न८—अनुस्मरन्ती ।

३५/१—न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग३, ६—इच्छया————; ग४—× × × × × । ३५/२—ग६—ज्ञातुमर्हसि————; ग४—× × × × । ३५/३—ग१—व्याहर प्रणव————; न३—व्याहरन्प्रणव————मूर्ध्ना(?) ; न१— ———— —मुन्नतमूर्ध्नि ; न२— ————मुन्नतमूर्ध्नो ; ग२— ————मुन्नतमूर्ध्ना ; न७— ————मुन्नतमूर्धो(?) ; न८— ———— —मुन्नय बुद्धया ; ग५, ६—व्याहर प्रणवमुन्नय बुद्धया ; ग३, ४—× × × × । ३५/४—ग५, न८— ————तदात्मनिकायम् ; ग१, न३, ४, त— ————सृजात्मनिकायम् ; न१—भेदनं कुरु सृजात्मनिकायम् ; न२—भेदनं कुरु त्यजात्मनिकायम् ; ग२—विद्ययोर्भय जयात्मनिकायम्(?) ; ग३, ४—× × × × ।

३६/१—न१, २, ७, त—एवं पवित्रं————; न५—एनं पवित्रं————; ग४, न८—ततः पवित्रं————। ३६/३—ग१, २, ४, ५, ६, न८— ——पुण्यतमं गुह्यं । ३६/४—न३, ५— ——च——; न७— ————वै————।

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानी भविष्यति ॥३७॥

यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः ।
एकजन्मकृतं पापं दिनेनैकेन नश्यति ॥३८॥

शृणुयाद्यः सकृद्वापि योगाख्यानमिदं नरः ।
अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ॥३९॥

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमात्मज्ञानसमन्वितम् ।
नित्यकर्मणि तान्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥४०॥

३७/१—न३—इदं श्रृणोति यो नित्यं ; ग३— ++ श्रृणुयान्नित्यं; ग२—× × × × । ३७/२—ग३— ————नरोत्तमे ; ग४— ———— —मनुत्तमम् ; ग२—× × × × । ३७/३—ग३— ————विनिर्मुक्ता(?) ; न७— ————विनिमुक्ताः (?) ; ग२—× × × × । ३७/४—न२, ४, ५—सम्यग्ज्ञानं(?)————; न७—सम्यग्ज्ञानो(?—ज्ञानी)——; ग५, ६—सर्वज्ञः स भविष्यति ; ग२— ++++ ।

३८/१—न१, २, ५—यस्त्वेवं————; न६—यश्चैवं————; ग१—य इदं————; न४—यदिदं————; ग२—इत्येतच्छ्रुणुयान्नित्यं ; ग५, ६, न८—× × × × । ३८/२—ग२—विद्वान्भक्तिसमन्वितः ; ग५, ६, न८ × × × × । ३८/३—न१, २, ५, ७, त—अनेकजन्मजं————; न३, ४, ग३—बहुजन्मकृतं————; ग५, ६, न८—× × × × । ग२—अज्ञानजनितं——; ३८/४—न१, २, त, ग२—सर्वं सद्यो विनश्यति ; न३—पठे सद्यः(?) प्रणश्यति ; ग५, ६, न८—× × × × ।

३९/१—ग४, न८—श्रृणुयाद्यः स वै मुक्तः ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६—× × × × । ३९/२—न८—योगाभ्यासमिदं नरः ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६—× × × × । ३९/३—न१, ३, ग२, ३, ५, ६—× × × × । ३९/४—ग४— ————विनश्यति ; न२, ५, ६, ७, ८— ——सद्यः प्रणश्यति ; न४—दिनेनैकेन नश्यति ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६—× × × × ।

४०/१— न१, २, ३, ५, ७, ८, ग४, त—अनुतिष्ठति यो नित्यं ; न४, ग५, ६—× × × × । ४०/२—न१, २, ३, ५, ७, ग३, त—एतज्ज्ञानसमन्वितः(?) ; न६—एतज्ज्ञानसमन्विताः; ग४— अन्तर्ज्ञानसमन्वितः ; ग२—एवं योगं समाहिताः; न८—आत्मज्ञासमन्वितम्; न४, ग५, ६—× × × × । ४०/३—ग२—नित्यं कर्मरता विप्राः ; ग४, न५————तं——; न७—नित्यं कर्माणि (?कर्मणि)तं दृष्टवा; न८—नित्यकर्मरतान्दृष्टवा ; न४, ग५, ६—× × × × । ४०/४—ग३— ——प्रशसन्ति हि ; न१—देवास्तं प्रणमन्ति हि ; ग२—ते यान्ति परमां गतिम् ; न४, ग५, ६—× × × × ।

तस्माज्ज्ञानेन देहान्तं नित्यं कर्म यथाविधि ।
कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि योगश्च भवभीरुभिः ॥४१॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान्रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।
योगामृतं बन्धविनाशहेतुं समाधिमास्ते रहसि द्विजेन्द्रः ॥४२॥

सा तं तु सम्पूज्य मुनिं ब्रुवन्तं विद्यानिधिं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।
गीर्भिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठं सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥४३॥

४१/१–न२– ——————देहान्ते ; न३– ——————देहांति(?देहांते) ; न४, ग१, ३–तस्य ज्ञानेन देहान्तं ; ग५, ६–× × × × । ४१/२–ग१, २, ३, न३, ४, ५, ६, ७, त–नित्य–कर्म——————; न८–नित्यं कर्म यथा तथा ; ग४–नित्यकर्म यथा तथा । ४१/३–ग१, २, ३, न३, ६– ——————देहिना गार्गि ; न४, त————देहिनां——; ग४–कर्तव्यो(?) देहिभिर्गार्गि; ग५, ६–× × × ×। ४१/४–न४, ग३–योगं च(?योगश्च) भवभीरुभिः; ग२–योगे च भवभीरुणा ; न६–योगस्य(?योगश्च) भवभीरुभिः ; ग५, ६– ————× × × ×।

४२/१–न१, २, ५– ————भगवान्प्रहस्य ; न४– ——————भगवान्मुनीशः ; ग२– ——————भगवान्स सिद्धया ; ग३–× × × × । ४२/२–ग२– ——————मुक्तिकरं च साध्वी ; न४– ——————तु तस्यै ; न६– ——————च सा च ; न८–रहस्यमुक्ति मधुरं तु तस्याः(?) ; ग३–× × × ×। ४२/३–ग३– ++++ विनाशयेतुं(?) ; ग२–× × × × । ४२/४–न४, ग३– ——————द्विजेन्द्रे(?) ; ग४–समाधिमान्स्वे रहसि द्विजेन्द्रे ; न८–समाधिमान्स्वे रहसि द्विजेन्द्रः ; न३–समाधिनास्ते——————।

४३/१–इदं चरणं त्रिधा विभज्य लेखानां मुद्रितपुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णतव्ये भवतः। ते विभागाः–(१) सा तं; (२) तु सम्पूज्य; (३) मुनिं ब्रुवन्तं। तेषां विषये च पाठभेदाल्लेखादिविभागाः– —— (१)–न१, २, ३, ५, ८, ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु. –सा तं ; न४, ग३–शांतं ; न६–सारं(?); न. पु.–ज्ञातं; ग२, न७–× × × ×; (२)–न१, २, ५, ग१, ३, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु.–तु सम्पूज्य ; न३, ४, ६, ८, न. पु., मु. पु., क. पु.–सुसम्पूज्य ; ग२, न७–× × × ×; (३)–न३, ४, ६, ८, ग३, ४, ५, ६, त, न. पु., मु. पु., क. पु.–मुनिं ब्रुवन्तं ; न१, २, ५, ग१, त्रि. पु., मुं पु.–मुनिं महान्तं ; ग२, न७–× × × ×। ४३/२–न३– .——————ब्रह्मवतां (?ब्रह्मविदां)—— ; न४, ग१, ५, ६–विद्यामृतं——————; ग२, न७–× × × ×। ४३/३–न१– —————— वरां वरिष्ठं(?) ; ग३– ——————सती वरिष्टं ; न४– ——————असति(?) वरिष्ठं ; ग१, ४, न५–सतां वरिष्ठा ; न३–गार्गि प्रणामैश्चरतां सतां(?) ; ग२– ++++। ४३/४–इदं चरणमपि त्रिधा विभज्य लेखानां मुद्रितपुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णतव्ये भवतः। ते विभागाः–(१) सदा मुदं ; (२) प्राप ; (३) वरां विशुद्धाम्। तेषां पाठभेदाल्लेखादिविभागाः–(१) न१, २, ५, ६, ७, ग१, ५, ६, त्रि. पु.–सदा मुदं ; न८, ग४, त, न. पु., मु. पु., क. पु.–तदा मुदं ; न४–सदमृतं(?) ; ग३–सदामृतं ; ग२, न३–× × × × ; (२) न१, २, ६, ७, ८, ग१, ४, ६, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–प्राप ; न४, ५, ग५, त–प्राप्य (?) ; ग२, ३, न३–× × × × ; (३) न१, ग१, त्रि. पु., मुं. पु.–वरां विशुद्धाम्; ग५–वरा वरिष्ठम् ; न२, ७–वरं वरिष्ठम्; न५–वरं वरिष्ठाम्(?) ; न६–वरं सुशुद्धिम् (?); ग६–परं

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं च जन्तोः ।
संसारमुत्सृज्य सदा मुदान्विता वने रहस्यावसथे विवेश ॥४४॥

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४५॥

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४६॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥
समाप्तमिदं योगशास्त्रम् ॥

४४/१–ग३ ——————तथा——————; न६– ++++ । तदा————; न३, ग४– ++++ । ४४/२–न१, २, ५, ग२– ——————च सा च ; ग१, न६– ——————तु सा च ; त– ——————तु जन्तोः ; ग५, ६, न८– ——————च गार्गी(?) ; न३, ग४–× × × × । ४४/३–इदं चरणं द्विधा विभज्य लेखानां मुद्रितपुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णतव्ये भवतः । तौ विभागौः—(१) संसारमुत्सृज्य ; (२) सदा मुदान्विता । तयोर्लेखादीषु पाठाः–(१) न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.–संसारमुत्सृज्य ; न४–संसारमुत्पुष्ट(?) ; ग३–संसारमदृष्ट(?) ; (२) न४, ५, ६, ग१, ३, ४–सदा मुदान्विता ; न२, ३, ७, ग२, त, मुं. पु., न. पु., मु. पु. क. पु.–तदा मुदान्विता ; न१–तदा मुदा चिता (?मुदान्विता) ; ग५, ६, न८–मुदान्विता सा ; त्रि. पु.– ++++। ४४/४–न४– ——————निवेश्य(?) ग३–वसे (?वने) रहस्येऽवसथे विवेश; न६, ग६–वने रहस्यावसथं——; ग४– ——रहस्येऽन्वथ(?)सा——; ग५, न८–परे रहस्ये च तदा——; ग२–तावन्महस्यास्समभाविवेश(?); न३–तेने(?) रहस्यावसथे निवेश्य(?)।

४५/१–न६–येन प्रपञ्चं परि-++++ । न३–येनैव सर्वं परिपूर्णमेतत् ; ग४–× × × ×। ४५/२–त– ——————प्रतिभाति साध्वी(?) ; न३–येनैव सर्वं (?विश्वं) प्रतिभाति सर्वम् ; ग२, ४, न६–× × × ×। ४५/३–ग५– ——————श्रुतिमूर्ध्व नित्यं (?); न८–तं वामदेवं प्रतिमार्धजातं ; ग२, ४, न६–× × × ×। ४५/४–अस्य चरणस्य पुनर्द्वौ विभागौ कृत्वा लेखादीनां साम्यवैषम्ये निर्णतव्ये भवतः । तौ विभागौः–(१) पश्यन्सदास्ते ; (२) हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् । तयोर्लेखादीषु पाठाः——(१) न१, २, ३, ४, ग१, त्रि. पु., मुं. पु.–पश्यन्समास्ते ; न३, ७, ग३, त, मु. पु., क. पु.–पश्यन्सदास्ते ; न. पु.–पश्चात्सदास्ते ; न६, ग२, ४–× × × ×; ग५, ६, न८–नमामि मोक्ष——; (२) न१, ५–हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ; न२, ७– ————वान्वहम् ; न४, ६, ग३, त्रि. पु., मुं. पु.– ——————चाहम् ; न३– ——————वाहम् ; त, न. पु., मु. पु., क. पु.– ——————जातम् ; ग१. ——वीतशोका ; ग५, ६, न८– (मोक्ष-) प्रदमादिदेवम्; ग२, ४– × × ×।

४६/१–ग५, ६, न८– —————— –मनन्तरूपं ; त– —————— –मचिन्त्यमच्युतम् ; न१, २, ५, ७, ग२, ४–× × × × । ४६/२–न३, ६– —————— —कृतप्रमेयम् (?–कृदप्रमेयम्) ; न४– ——————हृदि प्रमेयम् ; त– ——————हरं त्वमेयम् ; ग३–प्रपंचजन्मा हृदयप्रमेयम् ; ग५, ६, न८–प्रपंचजन्मातिगमप्रमेयम् ; न१, २, ५, ७, ग२,

---

गर, ४–× × × ×। ४६/४–इदं चरणं पुनर्द्विधा विभज्य लेखानां पुस्तकानां च साम्य-वैषम्ये निर्णतव्ये भवतः। तौ विभागौः–(१) पश्यन्सदास्ते; (२) हृदि मूर्ध्नि चान्वहम्। तयोर्लेखादिषु पाठाः–न३, ४, ६, ग३, मु. पु., क. पु.–पश्यन्सदास्ते; ग१, त–पश्यन्समास्ते; न. पु.–पश्चात्सदास्ते; न८–दृष्वा सदा खे; न१, २, ५, ७, ग२, ४–× × × ×; ग५, ६–नमामि मोक्ष—— ; (२) त–हृदि मर्ध्नि चान्वहम्; न४, ६, ग३, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.–——चाहम्; न३– ——————वाहम्; क. पु.– ——————जातम्; मु. पु.– ————जातः (?) ; न८– ——————चैव; ग१–हृदि वीतशोका; ग५, ६– (मोक्ष-) प्रदमादिदेवम्; न१, २, ५, ७, ग२, ४–× × × ×।

३६-४६ श्लोकांना क्रमो यथोपरि निर्णीतस्तथा न कस्मिन्नपि हस्तलेखे न वा कस्मिन्नपि मुद्रितपुस्तके। "न१, २, ४, ५, ७, ग१, २, ३, त," लेखेषु सर्वेषु च मुद्रितपुस्तकेषु प्रथमं ४२-४६ श्लोकाः, ३६-४१ श्लोकाश्च तेषां पश्चाद्वर्तन्ते; "न४, ग३" लेखयोश्च "वाजपेयाश्वमेधैश्च" इत्याद्यत्यन्तो विसंगतः श्लोकोऽधिकोऽन्ते वर्तते। परं च ४४ तमे गार्गि "रहस्यावसथे विवेश" इति कथनानन्तरं ४१ तमान्तर्गता याज्ञवल्क्योक्तिः "कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि" इत्ययुक्ता दृश्यते। द्वादशोऽध्यायः "क" लेखे नास्त्येव; शिष्टेषु ६ लेखषु च भिन्नभिन्नः क्रमविपर्यासः श्लोकव्यावृत्तिश्च दृश्येते निम्नलिखितप्रकारेण :—न३–४२-४५, ४६, ३६-३९; ४०-४१ न स्तः॥ न६–४१/१-२, ४६, ३७, ३८, ४१/३-४, ४३, ४४ (त्रूटियुक्तः), ४५/१-२, ४६/१-२, ४६–३-४, ३६-४०॥ न८–४२-४३, ३६-३८, ३९/३-४, ४०/१-२, ४१, ४४-४६॥ ग४–४१-४२, ४६, ३७, ३९-४०, ४१ (पुनः), ४४-४६, ३८॥ ग५–४६, ३६, ४२-४५, ४०, ४० (पुनः पाठान्तरैःसहितः); ३७-३९ न विद्यन्ते॥ ग६–३६-३७, ४२-४६; ३८-४१ न विद्यन्ते॥ अतः पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्य ३६-४६ श्लोकानां सोपपत्तिकः पौर्वापर्यक्रमो निश्चित्य स्वीकृतोऽस्मि–

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES
No. CXXXIV.
Śrī Citrodayamañjarī
No. XXIII.

THE

YOGAYĀJÑAVALKYA

EDITED BY
K. SAMBAŚIVA ŚĀSTRI,
Curator of the Department for the Publicati…
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF T… …NMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,
193[illegible].

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १३४.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः २३.

योगयाज्ञवल्क्यम् ।

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीचित्रावनारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्बाब्दाः १११३, क्रिस्ताब्दाः १९३८.

PREFACE.

Yogayājñavalkya, the present treatise, dealing with the Yoga system of philosophy, comprises the teachings of Yājñavalkya imparted to his wife Gārgi, a revered Brāhmin lady. It has been the source and authority for all the later eminent works on Yoga philosophy and is the wholesome outcome of his personal realisation. The following verses:

"भार्ययाप्येवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥

(पृ० ५. श्लो० ४२.)

"इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ।
गार्गीं तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ॥"

(पृ० ११. श्लो० ५.)

and the forms of nominative address like:

'प्रिये !' (पृ० १२. श्लो० ७.)
'द्विजोत्तमे !' (पृ० १२. श्लो० १०.)
'विप्रेन्द्रे !' (पृ० १४. श्लो० ३८.)

frequently used bear ample testimony to the truth of the above statement. To a student of the work, it is easily evident at every step that Yājñavalkya, the son of Brahma, instructs the simple-minded Gārgi, in the most lucid style, in the practice of Yama, Niyama, Āsana, Prāṇāyāma, Pratyāhāra, Dhāraṇa, Dhyāna and Samādhi, as revealed by Brahma. The words of address like:

'ब्रह्मविदां वरे !' (पृ० १. श्लो० १०.)
'सर्वज्ञे ! सर्वशास्त्रविशारदे' (पृ० २. श्लो० १४.)
'पण्डिते !' (पृ० ३८. श्लो० १६.)

bear out the high standard of instruction imparted to women in times of yore. Again when Gārgi as an attentive disciple prays as follows:

"तदेतद्विस्तृतं सर्वं सर्वज्ञ ! तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥
त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ ! जन्मसंसारसागरात् ।"

(पृ० ४०. श्लो० १९, २०.)

Yājñavalkya, full of sympathy and consideration for the fair sex, explains the most difficult subject as many times as is necessary and consoles her thus:

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि ! वरानने ! ।
वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥"

(पृ० ४०. श्लो० २१.)

The title of the work. From the colophon :

'इति योगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥'

the title of the work is known to be Yogayājñavalkya. The colophons at the close of chapters 6—12 also indicate the same, while those at the close of chapters 1—5 read :

"इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ।"

It is therefore presumable that the work is also styled "Yājñavalkya Gīta". In view of the occurrence of the former colophon in most of the chapters, the title Yogayājña-valkya is herein preferred.

Author. It is well known that the author of this precious work is the great sage Yājñavalkya of immemorable past, the consort of Gārgi and the President of the Assembly of Ṛṣis — the celebrated authorities on the various branches of Śāstras. The lines noted below lend support to this view :

"इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥

सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ।
गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ॥

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संशितव्रताः ।
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ॥
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणः ।
पैङ्गिर्दीर्घतपा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ॥

भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ।
तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥

याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गीर्भिः पुण्याभिरुत्तमाः ॥

(पृ० ३१. श्लो० १०---१५.)

From the chapter on Saguṇadhyānanirūpaṇa and many other portions, we learn that the ancient Ṛṣi, unsurpassed in greatness, was a devotee of Viṣṇu. Eg.

"वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ।
चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥

पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥

पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ।
प्रभाभिर्भासयद्रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ॥

पृ० ३३. श्लो० १३—१७.)

"येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्
येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं
पश्यन् समासे हृदि मूर्ध्नि चाहम् ॥
यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं
प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।"

(पृ० ४६. श्लो० ३९, ४०.)

The following lines which echo the ideas found in Śruti, Gīta etc., are worthy of attention :

"यं यं सम्यक् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेव भजेद् भावमिति योगविदो विदुः ॥"

(पृ० ३८. श्लो० १९.)

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥"

(गीता. अ० ८. श्लो० ६.)

"दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥
नीवारशूकवद् रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।"

(पृ० ३४. श्लो० २२, २३.)

"ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।"

(पृ० ३१. श्लो० १३)

"नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।
नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ॥
तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥"

(श्रुतिः)

"आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ।
हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं हरिः ॥
कप्यासन ... ... ॥"

(पृ० ३४. श्लो० २५,२६.)

"अथ एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः यथा कप्यासं पुण्डरीकम् ।"

(श्रुतिः)

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ॥"

(पृ० ५. श्लो० ४९.)

"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।"

(पातञ्ज० पृ० १०२. पा० २. सू० ३०)

The principles of physiology which form the source of many later works on the subject are also dealt with in it as is evident from,

"ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥
अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥
स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पुरीषमन्नं स्याद् गार्गि ! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥"

(पृ० १६. श्लो० ६१—६३.)

The manuscript, which forms the basis of this publication, belongs to Brahmaśrī Nārāyaṇan Parameśvaran Mūssatu of Cīrattaman Illam and is about 500 years old. Expressing our deep indebtedness to the generous owner of the manuscript, we place this work before the enlightened pnblic.

Trivandrum,
31-11-1112.

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

इदं योगयाज्ञवल्क्यं याज्ञवल्क्येन स्वभार्यायै गार्ग्या उपदेशपरः कोऽपि योगग्रन्थः प्रहततरबहुप्रमाणमूलभूतः स्वानुभूतिसाक्षी ।

"भार्ययाप्येवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥"

(पृ० ५. श्लो० ४२.)

"इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ।
गार्गीं तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ॥"

(पृ० ११. श्लो० ५.)

इति, 'प्रिये!' (पृ० १२. श्लो० ७.) 'द्विजोत्तमे!' (पृ० १२. श्लो० १०.) 'विप्रेन्द्रे!' (पृ० १४. श्लो० ३८.) इत्यादिभिश्च प्रियायै कस्यैचिदुत्तमब्राह्मण्यै कथनं स्पष्टम् । ब्रह्मपुत्रेण याज्ञवल्क्येन ब्रह्मोपदेशमनु यमनियमासनप्राणायाम-प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनां प्रायोगिकीं सरणिमुपदर्श्य लघ्व्या प्रक्रियया ललितमतये गार्ग्यै समुचितमाख्यानं क्रियत इति पदेपदे परिशीलयतामपरोक्षम् । 'ब्रह्मविदां वरे!' (पृ० २. श्लो० १०.) 'सर्वज्ञे! सर्वशास्त्रविशारदे!' (पृ० २. श्लो० १४.) 'पण्डिते!' (पृ० १८. श्लो० १६.) इत्यादिसम्बोधनैः सम्यगिदं प्रतीयते, स्त्रीणां पुराकालेषु समन्ततो विद्याभ्यासः परिनिष्ठा च महती प्रबलावभूतामिति । विशिष्य शिष्यभूयं प्रतिपद्य पृच्छन्त्या गार्ग्याः

"तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ! तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥
त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ! जन्मसंसारसागरात् ।"

(पृ० ४०. श्लो० १९, २०.)

इति प्रार्थनया याज्ञवल्क्यस्य —

"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि! वरानने! ।
वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥"

(पृ० ४०. श्लो० २१.)

इति सान्त्वनेन च दुर्मेहेऽपि विषये स्त्रीणामाभिमुख्यक्लेशसहने गुरोः पुनः पुनरुपदेशश्रद्धा च प्रकटमुक्तानि ।

अस्याः कृतेर्योगयाज्ञवल्क्यमिति नामधेयम् 'इति योगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः' इति ग्रन्थान्तिमवाक्यादवसीयते । अस्यां द्वादशाध्याय्याम्

ग्रन्थनामधेयम् ।

आषष्ठाद्वाद्वादशमिदमेवान्तिमवाक्यं यद्यपि, प्रथमादारभ्यापञ्चममन्यैव पद्धतिरन्तिमवाक्यगुम्फने दृष्टा, या — 'इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः' इत्यादिः । अतः शक्यमिदमनुमातुं याज्ञवल्क्यगीतेत्यभिधान्तरमप्यस्याः । किन्तु भूयोऽनव्यापितयास्माभिः पूर्वोक्तमेवाभ्युपेतम् ।

अस्या गीताया द्रष्टा च महानुभावो गार्गीपतिर्महर्षिर्याज्ञवल्क्यः

कर्ता ।

प्रामाणिकबहुमहर्षिसभाध्यक्षः प्राचीनप्रकाण्डमिति सुविदितम् । तदत्राप्येव समुट्टङ्क्यते —

"इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥
सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ।
गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ॥
इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संशितव्रताः ।
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ॥
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणः ।
पैङ्गिर्दीर्घतपा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ॥
भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ।
तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥
याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गीर्भिः पुण्याभिरुत्तमाः ।"

(पृ० ३९. श्लो० १०—१५.)

इति ।

अस्य च तत्तादृशमहिम्नः प्राचीनतमस्य याज्ञवल्क्यस्य विष्णुरेव परमोपास्या देवतेति सगुणध्याननिरूपणप्रकरणादन्यतोऽन्यतश्च प्रतीयते —

"वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ।
चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥

पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ।
प्रभाभिर्भासयद् रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ॥"

(पृ० ३३. श्लो० १३—१७.)

"येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद् येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि चाहम् ॥
यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।"

(पृ० ४६. श्लो० ३९, ४०.)

श्रुति-गीतादिषु स्थितानामर्थानाम् अनुकारिण इमे भागा विशिष्य श्रद्धामर्हन्ति —

"यं यं सम्यक् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेव भजेद् भावमिति योगविदो विदुः ॥"

(पृ० ३८. श्लो० १९.)

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥"

(गीता. अ० ८. श्लो० ६.)

"दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥
नीवारशूकवद् रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।"

(पृ० ३४. श्लो० २२, २३.)

"ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।"

(पृ० २१. श्लो० १३.)

"नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।
नीवारशूकवत् तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ॥
तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥"

(श्रुतिः)

"आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ।
हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं हरिम् ॥
कप्यासन .... ।"

(पृ० ३४. श्लो० २५, २६.)

"अथ एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्णः यथा कप्यासं पुण्डरीकम् ।"

(श्रुतिः)

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ॥"

(पृ० ५. श्लो० ४९.)

"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।"

(पातञ्ज० पृ० १०२. पा० २. सू० ३०.)

शारीरकमपि तत्त्वमत्र यथावन्निरूप्यते यद् वैद्यकविदामादर्शः—

"ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥
अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥
स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पुरीषमन्नं स्याद् गार्गि! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥"

(पृ० १६. श्लो० ११—१३.)

इति ।

एतादृशमहिम्नोऽस्य ग्रन्थस्य प्रसाधनायाधारभूत आदर्शः प्रायः पञ्चशतवत्सरीपर्युषितः ब्रह्मश्री चीरट्टमण् इल्लं नारायणन् परमेश्वरन्मूस्-महाशयेन समर्पित इति तेषु महतीं कृतज्ञतामनुस्मरन् सद्योऽमुं महाजनसमक्षमवतारयामि धन्यः ॥

अनन्तशयनम्
११-११-११२.

के. साम्बशिवशास्त्री ।

विषयानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

योगयाज्ञवल्क्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥ १ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितश्रमम् ॥ २ ॥
तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।
तपोवनगतं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मर्षिभिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।
सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतक्लमम् ॥ ४ ॥
गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।
ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ ५ ॥
तमेवंगुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।
मैत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥ ६ ॥
सभामध्यं गते सङ्घे ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
प्रणम्य दण्डवद् भूमौ गार्गी तद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

गार्ग्युवाच —

भगवन्! सर्वशास्त्रज्ञ! सर्वभूतहिते रत! ।
योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ ८ ॥

G. P. T. 845. 500. 22-7-1112. B

एवं पृष्टः स भगवान् सभामध्ये स्त्रिया तया ।
ऋषिरालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदुवाच ताम् ॥ ९ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गि! ब्रह्मविदां वेर! ।
वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्त्तितं पुरा ॥ १० ॥
समाहितमना गार्गि! श्रृणु त्वं गदतो मम ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥ ११ ॥
नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥ १२ ॥
आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ॥ १३ ॥
नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।
एह्येहि गार्गि! सर्वज्ञे! सर्वशास्त्रविशारदे! ॥ १४ ॥
योगं वक्ष्यामि विधिवद् धात्रोक्तं परमेष्ठिना ।
मुनयः! श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥ १५ ॥
पद्मासनं सुखासीनं चतुराननमव्ययम् ।
चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ १६ ॥
कदाचित् तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
पृष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १७ ॥
देवदेव! जगन्नाथ! चतुर्मुख! पितामह! ।
येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षमक्षयम् ॥ १८ ॥
ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद् ब्रूहि मे प्रभो! ।
एवमुक्तो मया ब्रह्मा स्वयंभूर्लोकनायकः ॥ १९ ॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्माण्यभाषत ।

ब्रह्मोवाच —

जातस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥ २० ॥
अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
वर्णाश्रमोक्तं यत् कर्म कामसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ २१ ॥
प्रवर्तकं भवेदेतत् पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥ २२ ॥
येन यत् क्रियते सम्यग् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्त्तयति जन्मनः ॥ २३ ॥
प्रवर्त्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥ २४ ॥
विधिवत् कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्गार्गि! करे स्थिता ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत् कामपूर्वकम् ॥ २५ ॥
येन यत् क्रियते तस्य भववासः करे स्थितः ।
संसारभीरुभिस्तस्माद् विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥ २६ ॥
विधिवत् कर्म कर्तव्यं + + + + + + + + + ।
+ + + + + + + + + + कार्म्येषु मानुषाः ॥ २७ ॥
ते देवानामृषीणां च पितॄणामृणिनस्तथा ।
ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यश्च सुतैस्तथा ॥ २८ ॥
कुर्याद् यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।
चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥ २९ ॥
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ।
अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ ३० ॥

स्नायाद् विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
संस्कृतायां सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत् ततः ॥ ३१ ॥
यजेदग्नौ तु विधिवद् भार्यया सह वा विना ।
कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ॥ ३२ ॥
तपश्चरन् वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यसेद् विधिना ततः ॥ ३३ ॥
संन्यासाश्रमसंयुक्तो नित्यं कर्म समाचरन् ।
यावत् क्षेत्री भवेत् तावद् यजेदात्मानमात्मनि ॥ ३४ ॥
क्षत्रियश्च चरेदेवमा संन्यासाश्रमात् तदा ।
वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद् वैश्यः समाहितः ॥ ३५ ॥
शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥ ३६ ॥
चतुर्णामाश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः ।
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसङ्कल्पवर्जितम् ॥ ३७ ॥
तस्मात् त्वमपि विप्रेन्द्र! स्वाश्रमं धर्ममाचरेः ।
श्रद्धया विधिवत् सम्यग् ज्ञानकर्म समाचर ॥ ३८ ॥
इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत् स्वयम् ॥ ३९ ॥
श्रुत्वैतद् याज्ञवल्क्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥ ४० ॥

गार्ग्युवाच —

ज्ञानेन सह योगीन्द्र! विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
त्वयोक्तं मुक्तिरस्तीति तस्माद् ज्ञानं वद प्रभो! ॥ ४१ ॥

भार्ययाप्येवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥ ४२ ॥

भगवानुवाच —

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ४३ ॥
वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग् यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
समाहितमना गार्गि! ऋषिभिः सह संशृणु ॥ ४४ ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गार्गि! प्रत्याहारश्च धारणा ॥ ४५ ॥
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने! ।
यमश्च नियमश्चैव दशधानुप्रकीर्त्तितौ ॥ ४६ ॥
आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः ।
प्राणायामास्त्रिधा प्रोक्ताः प्रत्याहारस्तु पञ्चधा ॥ ४७ ॥
धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्त्तितम् ।
त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाधिस्त्वेकरूपतः ॥ ४८ ॥
बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक्छृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ ४९ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ५० ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
विध्युक्तं चेदहिंसा स्यात् क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥ ५१ ॥
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं नियतार्थाभिभाषणम् ।
कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ॥ ५२ ॥

अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५३ ॥
सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्ठिकस्य च ॥ ५४ ॥
ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता तथैवारण्यवासिनाम् ।
ऋतावृतौ स्वदारेषु गमनं च विधानतः॥ ५५ ॥
ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता गृहस्थाश्रमवासिनाम् ।
राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्त्तितम ॥ ५६ ॥
विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्त्तितम् ॥ ५७ ॥
शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ।
गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ॥ ५८ ॥
माता पिता तथाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ।
एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरौ तथा ॥
एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ।
तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ॥ ६० ॥
शुश्रूषयार्चयेन्नित्यं तुष्टोऽभूद्येन वा गुरुः ।
दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ॥ ६१ ॥
विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ॥ ६२ ॥
प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ।
क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवेदिभिः ॥ ६३ ॥

अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ।
तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थापनं धृतिः ॥
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनाम् ।
द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ६५ ॥
एषामयं मिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ।
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ६६ ॥
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनश्शुद्धिरथापरम् ।
मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्मविद्यया ॥ ६७ ॥
आत्मविद्या च धर्मश्च पित्राचार्येण वानघे! ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः ॥ ६८ ॥
गुरवः श्रुतसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥ ६८½ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —
तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥
एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान् पृथक् शृणु ।
विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ २ ॥
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।
यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥ ३ ॥
या धीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणम् ।
धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥४॥

न्यायार्जितं धनं चान्नमन्यद्वा यत् प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५ ॥
यत् प्रपन्नः स्वभावेन विष्णुं वाप्यन्यमेव वा ।
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या एतदीश्वरपूजनम् ॥ ६ ॥
(सदावदातं हृदयं) वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥ ७ ॥
सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदार्थश्रवणं बुधैः ।
द्विजवत् क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥ ८ ॥
विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मः स्वतपस्विनाम् ॥ ९ ॥
सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।
वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद् भवेत् ॥ १० ॥
तस्मिन् भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्त्तिता ।
विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥ ११ ॥
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदबाह्यविवर्जितः ।
विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १२ ॥
अधीतवेदसूत्रे वा पुराणे सेतिहासके ।
यदेष्वध्ययनं तच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १३ ॥
जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्त्तितः ॥ १४ ॥
मानसो मानसध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥ १५ ॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ।
मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥ १६ ॥
उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रुतो न चेत् सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥ १७ ॥
ऋषिं छन्दोऽधिदेवञ्च ध्यायन् मन्त्रं च सर्वदा ।
यत्तु मन्त्रजपं गार्गि! तदेव हि फलप्रदम् ॥ १८ ॥
प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥ १९ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः ।
आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि! तपोधने! ॥ १ ॥
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ।
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ २ ॥
तथैतेषां वरारोहे! पृथग् वक्ष्यामि लक्षणम् ।
जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ॥ ३ ॥
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ।
सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ॥ ४ ॥
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥

सव्ये दक्षिणपृष्ठं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखोपमम् ॥ ६ ॥
अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रे! कृत्वा पादतले उभे ॥ ७ ॥
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ।
एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् ॥ ८ ॥
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदाहृतम् ।
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ ९ ॥
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ।
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ १० ॥
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ।
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ॥ ११ ॥
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ॥ १२ ॥
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ।
सम्पीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ॥ १३ ॥
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमुदीरितम् ॥
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि ॥ १४ ॥
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ।
अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः ॥ १५ ॥
हस्तयोः कोर्परौ चापि स्थापयन् नाभिपार्श्वयोः ।
समुन्नतशिराः पादौ दण्डवद्व्योनिसंस्थितम् ॥ १६ ॥

मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ।
सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १७ ॥
यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ।
नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥ १८ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतद् भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥ १ ॥

गार्ग्युवाच —

भगवन्! ब्रूहि मे स्वामिन्! नाडीशुद्धिं विधानतः ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वदेहिनाम् ॥ २ ॥
उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥ ३ ॥
स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन् देहे देहभृतां वर! ॥ ४ ॥
वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।
इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥ ५ ॥
गार्गीं तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

भगवानुवाच —

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥ ६ ॥

विद्ध्येतत् सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये! ।
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ७ ॥

चतुर्दशाङ्गुलं केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥ ८ ॥

आत्मस्थमनिलं विद्यादात्मस्थेनैव वह्निना ।
योगाभ्यासेन यः कुर्यात् समं वा न्यूनमेव वा ॥ ९ ॥

स एव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सम्पूज्यश्च नरोत्तमः ।
आत्मस्थवह्निनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे! ॥ १० ॥

आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
देह(मध्ये) शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ ११ ॥

त्रिकोणं मनुजानां तु चतुरश्रं चतुष्पदाम् ।
वर्त्तुलं तत् तिरश्चां तु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥

तन्मध्ये तु शिखा तन्वी शिवा तिष्ठति पावकी ।
देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु ॥ १३ ॥

गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्राच्च द्व्यङ्गुलात् ।
देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणामितीरितम् ॥ १४ ॥

चतुष्पदां तु हृन्मध्यं तिरश्चां तुन्दमध्यमम् ।
द्विजानां तु वरारोहे! तुन्दमध्यमितीरितम् ॥ १५ ॥
कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नवाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामं च तथाविधम् ॥ १६ ॥

अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत् त्वगादिभिः ।
चतुष्पदां तिरश्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥ १७ ॥

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं नाभौ (कन्द)समुद्भवः ।
द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥
चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्यपापप्रचोदितः ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्थो यथा भ्रमति लूतिकः ॥ १९ ॥
जीवस्य मूले चक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्चरत्यसौ ।
प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ २० ॥
तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥ २१ ॥
यथावद् वायुचारं च जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ २२ ॥
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।
योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना ॥ २३ ॥
स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुसखेनैव ततो याति सुषुम्नया ॥ २४ ॥
कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्त्तिता ।
तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन् नाडिसंज्ञकाः ॥ २५ ॥
नाडीनामपि सर्वासां मुख्या गार्गि! चतुर्दश ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च सरस्वती ॥ २६ ॥
वारणा चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
विश्वोदरा कुहूश्चैव शङ्खिनी च तपस्विनी ॥ २७ ॥
अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
आसां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमा मता ॥ २८ ॥
मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्ना विश्वधारिणी ।
कन्दस्य मध्यमे गार्गि! सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥ २९ ॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाम्ना सह मूर्ध्नि स्थिता सदा ।
मुक्तिमार्गः सुषुम्ना सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्त्तिता ॥ ३० ॥

अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।
इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥ ३१ ॥

इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ।
इडायां पिङ्गलायां च चरतश्चन्द्रभास्करौ ॥ ३२ ॥

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः ।
चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥ ३३ ॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिन्दिवात्मकम् ॥ ३४ ॥

भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ ३५ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥ ३६ ॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारणा च प्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये तपस्विनी ॥ ३७ ॥

गान्धारायाः सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शङ्खिनी ।
अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे! कन्दमध्यादवस्थिता ॥ ३८ ॥

पूर्वभागे सुषुम्नायास्त्वामेढ्रान्तं कुहूः स्थिता ।
अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेया वारणा सर्वगामिनी ॥ ३९ ॥

यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये! ॥ ४० ॥

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिङ्गलायां तु पृष्ठतः ।
तपस्विनी तथा गार्गि ! याम्यकर्णा(न्तमिष्य)ते ॥ ४१ ॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
आ सव्यकर्णाद् विप्रेन्द्रे ! शङ्खिनी चोर्ध्वगा मता ॥४२॥

गान्धारा सव्यनेत्रान्ता इडायाः पृष्ठतः स्थिता ।
इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥ ४३ ॥

हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥

अलम्बुषा महाभागे! पायुमूलादधोगता ।
एतास्वन्याः समुत्पन्नाः सिरास्वन्याश्च तास्वपि ॥४५॥

यथा ह्याखुबिले तद्वदब्जपत्रेषु वा सिराः ।
नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोधने! ॥ ४६ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥ ४८ ॥

तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे! ।
प्राण एवैतयोर्मुख्यः स सर्वप्राणभृत् सदा ॥ ४९ ॥

आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥ ५० ॥

अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीत्य प्राणसंज्ञकः ।
तिष्ठन्नेतेषु चक्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ५१ ॥

व्यानः (श्रोत्रा)क्षिमध्ये च कृकट्यां गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिजोद्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥ ५२ ॥
अपाननिलये केचिद् गुदमेढ्रोरुजानुषु ।
उदरे वंक्षणे कट्यां जघने तौ वदन्ति हि ॥ ५३ ॥
उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वगात्रेषु सर्वं प्राप्य व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
भुक्तसर्वरसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ५५ ॥
समानवायुरेवैकः साग्निर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकलेबरे ॥ ५६ ॥
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
तुन्दस्थं जलमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥ ५७ ॥
तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
पुनरग्नौ जलं स्थाप्यं त्वन्नादीनि जलोपरि ॥ ५८ ॥
स्वयं च पात्रं सम्प्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
प्रवाति ज्वलनं तत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ५९ ॥
वायुना पातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे! स्वकुले देहमध्यमे ॥ ६० ॥
ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥ ६१ ॥
अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ६२ ॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पुरीषमन्नं स्याद् गार्गि! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥ ६३ ॥
समानवायुना सार्धं रसं सर्वासु नाडिषु ।
व्यापयन् श्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ६४ ॥
रोमरन्ध्रैश्च नवभिर्विण्मूत्रादिविसर्जनम् ।
कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् ॥ ६५ ॥
निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्मेति कीर्त्तिताः ।
अपानवायोः कर्मैतद् विण्मूत्रादिविसर्जनम् ॥ ६६ ॥
हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मेति चेष्यते ।
उदानकर्म तत् प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् ॥ ६७ ॥
पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्त्तितम् ।
उद्गारादिगुणो यस्तु नागकर्मेति चोच्यते ॥ ६८ ॥
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे! तन्द्री कर्मेति कीर्त्तितम् ॥ ६९ ॥
धनञ्जयस्य शोफादिसर्वकर्म प्रकीर्त्तितम् ।
ज्ञात्वैवं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥ ७० ॥
विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ७०½ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

गार्गी—

भगवन्! ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ! सर्वशास्त्रविशारद! ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे तं वद प्रभो! ॥ १ ॥

इत्युक्तो ब्रह्मवेदिन्या ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तथा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ १ ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः ।
श्रुतविद्यो जितश्रान्तः सत्यधर्मपरायणः ॥ ३ ॥
गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ।
स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ॥ ४ ॥
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ।
तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ॥ ५ ॥
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ।
वारिभिश्च सुसम्पूर्णे पुष्पैर्नानाविधैर्युते ॥ ६ ॥
फलमूलैश्च सम्पूर्णे सर्वकामफलप्रदे ।
देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ॥ ७ ॥
सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ।
त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ॥ ८ ॥
वेदान्तश्रवणं कुर्वंस्तस्मिन् योगं समभ्यसेत् ।
केचिद् वदन्ति मुनयस्तपस्स्वाध्यायसंयुताः ॥ ९ ॥
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदारताः ।
निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते ॥ १० ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धीरः सितभस्मधरः सदा ॥ ११ ॥
मृद्वासनोपरि कुशान् संस्तीर्य ह्यथवाजिनम् ।
विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ॥ १२ ॥

इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरभ्य चासनम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो भूत्वा जितासनगतः स्वयम् ॥ १३ ॥
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
नासाग्रे शशभृत ख.... ....श्चतुरीयकम् ॥ १४ ॥
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।
इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ १५ ॥
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ।
रेफं च बिन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ॥ १६ ॥
ध्यायन् विरेचयेत् पश्चान्मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य घ्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥ १७ ॥
पुनर्विरेचयेद् धीमानिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १८ ॥
षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ।
नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक् चिह्नोपलक्षितम् ॥ १९ ॥
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्त्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ॥ २० ॥
यावदेतानि सम्पश्येत् तावदेव समाचरेत् ॥ २०½ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गि! वरानने ॥ १ ॥

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
प्राणायाम(इति ? स्त्रिधा) प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ २
वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ ३ ॥
इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरन् ॥ ४ ॥
धारयेत् पूरितं पश्चाच्चतुष्षष्ट्या तु मात्रया ।
मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत् पश्चात् प्राणं बाह्यानिलान्वितम् ॥ ६
शनैः पिङ्गलया गार्गि! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
प्राणायामो भवेदेष पुनश्चैव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥
ततः पिङ्गलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ।
उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् सुसमाहितः ॥ ८ ॥
पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ।
जपेदत्र स्मरन् मूर्त्तिं मकाराख्यां महेश्वरीम् ॥ ९ ॥
यावद्वा शक्यते पश्चाद् रेचयेदिडयानिलम् ।
एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य पूर्ववत् ॥ १० ॥
नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥
गायत्रीं वा जपेद् विप्रः प्राणसंयमने त्रयः ।
पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात् पुनश्चैव त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥

यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तथा ।
प्राणसंयमने विद्वान् जपेत् तद्विंशतिद्वयम् ॥ १३ ॥
ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ।
स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ॥ १४ ॥
केचिद् भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ।
द्विजवत् क्षत्रियस्योक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ।
प्राणसंयमने गार्गि! मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥
नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेष्यते बुधैः ।
यद्वा समभ्यसेच्छूद्रस्त्वार्षकं विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
प्राणसंयमने स्त्री च जपेत् तद्विंशतिद्वयम् ।
न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ॥ १८ ॥
स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ।
सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ १९ ॥
प्राणसंयमनं कुर्याद् ब्राह्मणो वेदपारगः ।
नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ २० ॥
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ।
ऋतुत्रयात् पुनन्त्येनं जन्मान्तरकृतादघात् ॥ २१ ॥
वत्सराद् ब्रह्मविद्वा स्यात् तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।
योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ॥ २२ ॥
प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ।
बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ २३ ॥

सम्पूर्णकुम्भवद् वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ।
बहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥ २४ ॥
प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।
कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानं चोत्तमोत्तमः ॥ २५ ॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवम् ।
सम्भवत्युत्तमे गार्गि! प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
प्राणे लयति तेनैव देहस्यान्तरततोऽधिकः ।
देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ॥ २७ ॥
निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथञ्चन ।
देहे यद्यपि तौ ....विककृतावुभौ (?)॥ २८ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
तयोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्त्तुं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥
रेचकं पूरकं मुक्त्वा यत् स्थित्वा वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥ ३० ॥
रेच्य चापूरयत् कुर्यात् स वै सहित(कुम्भकः) ।
सहितं केवलं वाथ कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ ३१ ॥
यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत् ।
केवलं कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ॥ ३२ ॥
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ॥ ३३ ॥
मुक्तेरयं महामार्गो मकराख्योत्तरात्मनः ।
ज्ञानं चोत्पादयत्येव कुम्भकप्राणसंयमः ॥ ३४ ॥

प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणादिधारणम् ।
एष प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ॥ ३५ ॥
किञ्चित् प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
बाह्यात् प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ३६ ॥
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ।
धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ॥ ३७ ॥
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद् योगी गतक्लमः ।
नासाग्रे धारणं गार्गि! वायोर्विजयकारणम् ॥ ३८ ॥
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ।
शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ॥ ३९ ॥
रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
श्रमदाहौ न तस्य स्तो नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४० ॥
सन्ध्ययोर्ब्राह्मकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत् ।
त्रिमासात् तस्य कल्याणि! जायते वा सरस्वती ॥ ४१ ॥
षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगात् प्रमुच्यते ।
आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ॥ ४२ ॥
क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ।
जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४३ ॥
यः पिबेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ।
आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भ्रुवोऽन्तरात् ॥ ४४ ॥
पिबेद् यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ।
नाडिभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ॥ ४५ ॥

घटिकैकां वहेद् यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ।
मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम् ॥ ४६ ॥
पिबेद् यस्त्रिदशाहारं धारयेत् तुन्दमध्यमे ।
गुल्माषी वा ष्लिहा चान्या त्रिदोषजनितास्तथा ॥ ४७ ॥
तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ।
ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ॥ ४८ ॥
बहुनोक्तेन किं गार्गि! पलिता(नि? दि) च नश्यति ।
एवञ्च विजयोपायं प्राणस्य तु वरानने! ॥ ४९ ॥
शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ।
करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात् सुधीः ॥ ५० ॥
अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ।
हस्ताभ्यां बन्धयेत् सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५१ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।
नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ५२ ॥
आनन्दानुभवं यावत् तावन्मूर्धनि धारयेत् ।
प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विघातकृत् ॥ ५३ ॥
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां मृणालान्तरसूत्रवत् ।
नालोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ॥ ५४ ॥
आमूर्ध्नो वर्त्तते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ।
शङ्खध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५५ ॥
व्योमरन्ध्रगते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ।
व्योमरन्ध्रगते वायौ चित्ते चात्मानि संस्थिते ॥ ५६ ॥

सदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ।
योगिनस्त्वपरेऽन्यत्र वदन्ति समचेतसः ॥ ५७ ॥
प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ।
दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत् सिराम् ॥ ५८ ॥
अधस्ताद्दण्डवत्सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणाम् ।
जङ्घोर्वोरन्तरं गार्गि! निश्छिद्रं बन्धयेद् दृढम् ॥ ५९ ॥
समग्रीवशिरस्कश्च समपृष्ठः समोदरः ।
नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्नुपरिस्थितम् ॥ ६० ॥
भारत्या मनसा सार्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् ।
आसने नान्यधीरास्ते रहस्ये विजितेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरता नराः ।
शैवं वा वैष्णवं वाथ व्याहरन्नन्यमेव वा ॥ ६२ ॥
आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्तेऽवलोकयन् ।
आयुर्विघातकृत्प्राणस्त्वनेनाभिकुलं गतः ॥ ६३ ॥
धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ।
धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिस्थाने प्रभञ्जनम् ॥ ६४ ॥
देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ।
दृष्टचिह्नस्ततः स्थानान्मनसारोप्य मारुतम् ॥ ६५ ॥
मन्त्रमुच्चारयेद् गार्गि! नाभिमध्ये निरोधयेत् ।
यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले ॥ ६६ ॥
तावत् समभ्यसेद् विद्वानिन्धनेदिन्धनाशनम् ।
एतेन नाभिमध्येन धारणेनैव मारुतः ॥ ६७ ॥

कुण्डलीत्वास्ति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ।
सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना च प्रवातितः ॥ ६८ ॥
प्रसार्य फणहृद्भोगं प्रबोधं याति तत्तदा ।
प्रबुद्धे संस्मरत्यस्मिन्नादिमूले + + त्रिाणि ॥ ६९ ॥
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकम् ।
सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन् सुषुम्नायां वरानने ! ॥ ७० ॥
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत् पुनः ।
हृदयात् कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ॥ ७१ ॥
तस्मादारोप्य मनसा साग्निं प्राणमनन्यधीः ।
धारयेद् यो हि विप्रेन्द्रो व्याहरन् प्रणवाक्षरम् ॥ ७२ ॥
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गकलेबरे ।
तदात्मा भजते तत्र यथा व्योम्नि निवर्तनः ॥ ७३ ॥
शरीरं विसिसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ।
एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् ॥ ७४ ॥
संभिद्य मनसा मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं स वायुना ।
प्राणमुन्मूलयेत् पश्चान्महाप्राणे खमध्यमे ॥ ७५ ॥
देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ।
आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद् धिया ॥ ७६ ॥
ब्रह्मैवासौ भवेद् गार्गि ! न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ।
तस्मात् त्वं च वरारोहे ! नित्यकर्म समाचर ॥ ७७ ॥
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ।
प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ॥ ७८ ॥

प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ।
प्राणायामादृते नान्यत् तारकं नरकादपि ॥ ७९ ॥
संसारार्णवमग्नानां तारकः प्रा संयमः ।
तस्मात् त्वं विधिमार्गेण नित्यकर्म समाचर ॥ ८० ॥
विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८०½ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्यः—

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ! ।
प्रत्याहाराणि चत्वारि शृणुष्वाभ्यन्तराणि च ॥ १ ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ २ ॥
यद्यत् पश्यति तत् सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३ ॥
कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यत् + + + + ॥ ४ ॥
तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु + + + ।
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ तु + + + + तथैव च ॥ ५ ॥
तालुमूलं च नासाया मूलं चाक्ष्णोश्च मण्डले ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटश्च मूर्धा च मुनिसत्तमे ! ॥ ६ ॥

मर्मस्थानानि वै तेषां मानं चाथ पृथक् शृणु ।
पादमानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ॥ ७ ॥
गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तु दशाङ्गुलम् ।
जङ्घमध्याच्चितेर्मूलं यत्तदेकशताङ्गुलम् ॥ ८ ॥
चितिमूलाद् वरारोहे! जानुः स्यादङ्गुलद्वयम् ।
जानोर्नवाङ्गुलं प्राहुरूरुमध्यं मही(श्व?सु)रे! ॥ ९ ॥
ऊरुमध्यात् तथा गार्गि! पायुमूलं नवाङ्गुलम् ।
देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलद्वयम् ॥ १० ॥
देहमध्यात् तथा मेढ्रं तद्वत् सार्धाङ्गुलद्वयम् ।
मेढ्रान्नाभिश्च विज्ञेया गार्गि! (सा)र्ध[illegible]ङ्गुलम् ॥ ११ ॥
चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हृन्मध्यं च वरानने ! ।
षडङ्गुलं तु हृन्मध्यात् कण्ठकूपं तथैव च ॥ १२ ॥
कण्ठकूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ॥ १३ ॥
चतुरङ्गुलमाने तु मूलार्धाङ्गुलमिष्यते ।
तस्मादर्धाङ्गुलं गार्गि! भ्रुवोरन्तरमात्मनः ॥ १४ ॥
ललाटाद्(र्धो?व्यो)मसंज्ञं तदङ्गुलद्वयमेव हि ।
स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥ १५ ॥
स्थानात् स्थानात् समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वरोगा विनश्यन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य वै ॥ १६ ॥
वदन्ति योगिनः केचिद् योगेषु कुशला नराः ।
प्रत्याहारं वरारोहे! शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥ १७ ॥

सम्पूर्णकुम्भकाद् वायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः ।
धारयत्यनिलं बुद्ध्य प्राणायामप्रचोदितः ॥ १८ ॥
व्योमरन्ध्रात् समाकृष्य ललाटे धारयेत् पुनः ।
ललाटाद् वायुमाकृष्य कण्ठकूपे निरोधयेत् ॥ १९ ॥
कण्ठकूपात्तु हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिमध्यमे ।
नाभिमध्यात् पुनर्मेढ्रे मेढ्राद्वह्न्यालये ततः ॥ २० ॥
देहमध्याद् गुदे गार्गि! गुदात्तत्रोरुमूलतः ।
ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥ २१ ॥
चितिमूलं ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
जङ्घातस्तं समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥ २२ ॥
गुल्फादङ्गुलयोर्गार्गि! पादयोस्तं निरोधयेत् ।
स्थानात्स्थानात् समाकृष्य यस्मेबन्ध (?) ॥ २३ ॥
यावत् पापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
एतत्तु योगसिद्ध्यर्थं प्रत्याहारं प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।
नाडीभ्यां वायुमापूर्य कुण्डल्याः पार्श्वयोर्नरः ॥ २५ ॥
धारयेद् युगपत् सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।
पूर्ववद् यानि रोप्य(?) हृदये व्योम्नि धारयेत् ॥ २६ ॥
सोऽपि याति वरारोहे! परमात्मपदं नरः ।
व्याधयः किंपुनस्तस्य बाह्याभ्यान्तरवर्त्तिनः ॥ २७ ॥
नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
भ्रुवोर्मध्याद् दृशोः पार्श्वात् समारोप्य समाहितः ॥ २८ ॥

धारयेत् क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परां गतिम् ।
आभ्रूमध्यात् सुषुम्नायां मनो + + + + + + + + ॥ २९ ॥
किंपुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचर(म् ?)।
यावन्मनो लयत्यस्मिन् ततः संयमनं कुरु ॥ ३० ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणा(वव ? मपि) तत्त्वतः ।
यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ॥ १ ॥
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ।
अस्मिन् ब्रह्मपुरे गार्गि ! यदिदं हृदयाम्बुजम् ॥ २ ॥
तस्मिन्नेवान्तराकाशे यद् बाह्याकाशकारणम् ।
एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रसुशिक्षितैः ॥ ३ ॥
धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक्छृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥ ४ ॥
एतेषु पञ्चदेवानां धारणं पञ्चधोच्यते ।
पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥ ५ ॥
आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्त्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद् वह्निस्थानं तदुच्यते ॥ ६ ॥
हृदयात् तु भ्रुवोर्मध्यं यावद् वायुकुलं स्मृतम् ।
आभ्रूमध्यात् तदूर्ध्वान्नमाकाशमिति चोच्यते ॥ ७ ॥

अत्र केचिद् वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥ ८ ॥
नाभिमध्याद् गळान्तं यद् वह्निस्थानं तदुच्यते ।
आगळाद् भ्रूलला* .... ॥ ९ ॥
एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे । १० ॥
तस्मिन् सदाशिवे प्राणान् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ।
युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत् परमेश्वरे ॥ ११ ॥
अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ १२ ॥
प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ १३ ॥
चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः साधारभेषजः ।
त्वं तस्मात् प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १४ ॥
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥ १५ ॥
अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
भिषग्वरा वरारोहे ! योगेषु परिनिष्ठिताः ॥ १६ ॥
शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ।
तदेतत्तु वरारोहे ! वातपित्तकफात्मनाम् ॥ १७ ॥
वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेबरम् ॥ १८ ॥

---

* अत्र ग्रन्थांशो मातृकायां लुप्तः ।

पित्तात्मकानां त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् ।
कफात्मकानां कायस्तु सम्पूर्णमचिराद् भवेत् ॥ १९ ॥
धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
पार्थिवे च जलांशे च धारणं कुर्वतस्तदा ॥ २० ॥
नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
अस्मिन्नर्थे तथा ब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥ २१ ॥
प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।
तस्मात् त्वं च वरारोहे! नित्यं कर्म समाचर ॥ २२ ॥
यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद् धारणं कुरु ॥२२½॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

भगवानुवाच —

ध्यानं सम्प्रति वक्ष्यामि शृणु गार्गि! वरानने! ।
ज्ञानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥
ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ २ ॥
पञ्चोत्तमानि तेष्वाहुर्वैदिकानि द्विजोत्तमाः ।
एषु मुख्यतमास्तिस्रो एकमेव हि निर्गुणम् ॥ ३ ॥
मर्मस्थानानि नाडीनां सन्धानं च पृथक् पृथक् ।
वायुस्थानानि मर्माणि ज्ञात्वा कुर्वात्मवेदनम् ॥ ४ ॥
एकं ज्योतिर्मयं शुद्धं तत्सर्वं व्योमवद् दृढम् ।
अत्यच्छममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ५ ॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशं + + + श्यमचक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ ६ ॥
आनन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् ।
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥ ७ ॥
अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ।
सर्वगं सर्वतःपादं सर्व(क्त?)सर्वतश्शिरः ॥ ८ ॥
ब्रह्मब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ९ ॥
अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
गुरूपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ १० ॥
ब्रह्म ब्रह्मपुरे वाऽस्मिन् देहे रुन्धन् खमध्यमे ।
अत्ययात् सम्प्रपश्यन्ति सन्तस्त्वं च तथा कुरु ॥ ११ ॥
हृत्पद्मेऽष्टदळे पत्रे कन्दमध्यात् समुत्थिते ।
द्वादशाङ्गुलनाळेऽस्मिंश्चतुरङ्गुलवन्मुखे ॥ १२ ॥
प्राणायामैर्विकसिते केसरान्वितकर्णिके ।
वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥ १३ ॥
चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥
श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पद्मोदरदळाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥ १५ ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ॥ १६ ॥

प्रभाभिर्भासयद् रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ।
मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥ १७ ॥
सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।
हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥ १८ ॥
अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।
ज्ञाननाळे महाकन्दे प्राणा(मेन ? याम)प्रबोधिते ॥ १९ ।
विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ॥ २० ॥
तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।
निवातदीपवत् तस्मिन् दीपितं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥
दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥ २२ ॥
नीवारशूकवद्रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमेवेति या मतिः ॥ २३ ॥
सगुणेषूत्तमं ह्यत्र ध्यानं योगविदो विदुः ।
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मूर्च्छि तेनैव गच्छति ॥ २४ ॥
अथवा मण्डले पश्यन्नादित्यस्य महाद्युतेः ।
आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥ २५ ॥
हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं हरिम् ।
कप्यास्यासनमन्वक्त्रं(?) सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥ २६ ।
पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकाभयप्रदम् ॥ २७ ॥

जनकं सर्वदा सर्वे + + + + + धार्मिकाः ।
भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ॥ २८ ॥

सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च (ज्ञा ? ध्याने)षु शस्यते ।
एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोधने ! ॥ २९ ॥

ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यान्ति हि सूरयः ।
भ्रुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥ ३० ॥

स्थाणुवन्मूर्ध्नि पर्यन्तं मध्यदेहात् समुत्थितम् ।
जगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तममितौजसम् ३१ ॥

मनसालोक्य सोऽहं स्यामादित्ये ध्यानमुत्तमम् ।
अथवा बद्धपर्यङ्कः शिथिलीकृतविग्रहः ॥ ३२ ॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रे रोपितेक्षणः ।
निर्विकारः परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ३३ ॥

भारूपममृतं ध्यायेद् भ्रुवोर्मध्ये वरानने ! ।
सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेन शस्यते ॥ ३४ ॥

अथवाष्टदलोपेते कर्णिकाकेसरान्विते ।
उन्निद्रहृदयाम्भोजे सोममण्डलमध्यमे ॥ ३५ ॥

स्वात्मानमच्छकाकारं भोक्तृरूपिणमव्ययम् ।
सुधा(रिणं ? रसं) विमुञ्चद्भिः शशिरश्मिभिरावृतम् ॥ ३६ ॥

षोडशच्छदसंयुक्तं शिरःपद्मादधोमुखात् ।
निर्गतामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥

प्लावितं पुरुषं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।
तेनामृतरसेनैव साङ्गोपाङ्गकलेबरम् ॥ ३८ ॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।
एवं यद्वेदनं तच्च सगुणध्यानमुच्यते ॥ ३९ ॥

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मासान्मृत्युजिद् भवेत् ।
वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥ ४० ॥

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि दुःखावाप्तिः कथञ्चन ।
किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥ ४१ ॥

तस्मात् त्वं च वरारोहे! फलं त्यक्त्वैव नित्यशः ।
विधिवत् कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥ ४२ ॥

अन्यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।
मुख्यान्युक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि च ॥ ४३ ॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।
सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥ ४४ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

भगवानुवाच —

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपापविनाशनम् ।
भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥ २ ॥

ध्यायन् यथा यथात्मान तत्समाधिस्तथा तथा ।
ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्य नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥ ३ ॥

एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ ४ ॥

सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथा भिन्नं फलं त्वियात् ।
तदात्मभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥ ५ ॥

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि! ब्रह्मविदां वरे! ।
कर्मैव विधिवत्कुर्वन् कामसङ्कल्पवर्जितम् ॥ ६ ॥

वेदान्तेष्वर्थशास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
गुरुणा नोपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने! ॥ ७ ॥

विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
तस्मिन् सुशिक्षितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥ ८ ॥

योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिह्नैर्बाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥ ९ ॥

विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मृत्योस्तु विजितेन्द्रियः ॥ १० ॥

स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥

संस्कारं ह्यात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानघ ।
पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिः सुसमावृते ॥ १२ ॥

भूमौ कुशान् समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
तस्मिंस्तु बद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेबरः ॥ १३ ॥

आसने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
पुनर्द्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन् ब्रह्मणः पुरे ॥ १४ ॥

उन्निद्रहृदयाम्भोजे (प्राणायामप्र)बोधिते ।
व्योम्नि तस्मिन् प्रभारूपे त्वद्रूपे सर्वकारणे ॥ १५ ॥
नमोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डिते! ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानघे! ॥ १६ ॥
ओमित्येकाक्षरं बुद्ध्या व्याहरन् सुसमाहितः ।
शरीरं सन्त्यजेद्विप्रे! आत्मैवाभून्नरोत्तमः ॥ १७ ॥
तस्मिन् समभ्यसेद् विद्वान् योगेनैवात्मदर्शनम् ।
तदेव संस्मरन् विद्वांस्त्यजेदन्ते कलेबरम् ॥ १८ ॥
यं यं सम्यक् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेव भजेद्भावमिति योगविदो विदुः ॥ १९ ॥
त्वं चैवं योगमास्थाय ध्यायन्त्यात्मानमात्मना ।
स्वधर्मनिरता शान्ता त्यज ते देहमात्मनः ॥ २० ॥
केनैवज्ञा सहैतेन (?) नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि! करे स्थिता ॥ २१ ॥
यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ।
तदेतत्कथितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ २२ ॥
त्वं चैवं योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ।
निर्वाणं पदमासाद्य सप्रपञ्चं परित्यज ॥ २३ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

इत्येवमुक्त्वा विधिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

गार्ग्युवाच —

योगयुक्तनरस्यास्य सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।
वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥ २ ॥

इत्युक्ते ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥ ३ ॥

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।
यत्कर्त्तव्यं वरारोहे ! योगेन खलु तत्कृतम् ॥ ४ ॥

आत्माग्निहोत्रवह्नौ तु प्राणयज्ञैर्विधीयते ।
विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ॥ ५ ॥

निष्कृतिस्तस्य किं बाले ! कृतकृत्यस्तथा खलु ।
वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६ ॥

(विध्यु)क्तमेवं कर्त्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।
वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ॥ ७ ॥

कर्माणि तस्य निलयो निलयं परिकीर्त्तितः ।
तद्देहिनां यतः शक्यास्त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ ८ ॥

तस्मादामरणान्तं तत् कर्त्तव्यं योगिनां सदा ।
त्वं चैव मात्ययाद् गार्गि ! वैधं कर्म समाचरेः ॥ ९ ॥

योगेन परमात्मानं यजंस्त्यज कलेबरम् ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥ १० ॥

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।
सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ॥ ११ ॥

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।
इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संशितव्रताः ॥ १२ ॥
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणः ॥ १३ ॥
पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ॥ १४ ॥
तपस्विनस्तथाचान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गीर्भिः पुण्याभिरुत्तमाः ॥ १५ ॥
ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।
गतेषु स्वाश्रमं तेषु तापसेषु तपोधना ॥ १६ ॥
प्रणम्य दण्डवद् भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।

गार्ग्युवाच —

भगवन्! सर्वशास्त्रज्ञ! सर्वभूतहिते रत! ॥ १७ ॥
योगं मोक्षाय योगीन्द्र! भवद्भिर्भाषितं तु यत् ।
यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तयोगयुक्तेस्तु साधनम् ॥ १८ ॥
तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ! तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥ १९ ॥
(श्रो? त्रा)तुमर्हति सर्वज्ञ! जन्मसंसारसागरात् ।
इत्युक्तो ब्रह्मवा + + + + + + + + + दा ॥ २० ॥
आलोक्य कृपणां दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेते भूमौ गार्गि! वरानने! ॥ २१ ॥
वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥ २१½ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्य उवाच —

सव्येन गुल्फेन गुदं निरस्य
सव्येतरेणैव निपीड्य सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरेऽस्मिन्
शिखां समालोकय पावकस्य ॥ १ ॥

आयुर्विघातकृत् प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन तु ।
याति गार्गि ! तदापानात् कुलं वह्नेः शनैश्शनैः ॥ २ ॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥ ३ ॥

प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्त्तमभ्यसेदेवं यावत्पञ्चादिनद्वयम् ॥ ४ ॥

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे ! प्रत्ययानि पृथक् पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ५ ॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्त्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥ ६ ॥

अल्पमूत्रपुरीषः स्यात् षण्मासे वत्सरे तथा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ७ ॥

ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं
धिया समारोप्य निरोधयेत् तम् ।
ध्यायन् सदा चक्रिणमप्रबुद्धं
नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥ ८ ॥

सिरां समावेष्ट्य + + + ध्या-
न्याश्च भोगेन सिरास्तथैव ।
स्वपुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक्
पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥ ९ ॥

प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वसन्ती
सदा प्रबुद्धा प्रभया ज्वलन्ती ।
नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा
तिर्यक्षु देहेषु तथेतरेषु ॥ १० ॥

वायुना विहतवह्निशिखाभिः
कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां
संस्मरन् नरवरस्तु स एव ॥ ११ ॥

सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति तत्तथा ॥ १२ ॥

बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये
प्राणाः सुसम्भूय कलेबरेऽस्मिन् ।
चरन्ति सर्वे सहवह्निनैव
यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥ १३ ॥

जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
ततो नयेदपानं तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥ १४ ॥

वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं
नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे ।

रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः
कान्तिस्तदानीमभवत् प्रबुद्धे ॥ १५ ॥

ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः
पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
केन चेदिह वदामि तवाहं
वीक्षणं हृदि सुदीपशिखायाः ॥ १६ ॥

निरोधितः स्याद्धृदयेन सार्धं
मध्ये तदा वायुसखेन वायुः ।
सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य
कुर्यात् पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजेन्द्रे ! ॥ १७ ॥

प्रबुद्धहृदयाम्भोजे + + + + + + ।
बलाकाश्रेणिवद् व्योम्नि विरराज समीरणः ॥ १८ ॥

आभ्रूमध्यात् सुषुम्नायां संस्थितो हुतभुक् तदा ।
सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥ १९ ॥

प्रबुद्धहृत्पद्मनि संस्थितेऽग्नौ
प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते तु ।
चिह्नानि बाह्यानि तथान्तरेऽपि
दीपानि दृश्यानि भवन्ति सद्यः ॥ २० ॥

वायुमुन्नय तत्र सवह्निं
व्याहरन् प्रणवमत्र सबिन्दुम् ।
बालचन्द्रसदृशे तु ललाटे
बालचन्द्रमवलोकय बुद्ध्या ॥ २१ ॥

सवाह्निं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ २२ ॥

मध्यमेऽपि हृदयेऽपि ललाटे
स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गमदृश्यम् ।
अस्ति गार्गि ! परमात्ममिदं त्वं
पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥ २३ ॥

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च
यः पश्यति प्राणमयीं प्रभां तु ।
शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं
सम्पश्यति ब्रह्मविदेकदृष्ट्या ॥ २४ ॥

मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतस्रावं भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥
कम्पनं च तथा मूर्ध्नो मनसैवात्मदर्शनम् ।
देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः॥ २६ ॥
ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ति च योगिनाम् ।

भ्रुवोऽन्तरे विष्णुपदे रुचौ तु
मनो लयं यावदियात् प्रबुद्धे ।
तावत् समभ्यस्य सुखस्य मध्ये
सुखं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥ २७ ॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे
जीवे च तस्मिन्नमृते च संस्थे ।
तस्मिंस्तदा याति मनो लयं चे-
न्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ॥ २८ ॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे
विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
आनन्दमग्न + + + स्मि सत्यं
त्वं गार्गि ! पश्याऽद्य विशुद्धबुद्ध्या ॥ २९ ॥

एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं
यमादिभिर्युक्ततरं मिताशी ।
आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टां
मुक्तिं व्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥ ३० ॥

भूतानि यस्मात् प्रभवन्ति गार्गि!
येनैव जीवन्ति चराचराणि ।
जातानि यस्मिन् विलयं प्रयान्ति
तद् ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥ ३१ ॥

हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं
सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
तद् ब्रह्म निर्भासमयो गुहाया-
मिति श्रुतेश्चापि समामनन्ति ॥ ३२ ॥

अणोरणीयान् महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्ध्या
प्रयाणकाले च विहीनशोका ॥ ३३ ॥

प्रभञ्जनं मूर्ध्निगतं सवह्निं
धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।

मूर्धानमुद्भिद्य पुनः समध्ये

प्राणं त्यजोङ्कारमनुस्मर त्वम् ॥ ३४ ॥

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं

ज्ञातुमिच्छ(ति ? सि) सखे ! तव वक्ष्ये ।

व्याहर प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि

भिद्य योजय सृजात्मनि कायम् ॥ ३५ ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् रहस्ये

रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।

योगामृतं बन्धविनाशहेतुं

समाधिमास्ते रहसि द्विजेन्द्रः ॥ ३६ ॥

सा तं सुसम्पूज्य मुनिं महान्तं

विद्यामृतं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।

गीर्भिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठा

सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥ ३७ ॥

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये

रहस्यजं मुक्तिकरं तु सा च ।

संसार + + + + दा मुदान्विता

वने रहस्यावसथे विवेश ॥ ३८ ॥

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्

येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं

पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि वाहम् ॥ ३९ ॥

यद्येकमव्यक्तमनन्तमच्युतं

प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं

पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि वाहम् ॥ ४० ॥

एतत् पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ४१ ॥

ज्ञानं पुण्यतमं गुह्यं कीर्तितं ते वरानने ।

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ॥ ४२ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यक् ज्ञानी भविष्यति ।

यस्त्वेतच्छ्रावयेद् विप्रान्नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ ४३ ॥

एकजन्मकृत पापं दिनैनैकेन नश्यति ।

शृणुयाद् यः सकृद्वापि योगाख्यानं नरोत्तमः ॥ ४४ ॥

अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ।

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमेतज्ज्ञानमतन्द्रिताः ॥ ४५ ॥

नित्यकर्माणि तं दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ।

तस्माद् ज्ञानेन देहान्तं नित्यकर्म यथाविधि ॥ ४६ ॥

कर्तव्यं देहिनां गार्गि ! योगश्च भवभीरुणा ॥ ४६½ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं योगशास्त्रम् ॥

शुभं भूयात् ।

Yoga-Yajnavalkya

Translated by

A. G. Mohan

(2000)

Edited by

John. J. Ely Ph.D.

Ganesh & Co.
Madras
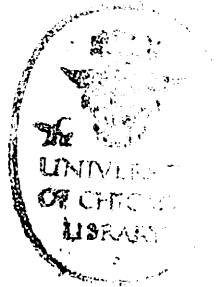
Table of Contents

Translator's Introduction

In 1975, I began study of the Yoga Yajnavalkya, a very ancient, comprehensive, authentic and logical exposition of the practice of Yoga, with my teacher, Sri T. Krishnamacharya. Although there are many other, better-known texts on Yoga, such as the Hathayogapradipika, Gheranda Samhita, Siva Samhita, Yoga Kundalini Upanishad, and Yogatattvopanishad, he regarded this as one of the most important yoga text. This is partly because all of these later texts have borrowed slokas (verses) from the Yoga Yajnavalkya. As I studied this text, over years, reflecting on it, continuing to practice and teach yoga, the depths of its practical teachings began to unfold. For example, I have found the Pranayama techniques discussed in this text to be very useful in my teaching. I have translated this book primarily from the point of view of a yoga teacher and practitioner. Some sections of this text were not clear to me, especially in the area of Kundalini. However, my studies in the last decade on other areas of Vedic sciences like Ayurveda, Saktatantra etc. helped to clear some of these doubts. This translation is based on the BBRA Society Monograph, No.3, Bombay, 1954. The BBRA publication contains 506 verses and has been collated form 16 ancient manuscripts. (Refer Appendix I for other details)

Furthermore, as outlined later, there are several features which are unique to this text. From a practical point of view, the most striking feature of this text is the detailed explanation of the spiritual and the therapeutic applications of Pranayama, the science of controlling the vital currents by way of breath control. Western readers may find several aspects of the Vedic tradition implicitly assumed or explicitly discussed herein somewhat difficult to follow. For example, the chapter on meditation (Dhyana) describes the imaging of the Divine as "with form" (saguna) for meditative purposes. This practice is derived directly from the Vedic tradition, which prescribes meditation on a particular form of the Divine (saguna Brahman; for example, Siva or Vishnu) as a method to reach the transcendent, formless Deity (nirguna Brahman; or the Godhead, in Western theology). Also, the text places rather great importance on the Vedic concept of varnashramadharma, the division of labor in traditional Vedic society and the corresponding four stages of life. Although I have tried to briefly explain the significance of varnashramadharma and its centrality in the Vedic tradition, I realize that the fuller discussion necessary to do it justice is beyond the scope of this book. The reader should bear in mind, however, that the yoga teachings described herein can, then as now, only be fully appreciated and realized within the context of an entire way of live.

I have intended for a long time to translate this text. But it has only became a reality thanks to the efforts of my daughter, Nitya, and my son, Ganesh, an Ayurvedic medical student, both of whom assisted in the translation and tirelessly typed at the computer, proofreading and making corrections. I thank my wife, Indra, for the drawings and for her assistance and valuable suggestions as a yoga teacher. I also thank Sri R. Krishnamurthy Sastrigal, Principal of the Sanskrit College, Madras, India, for his assistance in the comparitive study of the various readings of the manuscripts before translation. Many thanks are also due to John J. Ely, whose patient editing of the English Introduction, Appendix, and chapter summaries in this text has helped make it possible for this classic work on yoga to reach a wider audience.

I humbly place this book at the feet of my acarya, Sri T. Krishnamacharya.

Do you direct the
?

lated to Himsa or
Non-violence does
love. It represents

is abode, it means
ve up their enmity

since we also find

e Mother Goddess
stage in the past a
ractices are called

in this text. Some
h the proximity of
practice distancing
our memories and
self control.

Unique Features of this Text

1) The Yoga Yajnavalkya is an ancient text. It's origin has been traced to the period between the second century B.C.E. and fourth century C.E. Its very age lends credibility to the authenticity of the views on yoga expounded therein. Furthermore, it's high regard during Vedic times as an authentic yoga text is readily apparent from the fact that many well-known yoga texts of later times, including the well-known Hatayogapradapika of Svatmarama, the Yoga Kundali and Yoga Tattva Upanishads, and so on, either quote extensively or make frequent references to the Yoga Yajnavalkya. Clearly, the Yoga Yajnavalkya not only preceded those and many others later texts, but it was also either the original source or the inspiration for many concepts, practices and passages. (Detailed references of extensive later borrowings were compiled by Sri P. C. Divanji in his 1954 BBRA monograph, which has been abstracted and rewritten here as Appendix 1.)

2) The method of Yoga described in this text is both comprehensive and universally applicable. Age, sex, race, caste and occupation pose no hurdles for the sincere practitioner. Modifications to the basic yogic practices are suggested to suit various individual cases and are discussed in detail. For example, the Yoga Yajanvalkya clearly states in several places that "OM" is not a generic mantra meant for everyone. It was only prescribed for the first three divisions of Vedic society, while other mantras, like "Namah," were prescribed for the fourth division.

3) This text clearly establishes that Sanyasa, in the strictest sense of or becoming a renunciate monk, is not a prerequisite for the achievement of freedom (moksha). Indeed, it is well-known that many ancient Vedic rshis, including Yajnavalkya himself, were householders. In contrast to other Indian schools of spiritual liberation which both emphasized and were based upon an abstinent monastic class, the focus on house-holders is one of the most wonderful and unique facet of Vedic wisdom. The clear message, echoed in the Bhagavad Gita, is that one can attain freedom through the practice of Yoga while following the Varnashramadharma, that is, while living in society, maintaining a job, raising a family, and attending to numerous worldly responsibilities. The Yoga Yajnavalkya demonstrates that we do not need to give up the world. We can be in the world, but not of the world, by giving up our mind and its bundle of habits and karmic tendencies (Vasanas).

4) Partly as a consequence or illustration of the last point, the text takes the form of a conversation between a husband and wife. Yajnavalkya explains the principles and practice of Yoga, the path to freedom, to Gargi, his wife. This didactic structure itself dispels the false notion that, during Vedic times, Yoga and other spiritual practices were followed only by men and not by women. The Yoga Yajnavalkya demonstrates that Vedic culture provided women with equal opportunities and encouragement for their spiritual pursuits to attain freedom.

5) This book dispels much of the aura of mystery surrounding the concept of Kundalini, by explaining it logically and relating it to other terms and concepts in Vedic thought, such as Agni, Prana, the nadis, and so on.

6) Likewise, the various concepts and methods of yoga are presented in a coherent, orderly and very logical manner in this text. The eight limbs of Yoga are discussed in detail and in sequence, each in a separate chapter, with the preparation, performance and the results described in sequence. This orderly presentation facilitates the comprehension of these concepts and the application of the practices.

7) The concept of Prana and its various divisions and their functions are explained clearly. as are the origin, function, position and the connections between the primary Nadis.

8) A highly prominent feature of this text, which clearly sets it apart from other texts on yoga, is the comprehensive discussion of Pranayama. Up to a hundred slokas are devoted to elucidating the various techniques, applications and results of Pranayama. The text also discusses the use of Pranayama as a therapeutic tool, its role in Ayurveda, and methods for incorporating Pranayama with Pratyahara, Dharana and the other limbs of Patanjali yoga.

9) An important feature of the Yoga proposed here is that it takes the form of a "Samuccayam," that is, a combination of Karma (the actions prescribed according to the Varnasramadharma) and Jnana (Yoga). According to Yajnavalkya and the Vedic tradition, Yoga is to be practiced within the overall context of a proper lifestyle. The repeated emphasis on the performance of "nityakarma" (daily rituals) and "vaidika dharma" (actions as prescribed by the Vedas) is a closely related feature of the text. For example, each chapter concludes with Yajnavalkya advice to his wife, Gargi, to perform nityakarma and vaidika dharma along with the practice of Yoga.

10) This book provides insight into the various forms of meditation practiced during the Vedic period. Perhaps most importantly, it addresses the issue of how we can use form (Saguna Brahman, or God with form) to go beyond form (Nirguna Brahman, or the Godhead). The distinction between these two aspects of the Deity and their relationships is crucial because worship of a Deity with form (Sa-guna) was so often mistaken for mere idol worship. However, the voluntary limitation of God's omnipotence for purposes of worship and meditation by His believers, in order to realize the transcendent, is absolutely fundamental to Vedic thought and indeed forms the root of so-called "Hindu Polytheism."

litate the proper
/, action which is
t of passions and
uch actions were
generated. Even
begun, for when
other division?"
who is inclined
vho is brave and
inclined towards

1. Given a good
e to break these
and to individual
peaceful society

ıanges that have
ıgh 300 years of
ıt drive toward
amadharma has
"caste system,"
ıe reasons why
ı presented here
of labor and of

Summary of the Text

Chapter I

The text begins with a description of the qualities of Yajnavalkya and his wife Gargi, who live in a hermitage with many other great sages. In an assembly of such sages, Gargi requests Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga. Yajnavalkya consents with happiness. He meditates on the Divine (Narayana), and then begins his discourse. He describes how he approached Bramha to learn the highest truth - the way to freedom. Bramha graciously explains to him the means to freedom. He says that doing one's duties, as prescribed in the Varnashramadharma, (Refer Vedic way of life) with knowledge and without desire, is the path to freedom. Doing the same actions, but with desire is sure to lead one to further bondage. Then Bramha goes on to describe the manner in which one should lead one's life according to the Varnashramadharma. Concluding with this, Bramha himself recedes into the state of Yoga. Gargi hears this exposition of the means to freedom as said by Bramha to Yajnavalkya, and then requests Yajnavalkya to elaborate upon it further. Yajnavalkya now explains the Yoga that one should practice, along with the actions prescribed by the Varnashramadharma, to attain freedom. He defines Yoga as the union of the Jivatma (self) and the Paramatma (Divine). This Yoga has eight limbs - Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana, and Samadhi. Then Yajnavalkya lists the number of types of each limb, and explains in detail the first limb - Yama. The ten Yamas - ahimsa, satya, asteya, bramhacarya, daya, arjava, kshama, dhrti, mitahara, and souca - are then explained in detail. This concludes the first chapter.

Chapter II

The second chapter deals with the observances (Niyamas), the second limb of Patanjali's astanga Yoga. The ten Niyamas are Tapas, Santosam, Astikyam, Danam, Iswarapujanam, Siddhantashravanam, Hri, Mati, Japam and Vratam. Yajnavalkya lists the ten Niyamas, and then defines each one of them. He explains in detail the various grades of recitation of mantra (Japam).

Chapter III

Yajnavalkya describes certain selected asanas in this chapter. He begins with a list of the eight asanas which he is going to describe: Svastikasana, Gomukhasana, Padmasana, Virasana, Simhasana, Bhadrasana, Muktasana and Mayurasana. He then describes these asanas in the above mentioned order. He gives two variations of Svastikasana and Muktasana only. Then he says that all diseases are destroyed by the practice of Asanas along with Yama and Niyama. He concludes the chapter instructing Gargi to practice Pranayama, along with Yama, Niyama and Asana, after purifying the Nadis.

Chapter IV

This chapter begins with Gargi requesting Yajnavalkya to explain in detail the method of purification of the nadis, along with their position, origin and termination, as well as the position, function and movement of the vayus. Yajnavalkya begins with the concept of dispersion of Prana and then emphasizes the importance of centering the Prana. Then the shape and position of the center of the body (dehamadhyam), and the kandasthanam in humans, animals and birds are given in order. Then follows a description of the abode of the jiva - the cakra at the navel (nabhicakra), the kundalini and their respective positions in the body. Then the awakening of the kundalini and the upward movement of the prana are described. Next, Yajnavalkya speaks of the nadis. He lists the fourteen important nadis, and describes the sushumna nadi as the most important one. Then he describes the ida and pingala nadis, and the relative position of the remaining eleven nadis. He gives further details

on the origin and termination of each of the nadis. Yajnavalkya then lists the ten life forces (vayus) and their functions. He describes the position of the most important vayu in the body, the prana vayu, then describes the location of the apana vayu, the other three important vayus (vyana, udana and samana vayus), as well as the remaining five vayus. Then he discusses the role of prana vayu in the digestion and assimilation of food. Finally, he describes clearly the principal function of each of the ten vayus. He concludes by instructing Gargi to perform Nadisodhana in the prescribed manner, after having understood everything explained so far.

Chapter V

In this chapter, Yajnavalkya discusses the preparations and practice of purifying the Nadis (Nadishodana). He first describes the qualities that an ideal aspirant should possess before attempting to purify the Nadis. Then the ideal environment and daily routine for the practice are described. Following this, he describes an alternative opinion, proposed by some other great sages. The preparations for the practice of Nadishodana, the technique of the practice, and the daily routine and duration of the practice, in accordance with this second opinion, are given in detail. Yajnavalkya concludes the chapter describing the results of such a practice.

Chapter VI

This chapter discusses in detail the various types of Pranayama, the procedures of practising them and their benefits. Yajnavalkya begins by defining Pranayama as balancing prana and apana. He relates the three components of Pranayama (inhalation, holding and exhalation) to the three syllables of Om, thus saying that Pranayama is simply another form of Om (Pranava). He proposes two procedures of pranayama, involving different ratios of inhalation, holding and exhalation. The first three divisions of society may use the Gayatri or the pranava, while the fourth division and women should use other mantras, such as Namah. Then three grades of Pranayama are described. Yajnavalkya describes the type of pranayama that leads to lightness of the body and absorption of the mind, as the best one. He then explains the concept and practice of kevala kumbhakam and sahita kumbhakam.

Then we are given another definition of Pranayama: pranayama means retaining the prana within the body. Yajnavalkya gives, in detail, two means to master the prana: one using the Shanmukhi mudra, and the other, an alternative involving asana and pranava. He also describes the results of focussing the prana at various places in the body, and how diseases are destroyed by such a practice, which illustrates the therapeutic applications of pranayama. Yajnavalkya also deals comprehensively with the mantras to be used by each of the four divisions of society during pranayama practice. He then goes on to describe the movement of the prana to the crown of the head (Brahmarandhram) and the sound (nada) that arises during the upward movement of the prana. The role of pranayama in the destruction of the kundalini and the removal of ignorance (avidya) is also described. The chapter concludes by stressing the importance of the practice of pranayama and daily rituals (nityakarma) to achieve the union of the self with the Divine.

Chapter VII

The first four limbs of Yoga were described in the preceeding 6 chapters. Here, Yajnavalkya begins explanation of Pratyahara, the fifth limb of Yoga. Five different forms of Pratyahara are suggested. The fourth and perhaps most important form is defined as "Having drawn the prana from point to point, holding it in the 18 vital points (Marmasthanas)". These eighteen vital points are then listed and the distance between each of them is given in order. Following this, the method of drawing and focussing the prana in each of these points is explained in detail, and then the benefits of such a practice are also discussed. Finally, Yajnavalkya explains the fifth form of Pratyahara, and how one can reach freedom by focussing the prana in certain vital points.

Chapter VIII

Yajnavalkya explains the five types of mental focus (Dharana) in this chapter. Dharana is defined as the absorption of the mind in the self. The five types of Dharana are distinguished by their focus on the five deities in the region of the corresponding element in the body. The region of each of the forms of matter in the body is described. Following this, the procedure, duration, and results of Dharana on each of the deities in the appropriate region of the body are discussed. Then the process of involution, which is the objective of the practice of Dharana using the above deities, is explained. Then follows another method to bring about this involution through the use of the Pranava. Yajnavalkya says that, for those absorbed in Yoga, the three doshas can be balanced by the practice of Pranayama with Dharana. He states that all the diseases caused by the imbalance of the doshas are removed by the practice of Dharana. Finally, he concludes the chapter by again emphasising the importance of the practice of one's daily duties (in accordance with the Vedas) and the previous limbs Yama, Niyama etc.

Chapter IX

In this chapter, Yajnavalkya describes the various methods of Dhyana. Dhyana is the cause for the bondage or freedom of all beings. Dhyana is to realize the self using the mind. It is of two types: With attributes (Saguna), and without attributes (Nirguna). Then various forms of Dhyana (both with and without attributes) are described by Yajnavalkya. The benefits of Dhyana are said to be such that one who does Dhyana as suggested can attain freedom in one year. Then Yajnavalkya instructs Gargi to do her duties in accordance with the Vedas, and to do Dhyana always. He concludes emphasizing that all great Seers have attained freedom through Dhyana.

Chapter X

Yajnavalkya speaks about Samadhi in this chapter. Samadhi is the state of union of the self and the Divine. Whatever one does Dhyana upon, one attains Samadhi or oneness with that. Surrendering to an entity also leads to Samadhi with that deity. Then the prerequisites for the attainment of Samadhi are described. Following this is a detailed description of the methodology by which a Yogi gives up his body at the time of death and attains freedom. One must leave the body thinking of that on which one has focussed during the practice of Yoga, because one becomes what one thinks of at the time of death. Yajnavalkya again emphsizes that freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire. Finally, Yajnavalkya concludes the chapter saying that the path of Karmayogasamuccayam, which is a combination of action (Karma) and knowledge (Jnana) has now been expounded by him and again advises Gargi to reach freedom by the practice of Yoga.

Chapter XI

This chapter begins with Gargi asking Yajnavalkya to explain how a person in a state of Yoga (Samadhi) will perform the actions prescribed in the Vedas, and if he cannot do it, what is the (Prayascittam) purification for non performance. Yajnavalkya replies that one in a state of Yoga (Samadhi) need not do any of the Vedic duties. But when one comes out of Samadhi, when the self is not united with the Divine, one must perform all the Vedic duties. If a Yogi does not perform these duties, with the attitude that they cause sorrow, then he will suffer for it, for no living being can remain without performing any actions. Yajnavalkya then instructs Gargi to perform all her Vedic duties and attain freedom through the practice of Yoga. Then he requests all the sages present there to return to their respective hermitages. All the sages return to their hermitages after honouring and worshipping Yajnavalkya. After they have all left, Gargi again asks Yajnavalkya to explain the path of Yoga in a brief manner. Yajnavalkya benevolently accedes to her request.

Chapter XII

This chapter contains the essence of the entire book. In this chapter Yajnavalkya describes the yogic path to freedom in a concise manner. The progression towards freedom outlined here can be divided into a series of seven orderly steps or stages. These steps have been detailed in tantric texts :

1st stage: Checking the downward flow of apana (prana) and directing it towards the fire, thereby fanning its flames and vitalising it. The benefits, or signs of progress due to this practice, are detailed here.

2nd stage: The burning of the kundalini by the flames of the fire, leading to its awakening. When the Kundalini is awakened, the nadis are uncovered and the prana begins to flow in the Sushumna.

3rd stage: Movement of the prana and the fire upwards to the heart-lotus through the Sushumna and the awakening or blooming of the heart lotus. The manifestation of various signs, internal and external, as a result of this practice.

4th stage: Further upward movement of the prana, meditation using pranava and visualization of the disc of the moon in the forehead.

5th stage: The concentration of the prana, and the absorption of the mind, with meditation on the inner self, between the eyebrows, enabling one to see in oneself an effulgent Lingam, like a pillar. Various signs like a trembling in the head, appearance of visions of celestial gardens, the moon, the stars etc. indicate one's progress.

6th stage: Meditation on the Divine (Vishnu) in his abode, in the middle of the eyebrows. This is a state said to be very close to the attainment of freedom.

7th stage: The attainment of freedom, and the splitting of the crown of the head, following the advice of one's Guru.

Yajnavalkya reiterates the benefits of Yoga practice, and concludes his discourse, again emphasizing the importance of the practice of one's daily duties according to the Vedas. Then Yajnavalkya recedes into samadhi in solitude and Gargi, having understood the essence of yoga, worships Yajnvalkya and does the same. The text concludes with a verse in praise of Vasudeva (the Divine) and a verse to the effect that Yajnavalkya and Gargi, are always present, seeing the Divine within themselves.

alkya describes
ned here can be
n tantric texts:
ıc fire, thereby
:o this practice,

ıing. When the
to flow in the

Sushumna and
; signs, internal

alization of the

on on the inner
Lingam, like a
lestial gardens,

rows. This is a

ving the advice

scourse, again
Vedas. Then
yoga, worships
he Divine) and
ıin themselves.

Chapter I

Outline

1-5: The qualities of Sage Yajnavalkya

6-8: Gargi's request to Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga

9-19: Yajnavalkya meditates on the Divine, (Narayana) and describes how he approached the Creator (Brahma), to learn the highest truth

19-27: The path to freedom (*Nivartaka*) and the path to bondage (*Pravartaka*), as explained by Brahma

27-29: The three debts of mankind and the means to overcome them

29-40: Brahma explains how one should lead one's life in accordance with Varnashramadharma. After explaining the essence of Yoga, Brahma Himself recedes into a state of Yoga

41-42: Gargi's request to Yajnavalkya to further explain the knowledge (*Jnana)* that should go along with one's actions to attain freedom

43-44: Yajnavalkya's reply that knowledge is nothing but Yoga. Definition of Yoga as the union of the Self (Jivatma) and the Divine (Paramatma)

45-50: The eight limbs of Yoga and the number of divisions in each limb

50-70: Detailed explanation of the ten divisions of the first limb (Yama)

1.5 The qualities of Sage Yajnavalkya.

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥१॥

वेदवेदांगतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥२॥

तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।
तपोवनगतं सौम्यं संध्योपासनतत्परम् ॥३॥

ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।
सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतक्लमम् ॥४॥

गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।
ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥५॥

Yajnavalkya, the doyen among sages, who is all knowing and whose knowledge is pure and unsullied, who has realized the essence of all the Vedic scriptures, (Sastras) who is always in a meditative state, who has understood the essence of the Vedas and Vedangas[1], who has absolute mastery over the

---

[1] The Vedas and the Vedangas. The Vedas are the expressions of eternal truths. They are Apaurusheya, or not man-made scriptures. They have always been in existence. If we were to envision the Divine in a human form, we could say that the Vedas are the "breath of the Divine," since for humans, the breath is inseparable. The Vedas are infinite, but four of them are presently available. They are Rg Veda, Yajur Veda, Sama Veda and Atharva Veda.

In order to understand the Vedas, the study of the Vedangas are considered essential. The word Anga means a limb. Vedangas are like the limbs of the Vedas and are six in number. They are:

1. Siksha - The science of Vedic phonetics
2. Vyakarana - Grammar
3. Nirukta - Etymological explanations of the Vedic words
4. Jyotisha - Astronomy
5. Kalpa - Details on the performance of Vedic rituals
6. Chandas - The science of prosody, the various meters of composition.

These six form the six limbs of the body of the Vedas. These limbs can be figuratively represented in the form of a human, where the first limb, Siksha, forms the nose, Vyakarana forms the face or mouth, Kalpa the hands, Nirukta the ears, Chandas the feet and Jyotisa the eyes.

This representation is significant. The first limb, Siksha or Vedic phonetics, is called the nose. This is significant not from the point of view of smell but from the most important function of breath, which sustains our life. In this sense, the Siksha is like the life sustaining breath force of the Vedic Mantras.

The second Anga is Vyakarana or Vedic grammar, which is considered to be the face or mouth. Since the mouth is critical for speaking any language, grammar forms the mouth.

The third Anga, Nirukta, is the dictionary for the Vedas and the Vedic language. This deals with the derivation of all words, their roots and meanings, their decomposition into letters and their origins and meaning. This is the etymology of the Vedic language. Since it details the meaning and usage of each word, why the word is used in particular contexts, and so on, it is referred to as the ears, because understanding the meaning of any language is of utmost importance for otherwise, words fall on deaf ears. Therefore, the Nirukta that explains the meaning of the words thereby provides the hearing for the comprehension of the Vedas.

The fourth limb, Jyotisha or the science of astronomy, has been compared to the eyes. Our eyes aid us in perceiving things both close or distant. The science of astronomy help us to look into the past or the future.

The fifth limb Kalpa has been called the hands. The hands are instrumental in performing an action. Kalpa is that science that tells us how to perform the Vedic rituals based on the knowledge of the 5 other limbs.

The sixth Anga, the Chandas or the art of prosody, forms the feet. The Vedas are mostly written in the form of poetry. Poetry requires meters. The Vedas contain various poetic meters in which the various Mantras are recited.

and unsullied,
editative state,
itery over the

ın-made scriptures.
ıs are the "breath of
lable. They are Rg

. Vedangas are like

ı human, where the
the feet and Jyotisa

t not from the point
ksha is like the life

critical for speaking

ll words, their roots
language. Since it
as the ears, because
ore, the Nirukta that

ng things both close

science that tells us

try. Poetry requires

different aspects of Yoga along with a complete control over his senses and food[1], who is devoid of anger and free from all diseases, who is always in deep penance, who has overcome all his enemies[2], who resides in a hermitage in the forest, who is respected and revered by Brahmins[3] who perform all the duties prescribed in the Vedas, who is gentle, who pays great attention to the regular practice of Sandhyavandana[4], who is surrounded by many great Brahmins who have realized the ultimate truth, who treats all beings equally, who is always at peace with himself, always aware, who is the embodiment of truth, who teaches the essence of the highest truth to many revered sages, who recognizes and appreciates the good qualities in all beings, whose sole aim is the welfare of others.

6-8: Gargi's request to Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga.

तमेवं गुणसंपन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।
मैत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥६॥

सभामध्यगता चेयमृषीणामुग्रतेजसाम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ गार्ग्येतद्वाक्यमब्रवीत् ॥७॥

गार्ग्युवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ।
योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥८॥

In the assembly of great sages, the wife of Yajnavalkya, also known as Gargi, endowed with unparalleled qualities, who has attained the realization of the highest truth, fell at his feet[5] and spoke as follows. Gargi said "One who is fit to be worshipped, who has studied and realized the essence of the Sastras, who is concerned about the Welfare of all Beings, please teach me the essence of Yoga with all its branches and sub-branches[6]."

---

[1] According to Ayurveda, the major cause of disease is Ama, or undigested food which leads to toxins. This is called Ama Dosha. Mentally, actions performed without due reflection lead to a state where one is unable to proceed or withdraw. This can be considered Ama at the psychological level. Jita means 'the one who has conquered.' Therefore Jitamayam refers to one who has gone beyond both mental and physical Ama.

[2] The enemies referred to here are internal. They are also called the "shadurmis" or six waves. They are Kama (desire), Krodha (anger), Lobha (greed), Moha (delusion), Mada (arrogance or ego) and Matsarya (jealousy or envy). These are the incessant waves that drag us deeper into the ocean of bondage.

[3] A Brahmin is one who has realized the highest truth. It can also refer to one who wishes to realize the highest and makes a constant endeavor in that direction.

[4] Sandhyavandana is the ritual done thrice a day - in the morning, afternoon and evening (in the three Sandhis). Meditation on the Gayatri Mantra and the practice of Pranayama form an important part of this ritual, which is repeatedly referred to in this text. For example, see Chapter Six.

[5] The Sanskrit word for the act of prostration is "namaskara". The two syllables, na and ma, mean "not mine." "Kara" is derived from the root "kr"- to do. Thus the act of prostration indicates an attitude of surrender and trust in the Guru.

[6] Sangopangam. The word "sa" means "with". Sangopangam means to study the Vedas with all its limbs (Angas)and auxiliary limbs (Upangas). Details of the Vedas and Vedangas were explained earlier (cf. footnote 1 of the present chapter). The first 4 are the 4 Vedas. Then come the 6 Vedangas, making 10 aspects of the Sangopangam. There are four Upangas: Vedic ritual (Mimamsa), logic (Nyaya), a collection of holy texts (Puranas) and treatises on conduct and morality (Dharmasastras). Mimamsa deals in detail with the performance of Vedic rituals. Nyaya is the Vedic science of logic. The Puranas are a collection of stories of the gods and related holy texts. The Dharmasastras lay down the codes of conduct for a balanced society and individuals. The Itihasas and Puranas details the lives of kings or incarnated deities who lived according to the Vedas, written as examples for humans to follow.

9-19: **Yajnavalkya meditates on the Divine, (Narayana) and describes how he approached the Creator (Brahma) to learn the highest truth.**

एवं पृष्टः स भगवान्सभामध्ये स्त्रिया तया ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥९॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥१०॥

समाहितमना गार्गि श्रृणु त्वं गदतो मम ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥११॥

In addition to these four, there are also four Upavedas or auxiliary Vedas which are also systems of knowledge. They are the Vedic science of health (Ayurveda), economics and politics (Arthashastra), weaponry (Dhanurveda), and music and dance (Gandharvaveda).
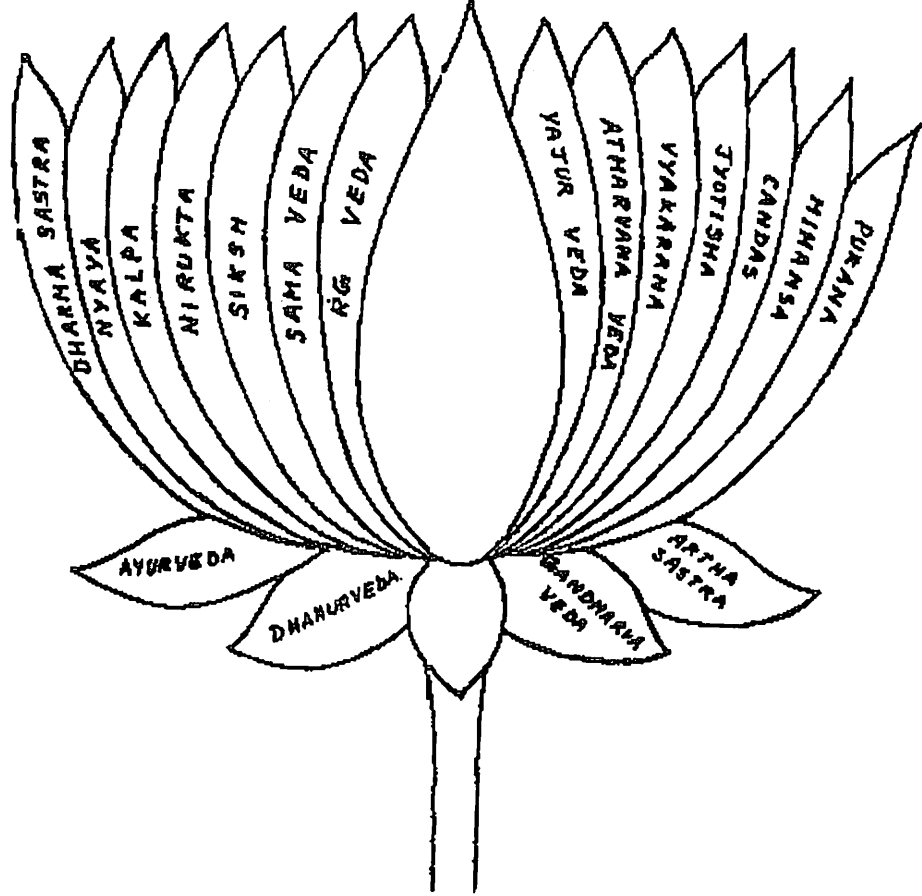
Requested
spoke as f
arise. May
by the Cre
meditating
resides in
worlds, wh
who is alw
Yajnavalky
souls, beho
the Sastras.
known as I
Gargi.

[1] There is a
from various a
there is referen
one who has re

he

नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥१२॥

आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
ध्यायन्हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ॥१३॥

नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।
एह्येहि गार्गि सर्वज्ञे सर्वशास्त्रविशारदे ॥१४॥

योगं वक्ष्यामि विधिवद्धात्रोक्तं परमेष्ठिना ।
मुनयः श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥१५॥

पद्मासने समासीनं चतुराननमव्ययम् ।
चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥१६॥

कदाचित्तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
पृष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१७॥

देवदेव जगन्नाथ चतुर्मुख पितामह ।
येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षमव्ययम् ॥१८॥

ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ।

Requested thus, Yajnavalkya, who is worthy of being worshipped, viewed all the assembled sages and spoke as follows. Yajnavalkya said," Gargi, Best among those who have Realized the Ultimate Truth[1], arise. May all be well with you. I will tell you all about the essence of Yoga which was taught [to me] by the Creator (Brahma). Gargi, when I teach you, listen to me with a focussed mind." So saying, meditating in his heart, with one-pointed concentration upon the Lord of the universe, (Narayana) who resides in the heart of all beings, who is the support for the existence of all forms of life in all the worlds, who is the source of this universe, who is fit to be meditated upon by Yogis, who is unattached, who is always in a state of bliss, who is immortal, eternal, omnipresent, who is the ruler of senses, Yajnavalkya, whose wealth is his penance and austerity and who is the greatest among the realized souls, beholding her (Gargi) with compassion, said "O Gargi, Realized One, Who is Proficient in all the Sastras, come forward. I will explain the principles of Yoga which were taught to me by Brahma known as Parameshti. Sages who are assembled here listen to me with total concentration along with Gargi.

---

[1] There is a mistaken notion today that women were the victims of discrimination during the Vedic period. However, it is apparent from various ancient texts that women were well-read back then and that they also practiced Yoga. For example, in the Ramayana, there is reference to Kausalya, Rama's mother, practicing Pranayama. In the present text, Yajnavalkya consistently refers to Gargi as one who has realized the highest truth, thereby acknowledging her own deep wisdom.

:. They are the Vedic
nce (Gandharvaveda).

Once I went to Brahma who sits on a lotus flower, who has four faces, who is imperishable, eternal, who is the creator of the world with all the animate and inanimate objects; who is known as Parameshti, and after singing his praise and prostrating before him with reverence, I asked him about the same subject about which you ask me now.

O Lord! Protector of the Universe, One who has Four Faces, Who is like the Paternal Grandfather of all Humanity, please teach me means by which I can attain supreme bliss and eternal freedom, and also the supreme knowledge which is a closely guarded secret.

19-27: The path to freedom (*Nivartaka*) and the path to bondage (*Pravartaka*), as explained by Brahma.

मयैवमुक्तो द्रुहिणः स्वयभूर्लोकनायकः ॥१९॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्मण्यभाषत ।
ज्ञानस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥२०॥

अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् ॥२१॥

प्रवर्तकं भवेदेतत्पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥२२॥

येन यत्क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥२३॥

प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२४॥

विधिवत्कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत्कामपूर्वकम् ॥२५॥

येन यत्क्रियते तस्य गर्भवासः करे स्थितः ।
संसारभीरुभिस्तस्माद्विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२६॥

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥

Having been asked by me, Brahma, the master and the guide of the universe beheld me with a gracious mind and explained the means to knowledge: "Doing the actions said in the

Varnashramadharma[1] with desire is Pravartaka, which is the cause for rebirth. Doing the actions, as prescribed in the Vedas, properly, as one's duty, devoid of desire, with knowledge (Jnana), is Nivartaka. It is Nivartaka which releases one from rebirth. It is Pravartaka which is always the cause for rebirth. Gargi! Freedom is in the hand of (is sure to be attained by) one doing the actions according to the Varnashramadharma, devoid of desire, as said in the Vedas, . Life in the womb is in the hand of one who does the actions as said in the Varnashramadharma, as said in the Vedas, with desire. Thus the actions prescribed in the Vedas must be done always, without desire, with knowledge (Jnana) by those who fear this bondage (Samsara).

27-29: The three debts of mankind and the means to overcome them.

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥

ते देवानामृषीणां च पितृणामृणिनस्तथा ।

ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यश्च सुतैस्तथा ॥२८॥

कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।

Human beings, born in all the three worlds, are naturally indebted to the Devas, sages (Rishis)and ancestors. By learning and reciting the Vedas, [one can free oneself] from the debts of the sages; by progeny, from the debts of one's ancestors; by performing sacrificial rites while following the duties of one's stage in life, (Ashrama) from the Devas[2].

29-40: Brahma explains how one should lead one's life in accordance with Varnashramadharma. After explaining the essence of Yoga, Brahma Himself recedes into a state of Yoga.

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥२९॥

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ।
अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपांगं विधानतः ॥३०॥

स्नायाद्विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
संस्कृतायां सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः ॥३१॥

यजेदग्नौ तु विधिवत्भार्यया सह वा विना ।
कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ॥३२॥

---

[1] This is explained in detail in the appendix to this chapter.

[2] Throughout our lives, our actions are primarily oriented towards attaining some object or achieving some goal. In contrast, in order to attain true freedom, we must direct our actions towards giving rather than receiving. Consequently, many rites or rituals are proposed in the Vedas, including the concept of our indebtedness to our ancestors, earlier sages, and so on. However, it is beyond the scope of this work to discuss the significance of this attitude toward ritual and its profound relevance for our times.

तपश्चरन्वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः ॥३३॥

संन्यासाश्रमसंयुक्तो नित्यं कर्म समाचरन् ।
यावत्क्षेत्री भवेत्तावद्यजेदात्मानमात्मनि ॥३४॥

क्षत्रियश्च चरेदेवमासंन्यासाश्रमात्सदा ।
वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्वैश्यः समाहितः ॥३५॥

शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥३६॥

आनुलोम्यप्रसूतानां त्रयाणामाश्रमास्त्रयः ।
शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥३७॥

चतुर्णामाश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः ।
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसंकल्पवर्जितम् ॥३८॥

तस्मात्त्वमपि योगीन्द्र स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।

श्रद्धया विधिवत्सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥३९॥

इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत्स्वयम् ॥४०॥

According to the Vedas, four stages are laid down for a Brahmin, three stages for a Kshatriya, two stages for a Vaishya, and one stage for the fourth division. Having learnt the Vedas (in the Brahmacarya ashrama), with all it's branches and sub-branches, in the proper manner, one must leave the Brahmacarya ashrama, in the prescribed manner, following the vows of Brahmacarya ashrama during the transition, and must [marry and] beget children of a chaste girl of the same division. Then he must perform the rituals with the [three] fires as prescribed in the Vedas. With or without his wife [in Vanaprasthashrama], he must live in a secluded place in the forest, which has sufficient fruits, roots and water, doing penance (tapas) and a Vedic ritual (Agnihotra) performed everyday, with a focussed mind. He must then take Sanyasa in the proper manner, having [symbolically] merged the [three] fires with his self. Following Sanyasashrama, doing his duty always, as long as he possesses a body (till the end of his life), he must dissolve the mind in the self. The actions prescribed by the Vedas must be done everyday, always, without the motivation of desire, by those belonging to all the four stages in life (ashramas).

The Kshatriyas too must always observe the stages except Sanyasa similarly. A Vaishya too must, with concentration, observe the stages other than Vanaprasthashrama and Sanyasashrama. The fourth division must always observe Grihastashrama, and according to some sages, Brahmacaryashrama also.

Therefore, you too, Master of Yogis, performing the duties of your Ashrama, properly, with sincerity, in the prescribed manner do the action that will lead you to realization." Having thus explained the essence of Karma and yoga to me, Brahma himself receeded into a state of yoga."

Kshatriya, two
e Brahmacarya
e Brahmacarya
; the transition,
ıst perform the
ɔrasthashrama],
doing penance
must then take
self. Following
is life), he must
eryday, always,
amas).

a too must, with
e fourth division
ıma also.

', with sincerity,
ıs explained the

41-42: Gargi's request to Yajnavalkya to further explain the knowledge (*Jnana*) that should go along with one's actions to attain freedom.

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥४१॥

गार्ग्युवाच—

ज्ञानेन सहयोगीन्द्र विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
त्वयोक्तं मुक्तिरस्तीति तयोर्ज्ञानं वद प्रभो ॥४२॥

Having heard with great happiness the words of Yajnavalkya, Gargi, the one with a beautiful countenance, again spoke thus in the midst of the great sages, to the greatest among sages (Yajnavalkya). Gargi said, " O greatest of Yogis! It was said by you that there is freedom for one who does the actions (karma) prescribed in the Vedas with knowledge (Jnana). O Master, between the two (action and knowledge) tell us about the knowledge.

43-44:Yajnavalkya's reply that knowledge is nothing but Yoga. Definition of Yoga as the union of Jivatma and Paramatma

भार्यया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥४३॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
संयोगो योग उत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥४४॥

Yajnavalkya, thus requested by his wife, looked at her with compassion and explained the essence of the (ultimate) knowledge - "Understand knowledge to be of the form of yoga, and yoga as having eight limbs. The union of the individual self (Jivatma) and the Supreme soul, Divine (Paramatma) is said to be yoga. I will explain to you the limbs, properly, as they were heard by me earlier. O Gargi! Listen to me with a focussed mind along with the sages."

45-50: The eight limbs of Yoga and the number of divisions in each limb.

Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana and Samadhi - O Gargi, one with a beautiful countenance! These are the limbs. Yama and Niyama are of ten types each. Eight Asanas are important and among them, three are most important. Pranayama is said to be of three types and

वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग्यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
समाहितमना गार्गि ऋषिभिः सह संश्रृणु ॥४५॥

यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गार्गि प्रत्याहारश्च धारणा ॥४६॥

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।
यमश्च नियमश्चैव दशधा संप्रकीर्तितः ॥४७॥

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् ।
प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः प्रत्याहारश्च पंचधा ॥४८॥

धारणा पंचधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्तितम् ।
त्रयं तेषूत्तमं प्रोक्तं समाधिस्त्वेकरूपकः ॥४९॥

बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ।

Pratyahara of five types. Dharana is said to be of five types. Dhyana is of six types. Among them, three are said to be more important. Samadhi is one, [but] some think it to be of many divisions.

50-70: Detailed explanation of the ten divisions of (Yama) the first limb.

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥५०॥

क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥५१॥

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
विध्युक्तं चेदहिंसा स्यात्क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥५२॥

वेदेनोक्तेऽपि हिंसास्यादभिचारादि कर्म यत् ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणम् ॥५३॥

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ।
अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५४॥

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥५५॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्टिकस्य च ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं तथैवारण्यवासिनाम् ॥५६॥

ऋतावृतौ स्वदारेषु संगतिर्या विधानतः ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥५७॥

राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥५८॥

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥५९॥

Listen about each
Dhrti, Mitahara, a
word or deed is sa
Ahimsa if it is pres
(exorcising etc.) is
Satya is not just sp
to sages who have

ng them, three
ons.

गुरवः पंच सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ।
माता पिता तथाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ॥६०॥

एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरौ तथा ।
एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ॥६१॥

तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ।
शुश्रूषयार्चयेन्नित्यं तुष्टोऽभूद्येन वा गुरुः ॥६२॥

दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ।
विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥६३॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ।
प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ॥६४॥

क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ।
अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ॥६५॥

तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थापनं धृतिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् ॥६६॥

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ।
एषामयं मिताहारो ह्यन्येषामल्पभोजनम् ॥६७॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥६८॥

मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्मविद्यया ।
आत्मविद्या च धर्मश्च पित्राचार्येण वानघे ॥६९॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः ।
गुरवः श्रुतसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥७०॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

Listen about each one with attention. Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacarya, Daya, Arjava, Kshama, Dhrti, Mitahara, and Sauca are the ten Yamas. Not causing harm to all beings, always, by thought, word or deed is said to be Ahimsa by yogis. Even that [action] which causes harm to other beings is Ahimsa if it is prescribed by the Vedas. An action, like those done with the intention of harming a foe (exorcising etc.) is Himsa, even if the means for the same are provided by the Vedas.

Satya is not just speaking the plain truth, [but to say] that which is beneficial to all beings. According to sages who have realised the truth, absence of desire for others' possessions is said to be Asteya.

Renunciation of conjunction by thought, word, or deed, with the opposite sex, at all times, in all places and in all states is considered Brahmacarya. This is said to be be Brahmacarya for persons in the Brahmacaryashrama, for Sanyasins, for those who have resolved to adhere to Brahmacarya throughout their lives, and for those who are in the Vanaprasthashrama (the third stage in life when one retires to the forest). For householders, conjunction with their wives, in the prescribed period, in the proper manner, is considered as Brahmacarya. This Brahmacarya is prescribed for Kshatriyas who are in the Grihasthashrama, and by some scholars to Vaishyas of good conduct also. For the fourth division, serving one's teacher (Guru) is said to be Brahmacarya. For everyone, serving one's teacher at all times is said to be Brahmacarya.

For all divisions, five Gurus are stated in the Vedas - one's mother, father, teacher (Acarya), [maternal] uncle and father-in-law. Among them, three are said to be more important - one's teacher and parents. Among them, one is most important - the teacher who has realized the highest truth. One must always worship the same teacher who is the best among those who have known the Brahman, who is absorbed in the performance of his daily duties, by performing the service by which one's teacher will be pleased.

Daya is to be kind to all beings everywhere. Equality towards all things, favourable and unfavourable is said to be Kshama for humans by scholars well versed in the Vedas. During the loss of wealth and separation from one's dear ones, or attainment of both, steadiness of mind everywhere (in all states) is Dhrti.

Eight mouthfuls of food are to be eaten by a Sanyasi, sixteen by those in Vanaprasthashrama, thirty-two by a Grihastha, and as much as they wish by students. This is Mitahara for them, and for others it is eating less.

Sauca (purity) is said to be of two types - external and internal. External purity is [brought about] by cleansing agents like water and [a kind of fragrant] earth. Internal purity is the purity of the mind. Purity of the mind is to be known by the pious life [led by a person] and the quest for knowledge of the Supreme Spirit. This quest for the knowledge of the self, or the pious life can be initiated only by the father or the teacher, One free from Faults! Hence people who desire to attain freedom, must at all times, through thought, word and deed, worship the great sages and teachers who have realized the eternal truths declared in the Vedas."

ies, in all places
persons in the
arya throughout
en one retires to
l, in the proper
s who are in the
fourth division,
s teacher at all

rya), [maternal]
her and parents.
ne must always
ahman, who is
e's teacher will

d unfavourable
s of wealth and
(in all states) is

prasthashrama,
r them, and for

ought about] by
ty of the mind.
owledge of the
ted only by the
om, must at all
ave realized the

CHAPTER II

Outline

1-2: List of the ten Niyamas

2-3: Definition of Tapas

4: Definition of Astikya

5: Definition of Dana

6-7: Definition of Isvarapujana

8-10: Description of Siddhantashravana for each division of society

10-11: Hri

11: Mati

12-18: Detailed description of Japa

19: Definition of Vrata

द्वितीयोऽध्यायः ॥

1-2: List of the ten Niyamas.

याज्ञवल्क्य उवाच—

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥१॥

एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु ।

Tapas, Santosha, Astikya, Dana, Isvarapujana, Siddhantashravana, Hri, Mati, Japa and Vrata. These are the Niyamas. Listen to all of these separately (one by one).

2-3: Definition of Tapas.

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥२॥

शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।

Those who are well versed in Tapas say that drying the body, following Krichram, Candrayanam[1] etc., in accordance with the Vedas, is the best Tapas.

3-4: Definition of Santosha.

यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥३॥
या धीस्तामृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् ।

Sages say that the attitude that what a person gets by chance is enough is Santosha, the sign of happiness.

---

[1] Kricchram and Candrayanam are procedures for fasting. The fasting referred to here is not merely starving oneself. The word "fasting" used here is referred to in Sanskrit by the word "Upavasam." "Upa" means "near" and "Vas" means "to stay," or "to live." Thus, staying close to the Divine (to one's self) is Upavasam. Refraining from taking food facilitates the attainment of this goal. A light stomach, free from heaviness and dullness, aids both Pranayama and meditation and is instrumental in focussing the mind. Mere fasting, devoid of this spiritual attitude, is not Tapas, though it may help remove physical impurities and restore physical health. However, the practice of Pranayama and meditation on a mantra is essential to dispel mental impurities (the klesas - refer PYS II-3) and lead to the fulfillment of spiritual goals. Thus, fasting performed with such spiritual intention is Tapas.
Many procedures are given for this fasting. For example, a regular fast is suggested on the eleventh day (Ekadasi) of the cycle of the moon. The type of fasting suggested here, Chandrayanam, is another example. This extends for a longer duration, in an orderly manner and can be done in two ways, both based on the waxing and waning of the moon. The first type is as follows - One starts the fast on a full moon day, taking fifteen measures of food that day. On the next day, that is, the fourteenth day, one should take fourteen measures of food. Continuing similarly, everyday one must take one measure of food less than the preceeding day, until the new moon day, when one must fast totally. Then, beginning from the first day after the new moon, the same procedure is repeated, but in reverse, taking everyday, one measure of food more than the preceeding day, until the full moon day, when one must take fifteen measures of food, as at the beginning of the fast. This ends the cycle.
The other type of Chandrayanam too is similar, the difference being that one starts the cycle on the day after the new moon, taking one measure of food. Then one gradually increases the quantity of food consumed to fifteen measures, and then decreases it to one measure again, following the same procedure as outlined in the previous type of Chandrayanam. It is important to note that these procedures vary for each individual based on his (Varnam) profession and (Ashrama) stage in life. For example, a student may be exempted from any fasting because of his growing age.

4: Definition o

Trust in Dharma
Astikya.

5: Definition of

Giving wealth, fo
sincerity (with the

[1] In Dana, as in any of the ot
types based on the gunas. Sat
attitude that "This is not mine
kind, is called Rajasa Dana.
manner is Tamasic Dana.

4: Definition of Astikya.

धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥४॥

Trust in Dharma and Adharma (that which is prescribed and proscribed according to the Vedas) is Astikya.

5: Definition of Dana.

न्यायार्जितं धनं चान्नमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥५॥

Giving wealth, food or other possessions that one has rightfully earned, to those in need, with sincerity (with the right attitude) is said to be Dana[1].

[1] In Dana, as in any of the other Niyamas, one's attitude is all-important. The Bhagavad Gita (XVII.20-22) classifies Dana into three types based on the gunas. Satvika Dana is to give a deserving person the right thing, at the right time, at the right place, with the right attitude that "This is not mine." Something that is given in order to gain a favour, with expectation of results or in the wrong frame of mind, is called Rajasa Dana. That which is given at the wrong time to an unworthy person with the wrong attitude, and in an insulting manner is Tamasic Dana.

6-7: Definition of Isvarapujana.

यत्प्रसन्नस्वभावेन विष्णुं वाऽप्यन्यमेव वा ।
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या ह्येतदीश्वरपूजनम् ॥६॥

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥७॥

Worship of Vishnu or other deities to the extent of one's capability, with a pure mind, with devotion is Isvarapujana. A mind devoid of desire, speech unsullied by lies and a body that does no harm [to others] - this is Isvarapujana.

8-10: Description of Siddhantashravana for each division of society.

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः ।
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥८॥

विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मस्थतपस्विनाम् ॥९॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।

Listening to the the ultimate truth that is expressed in the Vedas (Vedanta) is said to be Siddhantashravana by the wise. For the Kshatriyas, Siddhantashravana is said to be the same as for Brahmins, and some say the same for Vaishyas who are good and are possessed of good character and conduct. For the fourth division and women, who perform their duties and do Tapas, listening to the (Puranas) other sacred texts is said to be Siddhantashravana by the wise[1].

[1] The essential teaching of the Vedas were also given in the form of other texts called the Itihasas and the Puranas. The Itihasas, such as the Ramayana and Mahabharata, represent the essence of the Vedas. The Ramayana is an expansion of the message of the Vedas. The Mahabharata is called the fifth Veda. The Bhagavata, which is a Purana, is said to be the fruit of the Vedas.

10-11: Hri.

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥१०॥

तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्तिता ।

The shame that one feels at doing actions that are considered despicable by the Vedas and by the ways of the world is called Hri[1].

11: Mati.

विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥११॥

Faith in all the duties laid down in the Vedas is Mati.

12-18: Detailed description of Japa.

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदबाह्यविवर्जितः ।
विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥१२॥

अधीत्य वेदं सूत्रं वा पुराणं सेतिहासकम् ।
एतेष्वभ्यसनं यच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥१३॥

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिक उपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥१४॥

मानसो मननध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्त्रगुण उच्यते ॥१५॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्त्रगुण उच्यते ।
मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्त्रगुणमुच्यते ॥१६॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥१७

ॠषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायन्मन्त्रं च सर्वदा ।
यस्तु मन्त्रजपो गार्गि स एव हि फलप्रदः ॥१८॥

Repeating in the proper manner the Mantra into which one has been initiated by the Guru, and which is not in contradiction to the Vedas, is considered Japa. or constantly reading, reflecting (Abhyasa) upon the Vedas, Puranas, Itihasas or Sutras after studying them - such a practice is called Japa. Japa is of two types: verbal and mental.

---

1 Hri includes a sense of clarity or conscience to distinguish between what shall, and what shall not, be done.

Verbal japa is said to be of two types: aloud and soft. Mental japa is classified into two types: repeated mental reflection (Manana) and continous meditation (Dhyana).

Soft verbal Japa is said to be thousand times more beneficial than the Verbal Japa done aloud. Manana is said to be thousand times more beneficial than the soft verbal Japa. Dhyana, is said to be thousand times more beneficial than Manana.

Loud recitation gives the appropriate (desired) results for everybody, if not heard by those of low mentality, but if heard [by them], it becomes fruitless. The japa on a mantra (mantrajapa) in which one pays attention to the meter (Chandas), the Seer of the Mantra (Rishi), and the God depicted by it (Devata), and the mantra [itself] - such a mantrajapa alone, O Gargi, will yield the benefits.

19: Definition of Vrata.

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥१९॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

Following the path permitted and initiated into previously, by a compassionate Guru in order to attain freedom and worldly benefits is Vrata.

ypes: repeated

loud. Manana
o be thousand

those of low
) in which one
depicted by it
nefits.

ru in order to

CHAPTER III

Outline

1-2:	List of the eight asanas
3:	Svastikasana
4-5:	Variation of Svastikasana
5-6:	Gomukhasana
6-7:	Padmasana
8:	Virasana
9-11:	Simhasana
11-12:	Bhadrasana
13:	Muktasana
14:	Variation of Muktasana
15-16:	Mayurasana
17-18:	Diseases are destroyed due to Yama, Niyama and Asana. Instruction to Gargi to do Pranayama after purifying the Nadis.

1-2: List of the eight asanas to be discussed in this chapter.

याज्ञवल्क्य उवाच—

आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि तपोधने ।
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ।।१।।

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।
तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ।।२।।

Yajnavalkya said:

Now, I will describe the Asanas. Gargi, One whose Wealth is Penance, listen to me. Svastikasana, Gomukhasana, Padmasana, Virasana, Simhasana, Bhadrasana, Muktasana and Mayurasana. I will describe the characters of these one by one.

3: Svastikasana.

जानोर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ।।३।।

Having correctly placed the soles of both the feet between the thighs and knees, one should sit (comfortably) balanced and straight-bodied. This is called Svastikasana.[1]

4-5: Variation of Svastikasana.

सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।।४।।

एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ।

The ankles must be placed on either side of the perineum, the left ankle on the right side and the right ankle on the left side. This too is known as Svastikasana and it destroys all impurities.

5-6: Gomukhasana.

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।।५।।

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ।

Place the right ankle beside the buttock, on the left, and the left [ankle] at the right. This is Gomukhasana, resembling the face of a cow.[2]

---

[1] The same descriptions are used by later Yoga texts. See, for example: Hathayogapradipika (I.19), Gheranda Samhita (II.13), and the Siva Samhita (III.95).

[2] For similar descriptions, refer to HYP (I.20) and the Gheranda Samhita (II.16).

. Svastikasana,
urasana. I will

ikasana.[1]

de and the right

Samhita (II.13), and

6-7: Padmasana.

अंगुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण

उर्वोरुपरि विप्रेन्द्रे कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितम् ॥७॥

The big toes must be held from behind and the feet should be placed on the (opposite) thighs. This is Padmasana which is revered by all.

8: Virasana.

एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदाहृतम् ॥८॥

Place one foot firmly on the one thigh and the [other] thigh on the other foot. This is called Virasana[1].

9-11: Simhasana.

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ॥९॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वांगुलीश्च प्रसार्य च ।
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥१०॥

सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ।

Place the ankles below the scrotum, on the sides of the perineum, the left ankle on the right and the right ankle on the other side (left). Place the palms upon the knees and spread out the fingers. With an opened mouth look at the tip of the nose with a concentrated mind. This is Simhasana[2] always held in high esteem by Yogis.

11-12: Bhadrasana.

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥१२॥

Hold firmly with the hands the feet which are on their sides and remain motionless. This is Bhadrasana, which destroys all diseases and toxins.

---

[1] Refer HYP (I.21) for a similar description.
[2] Refer HYP I.50-52 for similar descriptions.

13: Muktasana.

संपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् ॥१३॥

Having pressed the perineum by the ankle from the left by the right ankle - this is known as Muktasana.

14: Variation of Muktasana.

मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ॥१४॥

Placing the left ankle above the generative organ and placing the other ankle above it is Muktasana.

15-16: Mayurasana.

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः
हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थापयन्नाभिपार्श्वयोः ॥१५॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥१६॥

Placing the palms of the hands firmly on the ground and keeping the elbows at the side of the navel with the head and legs raised, staying in space [in an elevated position] - this is Mayurasana which destroys all impurities.

17-18: Instruction to Gargi.

सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ।
यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ॥१७॥

नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥१८॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये तृतीयोऽध्यायः ।

All internal diseases and toxins are destroyed [by the practice of Asana]. Together with Yama, Niyama and Asanas, after purifying the Nadis, do Pranayama.

is Muktasana.

de of the navel
urasana which

er with Yama,

Appendix – to Chapter III

Different texts on yoga quote different numbers of asanas. For example, the Dhyanabindu Upanishad says "There are as many asanas as there are varieties of beings." The HYP (I.33) says there are 84 asanas. Gheranda Samhita (II.1) says there are 84 lakh asanas but, of these, 84 are the best and, of these, 32 are described (II.2). The Siva Samhita (III.84) says there are 84 asanas and out of these four are described. The same asanas are described by different texts under different names. All these later texts on yoga have borrowed the descriptions of these asanas from this text of Yajnavalkya (see Appendix I), who is regarded as one of the ancient sages. This is evident from the HYP (I.18) which says "I proceed to describe some of the asanas accepted by such sages as Vasishta and yogins such as Matsyendra." Brahmananda, the commentator says the asanas described here are approved by Vasishta and Yajnavalkya. Similarly if we refer to the HYP (II.37) it says "Some teachers say that all impurities (of the nadis) are removed by Pranayama alone and other acts (kriyas - cleansing techniques like neti, dauti, etc) are not accepted by great sages." The commentator Brahmananda again refers to the name of Yajnavalkya in this context.

In this chapter, Yajnavalkya describes eight asanas with variations for two of them. Of these three are considered most important. The chapter ends with a note that proper practice of postures (asanas) along with yama and niyama destroy diseases. A very important fact to be noted by all students of yoga is that all these texts describe only the final, classical posture and not any of the intermediate or preparatory postures. This is because, in Vedic times, the practice of asanas was learned under the personal guidance and supervision of a teacher. These asanas were taught on an individual basis, with a strong emphasis on careful observation of the students aptitudes and abilities, and adaptation of the posture to the student by the teacher. Indeed, it was the teacher's role to adapt the postures to suit the needs and capabilities of each student. (See Yoga for Body, Breath and Mind by the same author for more details.)

It is also worth noting that Yajnavalkya mentions the absence or disappearance of internal diseases as one benefit of asana practice. The phrase, "absence of internal diseases," does not merely mean absence of bodily, physical ailments. It also implies a greater stability and quiteness of the mind. This, for example, is evident from HYP (I.17) which says "The practice of asanas leads to lightness of the body, firmness and health". The commentary then explains "firmness" as calmness of mind due to the reduction of the guna of activity (Rajas), and lightness of the body as coming about by the reduction of the guna of inertia, darkness and heaviness (Tamas). "Health" is explained in the commentary as the absence of disturbances in the mind. The disturbances of the mind referred to here are nine in number, as also mentioned in the Yogasutras (I.30). The Yogasutras (II.48) also state that the practice of asana leads to a state of being unaffected by the pairs of opposites (pleasure or pain, happiness or sorrow).

Thus it is clear that, in ancient times, asana practice was primarily considered a spiritual practice, leading to greater physical and mental stability necessary for spiritual pursuits.

s Muktasana.

: of the navel
rasana which

· with Yama,

Appendix – to Chapter III

Different texts on yoga quote different numbers of asanas. For example, the Dhyanabindu Upanishad says "There are as many asanas as there are varieties of beings." The HYP (I.33) says there are 84 asanas. Gheranda Samhita (II.1) says there are 84 lakh asanas but, of these, 84 are the best and, of these, 32 are described (II.2). The Siva Samhita (III.84) says there are 84 asanas and out of these four are described. The same asanas are described by different texts under different names. All these later texts on yoga have borrowed the descriptions of these asanas from this text of Yajnavalkya (see Appendix I), who is regarded as one of the ancient sages. This is evident from the HYP (I.18) which says "I proceed to describe some of the asanas accepted by such sages as Vasishta and yogins such as Matsyendra." Brahmananda, the commentator says the asanas described here are approved by Vasishta and Yajnavalkya. Similarly if we refer to the HYP (II.37) it says "Some teachers say that all impurities (of the nadis) are removed by Pranayama alone and other acts (kriyas - cleansing techniques like neti, dauti, etc) are not accepted by great sages." The commentator Brahmananda again refers to the name of Yajnavalkya in this context.

In this chapter, Yajnavalkya describes eight asanas with variations for two of them. Of these three are considered most important. The chapter ends with a note that proper practice of postures (asanas) along with yama and niyama destroy diseases. A very important fact to be noted by all students of yoga is that all these texts describe only the final, classical posture and not any of the intermediate or preparatory postures. This is because, in Vedic times, the practice of asanas was learned under the personal guidance and supervision of a teacher. These asanas were taught on an individual basis, with a strong emphasis on careful observation of the students aptitudes and abilities, and adaptation of the posture to the student by the teacher. Indeed, it was the teacher's role to adapt the postures to suit the needs and capabilities of each student. (See Yoga for Body, Breath and Mind by the same author for more details.)

It is also worth noting that Yajnavalkya mentions the absence or disappearance of internal diseases as one benefit of asana practice. The phrase, "absence of internal diseases," does not merely mean absence of bodily, physical ailments. It also implies a greater stability and quiteness of the mind. This, for example, is evident from HYP (I.17) which says "The practice of asanas leads to lightness of the body, firmness and health". The commentary then explains "firmness" as calmness of mind due to the reduction of the guna of activity (Rajas), and lightness of the body as coming about by the reduction of the guna of inertia, darkness and heaviness (Tamas). "Health" is explained in the commentary as the absence of disturbances in the mind. The disturbances of the mind referred to here are nine in number, as also mentioned in the Yogasutras (I.30). The Yogasutras (II.48) also state that the practice of asana leads to a state of being unaffected by the pairs of opposites (pleasure or pain, happiness or sorrow).

Thus it is clear that, in ancient times, asana practice was primarily considered a spiritual practice, leading to greater physical and mental stability necessary for spiritual pursuits.

CHAPTER IV

Outline

1-6:	Gargi's request to learn about Nadis, their position, Prana, their functions and purification of the Nadis (Nadisuddhi)
6-8:	Concept of Prana and its dispersion
9-10:	The importance of centering the Prana
11-15:	Description and location of the seat of the internal fire in the body (Dehamadhya)
16-17:	Position, shape and size of the Kandasthana
18-20:	Position and description of the abode of the Prana and the Jiva (Nabhicakra)
21-23:	Position and nature of the Kundalini
23-24:	Kundalini and Prana - the awakening of the Kundalini
25-28:	The fourteen important Nadis, and the most important ones among these fourteen
29-31:	The location and features of Sushumna Nadi
31-34:	The relative position and features of Ida and Pingala Nadis
35-38:	The relative position of the remaining Nadis
39-46:	The origin and termination of the Nadis
47-49:	The ten Vayus - Prana to Dhananjaya
50-51:	The abode of Prana
52-53:	The abode of apana
54:	The abode of Vyana
55:	The abode of udana
55-57:	The abode of samana
58:	The other 5 Vayus
58-66:	The process of digestion and assimilation of food and the role of the Vayus in this process
67-71:	The function of each of the 10 Vayus
71-72:	Instruction to Gargi to perform Nadisodhana pranayama

चतुर्थोऽध्यायः ॥

1-6: Gargi's request to learn about Nadis and their position, Vayus and their functions and purification of the Nadis (Nadisuddhi).

श्रुत्वैतद्भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥१॥

गार्ग्युवाच—

भगवन्ब्रूहि मे स्वामिन्नाडीशुद्धिं विधानतः ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वदेहिनाम् ॥२॥

उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥३॥

स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन्देहे देहभृतां वर ॥४॥

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।
इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥५॥

गार्गीं तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

Having listened to the words of the wise Yajnavalkya, in the assembly of sages, the blessed ascetic, Gargi spoke again. Gargi said, "My Lord and Master, tell me in an orderly manner about the purification of the Nadis.[1] By what means the Nadis of all beings can be purified, the origin of the Nadis and their movement, in the proper manner, of what nature the Kandasthana is said to be, the number of Vayus present [in the body], the positions of the Vayus and their functions, one by one - whatever is to be known in this body, you, Highest among Beings, are fit to tell us about all of them. There is no one as knowledgeable as you." Having thus been spoken to by his wife, with a mind absorbed totally in it (in her question), looking at Gargi, he told her about all that [she had asked about].

6-8: Concept of Prana and its dispersion.

याज्ञवल्क्य उवाच—

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥६॥

विद्धयेतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ।
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥७॥

चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥८॥

[1] We have retained the Sanskrit term, Nadi, for lack of an appropriate English equivalent. Nadis are subtle channels along which Prana, the life-force or energy, flows.

Yajnavalkya said," My Beloved! Know that the body is exactly ninety six angulas[1] for all beings by their own fingers. The Prana is greater than the body by twelve Angulas. Some venerable sages say [that it is] fourteen Angulas. [But] the realized ones say [that it is] only twelve Angulas.

10: The importance of centering the Prana.

आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव वह्निना ।
योगाभ्यासेन यः कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा ॥९॥

स एव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः स सम्पूज्यो नरोत्तमः ।
आत्मस्थवह्निनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ॥१०॥

The learned person who, by the practice of Yoga, with the help of the fire[2] equalizes or reduces the Prana, that is within oneself, is the greatest among those who have realized the Brahman. He is the best among men and is fit to be worshipped. You, Best among the Twice-Born, with the help of the fire born out of Yoga, master the Prana that is within oneself by the practice of Yoga.

11-15: Description and location of the seat of the internal fire in the body Dehamadhya.

आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥११॥

त्रिकोणं मनुजानां च चतुरस्रं चतुष्पदाम् ।
मण्डलं तत्पतंगानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१२॥

तन्मध्ये तु शिखा तन्वी सदा तिष्ठति पावकी ।
देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु ॥१३॥

गुदात्तु द्व्यंगुलादूर्ध्वमधो मेढ्राच्च द्व्यंगुलात् ।
देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणामितीरितम् ॥१४॥

---

[1] An "angula" is a measurement of length based on the width of the fingers. The width (cross section) of four fingers, excluding the thumb, is four angulas. Clearly, the span of four fingers which measures four angulas is different for each individual. For example, stand against a wall and mark out your height. Now measure that height by four fingerwidths. You will find that your height will be twenty four times the span of four fingerwidths, that is, ninety six angulas, as measured by your own fingerwidth.
The distances between the different important centres in the body has been stated in terms of angulas, as will be noticed later in this chapter. The distances between the vital points of the body (Marmasthanas) detailed in the Chapter VII have also been stated in terms of angulas. Later texts on Yoga also give the distances between the cakras in terms of angulas.
It is interesting to note the similarity between the Chinese and the Vedic measurements: four angulas is equivalent to three Chinese cuns. The measurement of the body in Chinese terms is seventy two cuns, which is three-fourths of ninety six angulas.

[2] The word, *Agni* (translated here as "fire") may be derived from *Agram Nayati Iti Agnih*, or "that which leads everything to its end or final form." That is, Agni is that which burns and reduces everything to ash, which cannot be burnt further. In Vedic thought, Agni symbolizes the Divine (Paramatma). Just as Agni burns impurities, the Divine can burn the impurities within us, the Klesas or impurities of ignorance and ego, which leads us to our ultimate, true form as the Seer. Hence, the Agni referred to here should not be understood as mere physical fire. Yajnavalkya also refers to meditation on the Divine in the form of Agni, as Vaisvanaragni – (see Chapter IX-18-24). Refer also to the introduction for a more detailed discussion on Agni.

चतुष्पदां तु हृन्मध्यं तिरश्चां तुन्दमध्यमम् ।
द्विजानां तु वरारोहे तुन्दमध्यमितीरितम् ॥१५॥

In the centre of the body is the abode of the fire, glowing like melted gold, [in the shape of] a triangle in humans, a square in animals and a circle in birds. This is the truth which I say to you. In the midst of this there is always present a fine flame. If you wish to know where the center of the body (Dehamadhya) is, listen. In humans, it is said to be two angulas above the anus and two angulas below the generative organ, [being] situated in between them. In quadrupeds, it is the centre of the heart (Hrdaya), and for other animals it is the centre of the belly. For birds, Beautiful One, it is said to be the middle of the belly.

16-17: Position, shape and size of the Kandasthana.

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नवाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामश्च तथाविधः ॥१६॥

अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत्त्वगादिभिः ।
चतुष्पदां तिरश्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥१७॥

The Kandasthana of humans is nine angulas from the Dehamadhya. It is four angulas in height and similarly in width, it's form is similar to the shape of an egg and is ornamented (surrounded) by the five elements of creation and sustenance (*Tattvas*). In quadrupeds, birds and other beings, it is in the centre of the belly (the Kandasthana).

18-20: Position and description of the abode of the Prana and the Jiva (Nabhicakra).

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्रसमुद्भवः ।
द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥१८॥

चक्रेऽस्मिन्भ्रमते जीवः पापपुण्यप्रचोदितः ।
तन्तुपंजरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥१९॥

जीवस्य मूलचक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्चरत्यसौ ।
प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥२०॥

The middle of this (the Kandasthana) is called the Nabhi. In the Nabhi arises a cakra. That [cakra] has twelve spokes and it is by this that the body is held[1]. Just as a spider moves around in its [self-spun] cage of thread[2] (web), the self (Jiva), instigated by his good and bad deeds moves around in this Cakra. In the lower part of this Cakra, which is the base for the self (Jiva), this Prana moves. The Jiva is mounted on the Prana at all times in all beings.

---

[1] The cakra at the navel is the center for the origin of all the Nadis. Therefore, Patanjali (Yogasutras III.29) says "Nabhicakre Kayavyuha Jnanam," that is, by Samyama on the Nabhicakra, one can understand the Vyuham or the arrangement of the various structures of the body.

[2] The web of the spider is self-spun, as is the web of our own past actions. Our past actions have conditioned us, and this conditioning is responsible for our bondage. References to this concept are also found in the Mundakopanishad.

21-23: Position and nature of the Kundalini.

तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥२१॥

यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुद्ध्यैव सदा स्थिता ॥२२॥

मुखेनैव समावेष्टय ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।

Above this (the Nabhicakra) is the location of the Kundalini, above and below the Nabhi in an oblique direction. Her[1] character is the eight aspects of the Seen[2] and her form is spiral. Obstructing the proper movement of the Prana, water, food, etc. from all directions, from all sides of the Kandasthana, at all times the Kundalini is present covering the opening of the the door to freedom with her own mouth.[3] (Brahmarandhra).

23-24: Kundalini and Prana - the awakening of the Kundalini.

योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना ॥२३॥

स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुसखेनैव ततो याति सुषुम्णया ॥२४॥

It is awakened during the practice of Yoga by the Apana[vayu] along with the fire, throbbing, shining brightly in the form of a snake in the internal space (*hrdayakasha*). Then the Prana with (by the help of[4]) Agni goes [up] by the Sushumna.

25-28: The 14 important Nadis, and the most important ones among these 14.

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्णेति प्रकीर्तिता ।
तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडीसंज्ञकाः ॥२५॥

नाडीनामपि सर्वासां मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ।
इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च सरस्वती ॥२६॥

---

[1] The word "Kundalini" is of feminine gender. Kundalini represents the Mother Goddess and Her power. She is called Sakti, or power, for She holds power over Seen (Prakrti). The literal meaning of the word Kundalini is "spiral" or "winding in shape."

[2] The eight aspects of Seen (Prakrti) are the five forms of matter (earth, water, fire, air and space), the mind, the intellect, and the ego. The same eight aspects of Prakrti are listed in the Bhagavadgita (VII-4).

[3] Kundalini blocking or covering the opening to the Brahmarandhram,(the door to freedom) at the bottom of the Sushumna Nadi, refers to the Seen (Prakrti), binding the Seer and blocking his way to freedom. Bound to the Seen, the Seer is unable to ascend to his true abode at the Brahmarandram. The Brahmarandhram is the abode of the seer, and of the Divine. The abode of the Seer and the Divine are considered the same since realizing one's self is the same as union with the Divine. Therefore, Yajnavalkya states that yoga is the union of the Self and the Divine, while the Yogasutras state that Yoga is to remain as the seer (the self) - fundamentally both mean the same. When the Seer arises to its abode it means that it reaches the abode of the Divine.

[4] Refer to VI.69-71, where Yajnavalkya mentions the role of the Agni in arousing the Kundalini.

वारुणी चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
विश्वोदरा कुहूश्चैव शंखिनो च पयस्विनो ॥२७॥

अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
आसां मुख्यतमास्तिस्त्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ॥२८॥

The Nadi situated in the middle of the Kandasthana is called Sushumna. In this [Nabhi]cakra, on all the sides are present all the Nadis. Among all the Nadis the important ones are these fourteen. Ida, Pingala, Sushumna, Sarasvati, Varuni, Pusha, Hastijihva, Yashasvini, Visvodara, Kuhu, Shankhini, Payasvini, Alambusha and Gandhari - these are the fourteen important ones. Among these, three are most important and among the three, one is the greatest.

29-31: The location and features of Sushumna Nadi.

मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी ।
कन्दस्य मध्यमे गार्गि सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ॥२९॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ।
मुक्तिमार्गः सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥३०॥

अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।

Gargi, that Sushumna which supports everything is known as the way to freedom. Gargi! The sushumna is firmly established in the middle of the Kandasthana. That Nadi is situated in the [centre of the] posterior region and ends in the top of the head. That Sushmuna is the path to freedom and is called Brahmarandhra. It should be known as being unmanifest, subtle, and is spoken of as Vaishnavi.

31-34: The relative position and features of Ida and Pingala Nadis.

इडा च पिंगला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥३१॥

इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिंगला स्थिता ।
इडायां पिंगलायां च चरतश्चन्द्रभास्करौ ॥३२॥

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः ।
चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥३३॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिदिवात्मकम् ॥३४॥

Ida and Pingala are on its left and right. The Ida is situated on its left and the Pingala on the right. The moon and sun move in the Ida and Pingala. The moon must be known [as being] in Ida. The

sun is said to be in Pingala. The moon is said to be Tamasic and the sun is said to be Rajasic. The poisonous part is the part of the sun. The part of the moon is said to be nectar (*Amrta*[1]). These two cause all time in the form of night and day.

35-38: The relative position of the remaining Nadis.

भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
सरस्वती कुहुश्चैव सुषुम्णापार्श्वयोः स्थिते ॥३५॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपार्श्वयोः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥३६॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी च प्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये पयस्विनी ॥३७॥

गान्धार्याश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शंखिनी ।
अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे कन्दमध्यादधः स्थिता ॥३८॥

Sushumna engulfs time[2]. This is said to be a secret. Sarasvati and Kuhu are situated along the sides of the Sushumna. Gandhari and Hastijihva are at the back and side of Ida. Visvodara is situated between Kuhu and Hastijihva. Varuni is situated between Yashasvini and Kuhu. Payasvini is situated between Pusha and Sarasvati. In between Gandhari and Sarasvati is situated Shankhini. Alambusha is situated below the centre of the Kandasthana, Illustrious among Brahmin Women.

39-46: The origin and termination of the Nadis.

पूर्वभागे सुषुम्णाया आमेढ्रान्तं कुहूः स्थिता ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्या वारुणी सर्वगामिनी ॥३९॥

यशस्विनी च याम्यस्था पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
पिंगला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥४०॥

---

[1] These comparisons to the sun and the moon reflect the isomorphism between the macrocosm and the microcosm: As above, so below. The sun in the macrocosm is associated with the removal of all toxins and impurities. It removes and degrades waste products. Similarly in the microcosm, the Pingala Nadi is responsible for removal of poisons and toxins from the body. Likewise, the moon is considered the king of herbs, and the Ida Nadi helps retain the essence of what is needed by the body. Thus, the Sun (Pingala) removes that which is not required or is harmful to the body, while the moon (Ida) helps retain what is necessary for the body. Thus the macrocosm is figuratively likened to the microcosm, as Ida and Pingala.
The association of these two Nadis with the three Gunas is significant. The sun is related to Rajas and the moon to Tamas. Just as both the functions of removal and retention are essential, both Rajas and Tamas, are also needed. Tamas, represented by the moon, is essential for sound sleep and Rajas, represented by the sun, is essential for activity.

[2] Time is a creation of the mind. The flow of Prana into Ida and Pingala represent a scattered, dispersed mind. Prana remaining within the Sushumna represents Samadhi - a state of absorption of mind where time does not exist. Samadhi occurs when time ceases. Therefore, the Sushumna is described as engulfing time or being beyond time.

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिंगलायास्तु पृष्ठतः ।
पयस्विनी तथा गार्गि याम्यकर्णान्तमिष्यते ॥४१॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
आसव्यकर्णाद्विप्रेन्द्रे शंखिनी चोर्ध्वगा मता ॥४२॥

गान्धारी सव्यनेत्रान्तमिडायाः पृष्ठतः स्थिता ।
इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥४३॥

हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादांङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥४४॥

अलम्बुषा महाभागे पायुमूलादधोगता ।
एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिराश्चान्याश्च तास्वपि ॥४५॥

यथाश्वत्थदले तद्वदब्जपत्रेषु वा शिराः ।
नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोधने ॥४६॥

Kuhu is present in the front region of the Sushumna, upto the end of the generative organ. Varuni which spreads everywhere is above and below the Kundalini. Yashasvini is considered to be on the right side upto the tip of the big toe. Know that Pingala goes upwards upto the nose on the right side, my beloved! Pusha extends on the right upto the eye, at the back of the Pingala. Payasvini is considered to extend upto the right ear, Gargi! Sarasvati is situated upwards, upto the tongue, Illustrious among Women! Shankhini is said to go upwards upto the left ear. Gandhari extends upto the left eye and is situated behind the Ida. Ida is present in the left side, upto the tip of the left nose. Hastijihva is said to extend down to the tip of the big toe of the left foot. The Nadi Visvodara is situated in the middle of the belly, Fortunate One! Alambusha goes downwards to the base of the anus region. The above-said Nadis and the various other channels that originate from them are similar to the [pattern of the] veins on the leaf of a pupil tree or a lotus plant. All these Nadis and the interconnecting channels are to be known, the One whose Wealth is Penance!

47-49: The ten Vayus - Prana to Dhananjaya.

प्राणोऽपानःसमानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥४७॥

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
एतेषु वायवः पंच मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥४८॥

तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ।
प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥४९॥

Prana, Apana, Samana, Udana, Vyana, Naga, Kurma, Krkara, Devadatta, Dhananjaya. These ten Vayus (life forces) flow in all these [above said] Nadis. Among these, the five Vayus, beginning with Prana

rgan. Varuni
to be on the
he right side,
is considered
trious among
eft eye and is
hva is said to
middle of the
ie above-said
of the] veins
nels are to be

hese ten Vayus
ing with Prana

are considered important. Among those, these two, Prana and Apana, are most important, Best among Women! Of these two, Prana alone is [more] important for all living beings always.

50-51: The abode of Prana.

आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्टेऽपि केचन ॥५०॥

अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीतः प्राणसंज्ञकः ।
तिष्ठन्नेतेषु सर्वेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥५१॥

Between the nose and the mouth, in the centre of the Hrdaya, in the centre of the navel and by some in the big toe is said to be the abode of the Prana. Present below and above and surrounding the Kundalini, this one (vayu) known as Prana illuminates the rest of them like a lamp.

52-53: The abode of apana.

अपाननिलयं केचिद् गुदमेढोरुजानुषु ।
उदरे वृषणे कटचां जङ्घेनाभौ वदन्ति हि ॥५२॥

गुदाग्न्यागारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः प्रकाशयति दीपवत् ॥५३॥

Some say that the abode of the Apana is in the anus, generative organ, thighs, knees, stomach, testicles, hip, the shanks and in the navel. Situated between the anus and the abode of the fire, the vayu apana glows above and below the Kundalini like a lamp.

54: The abode of Vyana.

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकटयां गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिजोर्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥५४॥

There is no doubt that Vyana is situated in the centre of the ear and the eyes in the sides of the neck, in the ankles, nose, throat and posterior region.

55: The abode of udana.

उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।

Udana is present in all joints, in both the legs and hands also.

55-57: The abode of samana.

समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥५५॥

भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन्वह्निना सह ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु संचरेत् ॥५६॥

समानवायुरेवैकः साग्निर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपांगकलेवरे ॥५७॥

The Samana is present in the whole body, pervading everywhere, distributing the essence of what is eaten in the body, along with the fire, it moves in the seventy two thousand pathways of the Nadis. Only the Samana Vayu is present with the fire, along with which it pervades the whole of the body with all its limbs.

58: The abode of the other 5 Vayus.

नागादि वायवः पंच त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।

The 5 Vayus starting with Naga, Kurma etc. are present in the skin, bones etc.

58-66: The process of digestion and assimilation of food and the role of the Vayus in this process.

तुन्दस्थं जलमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥५८॥

तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ।
पुनरग्नौ जलं स्थाप्य त्वन्नादीनि जलोपरि ॥५९॥

स्वयं ह्यपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
प्रवाति ज्वलनं तत्र देहमध्यगतं पुनः ॥६०॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥६१॥

ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत्कोष्टमध्यगतं तदा ॥६२॥

अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः सुपक्वमकरोद्वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥६३॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पूरीषमन्नं स्याद्गार्गि प्राणः कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥६४॥

समानवायुना सार्धं रसं सर्वासु नाडीषु ।
व्यापयञ्च्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥६५॥

व्योमरन्ध्रैश्च नवभिः विण्मूत्रादिविसर्जनम् ।
कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् ॥६६॥

The Prana in the middle of the belly separates the food, water and essence which are together in the belly. Then again, placing the water in the fire and the food on the water, itself [Prana]becoming (joining) the Apana, along with it, this Vayu kindles the fire in the Dehamadhya. The fire fanned slowly by the Prana Vayu then burns in its own abode - the Dehamadhya, Illustrious among Women! There the fire kindled by the Prana, by its flames makes the water in the middle of the belly very hot. The fire through the heated water, cooks the food along with the other intaken ingredients, that have been placed on the water. The Prana converts the water into sweat and urine, the essence of the food (*Rasa*) becomes semen (*Sukra*), and the solid waste is excreted in the form of faeces, Gargi! The Prana, along with the Samana Vayu spreading the *Rasa* in all the Nadis, flows in the body in the form of breath. The Vayus continuously undertake excretion of waste products, urine etc., in the entire body, through the roots of the hairs and the nine openings.

67-71: The function of each Vayu.

निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्मेति कीर्त्यते ।
अपानवायोः कर्मैतद्विण्मूत्रादिविसर्जनम् ॥६७॥

हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मेति चेष्यते ।
उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् ॥६८॥

पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्मेति कीर्त्यते ॥६९॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे तन्द्रीकर्मेति कीर्तितम् ॥७०॥

धनंजयस्य शोफादि सर्वं कर्म प्रकीर्तितम् ।

Inhalation, exhalation, coughing are said to be the functions of the Prana. Excretion of urine, faeces etc. is the function of the Apana Vayu. Actions such as taking, giving are considered as functions of Vyana. Raising of the body etc. are said to be functions of Udana. Nutrition is said to be the function of Samana in the body. Belching etc. are said to be functions of Naga. Blinking, closing of the eyes etc. is Kurma's function, sneezing is Krkara's and drowsiness is said to be the function of Devadatta, Illustrious among Women! Swelling etc. are all said to be the function of Dhananjaya.

71-72: Instruction to Gargi to perform Nadisodhana.

ज्ञात्वैवं नाडीसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥७१॥

विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥७२॥

इति श्री योगयाज्ञवल्क्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

After thus knowing the position of the Nadis and the position and function of the Vayus, undertake the purification of the Nadis in the prescribed manner.

ce of what is
of the Nadis.
the body with

Vayus in this

Vayu	Location	Functions
1. Prana	Between nose & jaws, centre of the heart, centre of navel, big toe, surrounding kundalini.	Inhalation, exhalation, coughing, sneezing etc. Separates food, rasa etc.
2. Apana	Anus, generative organ, thighs, knees, stomach, testicles, kneecap, hip, navel.	Excretion.
3. Vyana	Between the ear and eyes, sides of the neck, ankles, nose throat, posterior region.	Taking in and giving out.
4. Udana	All joints, in legs and hands also.	Rising, bending etc.
5. Samana	Whole body.	Nutrition / growth of the body.
6. Naga	....	Belching, vomitting etc.
7. Kurma	....	Opening and closing of the eyes.
8. Krkara	....	Sneezing.
9. Devadatta	....	Drowsiness, sleepiness.
10. Dhananjaya	....	Swelling etc.

*some of these locations and functions differ with Ayurvedic texts.

NAME OF THE
Sushumna
Ida
Pingala
Sarasvati
Kuhu
Gandhari
Hastijihva
Visvodara
Varuni
0. Yasasvini
1. Payasvini
2. Pusha
3. Shankhini
4. Alambusha

AME OF THE NADI	POSITION OF THE NADI	REGION OF THE NADI
Sushumna	In the middle of the Kandasthana	Extends upto the top of the head
Ida	On the left of the Sushumna	Extends upto the tip of the left nose on the left side
Pingala	On the right of the Sushumna	Extends upto the tip of the nose on the right side
Sarasvati	On the side of the Sushumna	Extends upwards upto the tongue
Kuhu	On the side of the Sushumna	From the front region of the Sushumna upto the end of the generative organ
Gandhari	Back of Ida	Extends upto the left eye.
Hastijihva	Side of Ida	Extends upto the tip of the big toe of the left foot.
Visvodara	Between Kuhu and Hastijihva	In the middle of the the belly
Varuni	Between Yasasvini and Kuhu	Spreads everywhere and is above and below the Kundalini
0. Yasasvini	....	Extends on the right side upto the tip of the toe
1. Payasvini	Between Pusha and Sarasvati	Extends upto the right ear
2. Pusha	At the back of the Pingala	Extends on the right upto the eye
3. Shankhini	Between Gandhari and Sarasvati.	Extends upwards upto the left ear.
4. Alambusha	Below the centre of the Kandasthana	Extends downwards to the bottom of the anus region.

CHAPTER V

Outline

2: Gargi's request and Yajnvalkya's assent to teach the method of purification of the Nadis

9: The qualities of the aspirant, pre-requisites, ideal environment and daily routine for the practice of yoga

0-17: The view of some other sages on the environment, life style, and procedure of practice

7-20: The actual technique of Nadisodhana and the duration of practice

1-22: Results of such a practice

पंचमोऽध्यायः ॥

1-2: Gargi's request and Yajnvalkya's assent to teach the method of purification of the Nadis.

गार्ग्युवाच–

भगवन्ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्वशास्त्रविशारद ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे त्वं वद प्रभो ॥१॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥२॥

Gargi said," One who is Fit to be Worshipped, who is the greatest among the ones who have realized the Brahman, who has mastered all the sastras, please explain to me the method by which the Nadis should be purified. Thus asked by the one who seeks the Brahman [Gargi], the one who has realized the highest [Yajnavalkya], looked upon her with compassion and spoke about [the method for] the purification of the Nadis.

3-9: The qualities of the aspirant, pre-requisites, ideal environment and daily routine for the practice of yoga.

याज्ञवल्क्य उवाच–

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ।
यमैश्च नियमैर्युक्तः मर्वसङ्गविवर्जितः ॥३॥

कृतविद्यो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः ।
गुरुशुश्रुषणरतः पितृमातृपरायणः ॥४॥

स्वाश्रमस्थः सदाचारः विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ।
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥५॥

तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ।
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥६॥

वारिभिश्च सुसम्पूर्णे पुष्पैर्नानाविधैर्युते ।
फलमूलैश्च सम्पूर्णे सर्वकामफलप्रदे ॥७॥

देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ।
सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥८॥

त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ।
वेदान्तश्रवणं कुर्वंस्तस्मिन्योगं समभ्यसेत् ॥९॥

Yajnavalkya said:
endowed with all
is studies [of the S
f his duty and to tr
the duties of] his
and character] and
piritual pursuits w
esounds with the c
eir duty, who hav
emple or a flowing
flowers of different
[in that Matha,] the
Varnashramadharma

Yajnavalkya continually empha
The ten Yamas and the ten Niy
This refers to even those aspiran
by different divisions of society
Serving the Guru or teacher is c
Devotion to one's parents implie
efore any spiritual practice can h
One should be educated by the gr
nowledge. Instead, it refers to son
A Matha is not to be mistaken for
rovided complete protection. For
Similar descriptions can be found
The Matha should be established i
ater, fire or rocks to the extent of a
mount of space spherically is suffic
onstruction of the Matha has also b
ee from insects and clean, smeared
all."
This does not refer to mere bathing
Anta means "end." Thus, Vedan
panishads. The last part (the end) o
rm of the Brahmasutras by Vyasa.
of lesser relevance to Vedic philos

f the Nadis.

ave realized
ch the Nadis
has realized
thod for] the

tine for the.

ajnavalkya said: One who performs all the actions advocated by the Vedas[1]. is devoid of desire. who endowed with all the Yamas and Niyamas[2]. who is uninvolved in worldly affairs. who has completed is studies [of the Sastras or scriptures], who has overcome anger[3], who is devoted to the performance f his duty and to truth, who dutifully serves his Guru[4]. who is devoted to his parents[5], who adheres to he duties of] his stage in life (Ashrama). according to Varnashramadharma, who is of good conduct nd character] and who has been well educated by great scholars[6]. after going to a grove suitable for piritual pursuits which has plenty of fruits. roots and good water, in that pleasing pure place which esounds with the chanting of the Vedas. surrounded by tranquil Vedic scholars who are devoted to heir duty, who have realised the Brahman, having built a beautiful, well-protected Matha[7] near a emple or a flowing river, in a village or a city[8], abounding in water, filled with fruit and roots, and with lowers of different varieties, the entire surroundings being capable of bestowing all desired results, in that Matha,] the aspirant should bathe thrice a day[9], always be devoted to his duty (according to Varnashramadharma), listen to Vedanta[10] and practise the path of Yoga.

[1] Yajnavalkya continually emphasizes the necessity to abide by the Vedas and follow the path of Yoga. This is repeated in all the chapters.

[2] The ten Yamas and the ten Niyamas were discussed in detail in Chapters I and II.

[3] This refers to even those aspirants who attempt to overcome anger. The various degrees to which practises such as non-violence etc. are to be adhered to by different divisions of society has been clearly explained in the Vedas, in the Varnashramadharma. This is also outlined in Chapter I.

[4] Serving the Guru or teacher is considered an important prerequisite and is also mentioned in the Bhagavad Gita (chapter IV-34).

[5] Devotion to one's parents implies that the person has a proper social support system. A stable basis of psychological and emotional support is essential before any spiritual practice can hope to succeed.

[6] One should be educated by the greatest scholars. The word "scholar" used here to translate "Vidvan" should not be misunderstood as mere intellectual knowledge. Instead, it refers to someone who has directly experienced and realized whatever he or she has studied.

[7] A Matha is not to be mistaken for a monastery where monks (sanyasis) resided. Traditionally, a Matha was quite safe, for the king of the land typically provided complete protection. For example, see the many references to Rama's kingly protection of various rishis and their Mathas in the Ramayana.

[8] Similar descriptions can be found in the Hathayogapradipika. For example, Chapter I, verses 12-14 read follows:

The Matha should be established in a well-governed, well-ruled prosperous kingdom ruled by a righteous king. The place should be unaffected by water, fire or rocks to the extent of a bow's length. (The measure of a bow's length referred to here is the span of the arms stretched out width wise. This amount of space spherically is sufficient to maintain absolute physical fitness.) The place should be free from disturbances and in solitude. The actual construction of the Matha has also been explained. The Matha should not be too high or too low. It should have a small door and no holes. It should be free from insects and clean, smeared with cow dung. The appearance from outside should be attractive with a hall, a raised seat, a well and a surrounding wall."

[9] This does not refer to mere bathing, but means that (Sandhyavandanam) meditation and pranayama should be practicesd three times everyday.

[10] Anta means "end." Thus, Vedanta means "the end (essence) of the Vedas." The Vedas have 4 parts: the Samhita, Brahmana, Aranyaka and the Upanishads. The last part (the end) of the Vedas, the Upanishads, are considered the Vedanta. The essence of the Upanishads has been presented in the form of the Brahmasutras by Vyasa. The Brahmasutras are also referred to as Vedanta. It is not proper to diminish the parts apart from Upanishadic texts as of lesser relevance to Vedic thought and lifestyle.

10-17: The view of some other sages on the environment, life style, and procedure of practice.

केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसंयुताः ।
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदा रताः ॥१०॥

निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥११॥

मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धीरः सितभस्मधरः सदा ।
मृद्वासनोपरि कुशान्समास्तीर्य ततोऽजिनम् ॥१२॥

विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ।
इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरुह्य चासनम् ॥१३॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि जितासनगतः स्वयम् ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥१४॥

नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्बिम्बं ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥१५॥

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् ।
स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥१६॥

इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।

Some sages who are endowed with austerities[1] (Tapas) and self-study[2] (Svadhyaya) and are devoted to their Varnashramadharma, who are peaceful, who are devoted to the study of the tantrasastras say, "In an uninhabited pleasant abode, without [excess of] heat or wind, performing the deeds said in the Vedas, after becoming pure and focussed, the aspirant who is strong, persevering, with a body controlled with the help of Mantras, always wearing the white sacred ash[3], having placed tender special grass and then deer skin[4] (especially of a black antelope) having worshipped the remover of obstacles (Lord Vinayaka), with fruits, roots etc., after saluting his personal deity and his Guru, then after ascending the seat facing east or north, assuming a comfortable and steady posture by himself keeping his neck, head and body erect in alignment with his mouth closed, remaining steady (without any movement),

---

[1] The root of this word, Tapas, is Tap meaning "to burn." Here it refers to the reduction or removal of the klesas.

[2] Svadhyaya: the word can be split and understood as Sva, "self," Adhi, "near," and Ayanam, "to go." Thus, an attempt to approach or go near one's self is Svadhyaya.

[3] The daily rituals prescribed in the Vedas involve worshipping the Divine using fire. These rituals are to be performed by both those in the Brahmacarya Ashrama and householders. The ashes left after performing these ceremonies are the "sacred ashes" referred to here, and are smeared on the body. This is also mentioned in Chapter I.

[4] A similar description can be found in the Bhagavad Gita (VI-11), where the preparation of the seat for the practice is described. The place should be pure and clean. The seat should be neither too high nor too low. It should be firmly and comfortably prepared with Kusa grass, a deerskin and a cloth, one placed over the other.

ussing his attention well on the tip of his nose[1] always, placing on his left [hand] his other hand ght hand), seeing by his eyes, with concentration, the moon with its cool rays with the flow of nectar m the tip of the head representing the Turiya Avastha[2].

-20: The actual technique of Nadisodhana and the duration of practice.

ततोऽग्नि देहमध्यस्थं ध्यायन्ज्वालावलीयुतम् ॥१७॥

रेफं च बिन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ।
ध्यायन्विरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिंगलया पुनः ॥१८॥

पुनः पिंगलयापूर्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडया तु शनैः शनैः ॥१९॥

त्रिचतुर्वत्सरं वाथ त्रिचतुर्मासमेव वा ।
षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥२०॥

aving inhaled the air through the left nostril filling up [the chest and abdomen], then meditating on e fire in the belly with its flames in the Dehamadhya and meditating on the seed letter of fire Ram"), which is established in the region of fire he must exhale afterwards slowly through the right ostril. Then one who is determined and wise, inhaling the air through the right nostril, must again hale slowly through the left nostril[3]. One should practice this in solitude six times everyday at the ree Sandhis (in the morning, afternoon and evening) for three to four months or three to four years.

-22: Results of such a practice.

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ॥२१॥

नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिध्दिसूचकम् ।
यावदेतानि सम्पश्येत्तावदेव समाचरेत् ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये पंचमोऽध्यायः ।

A strikingly similar procedure is detailed in the Bhagavad Gita (VI.13-17). The aspirant should be free from desire for uits of actions, free from motivations, should have control over himself and should be in solitude. The seat for the actice should be prepared with Kusha grass, deerskin and a cloth in a clean place, firmly fixed, neither too high nor too w. Sitting on that seat, he should focus his mind totally, having controlled the senses and practice Yoga. He should ld his body, neck and head still and erect, focussing his gaze on the tip of his nose, without being distracted. He ould be tranquil and calm, fearless, control his mind and meditate upon the Divine.

Turiya is usually understood as the fourth state of consciousness, beyond the three normal states of waking, deep sleep d dreaming.

Note that one nostril should be fully closed, and the other partially closed, in order to facilitate smooth and long halation and inhalation.

One attains Nadisuddhi, which is characterised by certain distinct indications. Lightness of the body, enhancement of the fire in the stomach (Jatharagni) improvement in the voice[1] (Nada). These changes are indicative of its attainment (of the Nadis being purified). One should continue to practice thus until these [above mentioned changes] are experienced.

---

[1] The HYP also describes similar benefits (II.19-20). When the Nadis are cleansed, certain outward external changes can be observed, including lightness in the body, lustre, control over the breath, enhanced Agni in the stomach and an improvement in the voice.

s of the body,
These changes
tice thus until

external changes
stomach and an

CHAPTER VI

utline

:	Yajnavalkya begins his discourse on Pranayama
-3:	Definition of Pranayama
-7:	One type of Pranayama
-10:	Another type of Pranayama
1-15:	Mantras to be used by a Brahmin during Pranayama
6-23:	Mantras to be used by others and the benefits of such a Pranayama practice
4-25:	Definition of inhalation, holding and exhalation
5-35:	The three grades of Pranayama
5-38:	The method to attain mastery over Prana and the benefits of such mastery
9-49:	Benefits of focussing the Prana at various places in the body and the therapeutic applications of Pranayama
0-53:	Another means to master the Prana (Shanmukhi Mudra)
4-58:	Pranayama and Nada
9-64:	Another means to master the Prana (an alternative to the Shanmukhi Mudra)
5-75:	Pranayama and Kundalini - The burning and awakening of the Kundalini and the ascending of the Prana to the Brahmarandhra
5-78:	Pranayama practice for union with the Divine
9-82:	The virtues of Pranayama and the importance of its practice

षष्ठोऽध्यायः ॥

1: Yajnavalkya begins his discourse on Pranayama.

याज्ञवल्क्य उवाच—

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गि वरानने ॥१॥

Yajnavalkya said," Now[1], I am now going to speak about Pranayama in an orderly manner. Gargi, One with a Beautiful Countenance, listen to me with a focussed mind.

2-3: Definition of Pranayama.

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥२॥

वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
स एषः प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥३॥

Balancing Prana and Apana together[2] is said to be Pranayama. Pranayama is said to consist of exhale (Recaka), inhale (Puraka) and holding (Kumbhaka)[3]. These three components of Pranayama namely exhale, inhale and holding are of the nature of three syllables (A, U, M). [Thereby] Pranayama is of the form of the Pranava (Om)[4].

---

[1] Many Vedic texts begin with the Sanskrit word, "Atha," which is commonly translated as "Now." For example, the Yogasutras begin with "Atha Yoganusasanam" and the Brahmasutras begin with "Athatho Brahmajijnasa." This word is considered to be auspicious, since "Atha" and "Om" are said to have originated from the throat of Brahma the Creator. Importantly, it means that the student is now ready to receive the teachings. In this context, it means that the person has fulfilled the requirements laid out in the previous chapters:

Adherence to the Yamas and Niyamas (Chapters I and II);
Mastery of the Asana for the practice of Pranayama (Chapter III). (Note that Vyasa, in his commentary on Patanjali's Sutra on Pranayama (YS II.49) expresses the same opinion. He says "Sati Asana Jaye," which means "Having mastered asana... ." However, it is important to note that no particular posture is specified.);
Clear knowledge of the position of the Nadis, the Vayus and their functions (Chapter IV).
Attainment of purity of the Nadis (Chapter V).

[2] "Union" here means balancing. It refers to Prana and Apana remaining in their respective places and functioning properly together. The Prana is in the chest area; Apana is in the abdominal area. Imbalance in the functioning of Prana or Apana is the cause of many diseases.

[3] The order in which the three components are mentioned here is very significant: Rechakam (exhale), Purakam (inhale) and Kumbhaka (holding). In practice, it is very important to begin by extending the exhalation and then move on to master inhalation, followed by holding. This same order is specified in the Yogasutras (II.50), and the Bhagavad Gita (IV.29) also says "Apane Juhvati Pranam...", meaning "Begin with exhale."

[4] The equation of Pranayama with Om is significant in the context of the connection between the microcosm and macrocosm. In the microcosm, Prana is the life force and the basis for all 3 bodily functions: creation, sustenance and destruction. Likewise in the macrocosm, Om represents the Divine and the three letters of Om A, U and M symbolize creation, sustenance and destruction, respectively. Pranayama will later be defined in terms of the Gayatri mantra, which is used as a meter for measuring the length of inhale, exhale and hold. The use of Gayatri with Pranayama is described in verses 4-10 from the alternate recension at the end of this chapter.

er. Gargi, One

d to consist of
of Pranayama
M). [Thereby]

nple, the Yogasutras
red to be auspicious,
s that the student is
out in the previous

Patanjali's Sutra on
ana... ." However, it

ng properly together.
is the cause of many

urakam (inhale) and
to master inhalation,
says "Apane Juhvati

d macrocosm. In the
on. Likewise in the
ence and destruction,
asuring the length of
sion at the end of this

7: One type of Pranayama.

इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥४॥

धारयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥५॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात्प्राणं बाह्यानिलान्वितम् ॥६॥

शनैः पिंगलया गार्गि द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥७॥

Inhaling the air slowly for sixteen units (matras) through the left nostril, filling the belly (chest and abdomen) one must meditate on [the diety represented by] "A"[1]. Then one must retain the inhaled air for sixty four units thinking of [the diety represented by] "U" and meditate on the Pranava. Otherwise, retain the breath for as long as possible along with repetition of the mantra (Japa). Then exhale slowly[2] the inhaled air for thirty two units to join the air outside through the right nostril (Pingala). Here too, thinking of [the deity represented by] "M" meditate on the Pranava, Gargi.

-10: Another type of Pranayama.

प्राणायामो भवेदेषः पुनश्चैवं समभ्यसेत् ।
ततः पिंगलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ॥८॥

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्सुसमाहितः ।
पूरितं धारयेत्प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ॥९॥

जपेदत्र स्मरन्मूर्तिं मकाराख्यं महेश्वरम् ।
यावद्वा शक्यते पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम् ॥१०॥

This is Pranayama. One must do this again (repeatedly). Inhaling through the right nostril for sixteen units thinking of [the diety represented by] "U" here too, with a focussed mind, one must hold the inhaled air, thinking of "M" representing Mahesvara[3] repeating forty times or for as long as possible and then one must exhale the air through the left nostril.

---

[1] Various mental attitudes (Bhavanas) are possible during the practice. One has to learn them from a competent Guru. According to one of these interpretations, A represents Vishnu or God, U represents Lakshmi or the Mother Goddess, and M represents the self (Jiva). In this scheme, U the Mother Goddess, can be thought of as the link between the self (M) and the Divine (A).

[2] The practitioner must first master slow and smooth exhalation. Thus many texts say that exhale should not be fast. For example, the HYP (II-9) says "exhale slowly, not fast." Holding should not affect the exhalation.

[3] According to the Vedas, the word, "Brahman," is of neuter gender. As a consequence, one can relate to Brahman, the Godhead, as either masculine or feminine. Various mental attitudes may be used during the practice of Pranayama. This manuscript refers to Mahesvara, the Supreme God, while yet another version refers to Maheswari, the Great Goddess, who is the Mother of the Universe. However, as already mentioned, the masculine and feminine aspects are inseparable. One must learn the proper methodology from a teacher.

11-15: Mantras to be used by a Brahmin during Pranayama.

एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य पूर्ववत् ।
नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥११॥

प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।
गायत्रीं च जपेद्विप्रः प्राणसंयमने त्रयः ॥१२॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्पुनश्चैव त्रिसन्धिषु ।
यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ॥१३॥

प्राणसंयमने विद्वान्जपेत्तद्विशतिद्वयम् ।
ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ॥१४॥

स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ।
केचिद्भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ॥१५॥

One must do this again (repeatedly). Inhaling as before through left nostril, taking the air in, having filled the belly (chest and abdomen), a Brahmin should repeat the Gayatri Mantra three times accompanied by Om and the Vyahrtis[1] during Pranayama. One must do thus three times during the three Sandhis (morning, afternoon and evening). Or, the learned one should, everyday, during Pranayama, do forty repetitions of Mantras, Vaidika or Laukika[2]. A Brahmin who has studied the Vedas, who is devoted to the performance of his duty (according to the Varnashramadharma) should always do Japa of only Vaidika Mantras, never Laukika Mantras. There are some who consider that Japa with Laukika mantras can be done for the welfare of living beings.

16-23: Mantras to be used by others and the benefits of such a Pranayama practice.

द्विजवत्क्षात्रयस्याक्तः प्राणसयमन जपः ।
वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ॥१६॥

प्राणसंयमने गार्गि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ।
नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेष्यते बुधैः ॥१७॥

यद्वा समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विधिपूर्वकम् ।
प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विशतिद्वयम् ॥१८॥

न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ।
स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥१९॥

---

[1] The Vyahrtis here refer to the words "Bhuh, "Bhuvah" and "Suvah" which are found in the Gayatri mantra.

[2] A Mantra used to gain realization (Jnanam) is Vaidika. A Mantra used to gain worldly benefits is Laukika.

सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ।
प्राणसंयमनं कुर्याद्ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२०॥

नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२१॥

ऋतुत्रयात्पुनन्त्येनं जन्मान्तरकृतादघात् ।
वत्सराद्ब्रह्महा शुद्ध्येत्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥२२॥

योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ।
प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ॥२३॥

pa during Pranayama is said for Kshatriyas to be the same as for Brahmins. For Vaishyas, women d the fourth division who are devoted to their duty and are endowed with austerities (Tapas), during anayama, Mantras without the pranava, ending with Namah[1], relating to Siva or Vishnu are commended by the wise. Otherwise, women and the fourth division must do Japa on Laukika Mantras ther than from the Vedas), in the proper manner forty times, during [the practice of] Pranayama. omen and the fourth division are not to do Japa on Vaidika mantras[2]. Some say that Vaishyas who llow the duties of their Ashrama can use Vaidika mantras. A Brahmin who has mastered the Vedas ust do Pranayama with the Gayatri or Pranava every morning and evening. One must always practice anayama thus sixteen times. Done [day after day] for a month, [Pranayama] purifies even one who s commited [the crime of] abortion. In six months, it purifies the sins of earlier births. In a year even e who had killed a Brahmin will be purified[3]. Those who are devoted to their duty (according to the amashramadharma) and who are devoted to the practice of Yoga, will all be freed through [the actice of] Pranayama itself. Therefore one must practice [Pranayama] everyday.

-25: Definition of inhalation, holding and exhalation.

बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ।
सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ॥२४॥

बहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ।

king in the air from outside and filling the abdomen is inhale, retaining the air [in the chest and abdomen] e a filled pot is retention. Expelling the air out from the chest and abdomen is called exhale.

The word, "Namah," signifies surrender. "Na" means "Not" and "Mah" means "Mine," thus "Namah" means "Not mine." The ence of any Mantra is surrender to the Divine. Hence most Mantras begin or end with Namah, for example "Sivaya Namah rendering to the deity Shiva) or "Vishnave Namah" (surrendering to the deity Vishnu).

In the Vedic tradition, women and members of the fourth division were not initiated into the Vedas. Therefore, Mantras or verses m other texts (like the Vishnusahasranama) were prescribed for them. Though they were not initiated into the Vedas, they were itled to practice Pranayama. For example, in the Ramayana, Kausalya, the mother of Rama, was practicing Pranayama and ditating on Lord Vishnu (Janardhana) when Rama came to seek her blessings before leaving for the forest. Though the Mantras gested were different, the goal of freedom (Moksha) was the same. That is, those initiated into the Vedas used Vedic Mantras, ile others used equivalent Mantras from other texts.

The Vedas are called "Sruti," from the root, "Sru," meaning "to hear." The Vedas were never written down, but were memorized and smitted orally. The Brahmins were the repository of all the Vedic knowledge and wisdom. Therefore, killing a Brahmin was nsidered a grave offense as it amounted to the destruction of knowledge.

25-35: The three grades of Pranayama. Explaination of Kevala Kumbhaka and Sahita Kumbhaka, and the benefits thereof.

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ॥२५॥

कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानश्चोत्तमो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ॥२६॥

सम्भवत्युत्तमे गार्गि प्राणायामे सुखी भवेत् ।
प्राणो लयति तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ॥२७॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ।
निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथंचन ॥२८॥

देहे यद्यपि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणावुभौ ।
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ॥२९॥

तयोर्नाशे समर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ॥३०॥

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ।
रेच्य चापूर्य यः कुर्यात्स वै सहितकुम्भकः ॥३१॥

सहितं केवलं चाथ कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥३२॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥३३॥

मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ।
मुक्तेरयं महामार्गो मकाराख्यान्तरात्मनः ॥३४॥

नादं चोत्पादयत्येषः कुम्भकः प्राणसंयमः ।

That Pranayama which produces excessive perspiration is the lowest among the types of Pranayama. The one which causes trembling [in the body] is said to be mediocre. The one that makes the body [feel light enough to] rise up is the best Pranayama[1]. Each preceeding one (Pranayama) must be done until the best one comes about. When the highest Pranayama comes about (is attained), one reaches a state of comfort and joy. The Prana that was scattered re-enters Sushumna through this Pranayama[2]. One's body, firmly seated in Asana, rises by this [Pranayama]. Inhale and exhale do not exist for him anymore. Although they both exist as inherent qualities in the body, nevertheless, by that highest Pranayama, they perish. When these two perish, one becomes fit to practice Kevala Kumbhaka. The Pranayama where the breath is held inside relinquishing (without active regulation of) inhale and exhale, effortlessly

[1] The stages in Pranayama are explained similarly in the HYP (II.12).

[2] This centering of the Prana is explained in detail in Chapter IV of this text. The centering or reentry of the Prana (into the body), through the practice of Pranayama, is indicative of the focussing of the mental activities as mentioned in the Yogasutras. Therefore the Yogasutras (II-53) say that as a result of pranayama the mind becomes fit for Dharana.

and Sahita

of Pranayama.
: the body [feel
.t be done until
reaches a state
ıyama[2]. One's
r him anymore.
:st Pranayama,
The Pranayama
ale, effortlessly

ana (into the body),
:utras. Therefore the

said to be Kevala Kumbhaka[1]. The one (Pranayama) done by inhaling and exhaling is Sahita mbhaka. Sahita Kumbhaka and Kevala Kumbhaka must be practiced. Sahita Kumbhaka must be cticed till Kevala Kumbhaka is attained completely. When Kevala Kumbhaka, without [active ulation of] inhale and exhale is attained, for him, there is nothing that is unattainable in the three rlds. One acquires total control over the mind, and old age vanishes (the aging process slows down). is path is the highest one leading to the liberation of the Self (Jivatma) signified by [the seed letter] M.

.38: The method to attain mastery over the Prana and the benefits of such mastery.

प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणस्य धारणम् ॥३५॥

एषः प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ।
किंचित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥३६॥

बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥३७॥

धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः ॥३८॥

umbhaka Pranayama, causes the appearance of Nada[2]. Retaining the Prana within the body is called anayama. This leads to mastery over the Prana (Kevala Kumbhaka), leads to absence of disease and eath[3]. I will tell you, in the proper manner, the methodology to attain mastery over Prana to a certain egree. Having inhaled the air from outside and filled the chest and abdomen, one must endeavour to tain the Prana, through the mind, in the navel, tip of the nose and the big toes during the Sandhya morning, afternoon and evening) always. The practitioner lives free from all diseases, free from fatigue.

9-49: Benefits of focussing the Prana at various places in the body and the therapeutic applications of Pranayama.

नासाग्रे धारणं गार्गि वायोर्विजयकारणम् ।
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ॥३९॥

शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ।
रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ॥४०॥

Kevala Kumbhaka is the state where the movement of the breath is not influenced by the state of mind. In such a case, the person comes a master of Prana and a master of his mind. Mastery of the Prana is the same as the mastery of the mind spoken of in the ogasutras. Thus, the same word, Vrtti, which is used in the context of "Cittavrttinirodhah" in PYS (I.2) is also used in PYS(II.50) hile defining Pranayama. As a practice it involves Krama pranayama where inhale and exhale are done in steps with retention.
Nada is heard when the Nadis are cleansed by the practice of Pranayama. (Nadanusandhanam). Mental focus through sound is plained in detail in the HYP (Chapter IV).
Proper practice of Pranayama leads to absence of disease. "Absence of death" here means that the person realizes his or her true, ernal self which is beyond time, birth and death.

श्रमदाहौ न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ।
सन्ध्ययोर्ब्राह्मिकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत्

त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ।
षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगैः प्रमुच्यते ॥४२॥

आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ।
क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ॥४३॥

जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयन् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥४४॥

आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भ्रुवोन्तरे ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स विमुच्यते ॥४५॥

नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ॥४६॥

मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥४७॥

गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये त्रिदोषजनितास्तथा ।
तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ॥४८॥

ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
बहुनोक्तेन किं गार्गि पलितादि च नश्यति ॥४९॥

Gargi, focussing [the Prana] at the tip of the nose, is the means to mastery over Prana. By focussing on the navel all diseases are removed. The body attains lightness by focussing on the big toes[1]. For the person who inhales the air through the tongue constantly[2] there is no fatigue, and heat and diseases perish. One who inhales air (practises Pranayama) thus during the Sandhis (morning, afternoon and evening) or before sunrise (Brahmamuhurta) for three months acquires proficiency in speech One Who Is Blessed! (Gargi). By practising for six months one is freed from all diseases. Some others opine that if one turns the mind inward and focusses on the Kundalini, diseases related to degeneration, decay etc. are destroyed. The learned one who inhales the air through the tongue, retains it at the base

---

[1] In explaining the various types of Pranayama to overcome disease and stay healthy, Yajnavalkya emphasizes the effect of mental focus (Bhavana) in Pranayama. That is, the results of Pranayama vary depending on where the mind is focussed.

[2] This type of Pranayama is called Sitali Pranayama. This is praised as useful for many debilitating diseases like Asthma, Diabetes etc. (maharaogas)

y focussing on
toes[1]. For the
at and diseases
, afternoon and
in speech One
s. Some others
o degeneration,
ns it at the base

the effect of mental

e Asthma, Diabetes

the tongue, and drinks the nectar, attains all benefits[1]. The one who controls and focusses the mind, aling through the left nostril, focussing [on the space] between the eyebrows and drinks nectar is ed from diseases. One who inhales through both nostrils focussing [the Prana] on the navel or her sides of the belly, [and continues the cycle] for twenty four minutes (24 times holding one nute after inhale) is quickly relieved from diseases. For one who inhales through the tongue and inks the nectar, focussing on the belly, during the three Sandhis (morning, afternoon and evening) one month, is freed of all diseases of the spleen, and other diseases. All diseases caused by the three shas[2] and diseases of the stomach too are all destroyed. All fevers and various toxins in the system destroyed. Why say more Gargi, even old age is destroyed.

-53: Another means to master the Prana (Shanmukhi Mudra).

एवं वायुजयोपायः प्राणस्य तु वरानने ।
शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥५०॥

करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ॥५१॥

हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादि करणानि च ।
अङ्गुष्टाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां च चक्षुषी ॥५२॥

नासापुटौ मध्यमाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ।
आनन्दानुभवं यावत्तावन्मूर्द्धनि धारयेत् ॥५३॥

hus is the means for mastery over Prana, One with a Beautiful Countenance (Gargi)! Having assumed posture that one is capable of [staying in], with a focussed mind, then having drawn by force the nses away from sensory objects and completely controlled them, the wise one, pulling the apana wards, having controlled the mind using the Pranava (meditating on the Pranava), restrain the ears d the other senses with the hands. Close the two ears with the thumbs, the eyes with the pointers, d the nostrils with the middle fingers[3], [and having thus restrained all the senses,] focus on the own of the head, till the state of bliss (Ananda) is experienced.

4-58: Pranayama and Nada.

प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विघातकृत् ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां मृणालान्तरसूत्रवत् ॥५४॥

This Pranayama includes Jihva Bandha. Attention focussed at the root of the tongue leads to an increased sharpness of the senses. terms of mental process, due to complete focus and absorption of the mind into the self, the energy of the mind is not dispersed but unified and its external flow is stopped, thus bringing the mind under total control.

In Ayurveda, the 3 doshas are Vata, Pitta and Kapha.

This is called "Shanmukhi Mudra" and it must be practised with the Bandhas, under the guidance of a competent Guru.

नादोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ।
आमूर्ध्नो वर्तते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ॥५५॥

शंखध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ।
व्योमरन्ध्रे गते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ॥५६॥

व्योमरन्ध्रे गते वायौ चित्ते चात्मनि संस्थिते ।
तदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥५७॥

योगिनस्त्वपरे ह्यत्र वदन्ति समचेतसः ।
प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ॥५८॥

By this practice the Prana which causes reduction of the life span (when it is dispersed), [is centered and] moves into the Brahmarandhra, through the Sushumna Nadi, like a fibre inside a lotus stalk. The appearance of pure and crystalline (Nada) sound, present up to the top of the head like the sound produced by the Danda of a Veena[1], is due to this [movement]. At first, the sound produced by a conch, then sounds of thunder and when the Nada reaches the, crown of head (Brahmarandhra), a sound similar to [that heard in] a mountain waterfall [is heard][2]. When the Prana Vayu reaches the Brahmarandra, and the mind is absorbed in the self, the practitioner becomes blissful and Prana is conquered by him. Other yogis who are dedicated to the practice of Pranayama, who are pure, and who have gone beyond inhale and exhale, having similar views on this, also say so.

59-64: Another means to master the Prana (an alternative to the Shanmukhi Mudra). The mantras to be used by the four divisions during the practice.

दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत्स्थिराम् ।
अधस्तादण्डयोः सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणम् ॥५९॥

जंघोर्वोरन्तरं गार्गि निश्छिद्रं बन्धयेद्दृढम् ।
समग्रीवशिरस्कन्धः समपृष्ठः समोदरः ॥६०॥

नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्भ्रुपरिस्थितम् ।
धारयन्मनसा सार्धं व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६१॥

[1] The human spine is comparable to the Veena, an ancient Indian string instrument, the vertebrae of the spine being likened the nodes of the Veena. The practice of Mula Bandha tightens the base of the spine, similar to the tightening of the Veena at its base. Only when the strings are properly tightened and in proper tension, is the sound (Nada) from the Veena proper. Similarly, the practice of the Bandhas are considered essential for proper Nada.

[2] The fourth chapter of the HYP deals extensively with Nadanusandhanam and the sounds described therein are similar.

आसने नान्यधीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः ।
क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६२॥

आसने नान्यधीरास्ते रहस्येव जितेन्द्रियः ।
वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरताः नराः ॥६३॥

शैवं वा वैष्णवं वाथ व्याहरन्नन्यमेव वा ।
आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयन् ॥६४॥

On the right, press the perineum, beneath the generative organ by the left ankle and place the right ankle on top of the left. Close the thighs and the knees together firmly, without a gap in between. A Brahmin, keeping the neck, head, shoulders and the back and belly straight, looking at the right ankle which is on top with the eyes, mentally focussing and reciting the Pranava [extended by half a matra], must sit in Asana, in solitude, without distraction everyday[1]. A Kshatriya must sit in the [above] asana in solitude everyday without distraction and total focus, repeating the Pranava with complete control over the senses. Vaishyas, women, the fourth division and others who are keen on practising Yoga must sit in Asana repeating mantras on Shiva or Vishnu or other mantras without distraction, gazing at a lamp [held] in their hands.

65-75: Pranayama and Kundalini - The burning and awakening of the Kundalini and the ascending of the Prana to the Brahmarandhra.

आयुर्विघातकृत्प्राणस्त्वनेनाग्निकुलं गतः ।
धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ॥६५॥

धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिः स्यादिष्टभोजने ।
देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ॥६६॥

दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मान्मनसारोप्य मारुतम् ।
मन्त्रमुच्चारयन्दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥६७॥

यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले ।
तावत्समभ्यसेद्विद्वान्नियतो नियतासनः ॥६८॥

एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव मारुतः ।
कुण्डलीं याति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ॥६९॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना चालिता स्वयम् ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा सदा ॥७०॥

---

[1] An alternative to Shanmukhi Mudra is proposed here.

प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु चक्रिणि ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७१॥

सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन्सुषुम्णायां वरानने ।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत्पुनः ॥७२॥

हृदयात्कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निं प्राणमनन्यधीः ॥७३॥

धारयेद्व्योम्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ।
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गे कलेवरे ॥७४॥

तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः ।

By this, Prana, which [on being dispersed] reduces the life span, reaches the abode of Agni. Until one gains mastery over Agni, one must continue to practice thus without any distraction. One who does this Dharana will have the strength to digest whatever is eaten. Jatharagni is enhanced and the body becomes light. After having experienced the above signs, taking the Prana upwards, by the mind, hold it in the middle of the belly for a long time, reciting the Mantra. The learned one must sit in the [prescribed] posture properly, with discipline (observing all the prerequisites mentioned earlier) and do the [above] practice till the mind is totally absorbed in the abode of the Self (Savitrmandala[1])of the navel region. Undoubtedly by this focus (Dharana) in the navel, the Prana reaches the Kundalini and the Agni burns it (the Kundalini). There is no doubt about this. Burnt by the fire, fanned by the Vayu, she (the Kundalini) then, spreads her hood by herself and awakens. When she is awakened, the Prana moves in this Çakra at the base of the Nabhi and moves in the Sushumna towards the Brahmarandhra. One with a Beautiful Countenance! (Gargi), as the Prana reaches (moves through) that Sushumna, one must recite the Mantra[2] mentally and hold it (Prana) again in the center of the heart (Hrdaya). Then, from the heart (Hrdaya), one must hold the Prana in the neck pit and in the point between the eyebrows. From there one must raise the Prana along with the Agni, retain it in the crown of the head (Brahmarandhra), while reciting the Pranava without distraction. Best among Brahmin Women! (Gargi), when the Prana permeates (reaches) the Brahmarandhra, the self shines throughout the entire body like the sun in the sky.

75-78: Pranayama practice for union with the Divine.

शरीरं विसुसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ॥७५॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन्प्रणवमीश्वरम् ।
संभिद्य मनसा मूर्ध्नि ब्रम्हरन्ध्रं सवायुना ॥७६॥

---

[1] The word "savitrmandalam" usually refers to the disc of the sun, which is thought of as the abode of the Divine. Here it refers to the abode of the Jiva or self.

[2] A Mantra is the link to the Divine. Recitation of the Mantra, as the Prana moves up, can lead us to a state of freedom and union with the Divine.

ı. Until one
e who does
ıd the body
: mind, hold
st sit in the
earlier) and
dala[1])of the
ındalini and
y the Vayu,
d, the Prana
ımarandhra.
humna, one
laya). Then,
ıe eyebrows.
of the head
ıen! (Gargi),
ire body like

ere it refers to the

m and union with

प्राणमुन्मोचयेत्पश्चान्महाप्राणे खमध्यमे ।
देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥७७॥

आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्धिया ।
ब्रह्मैवासौ भवेद्गार्गि न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥७८॥

ne who desires to leave the body[1], then, practicing this (the above said) properly, meditating on vara, the Cosmic Consciousness (Parabrahman), [who is represented by] the Pranava[2], opening the rahmarandhra in the crown of the head by the mind along with the Prana, must then unite the Prana ith the Mahaprana[3], which supports the entire world, which is [represented by] space, which is eyond attributes, which is eternal and everlasting. Unite the Self with that space which is the ultimate liss (the Paramatma), with determination. Such a person becomes one with the Cosmic Consciousness Brahman) and does not take birth again (transcends the cycle of birth and death).

9-82: The virtues of Pranayama and the importance of its practice.

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥७९॥

प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥८०॥

प्राणायामादृते नान्यत्तारकं नरकादपि ।
संसारार्णवमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥८१॥

तस्मात्त्वं विधिमार्गेण नित्यं कर्म समाचर ।
विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥८२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

herefore, you too, One with a Beautiful Countenance! (Gargi), adhere to your daily duties (actions in ccordance with the Vedas). Always or during the three Sandhis (morning, afternoon and evening), ractice the control of Prana. All those who practice Pranayama regularly who regard Pranayama as eir goal and who have been purified through Pranayama, attain liberation[4]. There is no other means xcept Pranayama to save a person from bondage. Pranayama is the means for people who are bound the ocean of bondage (samsara) to cross over.

This does not refer to death in the normal sense, but to remaining as the self- Seer.
The Pranava is considered as a means to address Isvara , the Divine (see YS I.27).
When the Prana is said to join the Mahaprana, it should be understood as the (Jivatma) or Seer, who is mounted on the Prana, joins (Paramatma) Divine.
"Tapo na param pranaayamat..." (there is no Tapas superior to the practice of Pranayama), said Manu. The same point is mentioned Vyasa and by Sankaracharya in the commentary on the PYS (II-52), while describing the benefits of the practice of Pranayama. jnavalkya here stresses the same.

Therefore you do in the prescribed manner your daily duties (as prescribed by the Vedas) and practice Pranayama in the prescribed manner.

The following verses were found in various alternate recensions of the Yoga Yajnavalkya by Sri Divanji, the editor of the Sanskrit critical edition (see Appendix). These slokas had no counterparts in the original manuscript which he used to compile and compare the various recensions. In some of those recensions, the following verses were placed under sloka number 4 of the present chapter.

Outline[1]

1-3. Meditation on Siva / Iswara

नासाग्रे दृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्बिम्बे ज्योत्स्नाजालवितानके ॥१॥

अम्बोमा सहितं शुभ्रं सोमसूर्याग्निलोचनम् ।
पंचवक्त्रं महादेवं चन्द्रशेखरमीश्वरम् ॥२॥

नन्दिवाहनसंयुक्तं सर्वदेवसमन्वितम् ।
प्रसन्नं सर्ववरदं ध्यायेत्सर्वायुधं शिवम् ॥३॥

1-3. Always gazing well at the tip of the nose, placing the right hand on the left, one must meditate at the tip of the nose, in the disc of the moon surrounded by its rays, on Isvara, or Siva, with eyes radiating like the sun, moon and fire, who has five faces, who is the greatest among the devas, who is pure white, and bears the moon on his head, who is along with Uma, the mother of all, who is along with his mount Nandi, who is surrounded by all the Devas, who is gracious, who bestows all boons, and who bears all weapons.

4-10. Meditation on Divine (Paramatma) represented by Pranava and Gayatri Mantra

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
अकारमूर्तिरेतेषां रक्तांगी हंसवाहिनी ॥४॥

दण्डहस्ता सती बाला गायत्रीत्यवधार्यताम् ।
उकारमूर्तिरेतेषां कृष्णांगी वृषवाहनी ॥५॥

चक्रहस्ता सती चैव सावित्रीत्यवधार्यताम् ।

[1] The relevance of these verses is as follows. Yajnavalkya has said that the three components of Pranayama are related to Om, or Pranava, which is the essence of the Vedas. Before linking the components of Om (A, U, M) with the components of Pranayama (exhale, hold and inhale), Yajnavalkya first explains in detail how to meditate on the three aspects of Om using the Gayatri mantra during Sandhyavandana, a daily ritual.

मकारमूर्तिरेतेषां श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी ॥६॥

शूलानन्दमयी वृद्धा सरस्वत्यवधार्यताम् ।
माहेश्वरीति सा प्राज्ञैः पश्चिमा परिकीर्तिता ॥७॥

सृष्ठिस्थित्यन्तकालाद्या मकारोऽप्यन्तकारमकः ।
अक्षरत्रयमेवैतत्कारणत्रयमिष्यते ॥८॥

त्रयाणां कारणं ब्रह्म सद्रूपं सर्वकारणम् ।
एकाक्षरं परं ज्योतिस्तमाहुः प्रणवं बुधाः ॥९॥

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समन्वितम् ।
प्राणायामं ततः कुर्याद्रेचपूरककुम्भकैः ॥१०॥

10. [Meditate upon] the Divine (Paramatma) who is portrayed by the Pranava (Omkara) at the very ginning and end of the Vedas and is established [as the highest] in the Vedanta[1]. Among these seed tters (Bija Aksharas) constituting the Pranava, the form of "A" is to be known as a young girl, whose e is red, who is mounted upon a swan, who holds a stick in her hand, who is the real existent truth, d who is [called] Gayatri. Among these seed letters (Bija Aksharas) constituting Om, the form of J" is to be known as one with a black hue, who bears a discus (Cakra) in one hand, who is the real istent truth, and who is [called] Savitri. Among the three seed letters (Bija Aksharas) A, U and M nstituting Om, the form of "M" is to be known as an aged lady, of a white hue, mounted upon an gle (Garuda), who bears the three-speared weapon (Trishula), who is the personification of bliss, d who is [called] Sarasvati. She is praised as Mahesvari by the wise[2]. [Among] creation, sustenance d destruction, "M" represents destruction. These three Bija Aksharas (seed letters, A,U and M) are nsidered as the three causes (creation, sustenance and destruction). The cause for the three is the ahman which is the eternally existent truth, the cause for everything, self-illumined, that is spoken as the Pranava by the realized ones. Having known this, thus, practice Pranayama with exhale, hale and holding (Rechaka, Puraka and Kumbhaka,) in the orderly manner along with Pranava.

Refer the Narayana Valli of the Taittiriya Upanishad for the same description.

The practice of the everyday ritual of Sandhyavandana includes prayers to the Goddess Gayatri in the morning, Savitri in the moon and Sarasvati in the evening. These verses which describe the three forms of the Goddess are similar to those used in dhyavandana.

Chapter VII

utline

	Yajnavalkya begins to speak on Pratyahara - the fifth limb of Yoga
7:	Four different definitions of Pratyahara
11:	A list of the eighteen vital points (Marmasthanas)
-20:	The distance between each of the vital points
-21:	The Prana must be focussed and held in the vital points
-30:	Detailed description of the procedure of drawing the Prana from one vital point to another
-31:	The importance of this form of Pratyahara and the benefits attained by its practice
-37:	The means to freedom by drawing and focussing the Prana at some vital points
7:	One type of Pranayama.

सप्तमोऽध्यायः ॥

1: Yajnavalkya begins to speak on Pratyahara - the fifth limb of Yoga.

याज्ञवल्क्य उवाच--

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ।
प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वाभ्यन्तराणि च ॥१॥

These four angas (Yama, Niyama, Asana and Pranayama) have been explained, Best among Brahmin Women! (Gargi). Listen to the [remaining] four [limbs] beginning with Pratyahara which are internal [practices][1].

2-7: Four different definitions of Pratyahara.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥२॥

यद्यत्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः ॥३॥

कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्बहिर्विना ॥४॥

प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् ।
प्रत्याहारः प्रशस्तोऽयं सेवितो योगिभिः सदा ॥५॥

अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्थानेषु धारणम् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते ॥६॥

अश्विनौ च तथा ब्रूतां गार्गि देवभिषग्वरौ ।
मर्मस्थानानि सिद्ध्यर्थं शरीरे योगमोक्षयोः ॥७॥

---

[1] The eight limbs of Yoga have been classified as (Bahya) external or gross and (Abyantara) internal or subtle and are here presented in order, gross to subtle. The first four limbs involve our behaviour, personal discipline, the body and breathing. These limbs are more external (Bahya). The last four limbs involve control of the senses and the mind, and are more internal (Abhyantara). These eight have been called limbs, for we can not separate the body, breath, mind and the senses. They influence one another greatly and are always together.

The difference between Yoga Yajnavalkya and Patanjala yoga darsana with respect to Pratyahara is as follows. Patanjali defines Pratyahara simply as a result and he describes no specific practices. In contrast, Yajnavalkya regards pratyahara as a means and proposes specific practices. Secondly, Yajnavalkya classifies the first four limbs as external and the latter four as internal, while Yogasutras classify the first five as external and the last three as internal. The second chapter of the Yogasutras (Sadhana Pada) ends with the fifth limb, (Pratyahara). The third chapter (Vibhuti Pada) begins with the internal practices. Therefore, the commentator Vyasa says "The five gross limbs have been explained. Now Dharana, the internal limb, is to spoken of." However, the Yogasutras clearly explain that this classification of gross and subtle, or external and internal, is relative. For example, while the last three angas are internal in relation to the first five angas, they are external or gross in comparison to Nirbija Samadhi (YS III.7,8).

onscious] effort[1] is said to be Pratyahara. Whatever you see, look upon all of it as [being] in the elf, and as the self. This is also called Pratyahara by great people who have realized [the essence f] Yoga. For all beings, the mental practice of the daily duties that are prescribed (by the Vedas), hrough the mind, devoid of external actions - this is also said to be Pratyahara. This Pratyahara is he greatest Yogic practice and is praised and followed by Yogis always. Having drawn the Prana rom one point to another, holding it in the 18 vital points (Marmasthanas) is spoken of as Pratyahara. he Ashvini Kumaras who are the best among the physicians of the celestials (Devas) have poken thus of the vital points in the body, for the attainment of liberation through Yoga.

-11: A list of the eighteen vital points (Marmasthanas).

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ।
पादाङ्गुष्टौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये तथैव च ॥८॥

चित्योर्मूलं च जान्वोश्च मध्ये चोरुद्वयस्य च ।
पायुमूलं ततः पश्चाद्देहमध्यं च मेढ्रकम् ॥९॥

नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपस्तथैव च ।
तालुमूलं च नासाया मूलं चाक्ष्णोश्च मण्डले ॥१०॥

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूर्धा च मुनिसत्तमे ।
मर्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥११॥

shall explain all of them in an orderly manner. Listen, One who adheres to the Vedas! (Gargi) The big oes, the ankles and in the mid-shanks, the root of the calves, the knees, middle of the thighs, the root f the anus, then the center of the body (Dehamadhya), generative organ, the navel, the heart (Hrdaya) nd neck pit, Gargi. Then, the root of the palate, the root of the nose, circular orb of the eyes, the middle of (the point between) the eyebrows, the forehead, and crown of the head. Best among Sages! Gargi), these are the vital points. Listen to their measurement one by one.

2-20: The distance between each of the vital points.

पादान्मानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ।
गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तद्दशाङ्गुलम् ॥१२॥

जङ्घमध्याच्चित्योर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।
चित्योर्मूलाद्वरारोहे जानुः स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥१३॥

जान्वोर्नवाङ्गुलं प्राहुरूरुमध्यं मुनीश्वराः ।
ऊरुमध्यात्तथा गार्गि पायुमूलं नवाङ्गुलम् ॥१४॥

---

[1] The word used here is "Balat," which signifies intelligent effort rather than forceful suppression. That is, realizing the wavering ature of the senses, they are intelligently brought under control.

देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलद्वयम् ।
देहमध्यात्तथा मेढ्रं तद्वत्सार्धाङ्गुलद्वयम् ॥१५॥

मेढ्रान्नाभिश्च विज्ञेया गार्गि सार्धदशाङ्गुलम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हृन्मध्यं च वरानने ॥१६॥

षडङ्गुलं तु हृन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च ।
कण्ठकूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥१७॥

नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ।
नेत्रस्थानं तु तन्मूलादर्धाङ्गुलमितीष्यते ॥१८॥

तस्मादर्धाङ्गुलं विद्धि भ्रुवोरन्तरमात्मनः ।
ललाटाख्यं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलद्वयम् ॥१९॥

ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यादङ्गुलित्रयमेव हि ।

From the big toe the measure to the ankle is four and a half angulas. From the ankle to mid-shank, it is known as ten angulas. From mid-shank to the root of the calf - that [distance] is eleven angulas. One with a Beautiful Countenance, from the root of the calf the knee is two angulas. The greatest sages say that from the knee the mid-thigh is nine angulas. From the mid-thigh, the root of the anus is nine angulas. The center of the body (Dehamadhya) is two and a half angulas from the root of the anus. Similarly, from the center of the body (Dehamadhya) the generative organ is two and a half angulas. The navel is to be known as being ten and a half angulas [from the generative organ], Gargi! The center of the heart (Hrdaya) is fourteen angulas from the navel, One with a Beautiful Countenance! In the same manner the neck pit is six angulas from the center of the heart (Hrdaya). From the neck pit the root of the tongue will be four angulas. From the root of the tongue, the root of the nose is four angulas. From that root [of the nose], the place of the eye is said to be half an angula. From there know the middle of the eyebrows to be half an angula. From the middle of the eyebrows, the forehead will be two angulas upwards. From the forehead, the crown of the head will be three angulas only.

20-21: The Prana must be focussed and held in the vital points.

स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥२०॥

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति योगाः सिद्ध्यन्ति तस्य वै ॥२१॥

One must focus and retain the Prana, by the mind, (with the help of the mind) in these vital points. For one who does Pratyahara, drawing the Prana from one point to another, all diseases are destroyed. For him Yoga attains fruition.

id-shank, it is
angulas. One
test sages say
anus is nine
t of the anus.
half angulas.
], Gargi! The
untenance! In
n the neck pit
e nose is four
m there know
rehead will be
nly.

ital points. For
lestroyed. For

2-30: Detailed description of the procedure of drawing the Prana from one vital point to another.

वदन्ति योगिनः केचिद्योगेषु कुशला नराः ।
प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥२२॥

सम्पूर्णकुम्भवद्वायुमङ्गुष्ठान्मूर्धमध्यतः ।
धारयेदनिलं बुद्धया प्राणायामप्रचोदितः ॥२३॥

व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥२४॥

भ्रुवोर्मध्यात्समाकृष्य नेत्रमध्ये निरोधयेत् ।

नेत्रात्प्राणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥२५॥

नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
जिह्वामूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥२६॥

कण्ठमूलात्तु हृन्मध्ये हृदयान्नाभिमध्यमे ।
नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्राद्वह्न्यालये ततः ॥२७॥

देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदादेवोरुमूलके ।
ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥२८॥

चितिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
जङ्घामध्यात्समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥२९॥

गुल्फादङ्गुष्ठयोर्गार्गि पादयोस्तन्निरोधयेत् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः ॥३०॥

Some Yogis, who are experts in Yoga, speak of [another] Pratyahara. Listen, One with a Beautiful Countenance, (Gargi), I will tell you [about] that. During the practice of Pranayama, the Prana must be held by the mind from the big toe to the crown of the head, like a totally filled pot. Drawing [the Prana] from the crown of the head, one must focus it in the forehead. Again, drawing the Prana from the forehead, one must focus it between the eyebrows. Drawing [the Prana] from the centre of the eyebrows one must focus it in centre of the eyes. Drawing the Prana from the eyes, one must focus it in the root of the nose. From the root of the nose, one must focus the Prana in the root of the tongue. Drawing [the Prana] from the root of the tongue, one must focus it in the base of the throat (neck pit). Drawing the Prana from the neck pit, one must focus it in center of the Hrdaya, from the center of Hrdaya in the center of the navel, again from the centre of the navel in the generative organ and then from the generative organ in the abode of fire (Dehamadhya), from the Dehamadhya, Gargi, in the root of the anus and from the root of the anus in the [mid-]thighs, then from the mid-thigh in the centre of the

knees. Then, [from the knee] one must focus the Prana in the root of the calf, from there in the middle of the shank, and drawing [the Prana] from the middle of the shank in the ankle. From the ankle, Gargi, one must focus it (the Prana) in the big toes of the feet.

30-31: The importance of this form of Pratyahara and the benefits attained by its practice.

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः ।।३०।।

सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
एतत्तु योगसिध्द्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम् ।।३१।।

The wise one who, drawing the Prana from point to point, focusses it in the above said manner, will be freed from all bondage and will live as long as the moon and the stars exist (will attain liberation). This [Pratyahara] is praised as the means for the fruition of Yoga even by Agastya, one of the great sages. Among the Pratyaharas, this one is considered as the best by yogis[1].

32-37: The means to freedom by drawing and focussing the Prana at some vital points.

प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।
नाडीभ्यां वायुमापूर्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।।३२।।

धारयेद्युगपत्सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।
पूर्ववद्वायुमारोप्य हृदयव्योम्नि धारयेत् ।।३३।।

सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः ।
व्याधयः किं पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ।।३४।।

नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात्समारोप्य समाहितः ।।३५।।

धारयेत्क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परां गतिम्
किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचरन् ।।३६।।

आत्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये सुषुम्णया ।
यावन्मनो लयत्यस्मिंस्तावत्संयमनं कुरु ।।३७।।

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ।।

---

[1] This is called "Vayu Pratyahara." Pratyahara, combined with the practice of Pranayama, is explained here as involving the techniques of stepped exhale and suspension after exhalation. This practice is used while practicing Nadisodana pranayama in Sandhyavandanam, a ritual performed three times a day. Therefore, Vayu Pratyahara is considered of utmost importance. Some of the other types of Pratyahara are more strictly a mental practice. Thus, there are two different methods of the practice of Pratyahara, either with or without Pranayama.

haling the air through the Nadis, one must focus the Prana on the sides of the Kundalini simultaneously d retain [it there]. He (one who does so) is freed from bondage. One who, as said before, draws and cusses the Prana in the internal space of the heart, he too, One with a Beautiful Countenance, reaches e highest state. What then are diseases, external and internal, to him? [The one who,] inhaling the r through both nostrils, filling the belly (chest and abdominen), and then, drawing it from the centre f the eyebrows, to the back of the eyes, with a focussed mind, retains [it there] even for a second, he o attains the highest state. Why say more? Doing all your daily duties, focussing the Prana, through e Sushumna in the center of the eyebrows, control it there till the mind is totally absorbed.

MARMA STHANAS - VITAL POINTS

FROM	TO	DISTANCE (In Angulas)
Big toe	Ankle	4.5
Ankle	Mid shank	10
Mid shank	Root of calf	11
Root of calf	Knee	2
Knee	Mid thigh	9
Mid thigh	Root of anus	9
Root of anus	Center of body	2.5
Center of body	Generative organ	2.5
Generative organ	Navel	10.5
Navel	Heart	14
Heart	Neck pit	6
Neck pit	Root of tongue	4
Root of tongue	Root of nose	4
Root of nose	Eye	0.5
Eye	Middle of eyebrows	0.5
Middle of eyebrows	Forehead	2
Forehead	Crown of the head	3

Chapter VIII

Outline

1: Yajnavalkya begins to explain the five types of Dharana

2-4: Two different definitions of Dharana

5-6: The five types of Dharana

6-8: The regions of the five forms of matter in the body

9-13: Another opinion on the region of the five forms of matter in the body

14-15: The Deities to be meditated upon in each of the five regions

15-25: Procedure, duration, and results of the five Dharanas

26-27: Dissolution of effects by tracing them back to their respective causes

28-30: Another opinion - that the Pranava alone can be used to bring about this involution

30-31: Yajnavalkya instructs Gargi to personally experience this involution using the Pranava and the practice of Pranayama

32-35: The three Doshas attain balance by the practice of Pranayama itself

36-39: All diseases, arising from the imbalance of any of the Doshas, are cured by the practice of Dharana (using Pranayama)

39-40: Instruction to Gargi to practise Dharana along with her daily duties

अष्टमोऽध्यायः ॥

1: Yajnavalkya begins to explain the five types of Dharana.

याज्ञवल्क्य उवाच—

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणाः पंच तत्त्वतः ।
समाहितमनास्त्वं च श्रृणु गार्गि तपोधने ॥१॥

Yajnavalkya said, "Now, I shall explain the five types of Dharana in essence. Gargi, One whose Wealth is Penance, you too listen with a focussed mind.

2-4: Two different definitions of Dharana.

यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥२॥

अस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
तस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्बाह्याकाशधारणम् ॥३॥

एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रविशारदैः ।
तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशिक्षितैः ॥४॥

The absorption of the mind (in the self), of one endowed with the qualities of Yama etc.[1] is said to be Dharana[2] by those who have known the essence of the scriptures. Gargi, the heart lotus contains all the space that is outside[3]. Gargi, in this [body, which is the] abode of the Brahman, in that subtle, internal space in the heart lotus, the external space arises. The above said is said to be Dharana by the ones conversant in the Yogic scriptures, by the ones who follow the Tantras, the ones who have realized the essence of the Yogic scriptures, and by the experts and scholars.

5-6: The five types of Dharana.

धारणाः पंचधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् श्रृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥५॥

एतेषु पंचदेवानां धारणं पंचधोच्यते ।

---

[1]. Only when all the previously described limbs, from Yama to Pratyahara, are practised, will the Nadis be cleansed and the practitioner attain the ability to focus the Prana. Without the requisite preparation, both the practice and results of Dharana may turn out to be mere imagination.

[2]. Here, Dharana is <u>not</u> defined as focussing the mind on anything external or internal, as in the Yogasutras, but as absorption in the self or Atman.

[3]. This concept of the external space arising from the internal space can be understood through our experience as we awake. Every morning, as we awake from sleep, the first thought is the "I" thought. Then follow "mine" and all the other associated memories. Our perception of the world is based on these thoughts. Our cognizance of the outside world, which we are not aware of during sleep, arises from some space within us. This is referred to as the internal space from which thoughts arise. This same concept is discussed in many Upanishads, such as the Chandogya Upanishad and the Taittriya Upanishad.

harana is said to be of five types. Listen to all of them separately (one by one). The Dharana on the ve deities (Devas), five forms of the the Divine in (the regions of) earth, water, fire, air and space are id to be the five types.

8: The regions of the five forms of matter in the body.

पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥६॥

आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ॥७॥

आहृन्मध्याद्भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ।
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥८॥

rom the feet to the knees is said to be the region of Earth. From the knees to the anus is spoken of as e region of Water. The region from the anus to the heart, it is said to be that of Fire. From the centre f the heart to [the point] between the eyebrows is thought of as the region of Air. From the centre of e eyebrows to the crown of the head (Brahmarandhra), it is said to be [the region] of Space.

-13: Another opinion on the region of the five forms of matter in the body. Refutation of this opinion.

अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥९॥

नाभिमध्याद्गलान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम् ॥१०॥

ललाटाद्रन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
अयुक्तमेतदित्युक्तं शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥११॥

यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये वरानने ।
अयुक्ता कारणे वह्नौ कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥१२॥

कार्यकारणसंयोगे कार्यहानिः कथं भवेत् ।
दृष्टं तत्कार्यरूपेषु मृदात्मकघटादिषु ॥१३॥

On this subject, some other Brahmins who think themselves to be Yogic scholars say that from the knees to the navel is the region of Water. [The region] from the navel to the neck is said to be the region of Fire. From the neck to the forehead is said to be the region of Air. From the forehead to the crown of the head (Brahmarandhra) is said to be the region of Space. But it is said by the ones who have known the essence of the Sastras that this [opinion] is not proper. If the region of fire is in the center of the body (Dehamadhya), One with a Beautiful Countenance(Gargi), the manifestation of the effect, in fire which is the cause, is not right. In the union of cause and effect, how can there occur a loss of the effect? This is seen in effects like pots made of mud etc.[1]

[1] The elements are linked by cause and effect relationship. Here the effect will be in the place of the cause.

14-15: The Deities to be meditated upon in each of the five regions.

पृथिव्यां धारयेद्गार्गि ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
विष्णुमप्स्वनले रुद्रमीश्वरं वायुमण्डले ॥१४॥

सदाशिव तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः ।

Gargi, in [the region of] Earth, one must meditate on Brahma or an epithet of Brahma, (Parameshti) in the region of Water on Vishnu, in the region of Fire on Rudra, in the region of Air on Isvara. In the region of Space, one must meditate on Sadashiva (an epithet of Shiva) with a focussed mind.

15-25: Procedure, duration, and results of the 5 Dharanas.

पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितम् ॥१५॥

ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥१६॥

वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥१७॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥१८॥

वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ॥१९॥

भस्मोध्दूलितसर्वांगं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ।
धारयेत्पंच घटिकाः वह्निनासौ न दह्यते ॥२०॥

मारुत मारुतस्थाने यकारेण समन्वितम् ।
धारयेत्पंच घटिकाः वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥२१॥

आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शकरम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥२२॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं बालेन्दुधृतमौलिनम् ।
पंच वक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥२३॥

सर्वायुधोद्यतकरं सर्वाभरणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥२४॥

मनसा चिन्तयन्यस्तु मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव मुक्त इत्युक्तस्तान्त्रिकेषु सुशिक्षितैः ॥२५॥

e one who focusses th
e Creator, portrayed w
astery over Earth.

e one who focusses th
ho has four hands and
llow garment, who is
seases.

e one who focusses t
ho grants boons, who
neared with holy ash, v
Fire.

he one who focusses
rdhanarishvara[1], who i
s hand, who is the prim
ours, can move in space

he one who focusses th
ind, on Sankara (an epi
the greatest of the Dev
ears the crescent moon
tains it (the prana) even
eedom by those well ve

6-27: Dissolution of e

एतदु
ब्रह्मा

तस्मि
युक्ता

argi! Best among thos
ere. Dissolving the mai
bsorbing the Prana anc
oncentrated mind, one

8-30: Another opinior

अस्मि
प्रणवे

Ardhanarishvara is a conjoint fi

The one who focusses the Prana in [the region of] Earth, with the Bija "Lam", meditating upon Brahma the Creator, portrayed with four hands, and retains it (the prana) for two hours (five Ghatikas) attains mastery over Earth.

The one who focusses the Prana in the region of Water, with the Bija "Vam," meditating on Narayana who has four hands and a crown, who is pleasing whose hue is like that of a pure crystal, who wears a yellow garment, who is beyond change, and retains it (the Prana) for two hours becomes free from all diseases.

The one who focusses the Prana in the region of Fire, with the Bija "Ram," meditating upon Rudra who grants boons, who has three eyes, whose hue is like that of the rising sun, whose entire body is smeared with holy ash, who is gracious, and retains it (the Prana) for two hours is not burnt or affected by Fire.

The one who focusses the Prana in the region of Air, with the Bija "Yam," meditating on Ardhanarishvara[1], who is adorned with all the various kinds of ornaments, who bears all weapons in his hand, who is the primeval cause for everything, who grants boons, and retains it (the Prana) for two hours, can move in space, like air [moves in space].

The one who focusses the Prana in the region of Space, with the Bija "Ham," meditating, using the mind, on Sankara (an epithet of Shiva), who is always auspicious, who is in the form of a Bindu, who is the greatest of the Devas, who is represented by Space, whose hue is like that of a pure crystal, who bears the crescent moon on his head, who has ten arms, five heads and three eyes, who is pleasing, and retains it (the prana) even for 90 minutes (one Muhurtam) - such a person alone is said to have attained freedom by those well versed in the Tantric scriptures.

26-27: Dissolution of effects by tracing them back to their respective causes.

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२६॥

तस्मिन्सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे ।
युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥२७॥

Gargi! Best among those who have Realized the Brahman! This is [the essence of] what is said here. Dissolving the manifestations, like the forms such as Brahma etc. in their respective causes, absorbing the Prana and the mind in that Sadashiva who is the cause [for everything], with a concentrated mind, one must unite the self with the Divine.

28-30: Another opinion - that the Pranava alone can be used to bring about this involution.

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२८॥

---

1 Ardhanarishvara is a conjoint figure of Shiva and Parvati, with the male form on the right side and female form on the left.

प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम् ॥२९॥

चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ।

In this matter, other Yogis who are the greatest among those who have realized the Brahman, say that "Dissolving the manifestations in their respective causes [by] using the Pranava itself, the realized people with a clear mind, at the end of the sound of the Pranava, perceive the Self, the eternal, unchanging Brahman, which is the personification of bliss and which is the cure for bondage[1], in a hue of red and black."

30-31: Yajnavalkya instructs Gargi to personally experience this involution using the Pranava and the practice of Pranayama.

त्वं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥३०॥

ब्रह्मादि कार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥३१॥

Therefore, you too perceive the Divine, by practicing Pranayama in threes and threes[2], dissolving the manifestations like the forms such as Brahma etc., in their respective causes [by] using the Pranava itself, with a clear mind, at the end of the sound [of the Pranava].

32-35: The three Doshas attain balance by the practice of Pranayama itself.

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
भिषग्वरा वरारोहे योगेषु परिनिष्ठिताः ॥३२॥

शरीरं तावदेवं तु पंचभूतात्मकं खलु ।
तदेतत्तु वरारोहे वातपित्तकफात्मकम् ॥३३॥

वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् ॥३४॥

पित्तात्मकानां त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् ।
कफात्मकानां कायश्च सम्पूर्णस्त्वचिराद्भवेत् ॥३५॥

One with a Beautiful Countenance! (Gargi) In this matter, other Yogis, who are the greatest among those who have realized the Brahman, who are the greatest physicians, and who are experts on Yoga say [thus]. The body is made up of the five forms of matter is it not, one with a Beautiful Countenance(Gargi)? That body also has the three Doshas (Vata, Pitta and Kapha).

---

[1] Up to this point, Yajnavalkya has described Dharana on deities with form (Saguna) and other attributes. Now, Dharana devoid of attributes (Nirguna)and using Om is described.

[2] This refers to three rounds of 6 breaths each, practised three times a day (in the morning, afternoon and evening).

r those in whom Vata is dominant, who are absorbed in [the practice of] Yoga, the body dries up by e practice of Pranayama itself. For those in whom Pitta is dominant, the body does not dry up easily d the body of those in whom Kapha is dominant becomes complete (well nourished) quickly.

-39: All diseases, arising from the imbalance of any of the Doshas, are cured by the practice of Dharana (using Pranayama).

धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
पार्थिवांशे जलांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३६॥

नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरात्तथा ।
व्योमांशे मारुतांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३७॥

त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
अस्मिन्नर्थे तथाब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥३८॥

प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।

r one who does Dharana on Fire, all [diseases] caused by Vata perish. For one who always does harana on the aspects of Earth and Water, diseases arising from Kapha and Vata perish soon[1]. For e who always does Dharana on the aspects of space and air, diseases arising from any of the three shas are destroyed. In this matter, the Ashvinis who are the best among physicians say thus[2].

-40: Instruction to Gargi to practise Dharana along with her daily duties.

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ॥३९॥

यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणं कुरु ॥४०॥
इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ।

nly through the control of Prana is there a balancing of the three Doshas in [all] humans. Therefore u too, One with a Beautiful Countenance,(Gargi) do your daily duties (in accordance with the Vedas). o Dharana in a proper manner, observing all the Yamas etc. (all the preceeding limbs of Yoga).

Another recension reads here: "those caused by Vata and Pitta perish."

he imbalance of the three doshas can be corrected, and diseases can be cured using the practice of Dharana, by focussing the mind the regions of the five elements in the body, along with the practice of pranayama. Learn the relationship between different types pranayama and the doshas from a teacher.

Division of Body into Various Regions Representing Forms of Matter and the Seed letter mantras

Yoga Yajnavalkya, Chapter VIII (6-8)

REGION	FORM OF MATTER	MANTRA
Feet to knees	Earth	Lam
Knees to generative organ	Water	Vam
Generative organ to heart	Fire	Ram
Heart to center of eyebrows	Air	Yam
Center of eyebrows to crown of the head	Space	Ham

Mantra Mahodadhi I-Pranayamavidhi (14-18)
(The ocean of Mantras – Pranayama procedure)

REGION	FORM OF MATTER	MANTRA
Feet to knees	Earth	Lam
Knees to navel	Water	Vam
Navel to heart	Fire	Ram
Heart to center of eyebrows	Air	Yam
Center of eyebrows to crown of the head	Space	Ham

Mantra Mahodadhi (I.14-18)

Yoga Yajnavalkya (VIII.6-8)
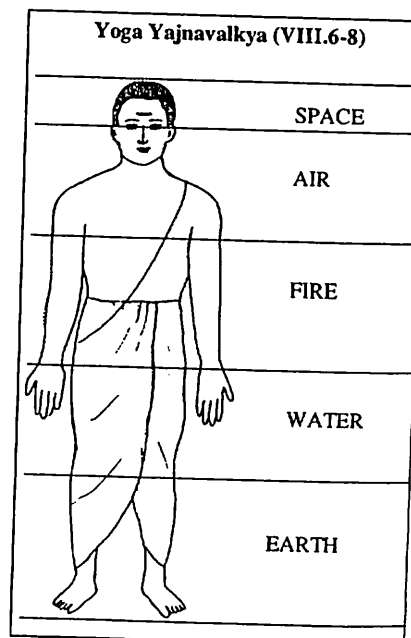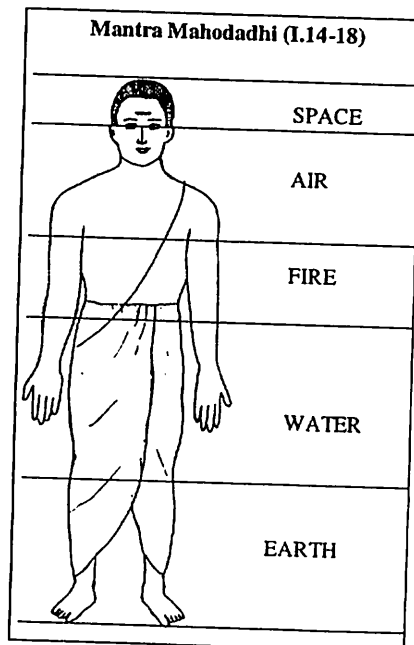
Chapter IX

Outline

:	Yajnavalkya begins his discourse on Dhyana
:	Definition of Dhyana. The two types of Dhyana: with attributes (Saguna dhyana) and without attributes (Nirguna dhyana)
:	The number of types in each form of Dhyana
:	The prerequisites for performance of Dhyana
-9:	Description of Dhyana without attributes(Nirguna dhyana)
10-11:	Another similar form of Dhyana without attributes (Nirguna dhyana)
12-18:	Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the form of Narayana
18-24:	Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the form of Vaisvanara Agni in one's own body
25-30:	Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the disc of the sun
30-32:	Dhyana on one's self
32-34:	Dhyana on the Divine in the space between the eyebrows
35-39:	Another form of Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on one's own self in the heart-lotus
40-41:	Benefits of the performance of Dhyana
42-44:	Instruction to Gargi to practice Dhyana, along with her daily duties

नवमोऽध्यायः ।।

1: Yajnavalkya begins his discourse on Dhyana.

याज्ञवल्क्य उवाच--

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु गार्गि वरानने ।
ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ।।१।।

Now, I will explain Dhyana. Gargi, One with a Beautiful Countenance, listen to me. Dhyana alone is the cause for bondage or freedom of all beings[1].

2: Definition of Dhyana. The two types of Dhyana: Saguna (with attributes) and Nirguna (without attributes).

ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ।।२।।

Dhyana is to know (realize) the self through the mind[2]. Dhyana may be devoid of qualities or attributes (Nirguna) or with qualities or attributes (Saguna). Dhyana with qualities or attributes (Saguna) is further thought to be of several types.

3: The number of types in each form of Dhyana.

पंचोत्तमानि तेष्वाहुर्वैदिकानि द्विजोत्तमाः ।
त्रीणि मुख्यतमान्येषामेकमेव हि निर्गुणम् ।।३।।

Among these, the best among Brahmins say that five [types] which are in accordance with the Vedas, are important. Among them, three are most important, and Dhyana devoid of attributes (Nirguna) is only one.

4: The prerequisites for performance of Dhyana.

मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक्पृथक् ।
वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कुर्वात्मवेदनम् ।।४।।

After knowing properly the Marmasthanas, the position of the Nadis and the position and function of the Vayus[3], undertake the realization of the self.

---

[1] It is important to note that meditation can lead to bondage, since we become what we think.

[2] The same concept is voiced in the Bhagavad Gita VI.5.

[3] Yajnavalkya again emphasizes that, if Dhyana is to succeed, one must be well versed in all the practices discussed in the previous chapters.

5-9: Description of Dhyana without attributes (Nirguna).

एक ज्योतिर्मय शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् ।
अव्यक्तमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥५॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकारमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥६॥

आनन्दमजरं नित्यं सदसत्सर्वकारणम् ।
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥७॥

अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं वहिःस्थं सर्वतोमुखम् ।
सर्वदृक्सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतःशिरः ॥८॥

ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥९॥

Explanation of Dhyana without attributes (Nirguna Dhyana). I am the Brahman which is effulgent, pure, firm, and all pervading like space, which is unmanifest, steady and eternal, which has no beginning, middle or end (which is not subject to the cycle of birth, existence and death), which is gross and subtle, formless, which can not be touched or seen by the eyes, which is beyond taste and smell, which cannot be perceived by any means, which is unequalled, which is blissful, imperishable, eternal, which is the cause for all, both manifest and unmanifest, which is the basis for everything, pervading the entire world, which is formless, which has no birth and is devoid of change, which is imperceptible and perceptible, which is present inside and outside, which exists in all forms and is all-pervading, and which is omnipresent and omnipotent[1]. Such realization is known to be Dhyana without attributes, (Nirguna) by those who have realized the Brahman.

10-11: Another similar form of Dhyana without attributes (Nirguna).

अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
गुरूपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥१०॥

ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराम्बुजमध्यमे ।
अभ्यासात्सम्प्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ॥११॥

Otherwise, through initiation from a Guru, having understood the Divine, who is the personification of bliss, in a red and black form[2], in this residence of the Brahman (in this body), Seers clearly realize the Brahman, which is the cure for bondage, in the centre of the heart-lotus through continuous practice.

---

[1] The same concept is expressed in the Bhagavad Gita in many verses, for example, XII.13,14

[2] All these descriptions have significance in the Vedic tradition.

12-18: Dhyana with attributes (Saguna) on the Divine in the form of Narayana.

हृत्पद्मेऽष्टदलोपेते कन्दमध्यात्समुत्थिते ।
द्वादशाङ्गुलनालेऽस्मिंश्चतुरङ्गुलमुन्मुखे ॥१२॥

प्राणायामैर्विकसिते केसरान्वितकर्णिके ।
वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥१३॥

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥१४॥

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥१५॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमव्ययम् ॥१६॥

प्रभाभिर्भासयद्रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ।
मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥१७॥

सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।

Description of Dhyana with attributes (Saguna). In the heart lotus with eight petals, rising from the centre of the Kandasthana with a stalk of twelve angulas and facing four more angulas upwards, with filaments and pericarp, which has bloomed due to [the practice of] Pranayama[1], [who is known as] Narayana, Vasudeva, Hari, Vishnu, Achyuta (epithets), who is beyond birth, who is the Lord of the universe, who has four arms, whose form is pleasing, who bears a conch, discus and mace, who is adorned by armlets and a crown, whose eyes are like the petals of a lotus, who has the mole called Srivatsa[2] on his chest, with a face which has the beauty of the full moon, who has lips like the petals of a lotus, who is gracious, who has a charming smile, whose hue is like that of a pure crystal, who wears a yellow garment, whose feet have the beauty of a lotus, who is unchanging, who is the Divine, who by his effulgence illuminates everything around him, who is the Supreme Being and is the Lord of the celestials, who is present in the heart of all beings - seeing him with the mind, with the realization that "He is I (the self)" or (I am your servant) is said to be Dhyana with attributes(Saguna).

[1] Note the continued importance placed upon the practice of Pranayama.

[2] This represents the Goddess Lakshmi, as in the Vedic tradition the masculine and feminine aspects of the Divine are inseparable.

ising from the

auty of a lotus,
ound him, who
beings - seeing
nt) is said to be

ine are inseparable.

8-24: Dhyana with attributes on the Divine (Saguna) in the form of Vaisvanara Agni in one's own body.

हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥१८॥

अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ॥१९॥

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ।
वैश्वानरं जगद्योनि शिखातन्विनमीश्वरम् ॥२०॥

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।
निर्वातदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ॥२१॥

दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥२२॥

नीवारशूकवद्रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मेति या मतिः ॥२३॥

सगुणेषूत्तमं ह्येतद्ध्यानं योगविदो विदुः ।
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति ॥२४॥

In the center of the heart-lotus, which has the Seen (Prakrti)as its pericarp, the eight Siddhis as its petals, and Knowledge (Jnanam) as its filament, whose stalk is realization, which has the Divine (Paramatma) as its base of origin, which has bloomed due to [the practice of] Pranayama[1]. By whose effulgence, the entire world is luminescent, the great fire of knowledge which annihilates the ego, the one who is present everywhere, who is the cause of the world, who is effulgent, who is known as Vaishvanara, present in the form of a flame, whose form is luminescent from head to toe, whose flame is as steady as that of a lamp shining in a place without wind, who shines like fire, after seeing and knowing in the middle of the fine flame, the Divine (Paramatma), who is imperishable, resplendent like a bolt of lightning in the middle of a blue sea, whose hue is yellow and form is as slender as the tip of a grain of rice, who is the source of everything, the lord who is also known as Vaishvanara, having known thus, the realization that "He is I (the self), is the best among all qualities and this is Dhyana according to those well versed in Yoga. By this Dhyana itself, one attains unity with the Divine[2] (Vaishvanara Agni) and becomes liberated[3].

---

[1] Note again the importance given to Pranayama.
[2] In the Bhagavad Gita, Lord Krishna refers to himself being present in one and all as the Vaishvanara Agni (XVI.14).
[3] The same concept has been expressed in the Narayanavalli of the Taittriya Upanishad. In fact, the words used are strikingly similar.

25-30: Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the disc of the sun.

अथवा मण्डले पश्येदादित्यस्य महाद्युतेः ।
आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥२५॥

हिरण्यश्मश्रुकेशं च हिरण्मयनखं हरिम् ।
कनकाम्बुजवद्वक्त्रं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥२६॥

पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकाभयप्रदम् ॥२७॥

जानन्तं सर्वदा सर्वमुन्नयन्तं च धार्मिकान् ।
भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ॥२८॥

सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ।
एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोधने ॥२९॥

ध्यानेनानेन सौरेण मुक्ति यास्यन्ति सूरयः ।

Another form of dhyana with attributes (Saguna Dhyana). Otherwise, one must see in the disc of the luminous sun, Hari (an epithet of Vishnu) who is the Self (Atma) of [all beings in] the whole world, who is golden in form, with golden hair, moustache and nails, who removes all sins, whose face is like a golden lotus, who is the basis for creation, sustenance and destruction, who is seated in Padmasana and is peaceful, whose face has the beauty of a fully bloomed lotus, whose eyes are like the leaves of a lotus, who is the protector of all the worlds, who is all-knowing at all times, who uplifts those who do their Dharma[1], who is illuminating the entire world, and who is a witness to all that goes on in the world. After seeing him, the realization that "He is I" or "I am your servant"is most praiseworthy among the various forms of Dhyana. This is the best way to freedom, One whose Wealth is Penance (Gargi)!

30-32: Dhyana on one's self.

भ्रुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥३०॥

स्थाणुवन्मूर्धपर्यन्तं मध्यदेहात्समुत्थितम् ।
जगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तममितौजसम् ॥३१॥

मनसालोक्य सोऽहं स्यामित्येतद्ध्यानमुत्तमम् ।

Wise men attain freedom by this Dhyana on the Divine in the sun. Seeing with the mind in the middle of the eyebrows, the Divine (Antaratma), which is effulgent, is the source of everything, which arises from the centre of the body and extends up to the head like a pillar, which is the basis of the world, which is causeless, which is effulgent, which is possessed of immeasurable splendour, the meditation that "He is I" is the best form of Dhyana.

[1] Actions in accordance with the Vedas. (Varnashrama dharma)

sun.

n the disc of the
he whole world,
vhose face is like
ed in Padmasana
ike the leaves of
ifts those who do
it goes on in the
ost praiseworthy
Vealth is Penance

iind in the middle
iing, which arises
asis of the world,
ur, the meditation

2-34: Dhyana on the Divine in the space between the eyebrows.

अथवा बद्धपर्यङ्के शिथिलीकृतविग्रहे ॥३२॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रारोपितेक्षणः ।
निर्विकारं परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥३३॥

भारूपममृतं ध्यायेद्भ्रुवोर्मध्ये वरानने ।
सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ॥३४॥

Otherwise, seated firmly in Padmasana, with the body relaxed, with the intention of uniting with Lord Shiva (one form of the Divine), gazing as the tip of the nose, one must meditate upon the Divine in the middle of the eyebrows, who is beyond any change, who is peaceful, who is the Lord, who is effulgent and imperishable. The realization that "He is I" is the most praiseworthy among the various forms of Dhyana, One with a Beautiful Countenance (Gargi)!

35-39: Another form of Saguna Dhyana on one's own self in the heart-lotus.

अथवाष्टदलोपेते कर्णिकाकेसरान्विते ।
उन्निद्रहृदयाम्भोजे सोममण्डलमध्यमे ॥३५॥

स्वात्मानमर्भकाकारं भोक्तृरूपिणमव्ययम् ।
सुधारसं विमुञ्चद्भिः शशिरश्मिभिरावृतम् ॥३६॥

षोडशच्छदसंयुक्तशिरःपद्मादधोमुखात् ।
निर्गतामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥३७॥

प्लावितं पुरुषं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।
तेनामृतरसेनैव साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥३८॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।
एवं यद्वेदनं तच्च सगुणं ध्यानमुच्यते ॥३९॥

Otherwise, in the fully bloomed heart lotus, having eight petals, and pericarp and filament, [visualizing it to be] the centre of the disc of the moon, thinking of one's own self which is unchanging, in a minute form, surrounded by the rays of the moon which emanate nectar, surrounded on all sides by the thousands of rays of nectar emanating from his head which is in the form of an inverted lotus with sixteen petals, surrounded by those nectar rays itself, in this body with all its limbs, with a totally focussed mind, the realization that "I am the the Divine (Brahman),. I am eternal and unchanging." is said to be Saguna Dhyana.

40-41: Benefits of the performance of Dhyana.

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मासान्मृत्युजिद्भवेत् ।
वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥४०॥

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि दुःखावाप्तिः कथंचन ।
किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥४१॥

One who does Dhyana thus (in any one of the above said manners) for six months, vanquishes death. In one year, he undoubtedly becomes liberated, even when alive. One who has attained freedom is never afflicted by sorrow anywhere. Then why speak of the yogi who has realized his Self and is eternally free?

42-44: Instruction to Gargi to practice Dhyana, along with her daily duties.

तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वैव नित्यशः ।
विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४२॥

अन्यानपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।
मुख्यान्युक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥४३॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।
सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥४४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

Therefore, you too, Oh! one with a beautiful countenance! (Gargi), doing all your prescribed actions, having relinquished the desire for the results, do Dhyana at all times.

Great sages have spoken of many other types of Dhyana. But the most important ones have been described above and the others are not as important. Whether with attributes (Saguna) or without attributes (Nirguna), great Seers realize the self within themselves leading to Samadhi. You too always do thus.

uishes death.
d freedom is
is Self and is

our prescribed

nes have been
na) or without
adhi. You too

Chapter X

Outline

1: Yajnavalkya begins to speak on Samadhi, which destroys all bondage

2: Samadhi is defined as the state of union of the self and the Divine

3-5: One attains Samadhi (becomes one) with the object on which one doesDhyana. Dhyana culminates in Samadhi. Surrender also leads to Samadhi

6-9: The prerequisites for the attainment of Samadhi

9-18: The process by which a Yogi attains Samadhi and leaves his body

18-19: One should leave one's body thinking of that upon which one has focussed during the practice of Yoga

19-20: One becomes that which one thinks of during the time of death

20-21: Instructions to Gargi on the manner of leaving the body

21-22: Freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire

22-24: Yajnavalkya concludes his explaination of the path of Yoga

दशमोऽध्यायः

1: Yajnavalkya begins to speak on Samadhi, which destroys all bondage.

याज्ञवल्क्य उवाच—

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशविनाशनम् ।
भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥१॥

Yajnavalkya said "I will now speak about Samadhi which destroys all the ties of worldly bondage of one who is bound by worldly ties. Listen in the proper manner.

2: Samadhi is defined as the state of union of the self and the Divine.

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥२॥

The state of unity of the Self and the Divine is Samadhi. The state [of absorption] of the self in the Brahman is Samadhi.

3-5: One attains Samadhi (becomes one) with the object on which one does Dhyana. Dhyana culminates in Samadhi. Surrender also leads to Samadhi.

ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा तथा ।
ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्यो नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥३॥

एवमेव तु सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥४॥

सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथाभिन्नतयान्वियात् ।
तथात्माभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥५॥

In whichever way one does Dhyana on whatever object that culminates into Samadhi. Therefore one must meditate on the self, so that one realizes the self. Similarly, the person who, in all places, has surrendered to a certain object and is absorbed in that object, he too attains a state of Samadhi. Just as the water which enters the sea (from the rivers) attains oneness (totally merges) [with the sea], similarly, one attains oneness with the self and reaches [the state of] Samadhi.

6-9: The prerequisites for the attainment of Samadhi.

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥६॥

वेदान्तेष्वथ शास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
गुरुणा तूपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने ॥७॥

विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
तस्मिन्सुनिश्चितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥८॥

योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

Gargi! Greatest among those who have Realized the Brahman! One with a Beautiful Countenance! This is [the essence] said here. Doing all the actions laid down in the Vedas, without the motivation of desire, with a mind well trained in all the scriptures including Vedanta, with intellegent reflection on that into which one has been initiated by the Guru, having deeply reflected repeatedly with scholars and those proficient in the Vedic scriptures which lay down the proper way of life, and having imbibed deeply in one's mind the essence of these, one must always strive for the union of the self and the Divine.

9-18: The process by which a Yogi attains Samadhi and leaves his body.

ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिन्हैर्बाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥९॥

विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मर्त्यस्तु विजितेन्द्रियः ॥१०॥

स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥११॥

संस्कारमात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानघे ।
पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते ॥१२॥

भूमौ कुशान्समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
तस्मिन्सुबद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेवरः ॥१३॥

आसने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
नवद्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ॥१४॥

उन्निद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्रबोधिते ।
व्योम्नि तस्मिन्प्रभारूपे स्वरूपे सर्वकारणे ॥१५॥

मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानघे ॥१६॥

कारणे परमानन्दे आस्थितो योगधारणाम् ।
ओमित्येकाक्षरं बुद्ध्या व्याहरन्सुसमाहितः ॥१७॥

Then, by signs internal, external or otherwise, signifying the approach of death, having clearly determined [the time of] death, the person, who has realized the Highest truth, being free from fear, with a pleasant disposition, who has conquered all the senses, and is devoted to the performance of his duties, who is

totally peaceful and interested in the welfare of all beings, after imparting his knowledge and Mantra to his son (or student) in the prescribed manner, and after initiating him into the means for purification of oneself, then, Unsullied One (Gargi), in an auspicious place, in a clean environment, surrounded by learned men, spreading Kusa grass (a special variety of grass) or deerskin on the ground, sitting firmly in Padmasana, having controlled his body by the use of Mantras, with a mind that is not distracted, facing east or north, having closed the nine openings [of the body] (exits of the Prana), Gargi, in this [body which is the] abode of the Brahman, in the fully bloomed heart-lotus, awakened by Pranayama, directing the activities of the mind on the luminous form of the Divine who is the cause for everything, who is one's self, in that space [of the heart-lotus], the learned one, drawing his Prana (during suspension afer exhale) to the crown of the head, or in between his eyebrows, Unsullied One (Gargi), with a mind focussed through the practice of Yoga, in that which is the cause [for everything], which is [the personification of] bliss, mentally saying the single syllable "Om", the learned person should give up his body. [Such a person,] the most illustrious among men, becomes one with the Self.

18-19: One should leave one's body thinking of that upon which one has focussed during the practice of Yoga.

शरीरं संत्यजेद्विद्वानात्मैवाभून्नरोत्तमः ।

यस्मिन्समभ्यसेद्विद्वान्योगेनैवात्मदर्शनम् ॥१८॥

तदेव संस्मरन्विद्वांस्त्यजेदन्ते कलेवरम् ।

He should give up the body, thinking of that upon which he has focussed during the practice of Yoga, and attained the knowledge of the self.

19-20: One becomes that which one thinks of during the time of death.

यं यं सम्यक्स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥१९॥

तं तमेवैत्यसौ भावमिति योगविदो विदुः ।

Whatever a person thinks of at the time of leaving his body (death), he becomes that. Thus say the ones who have known the essence of Yoga[1].

20-21: Instructions to Gargi on the manner of leaving the body.

त्वं चैवं योगमास्थाय ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ॥२०॥

स्वधर्मनिरता शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ।

You too, firmly established in the practice of Yoga, meditating upon the self in you, performing all your duties in accordance with the Vedas, remaining totally peaceful, leave your body finally.

21-22: Freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire.

ज्ञानेनैव सहैतेन नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥२१॥

निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।

---

[1] The same concept is explained in the Bhagavad Gita (VIII.6) in virtually the same words.

: and Mantra
r purification
ırrounded by
sitting firmly
ɔt distracted,
Gargi, in this
' Pranayama,
r everything,
g suspension
, with a mind
vhich is [the
ould give up

during the

tice of Yoga,

: say the ones

ɜrforming all
nally.

thout desire.

argi! Freedom is in his hands of the one who continues to perform all his daily duties, along with ıch realization, and who has relinquished the desire for the fruits [of the actions].

2-24: Yajnavalkya concludes his explaination of the path of Yoga.

यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ॥२२॥

तदेतत्कीर्तितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
त्वं चैव योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥२३॥

निर्वाणं पदमासाद्य प्रपंचं संपरित्यज ॥२४॥
इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

The link between Action (Karma) and Knowledge (Yoga, Jnana) which was mentioned by Brahma earlier[1], has been expounded in the proper manner, with all its limbs and auxiliary limbs. You too, thus practicing Yoga, with the eight limbs starting from Yama, attain the state of freedom (Nirvana), and completely give up the world.

[1] Yajnavalkya here refers to his earlier conversation with Brahma (see I.27). The actual words that signify the authenticity of this text as a combination of action and knowledge are found at this point in this text. The word used here is "Karmayogasamuccayam," "a unification of Karma (action) and Yoga (knowledge)." (Refer also to "The Unique Features of this Text")

Chapter XI

Outline

-2: Gargi requests Yajnavalkya to explain the purification for not having performed the Vedic duties (Prayashcitta) when in a state of Yoga (Samadhi)

-6: Yajnavalkya's reply that when one is in Yoga (Samadhi), there is no purification for not having performed the Vedic duties (Prayaschitta)

-9: When not in a state of Yoga (Samadhi), even a realized person must to do all the Vedic duties

-12: Instruction to Gargi to attain freedom through the practice of Yoga. Yajnavalkya's request to all the sages to return to their respective hermitages

2-16: Return of the various sages to their respective hermitages, after duly worshipping Yajnavalkya

6-19: Gargi's request to Yajanvalkya to explain the whole of Yoga with all its eight limbs concisely

0-22: Yajnavalkya's consent to explain the path of Yoga concisely

1-2: Gargi requests Yajnavalkya to explain the purification for not having performed the Vedic duties (Prayashcitta) when in a state of Yoga (Samadhi).

इत्येवमुक्ता मुनिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ऋषिमध्ये वरारोहा वाक्यमेतदभाषत ॥१॥

गार्ग्युवाच——

योगयुक्तो नरः स्वामिन्सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।
वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥२॥

Told thus by the wise sage Yajnavalkya, the one with a beautiful countenance (Gargi), spoke as follows in the midst of the sages: Gargi said, "My master, how will a person who is involved in the practice of Yoga do the actions prescribed by the Vedas during the Sandhis or always? What is the Prayaschitta (an action of purification for not having performed the prescribed Vedic duties) for one who does not do them?

3-6: Yajnavalkya's reply that when one is in Yoga (Samadhi), there is no purification for not doing Vedic or other duties (Prayaschitta).

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥३॥

याज्ञवल्क्य उवाच–

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।
यत्कर्तव्यं वरारोहे योगेन खलु तत्कृतम् ॥४॥

आत्माग्निहोत्रवह्नौ तु प्राणायामैर्विवर्धिते ।
विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म जुह्वतः ॥५॥

निष्कृतिस्तस्य किं बाले कृतकृत्यस्तदा खलु ।

Thus spoken to by One who enquires into the Brahman (Gargi), Yajnavalkya, the greatest among men, who has realized the Brahman, looked at her and said as follows: Yajnavalkya said," For the person who is absorbed in Yoga (Samadhi) that which must be done at the two Sandhis or at night, is done (fulfilled) by Yoga (Samadhi) itself[1], One with a Beautiful Countenance! Gargi, how can there be any (Prayaschitta) purification for one who fulfills his duties by offering his pure mind in the holy fire of the self, which is kindled by the practice of Pranayama? He is then one who has done everything that is to be done, is it not?

[1] Bhagavad Gita (III-5) described a similar concept.

9: When not in a state of Yoga (Samadhi), even a realized person must to do all the Vedic duties.

वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ।।६।।

विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।
वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ।।७।।

कर्माणि तस्य निलयः निरयः परिकीर्तितः ।
न देहिनां यतः शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।।८।।

तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिभिः सदा ।

When there is a separation between the self and the Divine, the actions laid down in the Vedas must be done, even by those who have realized the Brahman. At that time of separation (when not in Samadhi), the Yogi who gives up [the performance of] these actions thinking that they cause discomfort, his dwelling place will be one of suffering. No one who has (is identified with) a body (no living being) can ever give up actions completely. Therefore the actions prescribed by the Vedas should be performed by all Yogis always until the time of death.

-12: Instruction to Gargi to attain freedom through the practice of Yoga. Yajnavalkya's request to all the sages to return to their respective hermitages.

त्वं चैव मात्यया गार्गि वैधं कर्म समाचर ।।९।।

योगेन परमात्मानं यजंस्त्यज कलेवरम् ।
इत्येव मुक्त्वा भगवान्याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।।१०।।

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।
सन्ध्यामुपास्य विधिवत्पश्चिमां सुसमाहिताः ।।११।।

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।

Gargi, you too do not slip. Perform all the actions said by the Vedas. Worshipping the Divine (Paramatma), through the practice of Yoga, give up your body. Having spoken thus [to Gargi], Yajnavalkya, the one fit to be worshipped, the repository of penance, looked at the sages and spoke [again] as follows: Having performed in the proper manner the daily ritual (Sandhyavandana) to be done in the evening, with a focussed mind, let all the sages now proceed to their hermitages.

12-16: Return of the various sages to their respective hermitages, after duly worshipping Yajnavalkya.

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संश्रितव्रताः ।।१२।।

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणिः ।।१३।।

पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
भार्गवः काश्यपश्चैव भरद्वाजस्तथैव च ॥१४॥

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
याज्ञवल्क्यं सुसम्पूज्य गीर्भिराशीर्भिरुत्तमैः ॥१५॥

ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।

Having thus been told by the sage [Yajnavalkya], the sages, Vishvamitra, Vasishta, Gautama, Angira, Agastya, Narada, Valmiki and Shuka, Paingidirghatama, Vyaasa, Shaunaka, whose wealth is penance, Bhargava, Kashyapa, Bharadwaja and the others, who are absorbed in their austerities, who have known the essence of the Vedas and the Vedangas, having worshipped Yajnavalkya in a befitting manner, with auspicious chants [from the Vedas], return to their respective hermitages in the manner they arrived.

16-19: Gargi's request to Yajanvalkya to explain the whole of Yoga with all its eight limbs concisely.

गतेषु स्वाश्रमेष्वेषु तापसेषु तपोधना ॥१६॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।
गार्ग्युवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ॥१७॥

भवमोक्षाय योगीन्द्र भवद्भिर्भाषितं तु यत् ।
यमाद्यष्टाङ्गसहितो योगो मुक्तेस्तु साधनम् ॥१८॥

तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्याद्य साङ्गं संक्षेपरूपतः ॥१९॥

When the sages returned to their respective hermitages, the one whose wealth is penance (Gargi), prostrated on the ground like a stick and spoke as follows. Gargi said," Bhagavan[1]! One who has known (realized the essence of) all the scriptures, who is interested in the welfare of all beings, the foremost among the Yogis! The Yoga with eight limbs, starting from Yama, which was explained by you as a means for freedom, has been completely forgotten [by me] in your presence itself. Therefore, One who is All Knowing! Protect me from the ocean of birth and bondage by explaining to me Yoga with its limbs in a concise form.
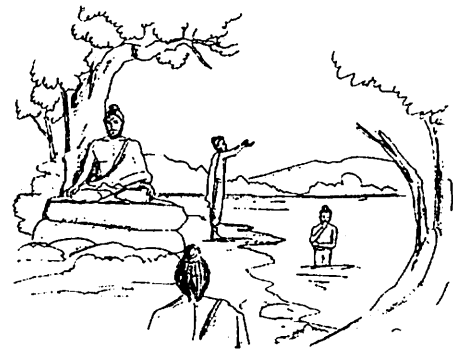
[1] The word "Bhagavan" is usually used to address the Divine. However, it can also be used to address one who has attained freedom.

20-22: Yajnavalkya's consent to explain the path of Yoga concisely.

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ जन्मसंसारसागरात् ।
इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ॥२०॥

आलोक्य कृपया दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि वरानने ॥२१॥

वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तं शृणु ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ॥

Having thus been told by the One who is Desirous of Realizing the Brahman [Gargi], the one who has realized the Brahman [Yajnavalkya], the illustrious Brahmin, looking at the humble Gargi and, smiling benevolently, said: "Arise Gargi! Why do you prostrate thus on the ground? One with a Beautiful Countenance, I shall now explain Yoga to you concisely. Listen to it.

Chapter XII

Outline

This single chapter contains the essence of the entire book. Yajnavalkya explains here the Yogic path to freedom, in a concise manner. For the purpose of understanding, the Slokas can be divided into sections describing seven stages of progression along this path. Some of these steps are detailed in Tantric texts. I have therefore not explained them here.

1-7:	First stage - kindling of the Agni by Prana
8-13:	Second stage - awakening of Kundalini
14-20:	Third stage - the movement of the Prana to the heart-lotus, through the Sushumna Nadi
21:	Fourth stage - further ascent of Prana
22-26:	Fifth stage - the focussing of Prana in the centre of the eyebrows
27-29:	Sixth stage - continued absorption of the mind and Prana in the center of the eyebrows
30-35:	Seventh stage - attainment of freedom
36-40:	The benefits of such a Yoga practice
41:	Importance of daily duties (Nityakarma) along with the practice of Yoga
42:	Yajnavalkya recedes into solitude and Samadhi after explaining the greatest secret
43-44:	Gargi worships Yajnavalkya, having understood the essence of Yoga and recedes into solitude with total happiness
45:	Praise of Vasudeva, the Divine
46:	Yajnavalkya and Gargi are always present, beholding the Divine in themselves

द्वादशोऽध्याय :

1-7: First stage - kindling of the Agni by Prana.

याज्ञवल्क्य उवाच——

सव्येन गुल्फेन गुदं निपीड्य सव्येतरेणैव निपीड्य सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरस्मिन्शिखां समालोकय पावकस्य ॥१॥

आयुर्विघातकृत्प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन वै ।
याति गार्गि तदापानात्कुलं वह्नेः शनैः शनैः ॥२॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥३॥

प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्तमभ्यसेदेवं यावत्पंचदिनद्वयम् ॥४॥

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे प्रत्ययाश्च पृथक्पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो येन समीरणः ॥५॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥६॥

अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥७॥

Yajnavalkya said, "Pressing the anus with the left ankle and the perineum with the right ankle, placing the right palm on the left, see (meditate on) the flames of the fire. Then, the Prana which reduces the life span [when it is dispersed], is blocked and slowly moves from bottom (Apana) to the abode of fire, Gargi. The fire which is fanned slowly by the Apana vayu glows in its abode in the centre of the body, in all beings. In the morning, evening and midnight, with a focussed and balanced mind, one should practice this for 10 days for a duration of 90 minutes (1 Muhurta). Illustrious among Brahmin Women! Various experiences then come about for one who has conquered the Prana. Lightness in the body, increased brightness of the abdominal fire, and improvement in the voice and appearance of Nada are the first indications. In 6 months or one year, there is reduction of the urine and faeces, and after 3 years, one need not have fear.

8-13: Second stage - awakening of Kundalini.

ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं धिया समारोप्य निरोधयेत्तम् ।
ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रबुद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥८॥

शिरां समावेष्ट्य मुखेन मध्यामन्याश्च भोगेन शिरास्तथैव ।
स्वपुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक्पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥९॥

nkle, placing
ı reduces the
ıbode of fire,
: of the body,
l, one should
min Women!
in the body,
e of Nada are
s, and after 3

प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वसन्ती सदा प्रबुध्दा प्रभया ज्वलन्ती ।
नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्यक्सु देहेषु तथेतरेषु ॥१०॥

वायुना विहृतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन्नरवरस्तु स एव ॥११॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना च प्रचालिता ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥१२॥

बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणाः सुसम्भूय कलेवरेऽस्मिन् ।
चरन्ति सर्वे सह वह्निनैव यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥१३॥

Then, drawing the Prana inside, along with the fire, using the mind, focus it in the unawakened Kundalini, in the navel. Covering the Sushumna by her mouth and the other Nadis by her hood, holding her own tail by her mouth, blocking the path of the Prana, breathing like a sleeping snake, yet always awake, shining by her own lustre, the Kundalini resides always in the navel region (Nabhi) in the bodies of all beings. The one who, with total concentration, burns the Kundalini, which is in the form of a snake in the Nadis in the middle of the Kandasthana (which blocks the flow of Prana in the Nadis), by the flames of the fire which are fanned by the Prana, is the most illustrious among men. Kundalini, which is in the form of a snake, burnt by the fire, and shaken/moved by the Vayu, spreads its hood and awakens. When the Kundalini in the centre of the Nabhi is awakened, the Vayus in the body join together and move [unitedly], along with the fire, like the strands of thread in a cloth.

14-20: Third stage - the movement of the Prana to the heart-lotus, through the Sushumna Nadi.

जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
ततो नयेदपानं तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥१४॥

वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे ।
रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीमभवत्प्रबुद्धे ॥१५॥

ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
केनचिदिह वदामि तवाहं वीक्षणाद्हृदि सुदीपशिखायाः ॥१६॥

निरोधितः स्याद्हृदि तेन वायुः मध्ये यदा वायुसखेन सार्धम् ।
सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजेन्द्रे ॥१७॥

प्रबुद्धहृदयाम्भोजे गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ।
बालार्कश्रेणिवद्व्योम्नि विरराज समीरणः ॥१८॥

हृन्मध्यात्तु सुषुम्णायां संस्थितो हुतभुक्तदा ।
सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥१९॥

प्रबुद्धहृत्पद्मनि संस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन्विनिवेशिते च ।
चिह्नानि बाह्यानि तथान्तराणि दीपादि दृश्यानि भवन्ति तस्य ॥२०॥

Having thus conquered the seat of the Kundalini, always absorbed in Dhyana, one must then lead the Apana Vayu towards the region above the Nabhi. When the Prana along with the fire in the body moves beyond the Nabhi, all diseases are destroyed, strength increases, and the body becomes lustrous. Now the Vayus, joining together, along with the fire, move to the opening in the crown of the head (Brahmarandhra). I shall tell you a certain means for this. [The means is] seeing (meditating) on the bright flames [of the fire] in the heart. By this, when the Vayu along with the Agni is stopped in the centre of the heart, it enters the opening of the thousand-petalled heart-lotus and must be made to face (move) upwards again. Gargi, in this abode of the Brahman (in this body), in the fully blossomed lotus of the heart, the Prana shines in that space like the rising sun. Then the fire, shines like a streak of lightning in a range of clouds, from the centre of the Heart in the Sushumna. When the fire is established in the bloomed (awakened) heart-lotus, and the Prana has been made to enter into it, various signs, both external and internal come about like the vision of a flame.

21: Fourth stage - further ascent of Prana.

वायुमुन्नय ततस्तु सवह्निं व्याहरन्प्रणवमत्र सबिन्दुम् ।
बालचन्द्रसदृशे तु ललाटे बालचन्द्रमवलोकय बुद्ध्या ॥२१॥

Then, raising the Prana along with the fire, reciting the Pranava, meditate upon the disc of the rising moon in the forehead.

22-26: Fifth stage - the focussing of Prana in the centre of the eyebrows.

सवह्निं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥२२॥

मध्यमेऽपि हृदये च ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्गमदृश्यम् ।
अस्ति गार्गि परमार्थमिदं त्वं पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥२३॥

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च यः पश्यति ज्ञानमयीं प्रभां तु ।
शक्ति सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं स पश्यति ब्रह्मविदेकदृष्ट्या ॥२४॥

मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतस्रावो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥२५॥

कम्पनं च तथा मूर्ध्नो मनसैवात्मदर्शनम् ।
देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥
ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशं यान्ति योगिनाम् ॥२६॥

Then, drawing and holding the Prana along with the fire at the centre of the eyebrows, mentally, with total concentration, one must meditate on one's self within. In the middle of the body, the heart and the forehead, like a pillar, shines an imperceptible Linga. This is truly the greatest to be attained, Gargi. You too behold that beautiful form with your mind. The one who sees with an unfaltering gaze, in the centre of the forehead and the heart-lotus, the glow that shines like a lamp, which is the embodiment of knowledge and power- he is the one who has realized the Brahman. When the mind of the Yogi is totally absorbed in the centre of the eyebrows, then nectar flows from the base of the tongue, and the

self is seen at the centre of the eyebrows. A trembling [sensation] of the head, the perception of the self through the mind, beautiful celestial gardens, stars and the moon, the Rishis, Siddhas and Gandharvas — all appear to the Yogis.

27-29: Sixth stage - continued absorption of the mind and Prana in the center of the eyebrows - the abode of Vishnu.

भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे ऋचौ तु मनो लयं यावदियात्प्रबुद्धे ।
तावत्समभ्यस्य पुनः खमध्ये सुखं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ।।२७।।

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते च संस्थे ।
तस्मिंस्तदा याति मनो लयं चेन्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ।।२८।।

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
आनन्दमत्यद्भुतमस्ति सत्यं त्वं गार्गि पश्याद्य विशुद्धबुद्ध्या ।।२९।।

Practice this till the mind is absorbed in the centre of the eyebrows, in the abode of Vishnu, and then again meditate in that space on that which is complete, and which is the embodiment of bliss. When the Prana Vayu has reached the abode of Vishnu, and the self is established in that bliss, if the mind becomes absorbed, that leads to a state very close to freedom. When the Prana Vayu has reached the abode of Vishnu, and when the intellect is clear and is established in the Seer, there is indescribable bliss. Gargi! Behold it now with a clear intellect.

30-35: Seventh stage - attainment of freedom.

एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशीः ।
आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टं मुक्तिं व्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।।३०।।

भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति गार्गि येनैव जीवन्ति चराचराणि ।
जातानि यस्मिन्विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ।।३१।।

हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
तद्ब्रह्म निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतिश्चेति समामनन्ति ।।३२।।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्ध्या प्रयाणकाले च विहीनशोका ।।३३।।

प्रभंजनं मूर्ध्निगतं सवह्निं धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।
मूर्धानमुद्भिद्य पुनः खमध्ये प्राणांस्त्यजोङ्कारमनुस्मरंस्त्वम् ।।३४।।

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं ज्ञातुमिच्छसि सखे तव वक्ष्ये ।
व्याहरन्प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि भिद्य योजय तमात्मनिकायम् ।।३५।।

Having practiced thus for a long time, with a regulated food intake, observing Yama and the other limbs, having realized the self which is in the cave/recess, attain freedom in this abode of the Brahman (in this body). That from which all beings originate, by which (whose support) everything, living and non-living, is sustained, and into which [all the above] dissolve, know that to be the Brahman. So says all [who has realized the Brahman]. That which is one, which is true, which is always the personification of bliss, which is very subtle, which is the epitome of effulgence, and which is present in a cave, in the space of the heart-lotus- that is the Brahman. Thus say the Vedas too. The subtlest of the subtle, the greatest of the great, the self is present in the internal space of all beings. See that [self], which is devoid of desire, at the time of death, without sorrow, with a clear mind.

Having controlled the Prana, which has reached the crown of the head along with the fire, using the intellect, by initiation from one's Guru, meditating on Om, split open the crown of the head and give up the Prana in that space. My friend[1], if you wish to know how to leave the body as per your wish, I will tell you. Reciting the Pranava mentally, drawing the Prana to the crown of the head, splitting [the crown of the head], unite it (the Prana) with the self.

36-40: The benefits of such a Yoga practice.

एतत्पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ।
ज्ञानं गुह्यतमं पुण्यं कीर्तितं ते वरानने ॥३६॥

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानी भविष्यति ॥३७॥

यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः ।
एकजन्मकृतं पापं दिनेनैकेन नश्यति ॥३८॥

शृणुयाद्यः सकृद्वापि योगाख्यानमिदं नरः ।
अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ॥३९॥

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमात्मज्ञानसमन्वितम् ।
नित्यकर्मणि तान्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥४०॥

Yoga with its eight limbs, which is holy, and is the purest, greatest and most secret among all knowledge, has been explained to you, One with the Beautiful Countenance (Gargi). The illustrious one who always listens to (and practises according to) this exposition of Yoga is freed from all bondage and will become a realized person. For the learned person, who expounds this [Yoga] always, with devotion and reverence, all the bondage caused in one lifetime is destroyed in one day. All the bondage caused due to ignorance perishes for the person who listens to this exposition on Yoga even once. Even the celestials bow on seeing the ones who always perform all their daily duties [in accordance with the Vedas] along with realization of the Self.

---

[1] Here Yajnavalkya addresses his wife, Gargi, as "Sakha" meaning "My friend". A wife is considered the best friend of her husband and vice versa. Even in the sections of the Vedas which speak of the rituals for marriage (the Ekagni Kanda), the same is said. Sankaracharya also says, "The wife is the best friend of the husband."

nd the other abode of the everything, at to be the ne, which is lgence, and y the Vedas nal space of row, with a

e fire, using of the head body as per rown of the

most secret nce (Gargi). n of Yoga is no expounds is destroyed stens to this s perform all

d of her husband the same is said.

41: Importance of daily duties (Nityakarma) along with the practice of Yoga.

तस्माज्ज्ञानेन देहान्तं नित्यं कर्म यथाविधि ।
कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि योगश्च भवभीरुभिः ॥४१॥

Therefore, as long as one lives, daily duties (in accordance with the Vedas) along with knowledge, and Yoga too must be done in the prescribed manner by all beings who fear bondage.

42: Yajnavalkya recedes into solitude and Samadhi after explaining the greatest secret.

इत्येवमुक्त्वा भगवान्रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।
योगामृतं बन्धविनाशहेतुं समाधिमास्ते रहसि द्विजेन्द्रः ॥४२॥

Having thus explained in solitude, the nectar of Yoga, which was born in solitude (through secluded practice), which is the cause for destruction of all bondage and which leads to freedom, to her [Gargi], [Yajnavalkya], the one fit to be worshipped, greatest among Brahmins, went into Samadhi in solitude.

43-44: Gargi worships Yajnavalkya, having understood the essence of Yoga and recedes into solitude with total happiness.

सा तं तु सम्पूज्य मुनिं ब्रुवन्तं विद्यानिधिं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।
गीर्भिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठं सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥४३॥

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं च जन्तोः ।
संसारमुत्सृज्य सदा मुदान्विता वने रहस्यावसथे विवेश ॥४४॥

Having worshipped with chants and prostrations the sage who is the storehouse of all learning (Yajnavalkya), who is greatest among the ones who have realized the Brahman, who is the greatest among Seers, and who had spoken thus, that Gargi, the pure one, attained the greatest and purest happiness forever. Then, in solitude, having clearly understood Yoga which is born in solitude, which is the cause for freedom of all beings, and having given up worldly bondage, [Gargi] entered a solitary place in the forest with total happiness.

45: Praise of Vasudeva, the Divine.

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४५॥

She remained always seeing in the crown of the head and in the heart, that Vasudeva, by whom this entire world is complete, by whom everything is radiant, and who is spoken of by the Vedas.

46: Yajnavalkya and Gargi are always present, beholding the Divine in themselves.

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४६॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥
समाप्तमिदं योगशास्त्रम् ॥

Seeing always in the heart and the crown of the head, that Vasudeva, who is One, immeasurable, unmanifest, endless, beyond change, and who is responsible for the creation, sustenance and destruction of the world, Yajnavalkya and Gargi are always present.

Appendix I

Sri Divanji's Introduction to the Yoga Yanjavalkya.

Note: This Appendix has been abstracted and revised from the "Introduction" of Yoga Yajnavalkya, BBRA Society Monograph No. 3, Bombay, 1954, pp. 96-113, edited by Sri Prahlad C. Divanji, M.A, LL.M. I have attempted both to summarize and to clarify Sri Divanji's intentions, as I have understood them. I have attempted this by rewriting the arcane and sometimes rather tortured English of the original in my own words. I should point out that I am neither an Indologist nor a scholar of Indian philosophy, nor do I read Sanskrit. I am an anthropologist by training, and a student of yoga as taught by Sri A.G. Mohan. I have attempted throughout to articulate the subject matter presented here, as it is known to me from my readings in Yoga, Vedanta and from Sri A.G. Mohan's teachings, which I have been most fortunate to receive. I have attempted to restrict my own views, comments and explanations to the footnotes and, in this way, relate faithfully Sri Divanji's Introduction.

Textual Sources

Sixteen ancient manuscripts were used to ascertain the actual reading of the text, as it is presented here. These manuscripts fall into 4 classes, according to the script into which they were transcribed: Devanagari (8 mss.), Grantha (6 mss.), Telugu (1 ms.) and Kannada (1 ms.) These manuscripts, collected from institutions all over India, were written on hand-made or machine-made paper, or stenciled onto palm leaves, all had names such as "Yoga Yajnavalkya," "Yoga Yajnavalkya Smriti," "Yoga Yajnavalkyagita," Yajnavalkya Samhita" and "YogaYajnavalkyagitopanisadah." In addition, 5 previously printed editions (all published in India between 1893-1938) were consulted when no satisfactory consensus reading of the original could be inferred from the extant older manuscripts. Most such ambiguities seemed to arise from divergent readings of the same Sanskrit syllables and presumably from transcription errors by the scribes of these old manuscripts. In the interests of compiling a critical, scholarly edition of the Yoga Yajnavalkya, Sri Divanji described these sources in some detail to facilitate their identification by subsequent scholars. (For details, the reader is referred to Sri Divanji's 1954 publication, pp. 96-100.)

The Work and its Date

Several facts indicate the complete uniformity between this manuscript and the 5 previously printed editions. First, the work as a whole always takes the form of a dialogue between the sage, Yajnavalkya and his wife, Gargi (also known as Maitreyi). Secondly, the topic is astanga (or eight-limbed) yoga, as described in Patanjali's Yogasutras. Thirdly, Yajnavalkya's exposition is made at the request of his wife, Gargi, to summarize the teachings he had received from Brahma, the Creator God. Furthermore, Yajnavalkya's discourse explains the relationship of this yoga to religious observances prescribed in the Vedas, in the form of a "Samuccaya" (combination) of "Jnana" (discriminating wisdom, described herein as the essence of yoga) and "Vaidham Karma," a term whose exact meaning is not explained anywhere in the work[1]. Fourthly, the work is always divided into 12 chapters, the first 11 delivered in the presence of several sages, while the last (Rahasya) chapter summarizes the preceding discourse to Gargi alone, after the sages had departed Yajnavalkya's hermitage. Finally, the topic of each chapter is generally the same. The main differences among the different versions of the manuscript are in the number of stanzas, with some manuscripts having more stanzas, and some less, than other versions.

---

[1] But see Translator's explanation in the verse I.42 of the YY. Ref. also to footnote 2 under Ch X.

Date of the Yoga Yajnavalkya

Sixteen manuscripts were utilized in assembling this critical edition[1]. The earliest dated manuscript is No. 3 in the list of Devanagari manuscripts, which was borrowed from the Oriental Institute in Baroda. The condition of that manuscript, dated on March of 1628 CE, was described[2] as "old but well-preserved." That manuscript showed clearly on the last page[3] that it had been copied from an earlier manuscript in 1627-1628 CE Moreover, sections of the Grantha manuscripts written on palm leaves may well be nearly 500 years old, and the manuscript on which the printed edition published in Trivandrum in 1938 was based was, in the judgment of its editor, at least 500 years old.

The age of the original manuscript can be inferred by comparison to the many manuscripts of known date which contain slokas so similar to the Yoga Yajnavalkya that they must have been borrowed from it. For example, the Jabala Darsana, Trisikhi-Bramhana, Yogakundalini and Yogatattva Upanishads all contain far too many stanzas almost identical to those occurring in the present work to have occurred by chance. The Sandilya Upanisad incorporates in prose the exact words which occur in the corresponding stanzas of this work, and the Vasudevopanisad contains similarly identifiable passages in 2 or 3 places. In itself, this is enough evidence to infer that the authors of these later works borrowed these common passages from the present work. The Hathayogapradipika of Svatmarama also relies rather extensively upon the Yoga Yajnavalkya for some of its stanzas. Furthermore, the Hatayogapradapika refers (II.37) to a sect of Hathayogis who disapproved of the Satkarma, Neti, Dhauti and so on, and achieved the same objectives by practicing different forms of Pranayama, which is precisely the unique feature of Yoga Yajnavalkya. Sankara's bhashya (commentary) on the Svetasvataropanisad also contains numerous quotations (in sections II.7 & II.9) from a work he attributed to Yajnavalkya, which can be traced to chapters IV to VII of the Yoga Yajnavalkya. This alone clearly dates the present work to the 8th century CE, the time of Sankara. Mummadideva, in his comments on the smaller Yogavasistha (VI 9.65 and 9.71) also quotes this work. The Yoga Yajnavalkya was also specified as an authority on the Samuccayavada (combination of karma and jnana for freedom) in Anandavardhana's commentary on the Bhagavad Gita.

Finally, the author of the Yajnavalkya Smrti recommends (in III.110) a study "of the Yogasastra promulgated by me" to those who desire to achieve Yoga (union with the Divine). That Yogasastra must be the present Yoga Yajnavalkya and not the Yogi Yajnavalkya, which is a work on Sandhyavandana (a ritual done thrice everyday), which does not use material objects but relies only on the use of Mantras with known esoteric meanings. The Brhad-Yogi Yajnavalkya Smrti, published in 1951 by the Kaivalyadhama, Lonavla, is an enlarged edition of this Sandhyavandana[4]. This identity (of "the Yogasastra promulgated by me" with the present Yoga Yajnavalkya) is further corroborated by the views of the Ayurvedic writers, including Agastya and the Asvins (in VII.7, 30; VIII.33, 39), which date this work to the age of Caraka. Caraka's Samhita (I.1.4-5 and 8.32) indicates that the medical science of Ayurveda originated from the necessity of discovering the origins of disease in order to eradicate it, because physical dysfunction obstructed the pursuit of humankind's highest objective, namely Moksa (release). Caraka's Ayurvedic Samhita also describes the lineage of teachers and students

---

[1] Sri Divanji's method for assembling a critical edition is described on pp. 100-103 of his 1954 BBRA monograph. He also published a detailed description of his method, along with some of his tables used to ascertain the archetypal text and its variant recensions, in the Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol. II, pp. 31-40, 1952.

[2] Described by Sri. Divanji himself, that is.

[3] A facsimile of the last page of the Devanagari No. 3 manuscript was reproduced between pages 102 and 103 in Sri Divanji's 1954 BBRA monograph.

[4] See "Brhad-Yogi Yajnavalkya and Yoga Yajnavalkya" by Sri P.C. Divanji, Annals of the B.O.R Institute of Poona, Volume XXXIV, pp. 1-29, 1954.

transmitted up until the time of Agnivesa (whose first Ayurvedic work was called a Tantra or scientific treatise). The tradition described in Caraka's Samhita (which consisted of the contributions of the sages Caraka and Drdhabala), the names of the Asvins occur early in the lineage and of Agastya later in the lineage. Ayurveda-Dipika, the commentary on Caraka's Samhita by Cakrapani Dutta, quotes the Kaya-cikitsa-tantra, regarding how even the "kalamrtyu" is conquered by Mahatmas who have attained perfection in "Rasayana"[1], "Tapas" and "Japayoga." Now, the present Yoga Yajnavalkya (especially chapters VI to VIII) contain numerous references to the practice of Pranayama for eradication of specific diseases and for acquiring control over the vital airs (vayus), especially Apana, which is described as Ayurvighatakrt ("the destroyer of the duration of life" Ch.XII-2). The time of Caraka, a contemporary of Kaniska (born roughly 80 CE[2]), falls within the period determined for the Yajnavalkya Smrti by oriental scholars, such as Drs. Buhler and Kane, namely between 200-100 BCE to 200-300 CE. The date of the present work, which we have argued was written by the same author of the Yajnavalkya Smrti (or which at least describes the same kind of yoga) can thus be traced to a period between the 2nd c. B.C.E. and the 4th c. CE This estimate is consistent with the previous existence of the classical Yogadarsana of Patanjali[3], from which the eight limbs were almost certainly borrowed.

Objections to the authenticity of this work might be based on an assumed identity of the Yajnavalkya with Maitreyi and Janaka in the Brhadaranyakopanisad. This cannot be taken seriously because both Martreyi and Janaka lived several centuries prior to the period established for the Yoga Yajnavalkya. Thus the Yajnavalkya of the Brhadaranyakopanisad must be another sage of the same name. Sri P.C. Devanji (in the Annals of the B.O.R.I., Poona) published several papers described details about the life of our Yajnavalkya, wherein he demonstrated that our Yajnavalkya must have lived in the 2nd century CE[4].

Yajnavalkya's Yoga

In any case, the important point is the nature of the Yoga expounded herein. If this yoga is consistent with the views of Yajnavalkya, as expounded in the Upanishads of the Sukla Yajur Veda, then there can be no reasonable objection to viewing this work as promulgating the yogic method of realization of the identity of the individual soul (atman) with the Supreme soul (brahman). This yoga was first asserted with confidence by the Yajnavalkya of the Brihadaranyaka Upanishad in the court of Janaka Videhi, where he insisted upon the continued performance of action right up to the time of realization. This is in accordance with the advice of the sage of the Isopanisad, which forms the 40th chapter of the Samhita of the Sukla Yajur Veda compiled by him. Unfortunately, there is a limited amount of space to discuss in detail the parallel passages between the two well-known Upanishads of Sukla Yajur Veda school and the present Yoga Yajnavalkya. However, special attention is drawn to the following parallel

---

[1] According to M. Eliade, rasayana is a kind of medical alchemy. See Yoga, Immortality and Freedom, Princeton, Princeton University Press, 1958, p. 278).

[2] Kanishka is dated at 100-200 C.E. by G.J. Larson and R.S. Bhattacharya (Samkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosopy, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1987).

[3] Patanjali is variously thought to have lived in the 2nd c. B.C.E. or in the 5th c. C.E., depending on whether he is identified with Patanjali the Sanskrit grammarian, or if he lived late enough to respond to the 5th c. Vijnanavada school of Buddhism. The debate appears to revolve around the age of the fourth book, the Kaivalya Pada, and especially whether sloka IV.16 is part of the original Yogasutras or was added later, for example, interpolated by Vyasa in his commentary as an anti-Buddhist polemic in the 7th-8th c. CE. See M. Eliade, Yoga, Immortality and Freedom, Princeton, Princeton University Press, 1958, pp. 8-9 and 370-372.

[4] Sri P.C. Devanji inferred details of our Yajnavalkya based on the life story given in the Nagarakhanda of the Skanda Purana. He apparently lived during the 2nd c. C.E., first at Puskar near Ajmer, later migrating to Hatakesvaraksetra in the Anartadesa. See the papers by Sri P.C. Devanji, published in the Annals of the B.O.R.I., Poona (full reference not specified), and his "Sena Kings of Anarta in their Historic Setting," Journal of the Gujarat Research Society, Bombay, April 1952.

passages: Brihadaranyaka Upanishad (Br) II.4-5, IV.2-4, Isa Upanishad (Isa) 4-8, and the Yoga Yajnavalkya (YY) I.43, VI.77-80, IX.2, 9, 17-18, 23-24, 29, 30-32, 34, 39, XII.23-35 for the realization of the identity [of atman and brahman]; Isa 1-3, 9-18 and YY I.26, 38-39, 41, X.20-22, XI.2-9 for the "Jnana-Karma-Samuccaya" in which Jnana stands for, or has as its essence, Yoga, as explained clearly in I.43 (of the Yoga Yajnavalkya).

Although the yoga expounded here consists of the eight limbs of Patanjali's yoga (Yama, Niyama, Asana, etc.), the two works differ in their descriptions of those limbs. Likewise, although its recommendation of various techniques of Pranayama and Vayuvijaya mark it as a work of Hatha Yoga, the Yoga Yajnavalkya differs considerably from the several Yoga Upanishads and the treatises composed by the Nada Yogis of later dates, specifically by the absence of any reference to the Satcakras (the 7 Cakras), by its description of the Ajna (heart center) as an eight-petalled lotus, and so on. These differences are not detailed here. Suffice it to say that the Yoga Yajnavalkya was based on the doctrine that realization of the identity of the individual soul with the Supreme soul, as established in the Vedanta, and that this cannot occur except by following the course of Yoga expounded herein. And, so long as final release is not realized, it is positively harmful to abandon performance of the prescribed acts, a perspective which recalls the teaching of the Yajnavalkya of the Brihadaranyaka Upanishad. Realization occurs when one rouses the Kundalini (and the accompanying heat inherent in the triangular space between the two lower organs), which normally obstructs the passage of the vital breath, into the Susumna nadi (which extends from the Kanda or bulb below the navel through the spinal cord, to the opening at the root of the palate). At that point, the mind ceases to think of any object whatsoever and becomes completely steady. Achievement of this goal requires various devices, but once complete realization occurs, it is immaterial whether one retains the connection between the vital breath and one's physical body or severs it by an act of will. Finally, there are no restrictions in this Yoga as to age, sex, caste, station in life and so on. Yajnavalkya's yoga can be practiced by anyone who makes up their mind to do so and takes the time to become acquainted with the techniques. That is, this is the earliest available text on Hathayoga for the common person.

1. Sankara's Bhasy
are identifiable
Series No. 17, p
2. Commentary of
71 correspondin
3. Sarvadarsanasan
places from a wo
to Y.Y. I, that of
4. Hathayogapradi
5. Introductory ren
jnana-karmasam
one of which is
6. The Jabala Dars
are, word-for-wo
contains much a
7. The Sandilya U
which can be tr
material that it is
resembling those

Above all, the autho
by me," which can b

QUOTATIONS FROM AND REFERENCES TO THIS WORK IN OTHER WORKS

1. Sankara's Bhasya (Commentary) on the Svetasvatara Upanishad (II.8) contains quotations which are identifiable with YY IV.48-49; V.12-15, 17-22; VI.2-3, 5-8; VII.24/1-2 (Anandasram Sanskrit Series No. 17, pp.28-29, 42-44).

2. Commentary of Mummadideva on Gauda Abhinanda's Abridgement of the Yogavasista VI.9.65, 71 corresponding with YY XII.1, IV.20-21, VII.10.

3. Sarvadarsanasangraha of Sayana-Madhava, Patanjala Yogadarsana contains quotations at four places from a work of Yajnavalkya out of which the definition of Yoga and of Samadhi is traceable to Y.Y. I, that of Tapas to Y.Y. II, and that of Padmasana to Y.Y. III.

4. Hathayogapradipika II contains definitions of Asanas which agree with those in Y.Y.III

5. Introductory remarks in Anandavardhana's Commentary on the Bhagavad Gita (known as the jnana-karmasamuccaya) lists the names of earlier authorities on the jnanakarmasamuccaya-Vada, one of which is the Yoga Yajnavalkya.

6. The Jabala Darsana Upanishad, chapters I-X, contain passages too numerous to be cited which are, word-for-word, identical to those in the corresponding portions of the YY (I-X). This Upanishad contains much additional matter, indicating it was composed later than the YY.

7. The Sandilya Upanishad, written in prose, with only occasional quotations in verse, several of which can be traced to Y.Y. (III-VI) paraphrases the Y.Y. (I-IX). Yet it also has so much new material that it is revealed to be a later work. There are also another 3 or 4 Upanishads with verses resembling those found in the Y.Y.

Above all, the author of the Yajnavalkya Smrti referred (in III.110) to a "Yoga Sastra promulgated by me," which can be none other than this (see infra).